

Karlova Univerzita v Praze, Fakulta humanitních studií

Politická socializace a státní identita ve vzdělávací politice
mnohonárodních říší: Předlitavsko a evropské Rusko v letech 1875-
1918 ve srovnání
Příspěvek ke studiu základů moderní politické kultury ve Střední a
Východní Evropě

(Political Socialization and State Identity in the Educational Politics of Multiethnic Empires:
Cisleithania and European Russia between 1875 – 1918 in Comparison
A Contribution in the Study of Foundations of Modern Political Culture in Central and East Culture)

Disertační práce
Mgr. Veronika Sušová

Vedoucí disertační práce: doc.PhDr. Luďa Klusáková, CSc.

Praha 2007

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto práci napsala samostatně a na základě seznamu použité literatury a pramenů.

V Praze dne

Poděkování

Ráda bych poděkovala své rodině a blízkým za všechnu podporu, trpělivost a pomoc.

Mé velké poděkování patří vedoucí disertační práce doc. PhDr. Ludě Klusákové, CSc., prof. PhDr. Miroslavu Hrochovi DrSc. a prof. Marjatte Hietale, PhD. za jejich všestrannou podporu mé práce. Bez jejich pomoci by tato práce nikdy nemohla vzniknout. Dále bych chtěla vyjádřit poděkování Seminárii obecných a komparativních dějin FF UK v Praze, všem členům Česko-německého kolegia při FHS UK, prof. PhDr. Miloši Havelkovi, CSc. a prof. Wolfgangu Behringerovi, PhD.

Velký dík si zaslouží moji moskevští přátelé Natalia Ložnikova, Michail Babenko a Natalia Babenkova, jejichž pohostinnost a velkorysost mi umožnily realizovat moskevský badatelský pobyt. Riitě Aalos z Univerzity v Tampere děkuji za všechnu pomoc a ochotu týkající se mého studijního pobytu ve Finsku. Mé další díky patří členům katedry historie Univerzity v Tampere, zvláště pak prof. Mervi Karvinen PhD., pracovníkům Ústavu Georga Eckerta pro výzkum učebnic v Braunschweigu a prof. Hartmutu Kaelblemu PhD. z Humboldtovy univerzity v Berlíně.

Chtěla bych také poděkovat pracovníkům Slovanské knihovny v Praze, Národní knihovny v Praze, moskevské Státní historické knihovny a Slovanské knihovny Helsinské univerzitní knihovny.

Tato disertační práce byla napsána díky podpoře Volkswagen Stiftung (Německo) a CIMO (Finsko).

Obsah:

I. OBECNÝ KONTEXT PROBLEMATIKY

1. ÚVOD

- 1.1. Úvod...1
- 1.2. Přístupy a metody...4
- 1.3. Prameny a literatura...7
- 1.4. Členění práce...12

2. TEORETICKÝ RÁMEC PROBLEMATIKY: POLITICKÁ SOCIALIZACE, VZNIK MODERNÍCH STÁTŮ A UČEBNÍ TEXT

- 2.1. Politická socializace...15
  - 2.2.1. Definice...15
  - 2.2.2. Činitelé politické socializace...17
- 2.3. Historiografie a možnosti výzkumu (politické) socializace...18
- 2.4. Moderní stát jako činitel politické socializace a disciplíny...20
- 2.5. Učební text v kontextu školy...25
- 2.6. Metodologické aspekty učebnice jako historického pramene...27

3. OBECNÝ KONTEXT TRANSFORMACE DYNASTICKÉ, MHONONÁRODNOSTNÍ ŘÍŠE: PŘÍKLAD RAKOUSKA-UHERSKA

- 3.1. Založení habsburského panství ve Střední Evropě...31
- 3.2. Pokládání základů moderního státu: osvícenské experimenty Marie Terezie a Josefa II...33
- 3.3. Uherské království v monarchii: dualismus před dualismem?...35
- 3.4. Komunikace a stát v 18. a 19. století...36
- 3.5. Veřejnost versus dynastický stát v první polovině 19. století...37
- 3.6. Vznik dualistického státu...38
- 3.7. Vznik konstitučního státu v Předlitavsku...42
- 3.8. Shrnutí...45

4. OBECNÝ KONTEXT TRANSFORMACE DYNASTICKÉ, MHONONÁRODNOSTNÍ ŘÍŠE: PŘÍKLAD RUSKA

- 4.1. Počátky Ruska...46
- 4.2. Vzestup Moskevské Rusi a základy ruského despotismu...47
- 4.3. Projekt nového ruského státu...50
- 4.4. Ruský imperiální stát po Petrovi a základy administrativní a legislativní jednoty...52
- 4.5. Na cestě k modernímu státu...54
- 4.6. Rolník a stát v kontextu budování moderního státu...55
- 4.7. Komunikace a ruský stát v 19. století...57
- 4.8. Pokusy o vznik konstitučního státu...58
- 4.9. Shrnutí...61

5. SROVNÁNÍ...63

6. STÁTNÍ IDEOLOGIE V RAKOUSKU-UHERSKU: SNAHY O BUDOVNÍ JEDNOTNÉ POLITICKÉ IDENTITY...67

7. STÁTNÍ IDEOLOGIE V CARSKÉM RUSKU: SNAHY O BUDOVNÍ JEDNOTNÉ POLITICKÉ IDENTITY...78

8. SROVNÁNÍ...87

9. RAKOUSKÝ STÁT A ŠKOLSTVÍ: VÝVOJ SYSTÉMU A POSTOJŮ STÁTU...90

10. RUSKÝ STÁT A ŠKOLSTVÍ: VÝVOJ SYSTÉMU A POSTOJŮ STÁTU...97

II. PŘÍKLAD PŘEDLITAVSKA...105

11. POJETÍ RAKOUSKO-UHERSKÝCH ŘÍŠSKÝCH DĚJIN JAKO NÁSTROJ LEGITIMIZACE IMPÉRIA

11.1. Úvod...106

11.2. Obecné pojetí říšských dějin...108

11.3. Otec zakladatel: Rudolf Habsburský...110

11.4. Hledání legitimacy: vznik habsburské monarchie...114

11.5. Rakouský militarismus, vojenští hrdinové a obrazy nepřítele...117

11.6. Obraz habsburského panovníka...125

11.6.1. Kult Josefa II...127

11.7. Války a konflikty jako nástroje symbolické jednoty říše...132

11.7.1. Války v letech 1859 a 1866...132

11.7.2. Revoluce roku 1848...136

11.8. Shrnutí...140

12. POLITICKO-SOCIALIZAČNÍ STRATEGIE V PŘEDLITAVSKÝCH UČEBNÍCÍCH

12.1. Úvod...143

12.2. Obraz Rakouska-Uherska jako společného státu...145

12.3. Obraz rakousko-uherského panovníka jako integračního symbolu...151

12.4. Být dobrým občanem: pojetí občanství v předlitavských učebních textech...158

12.5. Císařovy (rakouské) národy jako specifický typ politické identity...166

12.6. Shrnutí...169

III. PŘÍKLAD EVROPSKÉHO RUSKA...172

13. POJETÍ DĚJIN RUSKÉHO STÁTU JAKO NÁSTROJ LEGITIMIZACE IMPÉRIA

13.1. Úvod...172

13.2. Výchozí koncepce: stará Rus a legitimita...173

13.3. Moskva – třetí Řím a centrum sjednocovacího procesu...177

13.4. Od Rusi k Rusku: budování ruského impéria...180

13.4.1. Dobývání jako nástroj budování impéria...180

13.4.2. Kult Petra Velikého jako budovatele impéria...192

13.5. Vojenští hrdinové a militarismus v učebním textu...190

13.6. Konfliktní a krizové události a jejich role v naraci ruských dějin...195

13.7. Shrnutí...203

14. POLITICKO-SOCIALIZAČNÍ STRATEGIE V RUSKÝCH UČEBNÍCÍCH

14.1. Úvod...206

14.2. Formování postojů k politickému systému...207

14.3. Konstrukce obrazu ruského cara...210

14.4. Invaze státu do soukromého života: povinná vojenská služba...218

14.5. Národ, lid, poddaní, obyvatelstvo nebo občané?...221

14.6. Ruský jazyk jako nástroj disciplinace inorodců...227
14.7. Shrnutí...231

15. OBRAZ ETNICKÉ HIERARCHIE V RUSKÝCH ZEMĚPISNÝCH UČEBNÍČÍCH...234

15.1. Shrnutí...251

16. PŘÍKLAD FINSKA: RUSKÁ REVIZE FINSKÝCH UČEBNIC DĚJEPISU A ZEMĚPISU

16.1. Finsko v rámci Ruské říše...256

16.2. Nová politika centra vůči Finsku v letech 1898-1904...257

16.3. Rusifikační snahy v letech 1905-1914...261

16.4. Diskurzy v konfliktu: Bobrikovova komise pro revizi školních učebnic...263

16.5. Shrnutí...270

17. ZÁVĚRY

17.1. Transformace jako úpadek...273

17.2. Srovnání souboru učebnic...275

17.3. Diskurz svornosti a expanze jako nástroje legitimizace...275

17.4. Oficiální definice říše jako politické vlasti...279

17.5. Formování postojů k politické sféře...281

17.6. Problematika školního kontextu...288

17.7. Postimperální dědictví a politická kultura dnes...289

18. PRAMENY A LITERATURA

18.1. Prameny...294

18.1.1. Nепublikované prameny...294

18.2.1. Publikované prameny...294

18.2.1. Použité prameny (osnovy, zákony a učebnice): příklad Předlitavska...294

18.2.2. Použité prameny (osnovy, zákony a učebnice): příklad evropského Ruska...296

18.3. Použitá literatura...300

18.4. Seznam použitých zkratk...310

18.5. Seznam tabulek v textu...310

I. OBECNÝ KONTEXT PROBLEMATIKY

1. Úvod

1.2. Základní teze a východiska

Problematika vzdělávání, osvěty a školství byla v minulosti velice často spojována s představami pokroku, osvěty či všeobecného blaha. Tento v podstatě pozitivní obraz vzdělávání a školství dominuje i v rámci historiografie. Zájem historické vědy o vzdělání se sice dotýkal jeho kulturně-politických funkcí, které se ale nesnažila nijak blížeji konceptualizovat například ve vztahu k procesu formování moderních států a moderního národa. Předkládaná disertační práce se věnuje problému vzdělávání jako oblasti formování a legitimizování moderního státu pomocí procesu politické socializace. Tento sociální jev nebyl pro moderní historiografii doposud příliš přitažlivým. V případě této disertace je politická socializace chápána jako způsob přenosu postojů k politické sféře či politice a z nich vycházejících vzorců politického chování. Jinými slovy chci se zaměřit na to, jak se vytvářel a dále reprodukoval postoj a představy o politice v době zrodu moderní politiky. Politická socializace¹ jako *de facto* kulturní přenos má samozřejmě vztah k dalšímu pojmu politické kultury, který byl poměrně dlouhou dobu předmětem výzkumu politologie nebo sociální psychologie. Až v posledních několika desetiletích začala být politická kultura součástí zájmů historické vědy.

Ačkoliv se daná práce primárně nevěnuje politické kultuře², ale politické socializaci, je právě politická kultura sekundárně velice významným pojmem. Někteří autoři varují před tím považovat politické postoje za politickou kulturu a zdůrazňují, že politická kultura je spíše tvořena vzorci politický představ.³ Podle mého názoru je politická kultura tvořena právě obecnými postoji k politické sféře. Tyto postoje jsou součástí představ o politice. Půjde mi hlavně o to studovat, jak se formovaly základní postoje k politické sféře jako jeden ze způsobů jejího definování. To znamená, že mne zajímá to, jak byla politika nebo „*politično*“

---

¹ Definice pojmu například: HERBERT HYMAN, *Political Socialization. A Study of the Psychology of Political Behaviour*, New York 1969, s. 17-18 nebo R. G. BRAUNGART- M. M. BRAUNGART, *Political Socialization and Education*, in: L. Saha (ed.), *International Encyclopaedia of Sociology of Education*, Oxford – New York – Tokio 1997, s. 521.

² GABRIEL. A. ALMOND – SYDNEY VERBA, *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Boston 1965, zejména s. 266-270, GABRIEL. A. ALMOND, *Comparative Politics Today. A World View*, Boston – Toronto 1984, GLEN GENDZEL, *Political Culture: Genealogy of a Concept*, in *Journal of Interdisciplinary History*, XXVIII/2/1997, s. 225-250. Z české produkce se na politickou kulturu přehledně soustředil: MARTIN SKOVAJSA, *Politická kultura. Přístupy, kritiky, uplatnění ve zkoumání politiky*, Praha 2006.

³ M. STOKVAJSA, c. d., s. 139. Jedná se o německého autora Maxe Kaaseho.

viděno z pozice státní moci.⁴ Jedná se tedy o jednu stránku celého problému – o oficiální definování a interpretace politické sféry a roli jedince (jedinců) v ní. Samozřejmě si uvědomuji, že státní moc nebyla jediným aktérem tohoto procesu a že vzdělávání nebylo jediným místem přenosu těchto postojů. Existovala další média politické komunikace jako časopisy a noviny, byly zde profesní skupiny a politické strany, národní hnutí, rodina atp. jako další aktéři politické socializace. Tato práce se ale zaměřuje jenom na oficiální snahy státu v oblasti vzdělávání.

Takto pojímaný proces politické socializace „shora“ chápu jako jeden z významných nástrojů formování moderních (národních) států. Podle mého názoru je moderní politika, politické identity (jako například ty založené na myšlence národa) nebo občanský princip atp. z velké části produktem politicko-socializačního procesu. V daném případě se snažím prozkoumat jakou roli sehrával v tomto procesu transformující se multietnický, imperiální stát.

Studovat proces politické socializace v Rakousku(-Uhersku) a v Rusku druhé poloviny 19. století a na samém začátku 20. století znamená uvědomit si a také vyrovnat se s celou řadou dalších makro-sociálních jevů, kterými obě země během sledovaného období procházely. Zcela obecně by se daly označit za modernizaci. Tento pojem je ale podle mého názoru až příliš obecným a v mnoha případech až příliš paušalizuje problém politické a sociální změny. Kromě toho si uvědomuji jeho ideologickou zakotvenost založenou na dichotomiích jako jsou Západ a Východ a progres a regres či jeho spojení s eurocentrismem.⁵ Nicméně politická a sociální změna byla významným kontextem celého problému. Na prvním místě bych ráda zdůraznila, že v obou případech se právě v tomto období rozvíjí a formuje moderní politika tak, jak je chápána v podstatě dodnes. Jevy a pojmy jako občanství, politická participace, stranická politika a parlamentarismus dostávaly právě v této době svojí moderní podobu. Dalším významným problémem je skutečnost, že k formování moderní politiky docházelo v kontextu mnohonárodní říše. V Rakousku(-Uhersku) i v Rusku chápala i státní moc, že dosavadní politická architektura mnohonárodních impérií musí být dříve nebo později transformována. Tato přeměna byla motivována samozřejmě snahou o uchování a upevnění obou států. Fakt, že jejich transformace vedla k pozvolnému rozpadu, který dokončila celková krize vyvolaná První světovou válkou, neznamená, že ji chápali jako rozpad její aktéři. Proto dávám přednost tomu nehovořit o rozpadu a nesnažit se odpovědět na

---

⁴ Pojem „politično“ je pojem používaný především v politické antropologii: GEORGES BALANDIER, *Politická antropologie*, Praha 2000, zejména s.45-81.

⁵ Problematiku modernizační teorie naposledy shrnul Jan Keller, který upozorňuje právě na ideologické zakotvení modernizační teorie. Více: JAN KELLER, *Teorie modernizace*, Praha 2007, zejména s. 18-33.

otázky spojené s rozpadem habsburské monarchie a carského Ruska, ale na to, jak se jejich státní moc snažila vyrovnat se s novými jevy v rámci politiky, resp. na to, jak se snažila definovat politickou sféru a role jednotlivce, a popřípadě jaké politické hodnoty akcentovala v rámci procesu politické socializace ve školství. Konkrétněji, tyto imperiální státy se podle mého názoru významně podílely na definování moderní politiky a moderní politické kultury. Její oficiální vidění bylo přenášeno v rámci vzdělávacího procesu v tisících a tisících školních tříd obou států. Vzdělávací proces je v rámci této disertace primárně chápán jako proces selekce znalostí, reprodukce hodnot, norem, vzorců chování, postojů a věr sloužících primárně politickým cílům držitelů moci. Stejně tak i škola je pro mě především místem standardizace vědění, jazyka i těla a tedy místem pro budování standardní „národní“ kultury, a tedy národního státu.⁶ Ve své podstatě se potom obě impéria snažila svým způsobem transformovat se v národní státy, aniž by ale její politické elity přistoupily na princip lidového podílu na politickém rozhodování, nebo aniž by byly schopny definovat společnou životaschopnou národní/politickou identitu pro všechny svoje obyvatele. Všechny tyto nové jevy byly považovány za nebezpečné a v podstatě nepřijatelné, přesto je ale nebylo možné ignorovat. Logickou snahou tedy bylo snažit se podílet na jejich definování a na jejich vidění, což umožňoval právě vzdělávací proces s výraznou kontrolou státu. Státní moc se tak také podílela na integraci jedince. Tato v podstatě politická integrace měla klíčový význam v etnicky a nábožensky diferencovaných společnostech těchto imperiálních států. Zároveň je ale možné hovořit o tom, že tyto oficiální, integrační snahy byly v podstatě součástí procesu sociální kontroly a regulace. Nechtěným výsledkem stále širší integrace jedince do politiky bylo často rozšíření požadavků na aktivnější politickou participaci. Z tohoto hlediska tak měly imperiální autority dvojsečnou, nebo dialektickou roli. Na jedné straně se snažily o větší kontrolu, na druhé nechtěně podporovaly vznik moderní politiky, založené na široké politické participaci.

Hovořit o transformaci multietnického impéria v národní stát umožňuje i skutečnost, že existence systematictější politické socializace byla jednou z podmínek pro vznik (moderního) národního státu. Proto, aby se formoval „národ“ (ať jej chápeme jako kulturní národ nebo jako politický národ) jako moderní, masová politická identita, která také umožnila zformování národních států⁷, musela politická socializace v moderní podobě působit v mnoha

---

⁶ ARNOŠT GELLNER, *Národy a nacionalismus*, Praha 1993, s. 151.

⁷ PETER FLORA, Die Bildungsentwicklung im Process der Staaten- und Nationenbildung. Eine vergleichende Analyse, in U. Herrmann, (Hgs.), *Schule und Gesellschaft im 19. Jahrhundert. Sozialgeschichte der Schule im Übergang zur Industriegesellschaft*, Weinheim – Basel 1997, s. 422-447, zde s. 427.

oblastech společenského života.⁸ Oficiální postoje imperiálních států jako bylo Rakousko(-Uhersko) nebo Rusko však byly spíše konzervativní a kladly důraz na politickou socializaci jako nástroj udržení *statu quo* a nikoliv jako nástroj politické a sociální změny, což bylo zřejmě jednou z příčin proč transformace těchto říší vedla k jejich pádu.

Škola a vzdělávací proces získávaly po roce 1875 stále větší politicko-kulturní význam a sloužily jako důležité médium politické komunikace. Zároveň byl vzdělávací proces v obou případech relativně dobře systematizován a organizován do různých stupňů škol a různých školních předmětů. Další tezí této disertační práce je přesvědčení o tom, že politicko-socializační strategie je nutné sledovat na základě propojenosti jednotlivých předmětů v rámci základního a středního vzdělání obou států. To znamená, že vidím jednotlivé předměty a jejich učební texty ve vzájemné provázanosti a závislosti. Vyučování a osnovy byly ve druhé polovině 19. a na začátku 20. století už natolik standardizované a unifikované, že všechny učební předměty přinášely do sebe zapadající informace, vzkazy a diskurzy. Protikladné diskurzy a vzkazy by se navzájem zpochybňovaly. Politická socializace tedy nebyla otázkou jen vyučování dějepisu, nebo jen zeměpisu ale všech předmětů s politickým nábojem. Mezi tyto učební předměty jsem mimo dějepisu zařadila zeměpis, občanskou nauku, vlastivědu a jazyk/literaturu (čítanky pro čtení a ruské učebnice pro neruská etnika). Kromě toho je nutné připomenout, že učební text, přes jeho úzkou spojitost s konkrétním školním kontextem, je možné chápat jako pramen veřejné politické komunikace. Přestože se tato disertační práce nezabývá problematikou dalších veřejných médií, je dobré si uvědomit i tento širší kontext celého problému.

Zcela konkrétně se zaměřím na několik okruhů otázek, které podle mého názoru pomohou osvětlit výše uvedené obecné otázky dotýkající se procesu politické socializace jako kulturního přenosu. Na prvním místě se budu zabývat problematikou dějepisné narace jako nástroje legitimizace obou impérií. Zaměřím se na to, jak dějepisné vyprávění dějin obou států napomáhalo vytvářet určitý oficiální obraz státu, ve kterém žák nebo student žil. Dějepisná narace byla klíčem k definování těchto zemí jako politických vlastí a symbolů identifikace. Kromě toho, ale považuji za důležité sledovat aktéry politického jednání v rámci dějepisného vyprávění, jelikož právě skrze ně se vytvářely stereotypy politického jednání obecně. Dále se budu zajímat o to, jak byly obě země definovány jako společné státy v rámci zeměpisného vyučování a jak se učební texty vyrovnávaly s etnickou, náboženskou a kulturní růzností

---

⁸ Vedle komunikace, dopravy a industrializace považuje ve své klasické práci E. Weber za hlavní agenty transformace rolníků ve Francouze vojenskou službu a školy EUGEN WEBER, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Modern France 1870-1914*, Stanford 1974, zvláště s. 303-338.

těchto států ve vztahu ke snahám o vytváření jejich faktické i symbolické jednoty. Nakonec mi půjde o celou řadu otázek spojených s vlastní politickou sférou. Konkrétněji se zaměřím právě na role dominantních aktérů politického jednání, na obrazy politických systémů obou zemí tak, jak je předkládaly učebnice zeměpisu, vlastivědy a občanské nauky a na definice občanství a rolí jedince v rámci politiky. Věřím, že tyto konkrétní otázky pomohou objasnit oficiální vidění a definování politické sféry nebo politiky Rakouska-Uherska a Ruska jako politických vlastí nebo jako společných států.

1. 2. Přístupy a metody:

Předložená disertace je především založena interdisciplinárně. Problematika politické kultury, politické socializace a potažmo politické komunikace podle mého názoru vyžaduje právě tento přístup. Přestože je tato disertační práce historická, snažím se kombinovat přístupy a metody několika sociálních věd. Jedná se především o sociologii vzdělávání, politologii, politickou antropologii a samozřejmě pedagogické vědy. Z těchto společenských věd jsem převzala některé přístupy a definice, jako je například samotný pojem politická socializace (politologie). Pohled na školu a školní učebnice se opírá dominantně o přístupy sociologie vzdělání a moderní pedagogické vědy, které věnují pozornost pojmům jako jsou skryté osnovy, byrokratická podstata organizace školy a nebo politické funkce vzdělávání. Z politické antropologie jsem převzala především poněkud nečesky znějící pojem „politično“, který lze snad označit i jako politickou sféru nebo oblast.

Komparativní metoda⁹ je základním přístupem, který jsem zvolila pro studium daného problému. Tento přístup umožňuje vidět celý problém v širším kontextu a sledovat a především interpretovat strukturu sledovaných politicko-socializačních strategií, popřípadě interpretovat některé odlišnosti a shody v jejich vztahu k tomuto širšímu politickému a sociálnímu kontextu. V předkládané práci mi ale nejde primárně o identifikaci odlišností a shod, ale spíše o problematiku uchopení a vysvětlení struktury srovnávaných politicko-socializačních vzkazů. Jelikož jsem srovnávala dva státní celky, habsburskou monarchii a

---

⁹ Obecně o komparativní metodě: ELSE ØYEN (ed.), *Comparative Methodology. Theory and Practice in International Social Research*, London 1990, JÜRGEN KOCKA, Comparison and beyond, in *History and Theory* 42/2003, s. 39-44, HEINZ-GERHARD HAUPT, Comparative History in *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, vol. 4, Amsterdam-New York 2001, s. 2397-2403 a nebo HEINZ-GERHARD HAUPT - JÜRGEN KOCKA, Historischer Vergleich, in: Titíž. (Hg.), *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Chancen einer international vergleichenden Geschichtsschreibung*, Frankfurt/Main-New York 1996, s. 9-45. V české historiografii: MIROSLAV HROCH, Komparativní metoda v marxistické historiografii. Možnosti a meze jejího využití, in *ČSČH*, XX/5/1972, s. 631-647, MIROSLAV HROCH a kol., *Úvod do studia dějepisu. Metody historikovy práce*, díl IV., Praha 1983, s. 81-88 a MILOŠ ŘEZNÍK – PAVEL KOLÁŘ, Komparativní dějiny v evropské a české perspektivě a jejich místo na Univerzitě Karlově. Seminář obecných a komparativních dějin Ústavu světových dějin FF UK v letech 1994-2000, in *ČČH* 99/2001, s. 402 – 408.

Rusko, použila jsem kontrastní srovnání, které se v obou případech zaměřilo na vysvětlení struktury na základě stejného souboru otázek. Tato práce vidí politicko-socializační strategie spíše jako finální produkt státní politiky – to znamená staticky – a nesnažila se tedy vysvětlit jejich historickou proměnu v čase.

Komparativní metoda je spojená s makro-historickým přístupem, který se zaměřuje na sledování velkých celků, širších časových období, obecných jevů a směřuje k obecným poznatkům a generalizacím. Také přístup této práce je výrazně makro-historický a pracuje především s obecnými sociálními pojmy a procesy v relativně dlouhém časovém období let cca 1875-1917/18. Kritériem komparace jsou v nejobecnější rovině politicko-socializační strategie těchto dvou imperiálních států, resp. státních autorit nebo státní moci v rámci jejich vzdělávacích systémů. Pod tímto pojmem rozumím v podstatě organizovanou snahu o politickou integraci a socializaci, tak jak se explicitně a implicitně vyskytovala v dobových učebních textech.

V této práci jsem se rozhodla pracovat na základě kvalitativní, textové analýzy. Z textů učebnic jsem se snažila vybrat diskurzy či motivy pomocí jejich funkčnosti ve vztahu k problematice politické socializace či politické integrace jedince. Výběr těchto motivů a diskurzů je tedy postaven na jejich významu, nikoliv na základě četnosti nebo statistiky. Více konkrétněji jsem se zaměřila například v rámci dějepisné narace na ospravedlňující strategie vzniku nebo založení obou říší, nebo na významné krize a války, které nějakým způsobem mohly narušit celistvost nebo existenci obou států, či na fabrikaci postavy monarchů, kteří měli významnou identifikační a symbolickou roli. Další okruh motivů či diskurzů se zaměřil na to, jakým způsobem se konstruoval politický systém obou států i na to jakou roli v něm měl mít panovník, jiní političtí aktéři a nakonec i na to, jak byly obě říše definovány jako politické vlasti. Ke zmíněným motivům se více konkrétněji vrátím v úvodech k daným kapitolám v rámci textu disertace.

Vzhledem k výběru hlavního pramene, kterým jsou učebnice, bylo nutné použít také metodu sondy. Zdaleka jsem nevyužila všechny publikované učební texty ale celý výzkum jsem postavila na metodě náhodné sondy. Její náhodnost byla ovlivněna nejen mojí jazykovou výbavou ale především dostupností pramenů. Na druhé straně jsem se ale snažila tuto náhodnost alespoň částečně korigovat tím, že jsem analyzovala učebnice vydávané v celém časovém období a zároveň učebnice, které byly často opakovaně publikovány, což svědčí o jejich významném postavení. Sonda se orientuje vedle učebnic dějepisu, zeměpisu, vlastivědy, občanské nauky, jazykových učebnic a čítanek také na metodní (metodické) knihy a učební osnovy, které mají celkový obraz dokreslovat. Citované úryvky z pramenů jsem se

rozhodla překládat do českého jazyka a neponechávat je v originále s ohledem na budoucí publikaci předkládané disertační práce a na její přístupnost širší veřejnosti. Hlavně v případě ruských děl (ale v některých případech i v předlitavských učebnicích a v zahraniční literatuře) nebyla vždy uváděna křestní jména a příjmení autorů, což je důvodem proč jsou v řadě případů uváděna pouze počáteční písmena křestních jmen.

1.3. Prameny a literatura:

A) Prameny:

Celkový soubor učebnic a čítanek je tvořen celkem 60 učebnic a 7 metodních knih nebo osnov. Z toho celkem 27 učebnic a 4 metodní knihy nebo osnovy jsou učebnice používané v Předlitavsku a celkem 33 učebnic a 3 učební osnovy tvoří učebnice používané v hlavně evropském Rusku. Přitom se jedná konkrétně o učebnice následujících předmětů: dějepisu, zeměpisu, vlastivědy a občanské nauky a čítanky pro obecné školy v předlitavském případě a dějepisu, zeměpisu, vlastivědy, občanské nauky a ruského jazyka pro neruská etnika a soubor čítanek. Výběr předmětů je založen na hypotéze, že právě tyto předměty ve svém vzájemném vztahu měly nejvýznamnější politicko-socializační funkce v rámci vyučování. Většina učebních textů byla přitom povolena komisemi ministerstev, takže je možné konstatovat, že tyto učebnice jsou odrazem oficiálních snah státu. Vzhledem k této kontrolní roli státu a výrazné stereotypnosti učebnice jako historického pramene se domnívám, že tento soubor je možné považovat za reprezentativní. Především v ruském případě převažují učebnice určené pro střední školy, což ukazuje na nedostatek učebních textů pro obecné školy.

Z předlitavského souboru učebnic dějepisu si zaslouží pozornost Lepařovy *Dějiny vzniku a vývoje rakousko-uherské monarchie věnované mládeži škol obecných a měšťanských*.¹⁰ Tato učebnice sice neměla oficiální aprobaci, ale ukazuje na snahy o společnou naraci rakousko-uherských dějin, která by jim dávala jednotný charakter. Jejím autorem byl mimo to prominentní autor českých učebnic a ředitel pražského pedagogia Jan Lepař. Jako příklad obdobné strategie může ještě sloužit učebnice W. W. Tomka *Děje císařství Rakouského*¹¹, *Děje císařství Rakousko-Uherského pro střední školy* F. Sobka nebo Tupetzovy *Geschichte*

---

¹⁰ JAN LEPAŘ, *Dějiny vzniku a vývoje říše rakousko-uherské věnované mládeži škol obecných a měšťanských*, Praha 1890.

¹¹ WÁCLAV W. TOMEK, *Děje mocnářství Rakouského. Ku potřebě na gymnasiích a školách reálných*, Praha 1881.

der österreichisch-ungarischen Monarchie.¹² Všechny tyto učebnice reflektovaly především snahy o společnou naraci dějin Rakouska-Uherska jako jednotného státu a o jeho historickou legitimizaci. Z učebnic obecných dějin stojí za zmínku samozřejmě učebnice prominentního autora dějepisných učebnic A. Gindelyho.¹³ Tyto učebnice měly často více jazykových mutací v dalších jazycích monarchie a celou řadu reedic. Vedle klasických učebnic dějepisu jsou ale zajímavé i dějepisné čítanky, které se snažily v rámci dějepisné výuky přibližovat žákům a studentům nejenom vybrané historické postavy ale i významné historické události rakousko-uherských dějin.¹⁴ Z českých zeměpisných učebnic se zmíním o učebnicích A. Tilleho, F. Brdlíka a J. Metelky¹⁵, které se zaměřovaly na zeměpis Rakouska-Uherska z pohledů jednotlivých zemí, národů a státního zřízení. Naopak za zeměpisnou učebnici vybočující z řady je možné považovat *Rakousko-Uhersko pro nejvyšší třídy středních škol (Zeměpis a občanská nauka)* od S. Nikolaua, která obsahovala celou řadu velice kritických postřehů, a to i přesto, že šlo o aprobovanou učebnici. Německy psané učebnice zeměpisu a vlastivědy v podstatě sledovaly zavedený vzor učebního textu zeměpisu.¹⁶ Z předlitavských čítanek za zmínku stojí určitě celá řada českých čítanek pro obecné školy sepsaná prominentními autory J. Štastným, J. Lepařem a J. Sokolem¹⁷ a její německá protiváha autorů G. Ullricha, W. Ernesta a F. Branskeho.¹⁸

Z ruských dějepisných učebnic měly prominentní postavení často znovu a znovu vydávané učebnice D. Ilovajského¹⁹, S. Rožděstvenského²⁰ a K. Jelpatěvského²¹, které se ve

---

¹² THEODOR TUPETZ, *Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie. Verfassung und Staatseinrichtungen derselben für den dritten Jahrgang der k.k. Lehrer und Lehrerinnenbildungsanstalten*, Wien 1906.

¹³ ANTONÍN GINDELY, *Učebnice dějepisu pro školy měšťanské. Díl třetí. Vypravování z dějin středního a nového věku se zřetelem k vývoji ústavy rakousko-uherské*, Praha 1891 a ANTONÍN GINDELY, *Dějepis pro školy obecné a měšťanské. Obrazy a příběhy z dějin všeobecných pro šestou třídu rakouských škol obecných a měšťských*, díl I, Praha 1881.

¹⁴ Například: KARL SCHWALM – E. HOFMANN, *Erzählungen und Bilder aus der Geschichte für österreichische Bürgerschulen*, Theil 1, Wien 1910 nebo THEODOR TUPETZ, *Bilder aus der Geschichte für die Mädchenbürgerschulen*, Theil I., II. III, Prag – Wien 1908.

¹⁵ ANTONÍN TILLE – FRANTIŠEK BRDLÍK, *Učebnice zeměpisu. Zeměpis mocnářství rakousko-uherského pro 4. třídu středních škol*, Praha 1906 a ANTONÍN TILLE, – JINDŘICH METELKA, *Statistika mocnářství Rakousko-uherského pro vyšší třídy středních škol*, Praha 1907.

¹⁶ Například: FRANZ. M. MAYER, *Geographie der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (Vaterlandskunde) für die vierte Classe der Mittelschulen*, Wien-Prag 1896.

¹⁷ Například: JOSEF ŠTASTNÝ- JAN LEPAŘ - JOSEF SOKOL, *Čítanka pro školy obecné. Vydání osmidílné*, díl I.-VIII., Praha 1893.

¹⁸ G. ULLRICH, – W. ERNST, - F. BRANSKY, *Lesebuch für österreichische allgemeine Volksschulen. Ausgabe in acht Teilen*, I.- V. Teil, Prag 1906.

¹⁹ DMITRIJ ILOVAJSKIJ, *Kratkie očerki ruskovoj istorii. Kurs staršago vozrasta*, Moskva 1879 nebo DMITRIJ ILOVAJSKIJ, *Sokrašennoe rukovodstvo k ruskovoj istorii dlja mladšego vozrasta*, Moskva 1862.

²⁰ SERGEJ ROŽDĚSTVENSKIJ, *Otčestvennaja istoria v svjazi s všeobščuju. Kurs srednych učebnych zaveděnij*, Petrograd 1916.

všech případech zaměřovaly primárně na naraci ruských dějin. Bez významu ale nejsou ani učebnice dějepisu pro základní školy, které se objevily na začátku 20. století a ilustrují větší důraz na dějepis v rámci základního školství.²² K nejčastěji používaným učebnicím zeměpisu patřily určitě učebnice P. Bělochy²³ a A. Baranova²⁴ s několika reedicemi. Naopak učebnice občanské nauky a vlastivědy nebyly v případě Ruska nijak rozšířenými a objevovaly se fakticky až na začátku 20. století. Proto jsem, bohužel, mohla pracovat jenom s několika exempláři těchto učebnic.²⁵ Zcela specifickým pramenem jsou učebnice ruského jazyka, které jsem do studovaného souboru zařadila jako ukázkou politické socializace jako asimilace. Podle mé hypotézy měla být spolu s jazykem přenášena i ruská kultura včetně například postojů k politice. Několik učebnic ruštiny bylo věnováno žákům z evropských etnik (Lotyši, Gruzíni)²⁶ a dvě pro neevropská etnika (Avarové, Kirgizové).²⁷ Oba příklady pomohou ilustrovat rozdílné strategie v rámci asimilačního resp. politicko-socializačního procesu podle etnického, resp. kulturního vzorce.

Pomocný charakter mají metodní knihy nebo vydané školní osnovy pro jednotlivé typy škol. V tomto případě jsem se nezaměřila na nějak zvláště systematické studium těchto pramenů.²⁸ Jejich funkce je doplňující a má ukázat nebo spíše ověřit postavení jednotlivých předmětů v rámci vyučovacího procesu a jejich oficiální mimo-vzdělávací (resp. politické) funkce. Spolu s těmito prameny jsem se zaměřila i na prameny legislativního charakteru resp. na zákonný rámec vzdělávacího procesu.²⁹

---

²¹ KONSTANTIN JELPATĚVSKIJ, *Učebnik ruskaj istorii s priloženiem rodoslovij i chronologičeskoj tablici i ukazatelja ličnych iměn*, S. Petěrburg 1901 a KONSTANTIN JELPATĚVSKIJ, *Razkazy i stichotvorenija iz ruskaj istorii. Istoričeskaja chrestomatija dlja mladšich klassov učebnych zavěděníj*, S. Petěrburg 1902.

²² A. F. GARTVIG.- N. T. KRJUKOV, *Učebnik ruskaj istorii dlja vyššich načalnych učilišč i torgovlych škol*, Moskva 1914 a V. ANANIN, *Učebnik ruskaj istorii dlja vyššich načalnych učilišč i torgovlych škol*, Moskva 1914.

²³ P. N. BĚLOCHA(A. SOKOLOV), *Učebnik geografii Rossijskoj imperii*, S. Petěrburg – Moskva 1914.

²⁴ A. BARANOV, *Geografija Rossijskoj imperii. Kurs gorodskich i uezdnych učilišč*, S. Petěrburg 1902.

²⁵ EMILIJ F. LESGAFT, *Otčestvověděnie. Kurs srednych učebnich zavěděníj*, S. Petěrburg 1910 nebo M. A. SOLOVĚV, *Učebnik zakonověděnija. Kurs srednych učebnich zavěděníj*, Kišiněv 1911.

²⁶ P. DADZIT, *Učebnik ruskago jazyka dlja latyšskych narodnych učilišč*, Riga 1890 a JAKOV GOGEBASĤVILI, *Russkoe slovo ili klassnoe rukovodstvo k ruskomu jazyku dlja gruzinskich škol*, Tiflis 1887.

²⁷ *Pervonačalnyj učebnik ruskago jazyka dlja avar*, Kazaň 1898 a *Pervonačalnyj učebnik ruskago jazyka dlja kirgizov*, Kazaň 1913.

²⁸ *Lehrplan und Instructionen für den Unterricht an den Gymnasien in Österreich*, Wien 1900, KARL SCHWALM, *Methodisches Handbuch für den Geschichtsunterricht an Bürgerschulen und verwandten Anstalten. In 3 Teilen, Teil 1*, Wien 1910, V. JELIČEV, *Programmy i pravila gorodskij učilišč*, S. Petěrburg – Oděsa – Moskva 1912 a *Pravila i programmy dlja cerkevno-prochodskich škol i škol gramoty*, S. Petěrburg 1894.

²⁹ Například: *Nejdůležitější zákony o školství obecném spolu s učebními osnovami pro Království České*, Praha 1896. Nařízení o národních školách, in *ŽMNP*, 1864/8, CXXIII, s. 39-45 a Statut gymnázii a progymnázii, in *ŽMNP* 1864/11, CXXIV, s. 45-72.

B) Literatura

Problematika politické socializace byla v minulosti téměř výlučně v rukou především komparativní politologie a sociální psychologie. Klasické práce H. Hymana³⁰ nebo G. A. Almonda³¹ vidí problém politické socializace nejobecněji jako přenos politické kultury. Výzkumná metoda těchto klasických studií se snažila opírat se o studium politické socializace na základě dotazníků. Taková kvantitativní metoda je ale v historickém kontextu nepoužitelná. Do podobné skupiny se řadí studie G. A. Almonda a S. Verby *Civic Culture*, která studovala politickou resp. občanskou kulturu pěti národů na základě podobných kvantitativních metod jako předchozí práce.³² K nejstarším dostupným pracím, které se zaměřily na komparativní studium metod občanské výchovy se řadí práce Ch. E. Merriama *The Making of Citizens. A Comparative Study of Methods of Civic Training* z roku 1931. Tato pionýrská a velkoryse pojatá práce má ale četné nedostatky, ovlivněné dobou vzniku.³³ Jedním z nich je určitá povrchnost s jakou autor přistupoval k jednotlivým příkladům komparace. Tak mohl například dojít k názoru, že Rakousko-Uhersko systematicky nevyužívalo školství jako nástroj stimulování poslušnosti k říši.³⁴ Systematické analýza pramenů provedená v předložené disertaci dosvědčuje pravý opak. K poměrně průkopnickým se může ale řadit práce A. Gestricha věnovaná problematice historické socializace. Bohužel Gestrich nevěnoval dostatečnou pozornost politické sféře či politické socializaci a interpretuje socializaci spíše jako obecný sociální proces.³⁵ K těmto studiím se ještě blíže vrátím ve 2. kapitole této disertace.

Ujasnit si také pojem a jev národního nebo moderního státu pomáhají práce z per Ch. Tillyho a dalších.³⁶ Abramsova studie *Notes on the Difficulty of Studying the State* pro mě byla inspirující především proto, že se snaží o uchopení státu v jeho myšlenkové podobě.³⁷ Pro Abramse je stát v podstatě myšlenka nadvlády a nikoliv existující sociální instituce nebo sociální fakt. Toto pojetí státu pomůže potom vidět i proces politické socializace v jiném světle – v podstatě jako způsob transmise myšlenky státu, která napomáhá tomu, aby se stát

---

³⁰ HERBERT HYMAN, *Political Socialization. A Study of the Psychology of Political Behaviour*, New York 1969.

³¹ GABRIEL A. ALMOND, *Comparative Politics Today. A World View*, Boston – Toronto 1984.

³² GABRIEL A. ALMOND – SYDNEY VERBA, S., *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Boston 1965.

³³ CHARLES E. MERRIAM, *The Making of Citizens. A Comparative Study of Methods of Civic Training*, Chicago 1931.

³⁴ Tamtéž, s. 94.

³⁵ ANDREAS GESTRICH, *Vergesellschaftungen des Menschen. Einführung in die Historische Sozialisationsforschung*, Tübingen 1999.

³⁶ CHARLES TILLY (ed.), *The Formation of National States in Europe*, Princeton 1975.

³⁷ PHILIPP ABRAMS, Notes on the Difficulty of Studying the State, in *Historical Sociology*, 1/1988, s.58-89.

stal skutečným, ačkoliv reálně skutečný není. Jinými slovy je podle Abramse autorita moderního státu postavena na abstrakci, která nemá faktický, nýbrž ideologický základ. Tento přístup také umožňuje nehovořit o vlastních aktérech politického jednání (jakou jsou politici, politická reprezentace, či neobecněji lidé), ale o státu jako o myšlenkové abstrakci moderních společností.

K důležitým zdrojům inspirace patří také práce, které se zabývají vzdělávacím procesem z pohledu socializace vzdělávání. Čerpala jsem především z prací, které mají obecnější charakter a vysvětlují stěžejní pojmy a jevy studované tímto vědním podoborem. V první řadě se jednalo o antologii od W.M. Cavea a M. A. Cheslera a dále o práce J. H. Ballantine nebo R. Meighan.³⁸ Tyto práce pomohou zorientovat se v některých pojmech a jevech (skryté osnovy, politické funkce vzdělávání atp.), nicméně jejich primární zaměření je orientováno na současnou školu a společnost.

Problematiku moderního výzkumu učebnic dobře shrnuje studie F. Pingela *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*.³⁹ O další kritickou reflexi se pokoušejí také práce britských vědců K. Crawforda a J. Nichollse dostupné v elektronické podobě na Internetu.⁴⁰ Blíže s nimi čtenáře seznámím ve druhé kapitole (viz 2.5), proto se zde omezují pouze na zmínku o nich.

Pro tuto disertační práci mají svůj význam i syntetizující studie věnované rozvoji školských systémů v obou státech a jejich politickému a sociálnímu rozvoji ve druhé polovině 19. století a na začátku 20. století. Syntetizující práce H. Engelbrechta⁴¹ nebo A. Anweilera⁴² představují dobrý přehled pro dějiny rakouského a ruského školství. Výzkum dějin školství se v případě habsburské monarchie zaměřoval především na dílčí problémy. Práce H. Engelbrechta zůstává svým záběrem a moderním zpracováním výjimečná, protože se zaměřila na školství komplexně a nikoliv jen na dějiny gymnázií nebo univerzit. Pro ruský příklad měly svůj význam také dílčí studie N. V. Christorovy⁴³ nebo N.A. Konstantinova.⁴⁴ Za

---

³⁸ WILLIAM M. CAVE, – MARK A. CHESLER, *Sociology of Education. An Anthology of Issues and Problems*, New York – London 1974, J. H. BALLANTINE, *The Sociology of Education. A Systematic Analysis*, New Jersey 1997 a R. MEIGHAN, *A Sociology of Education*, London – Sydney – Toronto 1981.

³⁹ FALK PINGEL, *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, Hannover 1999.

⁴⁰ Odkazy na elektronické podoby těchto studií na: <http://www.ex.ac.uk/historyresource/journal6/nichollsrev.pdf> a <http://www.ex.ac.uk/historyresource/journal1/Crawforded-kw.pdf> (22.10.2005).

⁴¹ HELMUT ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs, Band 4. Von 1848 bis zum Ende der Monarchie*, Wien 1986.

⁴² OSKAR ANWEILER, *Geschichte der Schule und Pädagogik in Russland vom Ende des Zarenreiches bis zum Beginn der Stalin-Ära*, Berlin 1978.

⁴³ NATALIA VASILJEVNA CHRISTOROVA, *Rossijskie gimnazii XVIII. – XX. vekov. Na materiale goroda Moskvy*, Moskva 2001.

⁴⁴ N. A. KONSTANTINOV, *Očerki po istorii srednej školy. Gimnazii i realnye učilišča od konca 19 v. do Fevralskoj revolucii 1917 goda*, Moskva 1956.

zmínku potom ještě stojí kniha B. Eklofa *Russian Peasant Schools. Officialdom, Village Culture and Popular Pedagogy, 1861-1914*, která se snažila zkoumat na jedné straně oficiální vzdělávací politiku zemstev a ruského státu a na druhé její dopady na venkovskou kulturu včetně formování postojů rolníků k autoritám.⁴⁵ Tato již klasická studie je v rámci výzkumu ruské školy stále relativně ojedinělá. B. Eklof pojal celý problém velkoryse a přistupoval k němu interdisciplinárně, reflektující poznatky sociologie vzdělávání a částečně i antropologie a kulturních dějin.

Syntetizující práce R. Pipesa a G. Hoskinse⁴⁶ pro Rusko a nebo A. Skeda⁴⁷ či A. J. P. Taylora⁴⁸ pro Rakousko-Uhersko představují přehledy významné pro pochopení celého kontextu. Cílem této disertace jednoznačně není hlouběji se zabývat sociálním a ekonomickým kontextem obou říší, nicméně jsem považovala za důležité se jim alespoň stručně věnovat s ohledem na vývoj snah o vybudování moderního státu. V případě ideologických obsahů státního patriotismu obou říší se literatura, o kterou se tyto kapitoly opírají, liší. Důvodem je regionální rozdílnost odborných přístupů k tomuto tématu. Zatímco v případě habsburské monarchie dominují spíše historické studie⁴⁹, které se zaměřují na některé aspekty celého problému (například dynastický mýtus, státní idea, užití symbolů atp. atp.), v případě Ruska je k dispozici několik významných monografií, které se na tento problém zaměřují komplexněji zvláště s ohledem na roli ruského cara.⁵⁰ V ruském případě si zaslouží zvláštní pozornost především dvojdílná kniha amerického historika R. Wortmana, který jako první do hloubky analyzoval ideologický a symbolický svět ruské monarchie od Petra Velikého až do konce monarchie. Wortman brilantním způsobem zmapoval roli ruských a evropských tradic při konstruování symboliky a ideologie ruské monarchie s ohledem na

---

⁴⁵ BEN EKLOF, *Russian Peasant Schools. Officialdom, Village Culture and Popular Pedagogy, 1861-1914*, Berkeley- Los Angeles – London 1986.

⁴⁶ RICHARD PIPES, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004 a GEOFFREY HOSKINS, *Russia and the Russians. A History*, Cambridge Mass. 2003.

⁴⁷ ALAN SKED, *Úpadek a pád habsburské říše 1815-1918*, Praha 1995.

⁴⁸ A.J.P. TAYLOR, *Poslední století Habsburské monarchie. Rakousko a Rakousko-Uhersko v letech 1809-1918*, Brno 1998.

⁴⁹ Například: OTTO URBAN, Historické proměny idejí státu rakouského, in *Český lev a rakouský orel v 19. století*, Praha 1996, s. 13-21 a nejnověji zvláště: PETER URBANITSCH, Mýtus a realita nacionalismu. Dynastický mýtus habsburské monarchie – zbytečná snaha o vytvoření identity?, in *Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny*, 2006/1, s. 46-68 a 2006/ 2, s. 35-53. Tento dvoudílný článek zároveň představuje relativně komplexní přehled dosavadní literatury o rakouském patriotismu.

⁵⁰ Nejvýznamnější z nich jsou: MICHAEL CHERNIAVSKI, *Tsar and People. Studies in Russian Myth*, New Haven-London 1961, NIKOLAI RJAZANOVSKIJ, *Nicholas I. and Official Nationality in Russia 1825-1855*, Berkley-Los Angeles 1959 a nejnověji potom RICHARD WORTMAN, *Scenarii vlasti. Mify i ceremonii russkoj monarchii*, 2 tomy, Moskva 2004.

významné sociálně-politické změny v ruské společnosti.⁵¹ Habsburská monarchie na podobnou studii stále čeká.

1. 4. Členění práce

Rozdělení této disertační práce odpovídá jejímu makro-historickému pojetí. První část (kapitola 2) se věnuje vysvětlení samotného pojmu politické socializace a stanovení základních tezí pro následnou analýzu – to znamená především se snaží uchopit vztah procesu politické socializace a státu v oblasti vzdělávání i mimo něj. Další podkapitola se potom zaměřuje na problematiku učebnic jako historického pramene a na možnosti jejich analýzy. Zvláštní důraz jsem se snažila klást na problematiku vztahu učebnice a kontextu školy, kterou se sice tato práce primárně nezabývá, ale kterou se nicméně snaží částečně reflektovat. Druhá část (kapitoly 3,4 a 5) je věnovaná syntéze zaměřené na problematiku formování moderního typu státu v habsburské monarchii a v Rusku. Šlo mi v ní o to poukázat a shrnout některá specifika středoevropského a ruského vývoje nebo politické modernizace. Jsem si vědoma syntetičnosti zmíněných kapitol, které si nenárokují jinou funkci než uvedení do problému ze širšího, historického hlediska a nemají mít centrální význam v rámci celé práce. To je také důvodem proč jsem se nezaměřila na mapování historiografických diskuzí o některých stěžejních problémech dějin Ruska nebo habsburské monarchie. Další kapitoly (kapitoly 6, 7 a 8) se zabývají problematikou formování státní ideologie obou říší. Tyto státní ideologie nebo státní patriotismus tvořily vlastní obsahový základ politicko-socializačního procesu a zároveň tvořily základ pro budování na stát orientovaných, politických identit obou států. I tato kapitola má výrazně syntetizující charakter. Čtvrtá část (kapitoly 9 a 10) chce zachytit vývoj postojů obou imperiálních států ke vzdělávací sféře v průběhu 19. století a na počátku 19. století. Nechci se v ní věnovat notoricky známým faktům obsaženým v četných studiích dějin školství pro obě země, ale stručně vystihnout zmíněné postoje státu k politickému vzdělání. Pátá část (kapitoly 11-16) je zaměřena na vlastní textovou analýzu učebních textů. Přitom se tato analýza orientuje na dva větší okruhy. První z nich je věnován užšímu tématu dějepisných učebnic a jejich naracím jako nástrojům legitimizace existence obou říší a druhá se zaměřuje na vlastní politicko-socializační proces – to znamená na různé, formativní snahy státních autorit budovat jedincovy postoje k politické sféře. Záběr dvou srovnaných příkladů se na první pohled může zdát nerovnoměrný, ale domnívám se, že průkazně reflektuje situaci jednotlivých učebnic v obou zemích. V ruském případě se jedna kapitola (kap. 15) věnuje

---

⁵¹ R. WORTMAN, c.d.

etnické hierarchii jako nástroji nadvlády, jelikož se jednalo o výrazný jev zeměpisných učebnic. V Rakousku podobný protiklad nenalezneme. Finský příklad (kapitola 16) je potom do disertace zařazen jako příkladová studie a jako ukázka neobvyklého historického pramene, který byl založen na práci komise pro revizi finských učebních textů, vzniklé z iniciativy generálního gubernátora N. I. Bobrikova v autonomním Finsku. Text memoranda komise, použitý v této kapitole, dobře dokresluje celý problém, včetně toho, do jaké míry měly učebnice a předměty jako dějepis a zeměpis politickou roli. Ani v tomto případě se mi nezdařilo nalézt podobný předlitavský protiklad. V poslední části (kapitola 17) se budu snažit shrnout a vysvětlit poznatky z výše zmíněné práce s prameny a zasadit je do obecnějšího, sociálně-politického kontextu.

2. Teoretický rámec problematiky: politická socializace, vznik moderních států a učební text

2.1. Politická socializace

Pojem politické socializace sice není pro současnou historiografii zcela cizím jevem, přesto se mu ale věnuje velmi okrajově. Tento jev byl dlouhou dobu považován za součást analýz z oblasti politologie nebo sociální psychologie, popřípadě pedagogiky nebo sociologie školy a vzdělávání. Historická věda ale tento jev spíše ignorovala, přestože zmíněné sociální vědy nabízejí poměrně široký metodologický a teoretický základ i pro historický výzkum politické socializace. Bez pochyby má historická analýza politické socializace mnohá úskalí, která se týkají jak metodologie, tak i pramenné základny. Náročnost studia politické socializace je v podstatě založena na nutnosti interdisciplinárního přístupu, zvláště pak na nutnosti psychologizujícího přístupu, který bývá především ze strany tradiční historiografie často kritizován jako „nevědecký“ nebo „nehistorický“.

2.2.1. Definice

Politická a sociální věda v podstatě pracuje s jednou, dominující definicí politické socializace, která klade důraz na přenos politické kultury uvnitř dané společnosti:

„Politická socializace v nejširším smyslu slova se týká způsobů jakými společnost přenáší svou politickou kulturu z generace na generaci. Tento proces může sloužit ke konzervování tradičních politických norem a institucí. Na druhou stranu pokud druhotní socializační činitelé hlásají politické hodnoty odlišné od těch v minulosti, nebo pokud jsou děti vychovávány v politických a sociálních očekáváních odlišných od těch předešlých, může být socializační proces nástrojem politické a sociální změny.“¹

Gabriel A. Almond, který se problému politické socializace věnoval v souvislosti s jeho zájmem o politickou kulturu (a politiku vůbec) chápe politickou socializaci jako určitou formu kulturní transmise. Vidí v ní v podstatě generační předávání politických standardů a věr, které začíná v dětství a pokračuje i nadále v dospělém životě, kdy se vštípené normy a víry rozvíjejí, podporují a posilují. Odlišil dvě formy politické socializace: přímou a nepřímou. Přímá politická socializace je explicitním komunikováním informací, hodnot a

---

¹ KENNETH P. LANGTON, *Political Socialization*, London – Toronto 1969, s. 4-5.

pocitů o politice. Nepřímá politická socializace je podle Almonda spojena s rodinným prostředím a dětstvím.²

Podobně se k jevu staví i Karl Deutsch, který je toho názoru, že politickou socializací je označováno:

„Vyrůstání v politické kultuře, učení se jejím způsobům explicitně, či pomocí pokynů a podnětů od rodičů, učitelů, současníků a masmédií, naučení se jejích „ano“ a „ne“, přijímání pocitů a očekávání této kultury...“³

Herbert Hyman podtrhl existenci kontinuity vzorců chování přijatých v dětství v dospělosti jedince. Hyman dále zdůraznil i to, že politické chování je komplexní jev, který obsahuje nejen politickou participaci, ale také orientaci, a tedy cíle a zájmy, které jsou v pozadí politické participace.⁴ Zkušenosti v dětství jsou podle Hymana tím, co ovlivňuje volbu zájmů i politických ideálů dospělého jedince. Politická orientace v rodině, a logicky i její sociální postavení, jsou přitom hlavním zdrojem politické orientace mládeže.⁵

Za konečný produkt politické socializace je považována „...řada postojů, poznání hodnotových standardů a pocitů vůči politickému systému, různým rolím v jeho rámci a vůči rolím držitelů moci.“⁶ Jinými slovy je projevem politické socializace loajalita, přijetí vlastní role v rámci daného politického systému a kultury a přijetí vzorců chování příslušejících a vytvořených touto kulturou jedincem, který prošel politicko-socializačním i socializačním procesem – samozřejmě v případě, že byla jeho politická socializace úspěšná. I další autoři specifikovali žádané výsledky politické socializace obdobně. Hovoří například o snahách vyvinout pozitivní hodnocení současného politického systému (tj. systému, ve kterém je jedinec socializován), o vytváření pocitu přináležitosti do komunity, sounáležitosti se zemí, loajalitě k ní a uvědomění si povinností k ní. Nakonec jde také o předání informací o struktuře a funkcích vlády v daném politickém režimu.⁷

Za klíčový problém je možné považovat vztah procesu politické socializace a politické kultury. Klasická teorie politické socializace z pera G. Almonda a jeho kolegů počítá i s pojmem politické, resp. občanské (*civic*) kultury. Tento přístup vycházel v podstatě z amerického funkcionalismu a dočkal se hned v 70. letech kritiky pro svůj redukcionismus a

---

² GABRIEL A. ALMOND, *Comparative Politics Today. A World View*, Boston – Toronto 1984, s. 30-33.

³ KARL DEUTSCH, *Politics and Government. How People Decide their Fate*, Boston (Mass.) 1974, s. 131.

⁴ HERBERT HYMAN, *Political Socialization. A Study of the Psychology of Political Behaviour*, New York 1969, s. 17 a 18.

⁵ Tamtéž, s. 25.

⁶ WILLIAM F. STONE, *The Psychology of Politics*, New York-Berlin-Heidelberg-London-Paris-Tokio 1988, s. 69.

⁷ A. MORRISON – D. McINTYRE, *Schools and Socialization*, Harmondsworth 1971, s. 127.

normativnost.⁸ Vlastní pojem politická kultura ale představuje dodnes problém. Politická kultura je sice často skloňovaným slovním spojením, ale frekvence jeho výskytu nijak nenapomáhá k jeho jasnějšímu metodologickému uchopení.⁹ Východiskem z tohoto problému je, jak se zdá, pochopení politické kultury jako výzkumné perspektivy, která by umožňovala interdisciplinární přístup k některým politickým jevům.¹⁰ V rámci této práce je politická kultura chápána na procesuálním základě jako formování postojů a přenosu politických hodnot a vzorců chování v jejich nejzákladnější podobě, a v podstatě vychází z kritizovaných ale doposud stále dominantních přístupů G. Almonda a S. Verby ze 60. let 20. století. Na druhou stranu se nedomnívám, že by bylo v rámci této práce produktivní zabývat se poměrně rozsáhlou, ale dost nejasnou, teoretickou diskusí o podstatě pojmu politické kultury. Můj zájem o politickou kulturu je spíše sekundární, jelikož centrem mého výzkumu jsou politicko-socializační strategie vedoucí k jejímu konstituování.

2.2.2. Činitelé politické socializace

Vzhledem k tomu, že většina specialistů považuje pro proces politické socializace nejzávažnější období dětství a mládí, odpovídají i nejvýznamnější činitelé či agenti politické socializace této tezi.¹¹ Nejvýznamnějším politickým socializačním činitelem je *rodina*, ve které jedinec vyrůstá. Na jeho budoucí politické postoje má vliv nejen politická orientace jeho rodiny, ale samozřejmě především sociální postavení jeho rodiny v rámci daného politického a společenského systému. Podle G. Almonda má rodina vliv především na jedincův postoj k autoritám obecně, stejně tak ale i na jeho kulturní a vzdělávací hodnoty. Vedle toho rodina utváří jedincovo etnické, lingvistické, náboženské a třídní povědomí.¹² Podobně se zdůrazňuje i vliv rodinného emocionálního prostředí: například rodinné prostředí autoritativní rodiny má mít na jedincovy politické postoje k autoritám jiný vliv než liberální prostředí.¹³ Uvnitř rodiny se jedinec učí v první řadě sociálním rolím. Naučí se co se od něj jako od dítěte očekává, jak by se měl chovat k jiným lidem, naučí se také své roli v rámci rodinné mocenské

---

⁸ Např.: EDWARD W. LEHMAN, On the Concept of Political Culture: A Theoretical Reassessment, in *Social Forces* 50/1972, s. 361-370.

⁹ MARTIN STOKVAJSA, *Politická kultura. Přístupy, kritiky, uplatnění ve zkoumání politiky*, Praha 2006, s.16-18.

¹⁰ Tamtéž, s. 18-20.

¹¹ Např.: R. G. BRAUNGART- M. M. BRAUNGART, *Political Socialization and Education*, in: Lawrence, J. Saha (ed.), *International Encyclopaedy of Sociology of Education*, Oxford – New York – Tokio 1997, s. 521, dále např.: K. DEUTSCH, c. d., s. 131.

¹² G. A. ALMOND, c. d., s. 33.

¹³ W. F. STONE, c. d., s.71.

struktury a pochopí které rodinné role (ve smyslu členů rodiny) kontrolují jeho zdroje potřeb (jídlo, ochrana, náklonnost).¹⁴

Dalším významným socializačním činitelem je *škola*, která dává jedinci znalost o politickém světě a o jeho roli v něm. Škola přenáší hodnoty a postoje společnosti, které potom sehrávají významnou roli při vytváření jedincových postojů.¹⁵ Školy mohou vštěpovat také politické víry formálně pomocí vědomého, plánovitého vyučování, stejně tak jako pomocí nevědomých, náhodných zkušeností ve školním prostředí.¹⁶ Vztahu mezi školou, vzdělávacím systémem, politickou mocí a jedincem se budu věnovat na jiném místě.

K třetímu významnému činiteli politické socializace patří *skupina vrstevníků*, se kterými je jedinec v interakci ve škole ale také mimo ní. Každý jedinec se dostává do interakce s prostředím svých vrstevníků, které na něj vyvíjí tlak ve snaze, aby přijal *jejich* pravidla a postoje. Jejich přijetí je přímo závislé na přijetí jedince do této skupiny.¹⁷

Proces politické socializace ale v žádném případě nekončí s koncem dospívání a vzdělávacího procesu, a není tedy spojen pouze se vzdělávacími institucemi a rodinou. Vštípené postoje a vzorce chování musí být i během dospělého života podporovány a ožívány pomocí dalších činitelů politické socializace, kterými jsou například masová média nebo politické strany, zaměstnanecké skupiny a nebo odbory.¹⁸

2.3. Historiografie a možnosti výzkumu (politické) socializace

Historická věda se k problematice spojené s otázkami sociální psychologie a chování stavěla relativně konzervativně. Proces socializace, přestože patří k těm nejzákladnějším sociálním jevům, které jsou vlastní člověku jako společenské bytosti, nebyl z pozic historie zatím dostatečně reflektován. Samotný pojem socializace patří spíše do pojmosloví sociálních věd jako je sociologie, sociální psychologie a antropologie, než do slovníků tradičně i moderně koncipované historiografie. Ještě více zarážející je skutečnost, že historická věda nebyla schopna se dostatečně vyrovnat ani s pojmem politické socializace, který je tak i nadále spojován s politologickými přístupy. Vzestup zájmu o politickou komunikaci, propagandu a ovlivňování veřejného mínění, a nakonec i politickou socializaci a politickou kulturu, který byl typický především pro anglosaské sociální a politické vědy od zhruba

---

¹⁴ K. P. LANGTON, c. d., s. 21.

¹⁵ G. A. ALMOND, c. d., s. 33.

¹⁶ K. P. LANGTON, c. d., s. 84.

¹⁷ G. A. ALMOND, c. d., s. 34.

¹⁸ R. G. BRAUNGART- M. M. BRAUNGART, c. d., s. 521 a G. A. ALMOND, c. d., s. 34.

čtyřicátých až po konec šedesátých let 20. století, se jen omezeně odrazil v rámci západní historiografie.

Rozsáhlá, historicky postavená, studie Ch. Merriama z roku 1931 se věnovala v podstatě procesu politické socializace skryté pod pojmem občanské výchovy. Jedná se o poměrně velice obsáhle koncipovanou komparativní a průkopnickou práci, která se snažila o srovnání jednotlivých strategií výchovy k občanství v několika zemích (Německo, Francie, Itálie, Rakousko-Uhersko, Švýcarsko, USA, Velká Británie a Rusko). Problémem této studie je ale na prvním místě nejasně zvolené kritérium komparace, kterým mělo být etnické složení.¹⁹ Merriam dále srovnával neexistující Rakousko-Uhersko se Spojenými státy, nebo nedostatečně rozlišil mezi carským Ruskem a sovětským Ruskem. Merriam nicméně pracoval s jevy jako například loajalita k politickému řádu, loajalita ke konkrétní politické jednotce či občanská poslušnost a jeho práce i přes svou antikvovanost má svůj význam.²⁰ Merriam se zaměřil také na oblast školství a technik budování občanských postojů. Školu považoval za „významného činitele při determinování postojů příští generace“.²¹ Merriamovy závěry jsou v některých ohledech nepřesné. V případě Rakouska-Uherska došel k názoru, že země systematicky nevyužívala vzdělávací systém jako nástroj poslušnosti k impériu²², což je až příliš ukvapený a dobovou literaturou ovlivněný názor.

Jedním z mála pokusů vyrovnat se v rámci historické vědy s pojmem zespolečenštění (socializace) člověka je kniha německého historika Andrese Gestricha „*Vergesellschaftungen des Menschen. Einführung in die Historische Sozialisationsforschung*“ z roku 1999. Gestrichova koncepce je ve skutečnosti založena spíše na informativním přístupu, který shrnuje některé možné přístupy historiografie k otázce zespolečenštění člověka, metody jejího studia a historické prameny pomocí kterých může historická věda socializaci analyzovat. Gestrich zdůraznil interdisciplinární přístup ke studiu socializace. Vidí socializaci jako oblast studia sociologie, psychologie a psychoanalýzy, pedagogiky, sociální a kulturní antropologie a nakonec i historie.²³ Centrální pojmy spojené se studiem socializace jsou pro Gestricha - klasicky – samotný pojem socializace (v užším slova smyslu), výchova a vzdělání a osobnost.²⁴ Přestože ale Gestrich refletoval otázky spojené se socializací v rámci školství a vzdělávacího systému, pojem politické socializace

---

¹⁹ CHARLES E. MERRIAM, *The Making of Citizens. A Comparative Study of Methods of Civic Training*, Chicago 1931, s. 38.

²⁰ Tamtéž, s. 5-7.

²¹ Tamtéž, s. 88.

²² Tamtéž, s. 94.

²³ ANDREAS GESTRICH, *Vergesellschaftungen des Menschen. Einführung in die Historische Sozialisationsforschung*, Tübingen 1999, s. 11-17.

²⁴ Tamtéž, s. 18-21.

téměř nezná. Gestrich odkazuje na analýzy a přístupy spojené s dějinami dětství, mládí a rodiny²⁵, se socializací v rodině a ve škole²⁶, studium biografie²⁷ a dále na *oral history*, psychodějiny²⁸ a nebo *gender*.²⁹ To do jaké míry Gestrich bohužel ignoruje otázky spojené s politickou socializací, respektive politickou dimenzí celého jevu, odráží jeho pojetí cílů socializačního procesu. Za jeho cíle totiž na prvním místě považuje obecné sociálně integrační cíle společnosti, zdůrazňujíc aspekt proměny obrazu dospělého a dále přijímání rolí pohlaví, tj. zdůrazňuje spíše genderový aspekt problematiky.³⁰ Nakonec Gestrich reflektuje i otázku hodnot a jejich udržování. V tomto ohledu ale opět klade důraz na náboženské hodnoty spojené například s protestantskou zbožností nebo s v 18. a 19. století dominantními hodnotami práce a píle.³¹

Gestrichův přístup je založen na pochopení socializace jako obecného sociálního procesu, nikoliv ale jako procesu, který má konkrétní politickou dimenzi, o kterou jde této studii. Socializace jako integrace do společnosti, jak ji vidí Gestrich, má podobu sociálně-historickou, která ale z velké části ignoruje některé mocenské vztahy uvnitř společnosti, zejména pak její politickou sféru, kterou se zabývá této studie. Bohužel Gestrichova práce zůstala v historiografii osamocena.

2.4. Moderní stát jako činitel politické socializace a disciplíny

V současných sociálních vědách je moderní stát primárně chápán jako instituce, kterou je možné racionálně rozložit na její jednotlivé součásti, jejichž funkce a pravomoc jsou poměrně jasně definovány.³² Klasické pojetí se ale zároveň snaží vysvětlit vztah státu - instituce a panství. Max Weber se nevěnoval jen analyzování státu jako byrokratické instituce, ale především otázce toho, jak se tato byrokratická instituce pomocí specifických prostředků legitimizuje vůči ostatní společnosti. Jinými slovy alfou i omegou jeho chápání státu je panství, které je skryto i za jeho definicí státu jako monopolu nad legálním fyzickým násilím:

---

²⁵ Tamtéž, zejména s. 35-48.

²⁶ Tamtéž, zejména s. 48-52.

²⁷ Tamtéž, zejména s. 52-56.

²⁸ Tamtéž, zejména s. 69-76.

²⁹ Tamtéž, zejména s. 82-88.

³⁰ Tamtéž, zejména s. 89-94 a 94-97.

³¹ Tamtéž, zejména s. 98-102.

³² GIANFRANCO POGGI, *The Development of the Modern State. A Sociological Introduction*, London 1986, CHRISTOPHER PIERSON, *The Modern State*, London-New York 1996 a CHARLES TILLY, Reflections on the History of European State-Making, in Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in Europe*, Princeton 1975, s. 3-83.

„Stát stejně jako politické svazy, které ho historicky předcházely, je vztahem panství lidí nad lidmi, a to se opírá o prostředek legitimního násilí (to znamená o násilí pokládaného za legitimní). Aby existoval musí se tedy **ovládnání lidí podrobit vynucené autoritě** (zvýrazněno - V.S.) těch, kdo jim momentálně vládnou.“³³

Weber nacházel odpověď především ve svých třech ideálně typických panstvích. Podle něj bylo legální panství postaveno na racionálních základech, spočívajících ve víře v legalitu vzorců a normativních pravidel a práva. Tradiční panství definoval jako víru založenou na tradičních a posvátných tradicích a oprávněnosti nadvlády držitelů těchto tradic. A nakonec charismatické panství definoval jako víru a uctívání zvláštní a výjimečné svatosti, heroismu a nebo příkladného charakteru (respektive daru milosti) individuální osobnosti skrze kterou jsou řád i normy jím vytvořené, legitimizovány.³⁴

Společenské vědy se již delší dobu věnují otázce jakými způsoby se lidé podrobují vynucené autoritě státu, respektive pomocí jakých prostředků je tato v podstatě neomezená a všudypřítomná autorita nadvlády státu udržována. Pod těmito prostředky a způsoby nesmíme vidět jenom existenci monopolu represivních složek (policie, četnictvo a armáda) uvnitř státu, jejichž použití a existence odpovídá danému politického řádu. Cesta k pochopení tohoto problému byla zcela určitě definována Maxem Weberem. Ráda bych ale zdůraznila jiný, podle mého názoru významný aspekt, celé problematiky. Stát je sice založen na onom proslaveném prostředku legitimního fyzického násilí, ale hlavní podmínkou pro jeho existenci se během posledních tří století (přesněji od 18. století) stala nikoliv existence fyzické síly a represe, ale schopnost definovat a kontrolovat svou kulturu a komunikační prostor uvnitř svého teritoria. Nadvláda a autorita se tak staly mnohem více závislé na různých formách komunikace a interakce, nikoliv jen na fyzické síle a represí ze strany státní moci. Její legální monopol dlouhodobě nemohl být podpořen jen prostou existencí represivních složek. Stát nevykonává svou nadvládu jen pomocí těchto složek, ale především díky tomu, že je schopen pomocí různých forem komunikace a interakce definovat, obratně mystifikovat, manipulovat, propagovat, ovlivňovat a nebo šířit ideje, na nichž myšlenkově staví své panství. K tomu využívá také proces politické socializace v těch oblastech, které je schopen účinně kontrolovat a regulovat, což je od konce 18. století stále více právě školství. Nadvláda státu je tak podle mého názoru spojena s tím, jak jeho občané vidí politiku, politickou moc a stát samotný. A je to také stát, kdo se na definování a interpretaci politiky podílí.

---

³³ MAX WEBER, *Politika ako povolanie*, Bratislava 1990, s. 11.

³⁴ MAX WEBER, *The Theory of Social and Economic Organization*, London 1964, s. 328.

Významnou součástí koncepce moderního státu je již zmíněný pojem represe a donucení.³⁵ V současném pojetí je represe obecně relativně zjednodušeně viděný jev. Většina koncepcí vidí represi zase jako důsledek existence represivních složek jako jsou policie, armády nebo četnictvo. Samozřejmě, že institucionalizace represe pomocí orgánů je důležitou součástí formování moderního státu. Ale institucionalizovaná represe nemůže existovat jen jako vlastní viditelné násilí zosobněné ve vědomí o existenci ozbrojené policie a armády. Daleko významnějším se jeví především donucení pomocí nerepresivních metod. Tento problém se také dotýká Abramsovy teze o mystifikaci jako o centrálním způsobu podřízení v moderních společnostech.³⁶ Philips Abrams se tak v podstatě dotkl otázky konstrukce sociální reality, která podle jeho názoru není dána, ale je vytvořena a za její konstrukcí stojí určité skupiny a zájmy. Cílem takové konstrukce státu jako myšlenky je potom podřízení a kontrola (lidských i ekonomických zdrojů), kde ale sehrával významnou roli vzkaz ochrany a příslib bezpečí.

Moderní stát se stal významným činitelem politické socializace, sociální kontroly a disciplinace i zmíněnou zárukou ochrany. Monopolizoval proto nejen sféry politické a ekonomické, ale i kulturní a vzdělávací, a v neposlední řadě komunikační. V koncepcích vzniku moderního státu je komunikace podceňována. Podle mého názoru je právě její kontrola pro jeho vznik a expanzi klíčová. Má význam pro prosazování a provádění mocenských rozhodnutí z centra, ale vedle toho je ovládnutí komunikace rozhodující také pro jeho legitimační strategie a pro zmiňovanou kulturní a politickou integraci v rámci státu. Pokud by stát nebyl schopen získat kontrolu a účinně využívat komunikaci uvnitř svého teritoria, nebyl by schopen formovat se jako moderní stát, protože by nemohl dosáhnout politické a kulturní integrace, šíření vzkazu ochrany a podřízení výměnou za garanci bezpečí. Bez těchto složek by stát jako instituce i jako myšlenka nadvlády nemohl existovat, jelikož samotná represe pomocí státem kontrolovaných orgánů by byla dlouhodobě neefektivní.

Myšlenková konstrukce státu jako součást politické kultury a důsledek politické socializace souvisí ale rovněž s jevy jako je dozor a disciplína. Těmto pojmům se věnoval francouzský filozof Michel Foucault. Foucault chápal disciplinární moc jako moc odlišnou od moci právní. Je symptomatické, že Foucault uvádí jako příklady míst pro uplatňování „nových“ disciplinárních praktik 18. století armádu a školu, které jsou obě klíčově spojeny

---

³⁵ CHARLES TILLY, *Coercion, Capital and European States, 990-1990*, Cambridge (Mass.) 1990 a ANTHONY GIDDENS, *The Nation State and Violence. Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism*, Cambridge 1985.

³⁶ PHILIPP ABRAMS, Notes on the Difficulty of Studying the State, in *Historical Sociology*, 1/1988, s.58-89.

právě se státem. Vedle nich jsou to – také symptomatically – manufaktury a velké dílny.³⁷ I Foucault viděl vazbu mezi disciplínou, považovanou v jeho pojetí za „typ moci“ či „technologii moci“³⁸, a státem, který si disciplínu osvojuje v rámci svých institucí (jako je policie, státní administrativa nebo školství). Vedle tohoto zestátnění disciplíny, ale Foucault přinesl ještě jednu zajímavou tezi spojenou se vznikem disciplíny jako technologie moci. Jde o jeho myšlenku o *seriálním* rozdělení prostoru, které umožňovalo zavedení disciplíny do institucí jako byla škola nebo dílna. Toto stupňovité rozdělení umožňovalo racionálnější dohled, třídění lidí do skupin podle přesně daných kritérií a nakonec jejich mocenské označení podle těchto kritérií.³⁹

Stát jako instituce, politická praxe nebo jako vzkaz nadvlády není rozhodně statickým jevem a proměňuje se v rámci historického vývoje. V průběhu 17. a 18. století postupně přijal disciplínu jako novou technologii moci, ale to nebyla jediná proměna, kterou prošel. Institucionální pojetí by připomnělo změny týkající se rozvoje jeho institucí, stabilizaci jejich kompetencí, penetraci myšlenky lidového zastoupení a konstituční formy vlády jako důsledek francouzské revoluce. Je nezpochybnitelné, že francouzská revoluce, společně se zkušenostmi britské politiky, vedly během 19. století k zásadní transformaci státu a politiky obecně. Nový diskurz o lidu jako o zdroji veškeré moci vedl ke vzniku moderních, národních států, jejichž institucionální struktura byla upravena podle nových požadavků. Zásadně se také dotkl identit a symbolů identifikace, které se nejen významně změnily, ale také zpolitizovaly. V důsledku těchto změn je možné se setkat se dvěma protikladnými jevy: na jednu stranu se politická praxe demokratizuje, na druhou je tato demokratizace využita jako nová forma ospravedlnění kontroly a státní moci nad masami občanů. Lidové zastoupení se stalo novým způsobem k šíření a udržování této formy podřízení.⁴⁰ S rozvojem masových médií moderní stát rozšířil svůj dohled a kontrolu do všech oblastí společenského života svého teritoria. Nezávislý jedinec-občan s volebním právem, tento produkt politického liberalismu, neexistuje nezávisle na mechanismech moci komunikovaných otevřeně či skrytě v rámci jeho vzdělání, v rámci jeho profesního života nebo v rámci jeho soukromého života. Všude tam je možné nalézt části mozaiky, jejímž finálním produktem je podřízení, loajalita a *status quo*, které jsou obsaženy v politické kultuře každé společnosti.

Nové jevy jako národ nebo lid a s nimi spojené nové identity nemohly existovat příliš dlouho bez státu, resp. zatímco v určitém momentě pro existující stát znamenaly výzvu, staly

---

³⁷ MICHEL FOUCAULT, *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*, Praha 2000, s. 203.

³⁸ Tamtéž, s. 300.

³⁹ Tamtéž, s. 214.

⁴⁰ MICHEL FOUCAULT, *Je třeba bránit společnost. Kurs na College de France 1975-1976*, Praha 2005, s. 48.

se záhy jeho součástí nebo daný stát zcela zničily. Nadvláda a kontrola spojená se státem je natolik flexibilní, že je schopna přizpůsobovat se očividně různým situacím a stejně tak je schopna využívat je ve svůj prospěch. Nejedná se ale o žádné spiknutí, ale v podstatě o nutnost, která je výhodná pro všechny sociální skupiny, včetně těch mocenských, tedy těch přímo spojených s vykonáváním politické moci.

Škola a vzdělávací systém jsou tak prostorem pro politickou socializaci iniciovanou státem. V rámci školních zdí se v podstatě, alespoň teoreticky, nešíří jiné diskurzy než ty, které podporují existující řád nadvlády, dozoru a kontroly. Po roce 1875 byl vliv státu na tuto oblast ve většině Evropy naprosto stabilizovaný, ustálený a více či méně přímý. Ve zdech školy se na základě disciplíny konstituuje jakoby přirozeně vztah každého jednotlivce k politické moci. Cílem této práce je pokusit se zachytit právě tento vztah jedince k politické moci a ke státu, tak jak se ho v tomto případě transformující se imperiální stát snažil definovat. V tomto kontextu je ale nutné ujasnit si možnosti chápání vzdělávacího procesu ve vztahu k politice.

Sociologie vzdělávání chápe vzdělávací proces ve vztahu k sociální sféře - to znamená sleduje ho jako oblast přímo svázanou a závislou na společnosti (včetně ekonomických vztahů). Vzdělání je chápáno jako formální mechanismus společnosti pro transmisi (politické) kultury, přičemž školy mají sehrávat roli udržovatele a vštěpovatele tohoto kulturního dědictví.⁴¹ K hlavní politické funkci vzdělávání řadí sociologové především indoktrinování budoucí generace základními pohledy a hodnotami daného politického řádu (politicko-socializační funkce), ale vedle toho někteří autoři také zdůrazňují otázku socializace konfliktu. Zatímco společnosti potlačující konflikty, jsou méně stabilní, společnosti, jež konflikt socializují, jsou mnohem stabilnější. Stejně tak podtrhují skutečnost, že přežití každého politického systému je determinováno stupněm jeho podpory, která je svázána právě se socializací a její úspěšností. Naproti tomu alternativním zdrojem podpory může být donucení, které může být dlouhodobě neefektivní.⁴²

Posledním významným pojmem přejatým ze sociologie vzdělávání je pojem tzv. skrytých osnov (*hidden curriculum*), které je možné definovat velice jednoduše – skryté osnovy jsou všechno to, co se děti učí ve škole mimo rámec oficiálních osnov. Podle některých autorů jsou skryté osnovy v podstatě tři pojmy: pravidla, rutina a regulování.⁴³ To

---

⁴¹ W.M. CAVE – M. A. CHESLER (ed.), *Sociology of Education. An Anthology of Issues and Problems*, New York – London 1974, s. 3.

⁴² H. ZEIGLER – W. PEAK, Political Functions of the Educational System, in W. M. CAVE – M. A. CHESLER (ed.), *Sociology of Education. An Anthology of Issues and Problems*, New York – London 1974, s. 184-185.

⁴³ ROLAND MEIGHAN, *A Sociology of Education*, London – Sydney – Toronto 1981, s. 58.

nejdou jevy odlišné od Foucaultovy analýzy osvícenské školy. Zatímco osnovy jsou samy o sobě založeny na plánovité práci ve škole a naopak skryté osnovy se snaží popsat jevy existující mimo oficiální osnovy jakou jsou řád, postoje, rutina a regulace chování, které jsou inspirovány snahou o sociální kontrolu.⁴⁴ V podstatě jsou skryté osnovy obsaženy v samotné atmosféře školy – v její architektuře, nábytkovém vybavení a výzdobě, v organizaci vyučovací hodiny i v samotné organizaci práce v hodině. Učební text, který je mým hlavním pramenem je výsledkem existence oficiálních osnov, ale existuje rovněž v kontextu skrytých osnov a dokonce může být jejich součástí. Způsoby *jak* byla učebnice používána a *jak* byla čtena patří zajisté právě do sféry skrytých osnov. Jejich historická rekonstrukce je však v rámci této studie nemožná.

2.5. Učební text v kontextu školy

Učební texty nepatří k nevyužívaným nebo přehlíženým historickým pramenům. V podstatě se jejich použití váže ke studiu několika různých otázek: jedná se o analýzu učebnic jako produktů dobové pedagogiky, dále zdrojů strategií různých interpretací nebo didaktických metod. V neposlední řadě samozřejmě také umožňuje analýzu politických vzkazů obsažených v učebních textech (nebo přímo studium politické socializace).

Podobně jako například Harold Innis jsem toho názoru, že způsoby komunikace a obecně význam komunikace jsou klíčovým pojmem pro pochopení každé civilizace.⁴⁵ Podle mého názoru je ale komunikace na prvním místě instrumentem sociální kontroly v tom nejširším slova smyslu. (Učební) text je výsledkem různých komunikačních strategií a součástí složité sítě komunikačních (a sociálních) vztahů, které ale zároveň pomáhá konstituovat. Z tohoto hlediska je učebnici možné chápat nejen jako médium (masové) komunikace a tedy součást širší politické komunikace a socializace, ale také jako již zmíněný produkt mocenských vztahů a jejich konstitutivní prvek, či jako výsledek dané pedagogicko-didaktické koncepce sledované při jejím psaní. Učební texty jsou tedy komunikačním prostředkem, který přenáší informace, instrukce, vzorce chování a postojů k politické moci a autoritě (stejně jako ke světu obecně). V této souvislosti je nutné připomenout, že hovořit o nezávislé informaci je relativně problematické. Každá informace je vázána k určitému řečníku a k určitému kontextu či určitému posluchači. Stejně tak i samotný jazyk, který je prostředkem přenosu informace je politický, protože zahrnuje vztahy moci, sociální role,

---

⁴⁴ Tamtéž, s. 63.

⁴⁵ HAROLD A. INNIS, *The Bias of Communication*, Toronto 1982, s. 3.

privilegia a významy.⁴⁶ Sociální a mocenské zakotvení jazyka je v našem kontextu velice významné. Učebnice však nikdy nemůže být studována mimo kontext, ve kterém byla používána, a ve kterém byly komunikovány její obsahy. Sociálním kontextem pro učebnice je jednoznačně škola.

Sociologie vzdělávání klade důraz na chápání školy jako byrokraticky organizované společenské organizace. Tento přístup nám umožňuje všimnout si mocenských vztahů podřízenosti a nadřízenosti, byrokratické rutiny a definování kompetencí a autority na základě principů legální autority. Škola je organizována na základě klasické pyramidální hierarchie, v jejímž čele je ředitel a na jejímž konci jsou žáci, či studenti. Ačkoliv čistě teoreticky je možné říci, že žáci a studenti jsou z této byrokracie vyčleněni, není tomu tak v praxi. Žáci a studenti jsou situováni na posledním místě pyramidální hierarchie školy. Právě na ně jsou aplikovány vztahy moci, podřízenosti a disciplíny.⁴⁷

Škola je místo organizované na základě pravidelnosti. Tak jako každý přesně zná svoje místo v hierarchii této instituce, každý zná pravidelnost jejího fungování. Čas školy je pevně rozdělen – každá hodina má určený počet minut, každá hodina je věnována danému předmětu a každý den je členěn do předem daného sledu pravidelností. Zvonek, nebo podobný signál, rozčleňuje čas do jednotlivých hodin. Podobně pravidelně a racionálně je členěna i samotná budova školy. Zvláště budovy školních institucí 19. století vynikly svojí uniformitou.⁴⁸ Prostor školy má přesně daný charakter, včetně vybavení jednotlivých tříd. I samotné slovo „třída“ vyjadřuje odosobněný a disciplinární charakter školy – třída, od slova třídit – zařazovat, vytvářet nerovnost a označovat. I rozložení školních lavic a pozice katedry jasně ukazují na hierarchické a mocenské vztahy ve třídě a ve škole.

Tato organizace času a prostoru školy má několik příčin. Na prvním místě se jedná o zcela praktickou nutnost, jak organizovat větší skupiny lidí. Podmínkou pro tuto organizaci je ale samozřejmě dohled a disciplína, které jsou v podstatě základním kontextem školy. Znalosti, které jsou školou přenášeny, tedy existují nejen samy o sobě, ale také jako součást obecného kontextu školy. Je logické, že učebnice jako média přenosu těchto znalostí (selektivně vybíraných podle cíle, kterého chce vzdělavatel dosáhnout) existují a často jsou také uzpůsobeny prostředí, ve kterém jsou přenášeny.

Stejně důležitý jako kontext, ve kterém je učebnice používána, je podle mého názoru také způsob, jakým učební text vzniká. Ve studovaném období vznikaly učebnice na

---

⁴⁶ P. E. CORCORAN, *Language and Politics*, in D. L. Swanson.- D. Nimmo (ed.), *New Directions in Political Communication. A Resource Book*, London 1990, s. 53.

⁴⁷ J. H. BALLANTINE, *The Sociology of Education. A Systematic Analysis*, New Jersey 1997, s. 127-129.

⁴⁸ M. FOUCAULT, *Dohlížet a tratat*, s. 218-219.

objednávku mocenských struktur – resp. ministerstva školství. Ve většině případů zde byl přímý vztah mezi mocí a učebnicí jako produkt určité, předem dané politické a pedagogické koncepce. Každá učebnice procházela potom aprobačním řízením, které prováděla v případě Rakouska-Uherska Komise pro učebnice (*Schulbuchkommission*) v souladu se zemskými úřady.⁴⁹ Po roce 1869, kdy byl zrušen monopol Císařsko-královského školního knihkladu, došlo z vydavatelského hlediska ke vzniku volné soutěže na vydávání učebnic.⁵⁰ Liberalizace se ale netýkala v žádném případě aprobace školních textů. Ta se po roce 1869 nezměnila, k zásadnímu zásahu došlo až v roce 1900 převedením aprobačního procesu do kompetence ministerstva školství. V případě Ruska to byly Vědecká rada (*Ученый комитет*) a ministerské oddělení národního vzdělávání, které bděly nad školními programy i nad školní literaturou v zemi.⁵¹ To znamenalo, že učební text musel v obou případech projít poměrně složitým byrokratickým řízením, díky kterému potom získal možnost být používán v praxi.

Tím se dostávám k dalšímu problému spojenému s použitím učebních textů. V daný moment a v rámci dané studie nejsem schopna zrekonstruovat jakým způsobem a zda vůbec byly učebnice používány. Stejně tak není možné najít odpověď na otázku, zda se učitelé skutečně řídili jejich obsahem. Na druhou stranu je pravda, že minimálně v případě Rakouska(-Uherska) byl dozor nad školami poměrně efektivní, což znamenalo, že učitel nedodržující osnovy mohl být poměrně jednoduše odhalen. Daleko složitější je otázka Ruska, kde byl dozor vykonáván zřejmě jen v některých oblastech říše a byl ještě rozdělen mezi dohled samotného státu a dohled církevní. V každém případě není cílem této práce rekonstruovat vlastní dopady, nýbrž studovat socializační snahy státní moci ve vzdělávací oblasti, které učební texty obsahují.

2.6. Metodologické aspekty učebnice jako historického pramene

Historická věda se doposud orientovala většinou na analýzu dějepisných učebnic, které ji zajímaly z hlediska forem historické interpretace, výběru historických příkladů nebo jako nástroje k vytváření různých obrazů. Přitom k učebnímu textu nepřistupovala příliš odlišně než k jiným historickým pramenům. Mnohem závažnější je skutečnost, že často právě tyto jevy jako je forma historické interpretace, argumentační strategie nebo tzv. obrazy nemají

---

⁴⁹ VIKTOR FADRUS, *Österreichs Schulbüchern in Wandel zweiter Jahrhunderte*, in *100 Jahre Unterrichtsministerium 1848-1948. Festschrift des Bundesministeriums für Unterricht in Wien*, ÖBV, Wien 1948, s. 199-200.

⁵⁰ Tamtéž, s. 200.

⁵¹ IRINA V. BABIČ, *Prepodavanie ruskoj istorii v gymnaziach i politika ministerstva narodnogo prosvješčenia v konce XIX.-načale XX.vv. Avtoferat dissertacii na soiskanie učennoj stepeni kandidata istoričeskich nauk*, Moskva 1989, s. 5.

dostatečné teoretické zakotvení ani samy o sobě, ani ve vztahu k učebnicím. Myslím, že dobrým příkladem je již klasická kniha Valerie Chancellor *History for their Masters. Opinion in the English History Textbook 1800-1914* z roku 1970. V. Chancellor se snažila věnovat se otázkám vztahu mezi učebním textem (dějepisné učebnice) a formováním veřejného mínění. Dějepis považuje za nejvýznamnější nástroj politické indoktrinace v rámci vzdělávacího procesu a ve své studii věnovala poměrně velký prostor didaktické otázce vyučování, stejně jako vztahu k formování politických názorů, jak sama říká, „budoucích voličů“.⁵² Autorka ale neobjasnila svou metodu práce s učebním textem ani to, jak ho vlastně chápe. Mimo to je možné jasně vidět, že v podstatě ignoruje prostředí, ve kterém učebnice existovala a byla používána a čtena.

Stejně tak postrádá teoretické zakotvení i studie Helmwarta Hierdeise, který se snažil zaměřit na analýzu odrazu politiky v rakouských čítankách 19. století, aniž by se nějak hlouběji věnoval otázce učebního textu jako specifického pramene, nebo problematice vysvětlení pojmu „odraz politiky“ (Widerspiegelung der Politik).⁵³ Podobný deficit mají i jiné studie postavené na analýze učebních textů z českého prostředí. Například zajímavá práce Magdalény Novákové, věnovaná obrazu národních dějin v českých časopisech v konfrontaci s pojetím nabízeným v rámci učebnic a čítanek, postrádá širší teoretický základ a chápe učebnice jako běžný historický pramen, což ale plně odpovídá celému jejímu pojetí problému. Je nutné podotknout, že učebnice pro ní v tomto případě nebyly hlavním pramenem. Je škoda, že tato studie poněkud opomněla připomenout význam učebnic jako médií veřejné komunikace ve vztahu k jejich specifickému prostředí použití, kterou v podstatě M. Nováková analyzuje.⁵⁴ Podobně i její další, novější studie zaměřená na hrdiny českých dějin v pojetí rakouských učebnic a čítanek 50. let 19. století jde přímo k meritu věci, což znamená, že se zabývá jenom vlastním obsahem čítanek.⁵⁵ I jiné práce z pera J. Kovaříkové, orientované na problematiku učebnic a čítanek 19. století nemají širší metodologické zázemí. V jejím pojetí je učební text nástrojem pro formování českého historického vědomí, a tedy pramenem veřejné nebo mediální komunikace, aniž by autorka analyzovala jejich vlastní kontext použití

---

⁵² VALERIA E. CHANCELLOR, *History for their Masters. Opinion in the English History Textbook 1800-1914*, Bath-Somerset 1970, s. 8.

⁵³ HELMUT HIERDEIS, Zur Widerspiegelung der Politik in österreichischen Schullesebüchern des 19. Jahrhunderts, in E. Lechner, – H. Rumpler, – H. Zdarzil, , *Zur Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Probleme und Perspektive der Forschung*, Wien 1992, s. 471-489.

⁵⁴ MAGDALÉNA NOVÁKOVÁ, Obraz národních dějin v českých časopisech let 1860-1867 v konfrontaci s jejich pojetím v učebnicích a čítankách, in Miroslav Hroch, *Literární a publicistické zdroje historického vědomí v 19. a 20. století*, AUC. *Philosophica et historica* 3, *Studia historica* XXXIII/1988, s.61-88.

⁵⁵ MAGDALÉNA POKORNÁ, Hrdinové českých dějin v nehrdinské době, in Bláhová, K.- Petrbock, V.(ed.), *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 24. symposia k problematice 19. století*, Praha 2004, s. 111-116.

a systematizovala jejich funkce ve vztahu k analytickému přístupu, který na učebnice aplikuje.⁵⁶

Otázky metodologie práce s učebnicemi patří i v současnosti do oblasti moderní historiografií skutečně málo diskutované. Na tento fakt poukazuje například studie Jasona Nichollse, který se nejprve pokusil detailně shrnout možnosti analýzy učebnic na základě podkladů, které nabídlo UNESCO společně s Ústavem Georga Eckerta pro mezinárodní výzkum učebnic v Braunschweigu. Tato Pingelova publikace se snaží o celkovou teoretickou koncepci analýzy učebnic počínaje klasickou kritikou pramene, přes kvalitativní a kvantitativní metody až k analýze diskurzivní a jazykové.⁵⁷ Falk Pingel upozorňuje samozřejmě na vztah mezi metodou analýzy a souborem otázek, které učebnici jako prameni klademe a nabízí poměrně vyčerpávající seznam kritérií analýzy učebnic.⁵⁸ Tento vyčerpávající seznam patří ale v podstatě do říše ideálně-typické. J. Nicholls poukazuje na absenci diskuse o metodologii práce s učebnicí, která je součástí širší diskuse o problému ideologie, politiky a jazyka v učebních textech. Kritizuje Pingela především za nedostatečný důraz na některé aspekty kvantitativní analýzy jako je vizuální (analýza ilustrací a obrázků) a nebo strukturální analýza (studium toho, jak jsou historické události strukturovány či zasazeny do textu). V neposlední řadě klade Nicholls také důraz na semiotickou analýzu učebních textů ve snaze identifikovat označované a označovatele.⁵⁹

Jiný anglický autor Keith Crawford se zaměřil na otázky spojené se zkoumáním ideologické a politické role učebnic dějepisu. Učebnice obecně považuje za dominantní nástroj pro definici osnov a představují pro něj reprezentaci politických, kulturních, ekonomických konfliktů a kompromisů. Stejně tak Crawford navrhuje vidět učebnici jako sociální konstrukci a jako nástroj socializace, který uvádí mladé lidi do existujícího sociálně-ekonomického řádu s jeho mocenskými vztahy. Jak správně zdůrazňuje, učebnice se snaží posilovat a udržovat kulturní homogenitu, snaží se o podporu sdílených postojů a sdílené historické paměti.⁶⁰

---

⁵⁶ JANA KOVAŘÍKOVÁ, Nové výzkumy v dějinách vyučování dějepisu, in Hroch, M. (ed.), *Literární a publicistické zdroje historického vědomí v 19. a 20. století*, AUC. Philosophica et historica 3, *Studia historica* XXXIII/1988, s. 140 – 142 a JANA KOVAŘÍKOVÁ, *Učebnice dějepisu jako nástroj formování českého historického povědomí ve druhé polovině 19. století*, in AUC, *Philosophica et Historica*, *Studia Historica* XV, Praha 1976.

⁵⁷ FALK PINGEL, *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, Hannover 1999.

⁵⁸ Tamtéž, s. 48.

⁵⁹ JASON NICHOLLS, *Methods in School Books Research*, in <http://www.ex.ac.uk/historyresource/journal6/nichollsrev.pdf> (22.10.2005).

⁶⁰ CRAWFORD, K., *Reasearching the Ideological and Political Role of the History Textbook – Issue and Methods*, in <http://www.ex.ac.uk/historyresource/journal1/Crawforded-kw.pdf> (22.10.2005).

Tyto čtyři studie samozřejmě nepředstavují vyčerpávající seznam prací zabývajících se metodologickými aspekty analýzy učebnic, ale jsou výsledkem určitého výběru. Kniha V. Chancellor je příklad tradičního pojetí práce s učebním textem, jak je známý i ve střeoevropském prostředí. Pingelův průvodce naopak reprezentuje zřejmě nejucelenější příspěvek k současnému studiu této problematiky. Oba britští autoři se na relativně malém prostoru snažili z různých úhlů pohledu shrnout dosavadní stav bádání, ale zároveň i učinit krok dál v jeho kritické reflexi. Je nutné podotknout, že současné výzkumy učebních textů se dominantě zaměřují na moderní učebnice ze 20. století, zatímco ranější učební texty zůstávají většinou stranou. Moderní výzkum učebních textů se definuje primárně jako interdisciplinární a nestaví tedy na jednom přístupu, nýbrž zahrnuje celou řadu přístupů z oblasti sociálních věd. Historický výzkum učebnic by se podle mého názoru měl orientovat podobným směrem a nevidět v učebnici pouze běžný historický pramen podřizující se jen klasické kritice pramene. Dalším problémem bývá určitá fascinace historiků dějepisnými učebnicemi, která je samozřejmě logická, ale často může svádět ke kladení až příliš historických otázek, jako je pravdivá nebo nepravdivá interpretace nebo správnost či nesprávnost faktů, což odvádí podle mého mínění od mnohem zásadnějších otázek. Učebnice je podle mého názoru významným produktem politických vztahů a cílů, jedním z médií politické komunikace a samozřejmě také pramenem pro studium otázek spojených s dějinami pedagogiky nebo didaktiky. Zároveň je ale textem, který existuje a je primárně určen pro zcela specifické prostředí využití a čtení, kterým je škola. Odrhnutím učebnice od školy dochází ke zploštění jejího skutečného významu.

Důležitou tezí předkládané disertační práce je provázanost jednotlivých učebnic a učebních předmětů. Tato provázanost vedla k tomu, že jsem se většinou nesnažila postupovat v textové analýze učebních textů na základě jednoho předmětu. Do politicko-socializačního procesu bylo zapojeno několik předmětů na úrovni základní a střední školy. Jednalo se o dějepis, zeměpis, vlastivědu, občanskou nauku a výuku jazyků s použitím čítanek (českého, německého a ruského). Poslední předmět měl v předlitavském případě odlišný kontext – nejednalo se alespoň primárně o nástroj kulturní asimilace jako v případě Ruska. Rozhodně to ale nebyl jenom dějepis nebo jenom občanská nauka, jež se podílely na přenosu postojů, norem a hodnot týkajících se politické sféry. Všechny tyto předměty, jejich učební osnovy a učební texty vytvářely do sebe zapadající ideologickou mozaiku vzkazů, narácí a legitimizačních strategií, kterou se alespoň částečně snaží analyzovat tato práce.

3. Obecný kontext transformace dynastické, mnohonárodnostní říše:

příklad Rakousko-Uherska

3. 1. Založení habsburského panství ve střední Evropě

V roce svého vzniku roku 1526 byla habsburské monarchie pouhým konglomerátem různých historických království a zemí, které společně pojila jediné osoba stejného panovníka. Od dvacátých let 16. století se Ferdinand I. pokoušel o administrativní centralizaci. Tyto pokusy se ale v podstatě týkaly především alpských zemí a zemí Koruny české, zatímco Uhry zůstávaly stranou, a to nikoliv kvůli významu, bohatství a prestiži jejich politické reprezentace, nýbrž především kvůli osmanskému nebezpečí a později kvůli osmanské přítomnosti v oblasti. Osmanská hrozba, a později přítomnost, měla pro habsburskou monarchii klíčový význam. Téměř permanentní nebezpečí turecké invaze znamenalo pro střední Evropu, a s ní i pro Habsburky, konkrétní nutnost ekonomické, sociální a ideové jednoty. Boje s tureckým nebezpečím tak plnily dvě funkce zároveň: Pro oblasti nepřímě ohrožené tureckou invazí (české a rakouské země) znamenalo toto ohrožení v první řadě (vedle ekonomické zátěže) určitou nutnost soudružnosti a sjednocení. Habsburkové měli v rukou významný argument pro své centralizační tendence, které se týkaly na prvním místě vojenských a finančních oblastí, ale i správy, soudnictví a zahraniční politiky. Ferdinand I. se o to pokusil hned mezi léty 1527-28, kdy nejprve vytvořil některé centrální dvorské úřady a následně se pokusil o neúspěšné sjednocení měnového systému. Pro země bezprostředně ohrožené (země Koruny sv. Štěpána) měla turecká expanze zcela opačný efekt: skutečnost, že habsburská moc nebyla v oblasti stabilní vedla i v pozdější době k odlišnému vývoji, přestože od konce 17. století se centralizační snahy habsburského absolutismu začaly projevovat také.

Ferdinand I. si zcela jistě uvědomoval, že vládne velmi různorodému státnímu útvaru. Jeho hlavním cílem byla centralizace moci, která se promítala do celé jeho vládní praxe, působící ale v rámci dobového konfliktního dualismu mezi panovnickou mocí a stavy. Zcela typicky se Ferdinandova integrační politika orientovala na tři sféry: 1) vytvoření a zabezpečení ústředních vládních úřadů, 2) pokusy o zřízení jednotného berního systému, a 3) podpora ideologické jednoty zemí pod jeho vládou (v tomto případě katolicismu).¹ Tato politika se Ferdinandovi dařila jen částečně, přesto ale jeho kroky daly kurz budoucí habsburské integrační politice, především během 17. století a později. Porážka stavovského státu v českých i v rakouských zemích vedla k další integraci těchto dvou klíčových částí

---

¹ JOSEF JANÁČEK, *České dějiny. Doba předbělohorská, 1526-1547*, kniha I. díl II., Praha 1984, s. 109.

habsburské střeoevropské říše. Česká koruna se stala dědičnou, šlechtická opozice byla potlačena, Habsburkové dokončili svou snahu vybudovat kosmopolitní dvorskou šlechtu a mohli slavit úspěchy v protireformačním boji, alespoň v centrálních oblastech říše. Robert W. Evans argumentuje, že v 17. století podporovaly jednotu habsburské monarchie na prvním místě politická realizace protireformace, společný společenský a ekonomický vývoj a řada společných duševních návyků, které je možno považovat za vyhraněnou kulturu. Výsledkem byl na počátku 18. století „komplexní a jemně vyvážený organismus“, ale nikoliv stát.² Tento organismus v sobě obsahoval dvě slabosti. První byla podle Evanse neúplná konsolidace protireformace, která nebyla zdaleka všude úspěšná a komplexní, a existence neúspěšného smíšení lokálních a universalistických loajalit. Druhou slabost představovalo osvícenství, které nejprve proniklo, zcela typicky, do protestantských a kvazi-protestantských komunit, žijících v rozporu a de facto i mimo mocenské struktury monarchie.³ Pod vlivem osvícenství se monarchie musela postupně přestat spoléhat na tradice, metafyziku, symboly a tajemství. Revolucí shora se dynastie pokusila vytvořit novou identitu podpořenou funkční byrokracií a výkonnou ekonomikou.⁴

Ani Marie Terezie a Josef II. ale nereformovali stát, protože se ho ani po dvě stě letech nepodařilo vytvořit, přestože země na západ a sever od habsburských držav v polovině 18. století o existenci státu již v podstatě hovořit mohly. Příčinou ovšem nebyla v některých pracích často zdůrazňovaná „východní poloha“ v rámci Západem určovaného modernizačního procesu, ale především specifický charakter a podmínky v jejichž rámci se v habsburské říši moderní stát formoval. Na prvním místě bych ráda zdůraznila, že na rozdíl od Velké Británie (Britských ostrovů), Nizozemí, Francie, nebo Švédska (a to i přes jejich imperiální aspirace) je budování státu v habsburské monarchii ovlivněno skutečností, že je budován v rámci a skrze říši. Zjednodušeně řečeno celý proces budování státu Habsburků budí dojem, že dynastie stát buduje nikoliv jako další krok ve vlastním politickém vývoji, ale jako nutný krok k zachování své říše. Moderní stát je tak budován nejen jako „nutné zlo“, ale také jako něco, co funkcionálně zaručí další existenci habsburské říše. Tyto snahy jsou snad nejpatrnější na konci 18. a po celé 19. století. Zatímco „vzorové“ evropské moderní státy vykazovaly od konce 18. století poměrně velkou (nikoliv úplnou) teritoriální stabilitu, byl moderní stát v habsburské monarchii budován v rámci kontinuální teritoriální expanze, typické pro říše. Její hranice nebyly dokonce ani hluboko v 19. století zcela stabilní. Sociální základna moci

---

² ROBERT J. W. EVANS, *Vznik habsburské monarchie, 1550-1700*, Praha 2003, s. 516.

³ Tamtéž, s. 517.

⁴ Tamtéž, s. 518.

dynastie byla po dlouhou dobu založena především na alianci aristokracie a katolické církve, zatímco profesionální úředníci a důstojnictvo se prosazovali až do konce 18. století velmi pomalu a nesměle. Habsburkové již po polovině 16. století oslabili základnu budoucích středních vrstev: města i měšťanstvo. Jak ukázal Perry Anderson, východní absolutismus se orientoval mnohem více na konsolidaci nevolnictví a podporu politické i ekonomické moci aristokracie také pomocí likvidace možného konkurenta ve městech.⁵

3. 2. Pokládání základů moderního státu: osvícenské experimenty Marie Terezie a Josefa II.

Až reformami Marie Terezie a Josefa II. habsbursko-lotrinský rod skutečně překročil ke krokům, které ve skutečnosti položily základ pro existenci moderního státu. Marie Terezie a její rádci se nejprve pokusili o administrativní unifikaci především alpských a českých zemí, zatímco Uhersko zůstávalo opět částečně mimo tyto unifikační snahy. Klíčovým rokem byl rok 1749, kdy Marie Terezie nechala reformovat Domáci a dvorskou státní kancelář vzniklou v roce 1742 na tak zvané *Directorium in publicis et cameralibus*, které sjednotilo doposud oddělenou rakouskou a českou kancelář. Direktorium bylo de facto ministerstvem pro správní a finanční záležitosti s kompetencí v rakouských a českých zemích. Tento úřad byl rozdělen do celkem sedmi sekcí, které ale byly rozděleny podle zemí, nikoliv podle kompetencí. Opět se zde projevoval tradiční lokalismus a skutečnost, že dynastie nebyla schopna dotáhnout administrativní unifikaci až do konce.⁶

Mezi lety 1748-1756 byla reformována také jedna z nejvýznamnějších složek zaručující chod moderních států, a to habsburská armáda. Habsburská monarchie disponovala stálou armádou od třicetileté války. Tato armáda byla ale ještě v době nástupu Marie Terezie v podstatě feudální armádou složenou z heterogenních regimentů, s různými předpisy a tradicemi. Kompetenčně docházelo ke konfliktům mezi nejvyšším vojenským velením – dvorskou válečnou radou a generálním vojenským sekretářem. Teprve až dlouhodobé reformy vedly k tomu, že říše konečně disponovala stálou a moderní armádou. Tato reforma armády ale neznamenal zavedení jednoho z významných rysů moderních států, a to povinné vojenské služby, kterou zavedl až nástupce Marie Terezie Josef II. a ještě během 19. století musela projít značnou modernizací, než se dalo hovořit o moderních vojenských odvodech.

Vedle armády musel moderní stát začít disponovat další významnou represivní složkou – policií. Historie vzniku policie v předlitavském prostředí spadá už do 16. století,

---

⁵ PERRY ANDERSON, *Linaeges of the Absolutistic State*, London 1979, s. 216.

⁶ VICTOR L.TAPIÉ, *Marie Terezie a Evropa. Od baroka k osvícenství*, Praha 1997, s. 128-130.

kdy byla spojena především s městským prostředím, dále se zemskou správou, soudnictvím a vrchnostmi. Do 18. století tedy představovala policie spíše různorodě členěný a nejednotný dozorčí mechanismus, který plně odpovídal feudálnímu řádu. První významná reforma policie spadá do období administrativních reforem roku 1749. Dozor nad policejními složkami získaly nově vzniklé krajské úřady, nikoliv justice, jak tomu bylo doposud. Další reformy vedly k reorganizaci policie, která byla od roku 1782 organizována do policejních ředitelství (mimořádně vzorem byla pařížská policejní struktura) sídlících ve velkých městech monarchie (Vídeň, Praha, Brno, Opava, Bratislava, Budapešť, Sibiň, Lvov a Milán).⁷

Politika osvícenských reforem vedla také k prvním pokusům o zavedení povinného vzdělávání a vůbec o převedení celého vzdělávacího systému pod kontrolu státu. Reformy položily i v tomto smyslu základ pro jeden z dalších atributů moderních států, který plně kontroluje významné komunikační kanály jakými byla vzdělávací politika. O této problematice se ale zmíním na jiném místě.

Snahy o centralizaci a unifikaci, které reformy 18. století prosazovaly se dotkly ale i dalších oblastí, a to především ekonomické sféry. Změny se týkaly především daňového zatížení, které bylo jednou z klíčových sfér státního zájmu. Reformy jako zavedení jednotné měny v monarchii (1750), rušení vnitřních cel mezi jednotlivými historickými zeměmi, zavádění dolnorakouských měr a vah v dalších částech monarchie (například v Čechách v roce 1765 a na Moravě v roce 1768) měly za cíl především stanovení jednotných hospodářských podmínek uvnitř státu. Na druhé straně vznik tereziánského (1748-57) a josefínského (1785-89) katastru a Josefovy pokusy o prosazení Berního a urbaniálního patentu byly motivovány snahou o efektivnější a přesnější výběr pro stát stále významnějších daní. Daně se společně s povinnou vojenskou službou a školní docházkou potom staly součástí tří hlavních sfér, které měly v praktickém životě každého obyvatele dopad.

Další významnou sféru ale představovala také oblast zákonů. Osvícenská reformní činnost v oblasti práva zahájená zrušením mučení, pokračovala přes zavedení nového všeobecného občanského zákoníku (1. díl, 1786), nového trestního zákoníku (1787) a vyvrcholila v době vlády konzervativního Františka I. vydáním známého Všeobecného občanského zákoníku z roku 1811. V právní oblasti byla habsburská reformní činnost zřejmě nejúspěšnější.

---

⁷ PAVEL MACEK – LUBOMÍR UHLÍŘ, *Dějiny policie a četnictva. I. Habsburská monarchie (1526-1918)*, Praha 1997, s. 48-49.

3. 3. Uherské království v monarchii: dualismus před dualismem?

Během 18. století se také paradoxně prohlubovalo budoucí odlišné postavení země Koruny Sv. Štěpána. Odlišnost vývoje těchto jihovýchodních oblastí monarchie byla dána, jak jsem se již zmínila, nejen určitými odlišnými postoji nebo odlišnostmi politické kultury v Uhrách, ale také osmanskou expanzí, resp. tureckou přítomností v oblasti. V Uherském království absolutistické snahy v podstatě narážely na několik vzájemně spojených problémů: 1) od středověku se formující a přetrvávající samosprávu v oblasti měst i šlechty a 2) na existenci náboženské svobody, respektive neexistenci státního náboženství.⁸ Habsburkové během 16. a 17. století nikdy násilně nezasáhli do svobody politického jednání a rozhodování sněmu v Uhrách, což ale neznamenal, že by mezi panovníkem a sněmem (šlechtou) nebyly konfliktní vztahy, které v několika případech vyvrcholily povstáním (často s podporou Velké porty).⁹ Je nutné také připomenout, že nebylo výjimečné, že habsburská politika v Uhrách plnila funkci modernizačního agenta, a to především v oblasti hospodářství. Anton Špiez konstatoval, že uherské stavy nebyly schopné ze své iniciativy uzákonit změny v hospodářské sféře, které by vedly k nastartování procesu rozvoje kapitalismu. Na druhé straně si země udržela relativní náboženskou svobodu, a nikdy nebyla tak kontribučně zatížena jako alpské a české země.¹⁰

Pohled na administrativní správu Uher na počátku 18. století by mohl budit dojem, že se v podstatě nejednalo o nijak výjimečnou součást habsburského panství: byla zde místodržitelská rada, sestavená většinou z loajálních osob, také uherská dvorská kancelář sídlila stejně jako česká ve Vídni, uherská komora byla sice oficiálně nezávislá, ale měla nedostatečně definované pravomoci. Habsburkové byli v roce 1688 uznáni za dědičnou dynastii Uherského království, v letech 1722/23 uherský sněm stejně jako český přijal Pragmatickou sankci¹¹ a Uhersko se tak stalo součástí „nedělitelného a nerozlučného svazku“¹², který Pragmatická sankce definovala. Nicméně Uhersko si udrželo nejen relativní náboženskou svobodu a některé tradice samosprávy, ale i volený úřad palatina, stojícího v čele místodržitelské rady. Sedmihradsko, Banát i Vojenská Hranice měly samostatnou správu, což dynastii, prosazující větší centralizaci samozřejmě příliš nevyhovovalo. Uherská šlechta představovala poněkud odlišný fenomén než šlechta rakouských a českých zemí.

⁸ ANTON ŠPIESZ, Uhorské stavovstvo a absolutizmus Habsburgovcov v 17. – 18. stor., s.117-132, zde s. 119, in HROCH, M., *Historická úloha absolutní monarchie ve střední Evropě 17. -18. století*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 3, Studia Historica XXXVI, Praha 1989.

⁹ Tamtéž, s. 120.

¹⁰ Tamtéž, s.129.

¹¹ PIOTR S.WANDYCYZ, *Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti. Cena svobody*, Praha 1998, s.107.

¹² VALENTIN URFUS, *19.4.1713. Pragmatická sankce. Rodný list podunajské monarchie*, Praha 2002, s.87-88.

Nejen, že si udržela svá stavovská privilegia, ale disponovala i privilegii hospodářskými, mezi jiným osvobozením od daní. Po ukončení osmanské přítomnosti v oblasti se uherská šlechta vzbouřila. Nakonec v kompromisním szatmárském míru (1711) povstalci přijali Leopolda I. za svého krále, který jim potom potvrdil všechna privilegia a stavovskou ústavu.¹³ Uherská šlechta se vnitřně silně členila – zjednodušeně řečeno zde byli bohatí magnáti a uherská nižší šlechta, která stále více chudla a ztrácela na politickém a hospodářském významu, a to také díky diskriminujícím zákonům, které zabraňovaly nekatolíkům držbu úřadů.

Josef II. si uvědomoval, že všechny tyto odlišnosti a jejich tolerování ze strany centra ve skutečnosti zabraňují vybudování moderního rakouského státu. Jeho unifikační politika byla vůči Uhersku mnohem radikálnější než politika jeho matky. Josef II. v roce 1782 zrušil úřad uherské komory a napříště nechal neobsazený úřad palatina. V roce 1785 zavedl v Uhrách krajské zřízení a do čela krajů jmenoval krajské komisaře. Všechno ukazovalo také na to, že se i zde pokusí prosadit rovné zdanění všech vrstev obyvatelstva, což narušovalo především privilegia šlechty. Přes tyto snahy se však Josefovi již nepodařilo zvrátit odlišné směřování Uherského království, které se v polovině 19. století naplnilo v dualismu.

3. 4. Komunikace a stát v 18. a 19. století

S postupující modernizací byla pro existenci státu (a vůbec politické moci) stále důležitější komunikace a kontrola komunikačních kanálů uvnitř státního teritoria. Od 16. století jsme svědky komunikační revoluce, která postupně změnila celkový obraz politiky. Prvním významným agentem komunikace byla samozřejmě pošta. Ta byla poměrně dlouhou dobu v soukromých rukou privilegovaných aristokratů (v případě Říše a habsburských zemí to od roku 1624 byli Paarové). K „zestátnění“ pošty přistoupil v roce 1722 císař Karel VI., který ale tento svůj monopol ponechával dlouhou dobu soukromým osobám. Skutečně moderní podobu tak pošta získala až během 19. století. Vedle pošty měly sehrávat stále významnější roli noviny (resp. periodický a neperiodický tisk), které se po rozšíření mechanizovaného tisku, staly důležitým zdrojem informací a následně samozřejmě i manipulací jejich obsahu. První noviny se v habsburských zemích objevovaly od 16. století, avšak první oficiální a pravidelně vycházející noviny Wiener Zeitung se objevily na počátku 18. století.

V 19. století začala mít pro komunikaci a transport zvláštní význam železnice. Její výstavba a postupné propojení i těch nejbzdálenějších oblastí kilometry železničních kolejí

---

¹³ A.J.P. TAYLOR, *Poslední století Habsburské monarchie. Rakousko a Rakousko-Uhersko v letech 1809-1918*, Brno 1998, s. 19.

umožňovalo několikanásobně rychlejší transport výrobků, lidí i informací. Od samotného počátku se politická moc státu potýkala s otázkou, zda má stavbu železnic ponechat v čistě soukromých rukou, nebo zda se jí má naopak ujmout sám. V první etapě se stát přiklonil spíše k patronační a kontrolní funkci. Uděloval koncese na stavbu železnic a ponechal si některé kontrolní funkce. Tak jako jinde ve světě dostala se výstavba železnic i v Rakousku do soukromých rukou. Tato etapa ale netrvala příliš dlouho, protože už v roce 1841 bylo vydáno císařské rozhodnutí o tom, že stát se ujme stavby železnic sám.¹⁴ Tento císařský patent definoval funkci železnice do budoucna: měla propojit všechny provincie monarchie a přispět tak k integraci mnohonárodnostního státu.¹⁵ Přesto byla většina železničních tratí od konce 30. a ve 40. letech postavena soukromým kapitálem. To ovšem neznamenovalo, že by stát železnice nekontroloval. V roce 1845 vlastnil 70% železnic, a asi 20% kontroloval pomocí akciového podílnictví.¹⁶ Od 50. let 19. století se nový porevoluční režim začal orientovat mnohem více právě na otázky centralizace a politické integrace, kterých se snažil dosáhnout také pomocí velkých investic do celé komunikačního systému - to znamená nejen do železnic, ale také do výstavby silnic a telegrafů. S neúspěšnými zahraničněpolitickými projekty a rostoucím zadlužením se ale státu nedostávalo potřebných finančních prostředků ani pro dokončení již zahájených projektů. V duchu dobového hospodářského liberalismu byla iniciativa ponechána soukromému kapitálu.¹⁷ Výsledkem bylo, že se rakouský stát na dlouhá léta zcela zřekl přímé účasti na výstavbě železnic, i když si podržel rozhodovací pravomoc ve všech politicko-strategických otázkách dopravy.¹⁸

3. 5. Veřejnost versus dynastický stát v první polovině 19. století

Díky těmto a dalším změnám v oblastech komunikace a dopravy, které měly samozřejmé i neodmyslitelné hospodářské, sociální a psychologické dopady, se v habsburské monarchii, respektive od roku 1804 v Rakousku, začala pomalu formovat moderní politická veřejnost, která se postupně stala alternativou k formujícímu se modernímu státu. Tyto dva procesy probíhaly v monarchii zároveň a vzájemně se ovlivňovaly. Přitom bylo jasné, že se dříve nebo později oba političtí aktéři střetnou. Po francouzské revoluci se rakouský stát rozhodl opřít se v podstatě o tradiční pilíře své politiky: centralizaci a konzervování starých politických tradic, které byly v některých případech spojeny se snahou negovat josefinismus.

---

¹⁴ MILAN HLAVAČKA, *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*, Praha 1990, s. 49.

¹⁵ Tamtéž, s. 50.

¹⁶ Tamtéž, s. 65.

¹⁷ Tamtéž, s. 65-66.

¹⁸ Tamtéž, s. 72.

Odborníci často nazývají Metternichovo a Františkovo Rakousko policejním státem, který charakterizovala především silná cenzura, zakazující jiný než oficiální tisk a kontrolující korespondenci, a nebo omezování pohybu mezi jednotlivými provinciemi.¹⁹ Někteří odborníci (např. Emerson) však naopak varovali před používáním podobné terminologie: policejní stát je podle nich stát, ve kterém sehraává policie dominantní roli, což ale neměl být případ Rakouska, kde svévolně vládla vláda, nikoliv policie. A. Sked se snažil tuto tezi podpořit skutečností, že rakouský stát v této době zaměstnával malý počet policejního aparátu k tomu, aby mohl zajistit plnou funkci policejního státu.²⁰ To, co bylo ale nejtýpickejší pro celé předbřeznové období bylo cílené oddělení politické praxe od jejího osvícenského a reformního obsahu, který získala v době vlády Marie Terezie a Josefa II. Absolutistický systém Rakouska měl být do budoucna založený především na konzervaci polických tradic v zemi, kterou měla podpořit prestižní vnější politika. Rakousko v této době ještě nemělo stabilizovaný vládní systém. Vláda jako nejvyšší orgán výkonné moci *de facto* neexistovala. Byla zde jednotlivá ministerstva: jako ministerstvo zahraničí, nebo policejní ministerstvo či funkce kancléře atp., ale stále neexistovala vláda jako kolektivní orgán výkonné moci. Ministerstva měla i nadále v podstatě formu dvorských úřadů, a po celou první polovinu 19. století se jednalo o poměrně nestabilní instituce. Před revolucí 1848 existoval sice kolektivní orgán exekutivy státní konference, která byla složena ze čtyř osobností (Metternich, Kolovrat, arcivévodové Ludvík a František Karel), ale ta ještě zdaleka neplnila funkci vlády tak, jak ji známe v moderním politickém systému. Skutečně moderní vláda jako nejvyšší představitel výkonné moci se ve skutečnosti formovala až mezi léty 1848-1867/68, tedy především v době takzvaného bachova neoabsolutismu a v období před rakousko-uherským vyrovnáním. Nicméně vládnutí předrevolučního Rakouska bylo v podstatě založeno na koncentrování veškeré zákonodárné, výkonné i soudní moci v rukou panovníka a jeho nejbližších spolupracovníků.²¹

Politická krize roku 1848 vedla nejprve k téměř úplnému rozvratu dosavadní vládní praxe panující v Rakousku, a dostatečně jasně poukázala na potřebu její reformy po vzoru jiných evropských států. Přes svůj neúspěch revoluce roku 1848 přinesla významné změny, mezi něž na prvním místě patřilo zrušení feudalismu, a tedy patrimoniálních vztahů uvnitř společnosti a státu. To vedlo samozřejmě k nutnosti modernizovat celý systém státní správy od těch nejnižších článků až po ty nejvyšší.

---

¹⁹ A.J.P. TAYLOR, c. d., s. 50.

²⁰ ALAN SKED, *Úpadek a pád habsburské říše*, Praha 1995, s. 60-61.

²¹ OTTO URBAN, *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*, Praha 2002, s. 223.

Základem moderní státní správy Rakouska se staly Silvestrovské patenty z roku 1851 a konkrétněji Zásady organického řízení, jejichž autorem byl ministr vnitra Alexandr Bach. Zásady organického řízení spojovaly celkem několik cílů nového porevolučního systému. Na prvním místě dávalo státu centralisticky organizovanou státní správu, která již měla fungovat nikoliv na bázi starých zemských tradic, ale moderní jednotné státní správy. V roce 1851 se jednalo o jasně danou hierarchii: Vídeň – zemské místodržitelství – krajský úřad – okresní úřad.²² Soudnictví ještě stále nebylo odděleno od exekutivy, a to především v nejnižších instancích. Zákonodárství bylo vykonáváno jednotně a za vyloučení veřejnosti.²³ Omezena byla také občanská samospráva: obecní rady, okresní i krajské výbory měly napříště přesně vymezené okruhy působnosti, jejichž složení bylo regulováno tak, aby odpovídalo požadavkům neabsolutistického státu, a jejichž práce měla fungovat s vyloučením veřejnosti.²⁴ Připomeňme, že všechny tyto změny probíhaly v atmosféře výjimečného stavu, který platil v některých oblastech monarchie až do roku 1854. Nejreprezivněji se neoabsolutismus samozřejmě choval v Uhrách, kde nejen že výjimečný stav trval nejdéle, ale kde se režim snažil o co největší integraci uherských zemí do habsburské monarchie. Symbolem těchto pokusů se stali například „bachovi husaři“, profesionální byrokrati především z oblastí rakouských a českých zemí, kteří byli posíláni z Vídně do místních správních funkcí. Samospráva byla v Uhrách, v Sedmihradsku a Chorvatsku likvidována, země byla rozdělena do nových správních celků, do jejichž čela Vídeň postavila vojenské guvernéry.²⁵

Tak zvaný bachovský neoabsolutismus se pokoušel o co největší centralizaci a integraci mnohonárodnostní říše do homogenního celku. Problémem bylo, že tato politika budování moderního jednotného státu probíhala pod taktovkou vojensko-policejní represe a v kontextu národně-obrozeneckého hnutí habsburských národů. Politická elita země zůstávala stejně tradiční, a snažila se všemi prostředky zamezit demokratizaci země, po které volala revoluce 1848. Represe na politickém poli měla být kompenzována liberalizací hospodářské sféry, která měla představovat jistou formu kompromisu se středními třídami, jež ale měly být i nadále odříznuty od rozhodovacích procesů ve státě. Sociální a politická změna byla ale již v Rakousku nastartována a podobná politika ji nemohla zastavit. Tradiční politická elita tak v klíčových letech 1848-1860 dosáhla jen toho, že se dále prohlubovala propast mezi společnostmi. Neúspěch ve válce v roce 1859 je všeobecně považován za impuls

---

²² OTTO URBAN, *Česká společnost 1848-1918*, Praha 1982, s. 101.

²³ Tamtéž, s. 100.

²⁴ Tamtéž, s. 101.

²⁵ PIOTR S.WANDYCZ, c.d., s. 153.

k demokratizaci politického života v Rakousku. Mezi lety 1860-1867 Rakousko dospělo do předposlední (a pro Rakousko poslední) fáze budování moderního státu. Politická elita byla během tohoto klíčového období postupně donucena akceptovat dělbu moci se středními vrstvami, byla nucena z některých svých pozic ustoupit, přijmout novou formu vlády, plně oddělit exekutivu od soudnictví, a celkově se přizpůsobit konstitučnímu způsobu vlády. Především mezi lety 1867-1875 došlo k nejvýznamnějším krokům, které Rakousko-Uhersko učinily alespoň vnějšími atributy moderním státem. To se ale stalo poměrně originálním způsobem.

3. 6. Vznik dualistického státu

Na prvním místě se rakouská elita po krizi roku 1866 musela jednou pro vždy vzdát svých imperiálních aspirací. Myšlenka říše byla natolik oslabena, že ztratila na váze. Říšskou myšlenku, stejně jako dynastický princip začaly nahrazovat moderní principy konstituční vlády. Tato skutečnost ale neznamenal, že by k demokratizaci politiky a nakonec i společnosti monarchie docházelo bez problémů. Stručně řečeno byl nový konstituční režim země po roce 1867 výsledkem kompromisu mezi „dynastickými zájmy, politickými představami konzervativní aristokracie a politickými zájmy liberální buržoazie.“²⁶ Základem nového politického zřízení byl nicméně ještě jiný kompromis – vyrovnání s Uherskem.

Problém postavení Uherska v rámci Rakouska se po letech represí a integračních snah, které přišly jako výsledek porážky revoluce 1848/49, opět vrátil na jednací stůl. Tentokrát byla uherská strana ve výhodě nejen díky porážce u Hradce Králové, ale i díky vyjednávacím schopnostem uherských představitelů, kteří se tentokrát vyvarovali přílišné radikalizace. Kompromis, který byl dohodnut, prakticky znamenal, že se habsburská monarchie proměnila v soustátí dvou odlišných polických celků, z nichž se každý začal ubírat svou cestou. Předlitavsko neboli „království a země na říšské radě zastoupené“ se tak stalo jednou státoprávní jednotkou s vlastním parlamentem, ústavou, vládou, policií, organizací správy nebo školství, zatímco Zalitavsko představovalo druhou samostatnou státoprávní jednotku. Hlavní zásady obou politických systémů byly podobné a obě části měly společné základní atributy každého státu: hlavu státu (panovníka), finanční a zahraniční politiku a armádu. Ačkoliv byl tento kompromis s problémy funkční, v podstatě umožňoval, aby se později v uherské části mohl naplno rozjet proces budování moderního *národního* státu.

---

²⁶ OTTO URBAN, *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*, Praha 2002, s. 229.

Po roce 1867 se politický vývoj v uherské či zalitavské části vyvíjel v určitých ohledech zcela nezávisle na předlitavské části a v některých oblastech zůstávala země zaostalejší, než její předlitavská část. Politická moc byla v podstatě stále v rukou uherské aristokracie, která zastávala ve srovnání s předlitavskou buržoazií mnohem konzervativnější a také maďarizační politické postoje. Zároveň rakousko-uherské vyrovnání pomohlo početné uherské nižší šlechtě přežít. V polovině 19. století se totiž ocitla před hospodářským kolapsem, který byl vykompenzován naverbováním jejich členů do zalitavské byrokracie. Na počátku 20. století zaměstnával byrokratický aparát Zalitavska kolem 250.000 členů uherské nižší šlechty.²⁷

Nové vyrovnání s Chorvatskem znamenalo určité vyvážení politické situace v Zalitavsku, ale pouze v ohledu k Chorvatům, kteří získali podíl na moci v rámci Zalitavska a samosprávu, včetně vlastního záhřebského parlamentu. Ostatní zalitavské národy a národnosti se postupně dostávaly pod silný tlak maďarizace, která se zostřovala v posledních dvou desetiletích 19. století a na začátku 20. století.

Jedním z nástrojů šíření maďarského vlivu byla železnice, jejíž síť byla plně kontrolována Budapeští. Od roku 1883 byla maďarština povinným jazykem na všech školách. Ještě větší posílení maďarštiny ve školách přišlo paradoxně na začátku 20. století s Appolonyiho zákony. V zalitavském prostředí se tak školství jako významná sféra komunikace a politické socializace stala nástrojem k budování maďarského národního (a nikoliv nadnárodního) státu. Vznikl tak závažný paradox, protože Maďaři se snažili vybudovat národní stát v rámci jiného nadnárodního celku, který představovalo Rakousko-Uhersko. Tato skutečnost samozřejmě ohrožovala existenci Rakouska-Uherska a z tohoto hlediska lze konstatovat, že Maďaři tímto způsobem narušovali jeho jednotu, a tím i existenci. Na druhou stranu byla maďarská národnostní politika podle zákona o národnostech v podstatě založena na následující interpretaci: všichni občané Uherska měli tvořit jeden politický národ, který byl nedělitelný a jednotný. Každý občan země měl bez ohledu na svou národnost stejná práva.²⁸ Teoreticky se tedy jednalo o myšlenku založenou na neetnickém pojetí občanství, v praxi se ale národnostní politika v Zalitavsku projevovala poměrně represivně.

I pojetí občanských práv bylo v Zalitavsku konzervativní. Paradoxně byl po liberálních reformách let 1867/68 v Zalitavsku omezen počet voličů: zatímco v roce 1848 to

---

²⁷ A.J.P. TAYLOR, c.d., s. 248.

²⁸ ALAN SKED, c. d., s. 239.

bylo celkem 10%, po roce 1868 se jednalo jen o 6,7% a po roce 1874 dokonce 5,9%²⁹. V budapešťském parlamentu zasedalo kolem 90% maďarských poslanců, zatímco pro ostatní národnosti (Rumuny, Srby, Slováky) zůstalo méně než 10% (chorvatští poslanci měli po „nagodbě“ zaručeno 29 a později 40 mandátů).³⁰ Na začátku 20. století byla otázka volební reformy v Zalitavsku jedním z největších bodů konfliktu mezi Vídní a Budapeští. Maďarské elity se nechtěly vzdát své pozice a využívaly volební matematiky k tomu, aby v jednotlivých obvodech mohli vítězit maďarští kandidáti a nikoliv slovenští nebo srbští kandidáti. Po roce 1906 tlak na volební reformu vzhledem k situaci v druhé polovině říše zesílil. Budapešť se ale zavedení všeobecného hlasovacího práva obávala. V roce 1907 vznikl kompromisní návrh, který zakládal volební právo na dvou podmínkách: na vzdělání a platbě daní. Podle něj měl mít každý gramotný občan jeden hlas, každý gramotný platící daně od 100 korun ročně tři hlasy a každý desátý negramotný mohl volit a měl jeden hlas.³¹ I konečný volební zákon přijatý nakonec v roce 1913 pracoval s podobnými restrikcemi: volební právo dostali pouze středoškoláci od 24 let, ostatní muži ho měli mít od 30 let a to pokud platili daně, byli gramotní, či drželi živnostenský list. Tím se volební právo v Uhersku zvedlo o 5%.³² Ve stejné době měla západní polovina říše všeobecné, rovné, tajné volební právo.

Výsledkem této národnostní politiky byla skutečnost, že nejen státní správa, ale i většina elity byla v Zalitavsku téměř výlučně v rukou Maďarů. Na počátku 20. století bylo maďarského původu 95% státních úředníků, 92% župních úředníků, 89% lékařů a 90% soudců.³³ Podobně vypadala situace v oblasti periodického tisku, kde 4/5 všech novin a časopisů vycházelo v maďarštině, zatímco na ostatní zalitavské národy zůstávala jen zbylá 1/5.

3. 7. Vznik konstitučního státu v Předlitavsku

Situace v předlitavské části se v některých oblastech vyvíjela jinak. V první řadě zde byly mírnější a liberálnější národnostní zákony, které sice neumožňovaly naprosto rovné zastoupení všech národů a národností ve státní správě, ale celkově umožňovaly předlitavským národům vlastní kulturní i politický rozvoj v rámci monarchie. Během období po roce 1867 se v Předlitavsku dovršovala poslední etapa budování moderního státu.

---

²⁹ RÓBERT LETZ, *Načrt dejin Uherska a Maďarska s osobitým zretelom na maďarsko-slovenské vzťahy*, Bratislava 1995, s. 81.

³⁰ ALAN SKED, c. d., s. 240.

³¹ R. LETZ, c. d., s. 84-85

³² Tamtéž, s. 86.

³³ A.J.P. TAYLOR, c. d., s. 249.

Ústava z roku 1867 vyšla vstříc požadavkům středních tříd, které se ale značně odlišovaly od buržoazie viktoriánské nebo francouzské. Rakouská buržoazie totiž ani nezničila politickou a sociální prestiž a postavení šlechty, ani se do ní neasimilovala. Důsledkem toho byla skutečnost, že zůstala hluboce loajální k císaři.³⁴ Samozřejmě, že ve srovnání s uherskou buržoazií byla ta předlitavská početnější a politicky mocnější. Ovšem její nejisté postavení hrálo roli při hledání a nalezení kompromisu týkajícího se ústavního uspořádání Předlitavska.

Obecně řečeno byla ústava roku 1867 liberální a konstituční ústavou. Oddělila od sebe moc výkonnou, zákonodárnou i soudní. O výkonnou moc se dělili společně vlada jako kolektivní orgán, který byl odpovědný parlamentu, a císař, jehož postava zůstávala neodpovědná a posvátná. Postavení císaře tak bylo omezeno, ale ústava obsahovala minimálně dva momenty, které mu ponechávaly výjimečná práva: byly to jeho specifické pravomoci v oblasti armády a existence takzvaných nouzových nařízení, které umožňovaly císaři vládnout bez ohledu na říšskou radu. Ústava roku 1867 však garantovala všem občanům Předlitavska základní občanská práva: rovnost před zákonem, svobodu osoby a vlastnictví, nedotknutelnost osobního vlastnictví, svobodu projevu, náboženství a vědeckého bádání a vyučování, garanci zachování listovního tajemství, rovnoprávnost všech národů a národností, či právo každého národa na ochranu a pěstování jazyka.³⁵

Všechna tato práva ale neznamenala, že by mocenská aliance rakouské aristokracie a buržoazie přistoupila na plnou demokratizaci politiky. Politická participace širokých vrstev obyvatelstva byla i nadále omezena. Jednotlivé politické strany zastoupené ve vídeňském parlamentu zastupovaly ve skutečnosti jen velmi malé procento občanů. Volební systém Předlitavska zůstal i nadále kuriový. Volby byly omezeny volebním censem a volební právo bylo nerovné. V roce 1867 byl přejet volební systém z roku 1861, který oběma novým spojencům - aristokracii a buržoazii – vyhovoval. Do roku 1873 volili poslance Říšské rady poslanci zemských sněmů. První reforma z roku 1873 to změnila a pro 353 poslanců zřídila celkem 4 kurie. I nadále byl stanoven volební census podle kuriového systému.³⁶ Po další úpravě v roce 1882 dostalo volební právo celkem 8% všeho obyvatelstva Předlitavska.³⁷ Díky tomuto systému zůstal rakouský parlamentarismus i nadále záležitostí stavovské příslušnosti spojené s ekonomickou prestiží.

---

³⁴ CARL E. SCHORSKE, *Vídeň na přelomu století*, Brno 2000, s. 27.

³⁵ OTTO URBAN, *Česká společnost 1848-1918*, Praha 1982, s. 233.

³⁶ EDUARD ŠMEJKAL, *Vývoj rakouské ústavy*, Praha b.r., s. 37.

³⁷ OTTO URBAN, *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*, Praha 2002, s. 234.

Dopad politických změn v tehdejší Evropě na sebe nenechal dlouho čekat ani v Rakousku-Uhersku. Během konce 80. let a v letech devadesátých se především v Předlitavsku začaly konstituovat nové masové politické strany. Na prvním místě to byla sociální demokracie (1888), která začala zastupovat zájmy širokých vrstev z řad dělnictva. Jako jejich částečný protipól vznikaly agrární strany, které ale většinou zastupovaly hlavně zájmy venkovských středních tříd. Byly zde radikální strany jako Luegerova Křesťansko-sociální strana (1889), která postavila svůj program na katolických hodnotách, sociální reformě a antisemitismu. Tato nová politická atmosféra znamenala, že se i v Předlitavsku začala politická scéna posouvat od obecně vžitého schématu (zjednodušeně řečeno) liberálové – konzervativci, ke schématu více politických stran, které již neměly elitní, nýbrž masový charakter. Jejich hlavním požadavkem se na prvním místě stala volební reforma, která by zavedla všeobecné volební právo. V roce 1896 byla volební reforma hraběte Badeniho typickou *rakouskou* reakcí na tento všeobecný politický tlak. Volební reforma přišla s 5. všeobecnou kurií, která umožnila volit podle volebního censu a nerovného práva dalším asi 5 milionům občanů celkem 72 poslanců, zatímco 5000 velkostatkářů stále volilo 85 poslanců. Celkově tak mělo volební právo 20% předlitavských občanů.³⁸ Nakonec bylo v roce 1906 přiznáno všeobecné, rovné, tajné a přímé volební právo všem předlitavským občanům mužského pohlaví od 24 let, přičemž kuriální systém ale zůstal zachován. Tento fakt byl jedním z významných projevů zmasovění politiky a politické participace v Rakousku. Na druhou stranu, ale neznamenal úplné odstranění privilegovanosti rakouského pojetí politického národa (reprezentovaného po dlouhá desetiletí více či méně funkčním svazkem aristokracie a národních buržoazních elit), ani řešení stále se zostrující národnostní politiky, která v posledních letech před první světovou válkou v podstatě znemožňovala normální parlamentní život.³⁹

Zmiňované období také přineslo zásadní změny v kodifikaci rakouského právního systému, který se postupně konstituoval už od Bachova neoabsolutismu. Moderní rakouské právo již vycházelo z koncepce rovnosti občana před zákonem – a tím rušilo poddanský vztah. Na druhé straně ještě obsahovalo některé přežitky: jako instituce šlechtictví a politických práv, které s ním byly spojené (např. členství v Panské sněmovně).⁴⁰ Už v roce 1852 byl kodifikován nový trestní zákoník, který novelizoval ten starší z roku 1803 a odstranil téměř všechny feudální přežitky v rakouském trestním právu. Samozřejmě, že v následujícím

---

³⁸ Tamtéž, s. 234.

³⁹ Tamtéž, s. 235.

⁴⁰ KAREL MALÝ, *České právo v minulosti*, Praha 1995, s.182.

období, především po roce 1867, prošel dalšími úpravami, které rušily například tělesné tresty, ale v podstatě byla šablona z roku 1852 ponechána. Zákoník tak dával v některých otázkách do rukou represivních složek poměrně velkou moc, protože zvláštními paragrafy chránil osobu panovníka, členů dynastie, zasahoval proti jakýmkoliv nelegálním tajným společnostem (a tedy i neuznaným politickým stranám), trestal zločin náboženského rouhání atp.⁴¹ Stejně tak prošel řadou modernizačních úprav i občanský zákoník z roku 1811, který se tak dostával do souladu s konstitučním zřízením Předlitavska (změny se týkaly například rodinného práva po roce 1867, nebo úprav dědického práva, věcného práva atp. atp.).⁴² Stručně řečeno, během posledního století existence monarchie se podařilo vybudovat moderní právní systém, který obsahoval některé anachronismy, které odpovídaly neúplné a v některých momentech silně selektivní *rakouské* modernizaci.

3. 8. Shrnutí:

Během 19. století byl v habsburské monarchii formálně dobudován moderní stát. Jeho budování neprobíhalo bez obtíží, jejichž hlavními příčinami bylo několik skutečností:

1. konzervativismus společenských a politických elit, a jejich ambivalentní postoj k politické modernizaci v zemi, projevující se :
  - a) ve snaze o udržení dosavadního (a v podstatě tradičního) společenského postavení
  - b) v nejistém postavení předlitavské buržoazie uvnitř společnosti
  - c) v jejich v podstatě negativním postoji k široké politické participaci
2. budování moderního státu v kontextu mnohonárodní *říše*, respektive skutečnost, že moderní stát je budován ve snaze zachovat existenci mnohonárodní říše. To vedlo k mnoha anachronismům, které byly pro Rakousko typické. Říšská myšlenka byla latentně stále přítomná uvnitř státního aparátu, armády ale i v řadách aristokracie a bohaté buržoazie.
3. nejasné definování státní identity a stále se zostřující rozpor mezi politickým centrem a lokálními národními společnostmi vedoucí k nekonkurenceschopnosti státní identity a národních identit.

---

⁴¹ Tamtéž, s. 201-202.

⁴² Tamtéž, s. 210-211.

4. Obecný kontext transformace dynastické, mnohonárodnostní říše:

příklad Ruska

4.1. Počátky Ruska

Rusko se jako státní útvar formovalo od raného středověku, kdy převážně na území dnešní Ukrajiny vznikl státní útvar zvaný Kyjevská Rus.¹ Tento raně středověký státní celek měl strategickou polohu v obchodně-kulturní výměně mezi severem Evropy a Byzantskou říší na jihu. Kulturně i politicky kyjevský stát spojoval celkem tři tradice: slovanskou, vikingskou a byzantskou. V 10. století přijali jeho panovníci pravoslavné křesťanství a Kyjevská Rus se tak ocitla pod ideologickým a kulturním vlivem Byzance.

Politicko-náboženské i kulturní tradice převzaté z celkem tří odlišných kulturních prostředí po celá století ovlivňovaly ruské politické myšlení i praxi. Kyjevská Rus se od konce 12. a na počátku 13. století nejen postupně rozdělovala na jednotlivé úděly a nepodařilo se jí tak vybudovat centralizovaný středověký stát tak, jak ho známe z Francie a Anglie ve 13. a 14. století. Rozdělení území centrálního Ruska a dnešní Ukrajiny na úděly mělo za následek rozdrobenost a vzájemnou nevráživost jednotlivých místních knížat.² Ti potom nebyli schopni počátkem 13. století čelit mongolské expanzi chána Batu. Kolem roku 1300 bylo pod přímou nadvládou Zlaté hordy zahrnuto celé území centrálního Ruska, oblasti dnešního západního Ruska, východní Ukrajiny a Běloruska. Mongolský výboj a několik staletí trvající dominance cizí, asiatské mocnosti v oblastech dnešního Ruska přinesla do místní kultury řadu nových prvků. Mongolští chánové ponechali sociální hierarchii jednotlivých knížectví i jejich dosavadní vládců, nepotlačovali ani pravoslavnou církev. Jejich nadvláda však znamenala pro celou oblast kulturní, politickou a ekonomickou izolaci, vnášení nových tradic a jejich míšení s tradicemi dosavadními. Významným dopadem bylo ale hlavně přerušení a narušení komunikace s ostatním světem především se západními oblastmi Evropy, ale často i s Jihem reprezentovaným Byzantskou říší.³ Naopak ale severní oblasti dnešního Ruska, především městská republika Veliký Novgorod, se během tohoto období poměrně velmi úspěšně rozvíjely, a mongolská expanze se jich nedotkla tak jako jejich východnějších sousedů. Novgorod sice musel platit hordě tribut, ale nemusel se podřizovat vůli jejich výběrčí daní a

---

¹ Více o Kyjevské Rusi: BORIS RYBAKOV, *Kievan Rus*, Moscow 1984.

² Problematikou knížecí moci v době raného ruského státu se věnoval ve své rozsáhlé práci nejnověji například: M. B. SVERDLOV, *Domongolskaja Rus. Knjaz i knjažeckaja vlast' na Rusi VI – tretí XIII věkov*, S. Petěrburg 2003.

³ LIONEL KOCHAN – JOHN KEEP, *The Making of Modern Russia. From Kiev Rus' to the Collapse of the Soviet Union*, London 1997, s. 12-19.

na jeho území se nevyskytovala mongolská vojska. Tak mohl Novgorod úspěšně rozvíjet svoje obchodní styky se severem a západem Evropy a stát se jedním z významných center celého Pobaltí. Na druhé straně novgorodská oblast nepatřila pod přímou sféru vlivu Mongolů, ale pod zájmovou sféru několika pobaltských velmocí: Polska, německého řádu a Švédska.

4.2. Vzestup Moskevské Rusi a základy ruského despotismu

Během 14. století začala ve středním Rusku pomalu růst moc jednoho z mnoha údělných knížectví podřízených mongolské nadvládě. Jednalo se o relativně malé území v oblasti řeky Moskvy, kde ve 12. století založil Jurij Dlouhoruký stejnojmenné město. Mocenský vzestup Moskvy byl zpočátku poměrně nepatrný. Tamní knížata dokázala využít slábnoucí moci hordy ve svůj prospěch. Za svoje služby Mongolům získala ve 14. století právo výběru jarlyku, což podtrhlo význam Moskvy mezi ostatními ruskými vazaly hordy. Vzestup knížectví pokračoval po celé 14. století i přes dynastické krize, kterými procházel vládnoucí rod. Také ideologicky si Moskva zajistila významné postavení: ruský metropolita sídlil od roku 1328 v Moskvě. Od roku 1382 se moskevští vládci nechávají titulovat velkoknížetem (tento titul předtím používala velkoknížata vladimířská).

Konflikt s Mongoly (v 80. letech 14. století) znamenal pro Moskvu ztrátu protekčního postavení vůči Mongolům, ale nezastavil její další vzestup. Ten pokračoval i v 15. století. Na konci 14. století a během první poloviny 15. století Moskva vládla údělům jako byl Vladimir, Nižní Novgorod, Kostroma, Suzdal nebo Kaluga, ve 2. polovině 15. století expandovala dále a ovládla město Veliký Novgorod, oblasti Tveru a Vjatky. Na počátku 16. století se moc moskevských carů dále rozšiřovala směrem na západ k městům Pskov, Smolensk a Černigov, a ve druhé polovině 16. století na východ do oblastí kazaňského a astrachaňského chanátu. Po roce 1581 bylo zahájeno několik desetiletí trvajících dobývání Sibiře, které skončilo dosažením Tichého oceánu v roce 1639. Teritoriální expanze, která byla zahájena v nevýznamném údělném knížectví uprostřed centrálního Ruska, rostla periodickou řadou. Během 15. a 16. století se území Ruska rozrůstalo o další tisíce a tisíce kilometrů čtverečních obrovských stepních oblastí.

Moskevští vládci si v 15. století také upevnili svojí dynastickou prestiž. V roce 1472 se moskevský velkokníže Ivan III. oženil s Sofii Paleologovnou, dědičkou zaniklého Byzantského impéria. Od této chvíle se také začalo pro ruské panovníky užívat titulu cara (od

césar) a jejich znakem se stala byzantská orlice. Moskevští carové se tak oficiálně přihlásili k dědictví byzantské říše a začali se považovat za její přímé pokračovatele.⁴

V 16. století se začala Moskva také pomalu otevírat Evropě, která se ale velmi záhy stávala jejím konkurentem. Polsko-litevský stát, němečtí a mečovní rytíři a Švédsko představovaly v 16. a v 17. století hlavní evropské konkurenty Moskvy. Na jihovýchodě se naopak jednalo o mocnou Osmanskou říši, která kontrolovala území v oblastech bezprostředně hraničících s Moskevskou Rusí. V 16. století vznikaly obchodní kontakty mezi Moskvou a Anglií a moskevští carové jako Ivan IV. si už uvědomovali nutnost dobytí a kontroly Pobaltí, které mělo strategický význam z hlediska obchodu a komunikace.

Vnitřní struktura politické moci moskevského státu nebyla založena na stejných principech jako to bylo v západní feudální Evropě. Je ale pravda, že společenská struktura Ruska byla podobná: vedle panovníka nalezneme vnitřně diferencovanou šlechtu, která se konstituovala původně z knížecí družiny. V Rusku byla města, která byla do určité míry obchodními a řemeslnickými centry jako jinde v Evropě, a žily v něm zástupy nesvobodných rolníků a otroků. Vztahy mezi jednotlivými skupinami obyvatelstva se ale budovaly jinak než ve feudální Evropě. V první řadě zde neexistoval pojem vazalství v evropském smyslu slova – bojar byl v podstatě svobodný vlastník půdy na území knížete, který sice vykonával vojenskou službu, ale nebyl k ní povinován. To znamenalo, že mohl knížete odmítnout.⁵ Moskevští vládci se tak museli dlouho spoléhat na polosvobodné nebo nesvobodné vrstvy obyvatelstva. Majetek bojarů nepodléhal zdanění, zatímco městské obyvatelstvo nebo *černí* rolníci (hospodařili na půdě, která nepatřila bojarům ani církvi) daně platili přímo knížeti pomocí jeho úředníků. Podobně jako i jinde, museli i moskevští vládci hledat kompromis s bojary a jejich sněmem. Ivan IV. Hrozný se ve snaze vybudovat novou armádu a policii, tedy nové carské restriktivní a expanzivní složky, pokusil o radikální reformu politicko-sociální struktury Ruska pomocí opričniny. Jeho reformy a politická praxe jasně ilustrují další důležitý rozdíl mezi Ruskem a ostatní Evropou. Vzhledem ke kombinaci byzantské tradice a tradic politické praxe přejaté od Mongolů, bylo celé Rusko považováno za *osobní* majetek (votčinu) cara, který s ním podle toho zacházel. Z tohoto hlediska byla celá země majetkem cara a všichni jeho obyvatelé carovými *chology* (slovo pro otroka).⁶

Ani pravoslavná církev nebyla z tohoto despotismu vyloučena. Zcela v intencích byzantské tradice byla ruská pravoslavná církev teoreticky plně závislá na moci a vůli

---

⁴ L. COCHAN – J. KEEP, c. d., s. 27.

⁵ RICHARD PIPES, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004, s. 67.

⁶ MARC RAEFF, *Understanding Imperial Russia. State and Society in the Old Regime*, New York 1984, zvláště s. 1-33.

panovníka. Po dlouhá staletí to byla církev, kdo zprostředkoval a umožňoval kulturní komunikaci Rusi a Byzance a kdo měl v podstatě absolutní monopol na vzdělanost. V době rozdrobenosti a mongolského panství byla pravoslavná církev jedinou univerzální institucí, která Rusy spojovala. Kláštery byly v podstatě jedinými významnými kulturními centry a byli to popové a mniši, kdo stáli za politickou ideologií Moskvy. Na počátku 16. století je možné sledovat pokusy o omezení majetkové nezávislosti pravoslavné církve. Cílem carů bylo učinit církev plně závislou na jejich vůli, což její hospodářská nezávislost neumožňovala. Pravoslavná církev si tak zachovávala alespoň částečnou autonomii, se kterou učinil konec až Petr Veliký.

Podobně jako v případě církve postupovali carové i vůči doposud svobodným rolníkům. Na konci 16. století bylo v Rusku poprvé kodifikováno nevolnické právo a v prvních letech 17. století byly vydány první edikty zakazující rolníkům svobodný pohyb a zahajující tak etapu plného svázání rolníků-nevolníků s půdou.

Po překonání krize během *smuty* se Moskevská Rus stala podle názoru například G. Hoskinse „fiskálně-vojenským státem“, jehož celá sociální struktura odpovídala snaze o rekrutování vojáků, hledání a získávání finančních (daňových) zdrojů a využití úředníků.⁷ To všechno sloužilo v podstatě k jedinému cíli – další expanzi, která se na staletí stala alfou i omegou ruské politiky a v podstatě i základním kamenem existence Ruska.

Ve srovnání se západní Evropou představovala Moskevská Rus 17. století v podstatě archaicky organizovaný despotický stát, který se rozléhal na obrovském území, jež nesneslo srovnání s evropskými současníky. Moskevští státní úředníci však nebyli v pravém smyslu státními, protože je neplatil stát, ale byli udržováni na základě tradice *kormljenie*. To také prakticky znamenalo, že je nejen živilo obyvatelstvo oblasti, kde působili, ale také, že se mohli bez kontroly obohacovat.⁸ I samotný pojem stát byl, jak upozorňuje například G. Hoskins, v podstatě pojem s jiným obsahem než jinde. Ruské slovo pro stát *gosudarstvo* znamená v přesném překladu panství, což ukazuje na skutečnost, že se mezi vlastněním a politickou autoritou nedělal rozdíl.⁹ Marc Raeff poznamenal, že jedním z hlavních rysů moskevské formy vlády (v 17. století) byla pasivita politického centra, který jen minimálně využíval lidských a nerostných zdrojů ve svůj prospěch a stavěl vládnutí jen na praxi policejních nařízení.¹⁰

---

⁷ G. HOSKINS, *Russia and Russians. A History*, Harvard 2003, s. 155.

⁸ R. PIPES, c. d., s. 125.

⁹ G. HOSKINS, c. d., s. 91.

¹⁰ M. RAEFF, c. d., s. 6.

I během 17. století ale Moskevská Rus pokračovala ve své expanzivní politice. V roce 1657 byla k Moskevské Rusi připojena levobřežní Ukrajina, která se k Rusku připojila více méně dobrovolně ve snaze bránit se další polské dominanci v oblasti. V polovině 17. století prošla země reformou patriarchy Nikona, která znamenala ve své podstatě náboženské rozdělení země mezi zastánce reformy patriarchy Nikona, který měl požehnání cara Alexeje, a zastánců starých obřadů (*razkolniků*). Nikonova reforma nezískala podporu cara jen proto, že by podporoval unifikaci náboženských rituálů a textů, nýbrž především proto, že se domníval, že je nutné mít jednotnou a na státu plně závislou církev. Také proto se později dostal do mocenského konfliktu s patriarchou, který byl v roce 1666 odvolán a poslán do vyhnanství. Díky reformě patriarchy Nikona došlo uvnitř ruské společnosti k závažnému a trvalému rozdělení, které nebylo nepodobné situaci v reformační Evropě.

4. 3. Projekt nového ruského státu

S nástupem Alexejeva syna Petra na ruský carský trůn byla zahájena zcela nová etapa ruských dějin. Obecně je jeho vláda považována za počátek existence Ruska jako impéria a jako evropské velmoci. Petr zdědil zemi, která byla „do sebe zahleděnou, ekonomicky zaostalou a kulturně izolovanou provinční společností na imperiálním stupni,“¹¹ a rozhodl se z ní učinit moderní evropskou velmoc schopnou konkurovat všem evropským státům. Evropskou orientaci Moskevského Ruska začal už Petrův otec Alexej, který u svého dvora přijímal poměrně velké množství evropských vzdělanců. Mezi Ruskem a Evropou existovaly již dost silné a stabilizované obchodní styky a do Ruska během konce 17. století přicházelo stále více Evropanů (především Němců a Holanďanů). Petr I. tak navazoval a prohluboval již existující tradice.¹² Car Petr Veliký si ale jako první uvědomil nutnost reformy, které viděl jako hlavní nástroj k cíli, jenž si vytýčil: velikost Ruska ve všech ohledech. Moskevská Rus v této době zahrnovala několikanásobně větší území než tehdejší evropské velmoci. Měla k dispozici nevyčerpatelné množství surovin a zdrojů, ale nic z toho nebyla schopna efektivně využít. Přes téměř nepřetržité vedení války neměla ani stálou armádu, ani efektivně organizované fiskální zdroje, ani *státní* úředníky a ani vzdělanou šlechtu.

Petrovy reformy charakterizovalo zavádění evropských inovací do moskevské pozdně-středověké společnosti. Způsob jejich realizace byl despotický a násilný. Ve většině případů

---

¹¹ REIHHARD BENDIX, *Kings or People. Power and Mandate to Rule*, Berkeley-Los Angeles-London 1978, s. 493.

¹² M. Raeff argumentuje, že díky prohlubující se krizi „moskevské civilizace“ ve druhé polovině 17. století a stále častějšího a významnějšího kontaktu se Západem byla místní společnost (na úrovni elit) na Petrovy reformy připravena. Srovnej: M. RAEFF, c. d., s. 33.

inovace dopadaly na nepřipravenou půdu, kde se ujímaly díky strachu z trestu. Další jejich charakteristikou byla skutečnost, že byly realizovány téměř výlučně v době válečného konfliktu a expanze. Petr se orientoval v první řadě na obstarání fiskálních příjmů, které měly sloužit stále armádě, jež v Rusku vznikla carovým *ukazem* v roce 1699. Od roku 1705 v Rusku začala existovat povinná vojenská povinnost, která zabezpečila armádě stálý přísun rekrutů potřebných pro války, které země vedla na několika frontách – na jihu proti Osmanské říši a na Západě proti Švédsku.¹³ V obou případech se Petrovi jednalo o získání strategických bodů, které by Rusku daly evropskou dimenzi imperiální politiky. Car se zaměřil na efektivnější výběr daní, na budování „evropské“ profesionální armády, ve které měli sloužit gramotní a vojensky vzdělaní důstojníci.¹⁴ Ruská aristokracie, kterou Petr chápal stejně jako jeho předkové a potomci jako základní opěrný pilíř moci státu, měla být vzdělaná a evropeizovaná. Pod hrozbou zákazu sňatků ngramotné šlechty se šlechtici museli naučit číst a psát a bez absolvování vojenské akademie již nemohli získat vojenskou hodnost v Petrově nové armádě. V roce 1719 byly posíleny i vnitřní kontrolní mechanismy státu: v Petrohradě a následně Moskvě a dalších ruských městech byla založena policie. Ve stejné době byly zavedeny pasy, které u sebe musela mít každá osoba, která opustila svoje bydliště. Obyvatelstvo bylo zatíženo přímými daněmi (1718).

Také státní správa prošla během Petrova období významnými proměnami. První významný moment představuje skutečnost, že vznikla – alespoň formálně – instituce státního úředníka, který byl vázán přísahou nejen k carovi, ale i ke státu (*gosudarstvo*). Zásady státní služby nechal Petr definovat Generálním reglementem (1720) a zorganizovat a hierarchizovat podle Tabulky hodností (1722), která měla napříště přesně rozdělovat ruskou společnost. Do státní správy Petr zahrnul nemilosrdně i pravoslavnou církev, kterou měl řídit Nejsvětější synod (1722) řízeným státním úředníkem - ober-prokurátorem.¹⁵

Změny se dotkly také vzdělávání a komunikace. V roce 1701 v Rusku vyšly první tištěné noviny Kuranty. Byla reformována a zjednodušena cyrilice (graždanka). V roce 1701 byla v Moskvě otevřená škola matematických a navigačních věd a Artilerijská škola, od roku 1714 se ve 40 městech Ruska otevřely školy pro děti šlechty. Petr I. nechal také založit podle francouzského vzoru Akademii věd (1725). Samozřejmě, že přes všechny tyto činy, zůstávala otázka komunikace uvnitř tak obrovského a tak geograficky různorodého území jakým Rusko bylo, problematická ještě dlouho ve 20. století. Základní komunikaci umožňovala již

---

¹³ Podle R. Bendixe měl v roce 1725 Petr k dispozici 200.000 vojáků pravidelné armády a dalších 100.000 nepravidelných rekrutů, což dělalo z ruské armády největší v Evropě. Více: R. BENDIX, c. d., s. 502.

¹⁴ Více například: MILAN ŠVANKMAJER, *Petr I. Zrození impéria*, Praha 1999, s. 108 – 113.

¹⁵ Více: M. ŠVANKMAJER, c. d., s. 110 (Hodnostní tabulka) s. 202-206 (pravoslavná církev a Petr).

na moskevské Rusi pošta, kterou moskevští vládci zdělili po svých mongolských pánech. Tento poštovní systém je nazýván „jam“ a byl založen na systému stanic, které sloužily pro poštovní posly jako odpočívadla a záchytné body.¹⁶ Tuto poštu potom nechal Petr Veliký reorganizovat podle evropského (německého) vzoru.

Vláda Petra I. Velikého znamenala pro ruský stát celou řadu změn, které zemi skutečně změnily jednou pro vždy. Petrova modernizace je dnes považována za originální a zcela specifický příklad vědomé restrukturalizace vnitřní politické organizace a vnější zahraničně-politické strategie státu. Nepřípravenost Ruska ke změnám se stala součástí Petrova modernizačního projektu. Na jedné straně se z rozhodnutí nejvyšších instancí v Rusku zaváděly progresivní inovace, na druhé straně se ruská společnost snažila těmto násilným a despotickým změnám bránit pomocí rezistence. Tato pasivní rezistence vůči Petrově evropeizaci představovala do budoucna jeden z významných společenských jevů uvnitř ruské společnosti. Petr položil základy pro moderní ruský stát, zároveň však rozdělil ruskou společnost.

4. 4. Ruský imperiální stát po Petrovi a základy administrativní a legislativní jednoty

Po Petrově smrti následovalo období politické destabilizace způsobené dynastickou krizí. Tento fakt ale již nemohl změnit nic na tom, že se Ruské impérium začalo ubírat zcela jiným směrem a sehrávat v rámci evropské politiky stále významnější roli. Od Petra bylo Rusko i přes vnitřní krize, kterými procházelo, ve stálé politické a kulturní interakci s Evropou. Po překonání krize to byla v Evropě narozená carevna Kateřina II., kdo navázal na Petrovu reformní politiku a pomohl dovršit jeho modernizační projekt.

Zcela v intencích dobového osvícenství se Kateřina II. orientovala na reformy týkající se především efektivnosti vládnutí, správy a zákonodárství, dále na zlepšení vzdělávací politiky státu, tolerantnější náboženské politiky a řešení nevolnické otázky.¹⁷ Na druhé straně se Kateřina musela během své vlády vyrovnat s některými důsledky Petrových reforem. Ty se týkaly například ruské šlechty (*dvorjanstva*), jež vytvořila díky Petrovým zásahům konsolidovanou sociální vrstvu, která se postupně stávala na carově vůli nezávislou a autonomnější společenskou skupinou. Richard Pipes uvádí několik příčin těchto změn: Hodnostní tabulka dala státní hierarchii řád, který existoval sám o sobě. Povinné vzdělávání ve vojenských akademiích a existence elitních pluků vedlo ke vzniku vědomí třídní solidarity

---

¹⁶ G. HOSKINS, c. d., s. 89.

¹⁷ Více k reformám Kateřiny II. Veliké: ISABEL DE MADARIAGA, *Russia in the Age of Catherine The Great*, New York 1981, s. 277-324.

šlechty, rozšíření pravomocí pozemkových vlastníků (spojených s daní z duše a s vojenskými odvody) a učinilo z *dvorjanů* na jejich panstvích samovládce. V neposlední řadě hrála roli i touha ruské šlechty podobat se svým západoevropským vzorům.¹⁸ Kromě toho se politický význam šlechty ještě zvýšil během období po smrti Petra Velikého. Koruna byla na šlechtě závislá, protože šlechtici kontrolovali významné posty v armádě i ve státní správě, a bez jejich podpory by žádný z Petrových následníků resp. následnic nemohl nastoupit na ruský trůn. Kateřinin předchůdce Petr III. tak v roce 1762 vydal manifest, který ruskou šlechtu zbavil povinnosti státní služby a udělil jim právo na pas, umožňující jim cestovat do zahraničí podle své vlastní vůle. Kateřina II. v roce 1785 všechna tato privilegia potvrdila a ještě rozšířila o zákaz tělesných trestů na šlechticích a o uznání jejich držby půdy.¹⁹

Z pohledu budování moderního státu byly významné Kateřininy reformy státní správy a nové centralizační kroky. Kateřina a její spolupracovníci si plně uvědomovali nutnost existence konsolidovaného a jednotného státu, který měl být spravován efektivně a samozřejmě jednotně. Integrační politika se dotkla na prvním místě Ukrajiny, která měla být podle představ centra začleněna do Ruska a plně rusifikována. Kateřina II. nechala zrušit úřad ukrajinského hejtmana a zlikvidovala ukrajinskou autonomii, když v roce 1764 nejprve nechala zřídit maloruské kolegium, které bylo mezi lety 1780-81 zrušeno a území bývalé autonomní Ukrajiny rozděleno do tří gubernií.²⁰ V roce 1775 bylo Rusko správně rozděleno do padesáti gubernií o 300 až 400 tisících obyvatel. Gubernie se dělily na *ujezdy*, které měly mít asi kolem 20-30 tisíce obyvatel. Gubernátoři dostali přesně stanovené pravomoci a byla zavedena jednotná soudní a správní praxe.²¹ Ve srovnání se svými předchůdci měla Kateřina II. mnohem větší zájem o otázky práva a zákonů. Její vize o vládě práva a zákonů vycházela z myšlenek osvícenství, avšak nemohla být v ruském kontextu realizována. K revolučním, ač nezdařeným, pokusům Kateřiny patřila zákonodárna komise, která měla dát Rusku zákony na základě všeobecného souhlasu a participace všech svobodných stavů.²²

V oblasti vzdělávací politiky zahájila doba Kateřiny II. Veliké v Rusku pomalý trend rozšiřování základního vzdělání do širších vrstev obyvatelstva. Gramotné obyvatelstvo mělo být pro stát novým lidským zdrojem. Pokrok ve vojenských technologiích, ale nakonec i v civilních, si vynucoval investice do vzdělávání širších vrstev obyvatelstva. Vzorem vzdělávací politiky se v Rusku stala habsburská monarchie. Podle rakouského vzoru vznikla

---

¹⁸ R. PIPES, c. d., s. 166-167.

¹⁹ Tamtéž, s. 168-169.

²⁰ MILAN ŠVANKMAJER – VÁCLAV VEBER – ZDENĚK SLÁDEK – VÁCLAV MOULIS, *Dějiny Ruska*, Praha 1995, s. 180 a dále také I. DE MADARIAGA, c. d., s. 308-324.

²¹ Tamtéž, s. 193.

²² G. HOSKINS, c. d., s. 214-217.

v Rusku síť škol, které byly určeny i pro neprivilegované stavy. Vznikaly instituce pro vzdělávání učitelů a byla zavedena povinná školní docházka (na jejíž realizaci si země musela počkat více než 100 let). V otázce masového vzdělávání zůstalo Rusko dlouho zaostalou zemí, na počátku 20. století mělo asi kolem 40% gramotných obyvatel, což bylo hluboko pod evropským průměrem.²³

4. 5. Na cestě k modernímu státu

Na počátku 19. století začal mít ruský stát skutečně moderní povahu a během průběhu 19. století postupně směřoval k formování moderního státu. Toto období je významné hned z několika hledisek. Na prvním místě alespoň v centrálních oblastech říše docházelo během 19. století k expanzi státní moci, která začala sehrávat významnou sociálně-stabilizační a represivní roli ve všech oblastech života. Během první poloviny 19. století se státní moc ustálila a plně konsolidovala. Uvnitř říše se utvořily vztahy, založené na principu centra a periferie, kterou představovaly především obrovská území na Sibiři, Kavkaz a nově dobyté oblasti Ruska ve střední Asii. Na druhou stranu oblasti západních území – Polska, Pobaltí, Finska a středního Ruska tvořily centrum, které bylo vnitřně samozřejmě velmi diferencované.

Rusko podniklo reformu centrální exekutivy na počátku 19. století. Z dosavadních kolegií, které vznikly již za Petra I. a byly poměrně neustálené, nechal Alexandr I. zřídit podle francouzského vzoru ministerstva (1802). Šlo celkem o osm ministerstev: ministerstvo pozemních vojenských sil, ministerstvo námořnictva, ministerstvo zahraničních věcí, ministerstvo spravedlnosti, ministerstvo vnitra, ministerstvo financí, ministerstvo obchodu a ministerstvo lidové osvěty.²⁴ Zavedení evropského vzoru neznamenovalo ale, že by byla nějakým způsobem narušena absolutní moc cara. Kolektivním orgánem vlády se stala Rada ministrů, které od roku 1805 předsedal sám panovník. Obecný dohled nad prací ministrů vykonával potom Vládní senát, kterému se měli jednotliví ministři zodpovídat. Vládní senát byl zřízen už za Petra I. a jeho kompetence se ve druhé polovině 19. století ustálily na projednání a přijímání zákonů, funkce nejvyššího správního, apelačního soudu a nejvyššího soudního dvora. Jedna třetina z jeho členů byla tradičně jmenována z řad ruských generálů.²⁵ Existence tohoto orgánu v žádném případě nijak nenarušovala skutečnost, že poslední slovo měl mít ve všech vládních záležitostech car a že jednotliví ministři se zodpovídali právě jemu

²³ ORLANDO FIGES, *Lidská tragédie. Ruská revoluce 1891-1924*, Praha-Plzeň 2000, s. 113.

²⁴ SERGEJ G. PUŠKAREV, *Rossija 1801-1917: vlast' i občestvo*, Moskva 2001, s. 33.

²⁵ VÁCLAV VEBER, *Mikuláš II. a jeho svět. Rusko 1894-1917*, Praha 2000, s. 29.

a byli považováni v první řadě za jeho rádce a vykonavatele jeho vůle. Princip samoděržaví se tak zachovával v podstatě až do konce carského režimu v Rusku.

Na přelomu dvacátých a třicátých let 19. století došlo v Rusku k významnému kroku na poli kodifikace a unifikace zákonů. I přes snahy Mikulášových předchůdců Alexandra I., Kateřiny II., Alžběty i Petra I. představovalo poslední ruskou kodifikací zákonů *Sobornoje položenije* cara Alexeje z roku 1649. Až pod vedením významného ruského byrokrata Michaila Speranského bylo za vlády cara Mikuláše I. kodifikováno a sepsáno ruské právo ve 45 svazcích *Plného sebrání zákonů Ruské říše*, které právo systematizovalo podle moderního evropského vzoru. V prvních 40 svazcích bylo na třicet tisíc zákonů počínaje *Sobornym položeniem* z roku 1649 a konče akty z roku 1825. Později bylo vydáno druhé *Plné sebrání*, které obsahovalo zákony z let 1825 až 1881, a třetí od roku 1881 až do konce carského režimu. Od roku 1835, kdy zákoník vstoupil v platnost, bylo Rusko alespoň teoreticky považováno za stát řízený podle přesného zakotvení v zákonech.²⁶

Vládu Mikuláše I. je možné považovat za období, ve kterém se ustálil a dotvořil ruský byrokratický aparát. Ústřední vládní orgány sice neprošly výraznými změnami, ale v podstatě byla posílena moc represivních a dozorčích orgánů, ať na centrální úrovni na ministerstvu vnitra, či posílením cenzury a policie v provinciích. Vedle policie vzniklo v roce 1826 četnictvo. Rusko bylo rozděleno na celkem sedm četnických okruhů, v jejichž čele stál vždy četnický generál. Náplní práce četnictva bylo zachovávání klidu a zajišťování vlády zákona mezi širokými vrstvami obyvatelstva.²⁷ V polovině 19. století již Ruská říše disponovala moderními státními institucemi. Problémem ale bylo, že uvnitř těchto institucí i nadále existovala archaická vládní praxe, která se snažila bránit modernizaci země a uchránit staré společenské instituce.

4. 6. Rolník a stát v kontextu formování moderního státu

Problémem, který nejvíce páčil Rusko poloviny 19. století byla otázka nevolnictví, respektive rolnická otázka. V polovině 19. století představovala existence nevolnictví pro zemi obrovský hospodářský i společenský handicap. Nevolnictví sice umožňovalo státu nejen poměrně velkou sociální kontrolu nad masami obyvatelstva, a bylo také zárukou neomezené exploatace lidských i materiálních zdrojů, vedle toho také umožňovalo státu přenést některé pravomoci (a výdaje) na *poměščíky* a majitele půdy. Rusko před rokem 1861 však nebylo v žádném případě zemí, kde by byla většina obyvatel nevolníky. Podle statistických údajů

²⁶ S. G. PUŠKAREV, c. d., s. 48 - 49.

²⁷ Tamtéž, s. 54.

z let 1858-59 žilo v Rusku 60 milionů obyvatel, z nichž 12 milionů byli svobodní lidé (šlechta, kněží, svobodní sedláci, měšťané atp.) a 48 milionů rolníci, z nichž ale ne všichni byli nevolníky. Zjednodušeně řečeno, byly v Rusku dva druhy rolníků. Státní rolníci byli sice připoutáni k půdě, ale nebyli nevolníky. A vedle nich tu byli rolníci žijící na soukromé půdě, kteří byli osobně nesvobodnými nevolníky. Tito nevolníci tvořili asi 37,7% všech obyvatel ruské říše.²⁸ Státní rolníci neplatili za nájem půdy ani nepracovali pro pozemkovou vrchnost, proto museli platit vyšší daň z duše. Za Kiselovových reforem vzniklo ministerstvo státních panství, které bylo pověřeno správou státních rolníků. Státní rolníci se stali majiteli půdy, na které pracovali a mohli si vytvářet samosprávné orgány, což z nich učinilo svobodné lidi.²⁹ Ani situace vrchnostenských nevolníků nebyla všude stejná. Někteří nevolníci platili svému *poměščíkovi* peněžní rentu, jiní k němu byli vázáni robotou. Tato druhá skupina představovala potom nevolníky v pravém smyslu slova. Problémem Ruska se podle řady autorů v tomto kontextu spíše zdají dvě skutečnosti. První z nich byla nepřekonatelná a hluboká propast mezi elitou a středními vrstvami a masou rolnictva. Izolace rolnictva od zbytku společnosti se projevovala podle O. Figese na každé úrovni - právní, politické, ekonomické, kulturní, sociální i demografické: „Vzdělané vrstvy, i přesto, že žily od vesničanů na dosah ruky, o jejich světě nevěděly prakticky nic. Byl pro ně tak exotický a cizí jako pro koloniální vládce svět afrických domorodců.“³⁰ Druhá skutečnost se týkala sociálních vztahů a hospodářské mentality rolnictva, které byly hluboce konzervativní. Občina, a především s ní spojený trojpolní systém hospodaření, začaly představovat především na konci 19. století závažný problém, který se pokoušely vyřešit agrární reformy Petra A. Stolypina v roce 1906.

Přes tyto skutečnosti procházelo Rusko jako celek, tedy včetně ruské vesnice, ve druhé polovině 19. století sociálně-ekonomickou proměnou. Moderní stát a jeho aparát začal po polovině 19. století stále více expandovat do všech oblastí života obyvatelstva země. Rozvoj komunikace a transportních možností umožňoval jednak větší interakci mezi centrem a perifériemi, jednak měl integrační dopady alespoň na úrovni vzdělaných vrstev společnosti. Do jisté míry je pravda, že rolnictvo a ruská vesnice zůstávaly mimo tento trend. Ruský stát spoléhal na sílu archaických tradic, zaujímal k mase vesnického obyvatelstva vrchnostenské postoje, ať vědomě či nevědomě podporoval izolaci tohoto Ruska od toho modernizujícího se, a v neposlední řadě viděl v masách rolníků stále jen lidský a ekonomický zdroj své vlastní

---

²⁸ R. PIPES, c. d., s. 182 a 184.

²⁹ Tamtéž, s. 185.

³⁰ O. FIGES, c.d., s. 109.

imperiální velikosti. Zbylá část společnosti, která tvořila v číslech jen asi 20% obyvatel Ruska, logicky vykazovala rychlejší dynamiku proměn, než tomu bylo v případě vesnice.³¹

4.7. Komunikace a ruský stát v 19. století

Bezpochyby představovala dopravní komunikace jeden z největších problémů Ruska. Do poloviny 19. století byla veškerá komunikace omezena na několik možností. Ruské cesty se daly používat pouze v létě a v zimě po sněhu za pomoci saní. Na jaře a na podzim se proměnily v obrovské a neproniknutelné bahniště. Vodní cesty byly alespoň v oblastech středního a západního Ruska systematizované a organizované státem. Od 40. let 19. století se v Rusku začalo častěji používat parníků. Problém ale představovaly mrazivé zimy, které transport po řekách neumožňovaly. Po roce 1838 do Ruska pronikla také železnice: nejprve se jednalo pouze o několikakilometrový experiment železničního spojení mezi Petrohradem a Carským Selem. V roce 1851 pak byla otevřená železniční dráha mezi Petrohradem a Moskvou. Komunikace mezi dvěma nejvýznamnějšími městy impéria se tak několikanásobně zrychlila. Vlakem trvala cesta do Moskvy jen 18 hodin, zatímco na koni se jednalo o čtyři až pět dní.³²

Všeobecně známým faktem je, že Rusko ve srovnání s ostatními evropskými státy v otázkách transportu zaostávalo, což představovalo nejen zahraničně-politicky, ale i vnitropoliticky velký problém. Na druhou stranu žádný z evropských států se nemusel potýkat s problémem tak obrovského, neosídleného a často velmi divokého území jako Ruské impérium. Po druhé polovině 19. století zažila železnice v Rusku poměrně velký boom, o čem svědčí statistické údaje: v roce 1855 bylo v Rusku jen 1049 km železnice, v roce 1875 to bylo už 19 029 km, v roce 1895 37 058 km a v roce 1905 pak již 61 086 km.³³ Z hlediska integračních snah zaujímá zvláštní místo výstavba Transsibiřské magistrály realizovaná na konci 19. století. Magistrála spojila západní a nejvýchodnější konce impéria pomocí 9 tisíc kilometrů dlouhé železniční dráhy, což v dějinách Ruska představuje skutečně revoluční počín. V ruském případě se stát snažil udržet si hlavní slovo ve stavbě železnic, i když si uvědomoval potřebu zahraničních investorů.³⁴ Od šedesátých let 19. století se Rusko snažilo začít více industrializovat. K tomu byla potřeba jak železnice, tak i investoři, zahraniční

---

³¹ ANDREAS KAPPELER, *Russland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*, München 1992, s. 329

³² S. G. PUŠKAREV, c. d., s. 98-99.

³³ Údaje uvádí: NORMAN DAVIS, *Evropa. Dějiny jednoho kontinentu*, Praha 2000, s. 1333.

³⁴ Více srovnej: T. V. NIKOLAJEVA, Častnyj kapital i razvitije železnodorožnoj sěti Rossiji vo vtoroj polovině XIX věka, in *Istorija predprinimanija v Rossiji. XIX – načalo XX věka. Materialy Vserossijskoj naučnoj konferencii 25 a 26 ijuna 2004 g.*, S. Petěrburg 2005, s. 254-266.

odborníci a lepší finanční kredit země. S touto snahou o lepší kredit země souvisel i vznik Státní banky v roce 1860 a od roku 1862 volné publikování státního rozpočtu Ruska.³⁵

Vedle transportní komunikace byla ale významná politická komunikace s pomocí periodického tisku: novin a časopisů, díky kterým se mohly šířit různorodé informace a ideologie mezi stále širší vrstvy obyvatelstva. Po období vlády Mikuláše I., kdy byl ruský tisk podroben tvrdé cenzuře, se během šedesátých a sedmdesátých let 19. století rozvíjel periodický tisk s velkou intenzitou, nikoliv ale bez zásahů vládní cenzury, která existovala i nadále. Zatímco v roce 1863 bylo v Rusku kolem 195 periodik, v roce 1880, na konci vlády reformátora Alexandra II., to bylo už 531.³⁶ O patnáct let později, v roce 1895 v Rusku vycházelo 841 titulů, a těsně před První světovou válkou, v roce 1913, to již bylo 2391 titulů.³⁷

4. 8. Pokusy o vznik konstitučního státu

Období šedesátých a sedmdesátých let 19. století znamenalo z hlediska snah o dobudování moderního národního státu klíčovou etapu. Reformy Alexandra II. se pokusily zlikvidovat některé archaičnosti existující v rámci ruského státu i společnosti. Vedle již zmiňované likvidace nevolnictví (1861), to byla s ním spojená reforma samosprávy, která se týkala nejen „osvobozených“ vesnic, ale také měst, újezdů a gubernií (1864), dále reformy soudnictví, armády a hospodářské reformy. Nepovažuji za nutné na tomto místě detailně popisovat obsah těchto reforem. Význam reforem Alexandra II. spočíval v otevření nových možností uvnitř ruské společnosti, ale také v další stabilizaci ústřední role státu jako hlavního politického aktéra. Existence samosprávy umožnila na jedné straně dát alespoň minimální podíl a iniciativu v rozhodovacím procesu společenským vrstvám mimo centrum (místním elitám: šlechtě, duchovenstvu, inteligenci, zámožným rolníkům a měšťanům), na druhé straně nezbavovala stát hlavní dozorčí funkce, jelikož všechny nitky samosprávy se nakonec sbíhaly na petrohradském ministerstvu vnitra.³⁸ Tyto reformy také rozhýbaly proces rozvoje právního vědomí v Rusku a podílely se na celkové změně vztahů mezi samoděržavím a moderním právem, jak ukazuje R. Wortman.³⁹ Součástí reforem bylo tak zavedení moderní vojenské povinnosti v roce 1874. Od této chvíle byl každý ruský poddaný mužského pohlaví, bez rozdílu stavu, vázán vojenskou povinností, která se měla řídit přesně danými pravidly.

---

³⁵ G. HOSKINS, c. d., s. 356.

³⁶ S. G. PUŠKAREV, c. d., s. 259.

³⁷ V. VEBER, c. d., s. 456.

³⁸ O organizaci samosprávy v evropském Rusku: S. G. PUŠKAREV, c. d., s. 247.

³⁹ RICHARD WORTMAN, *Vlastitěli i sudii. Razvitije pravogo soznanija v imperatorskoj Rossii*, Moskva 2004.

Na přelomu 19. a 20. století byl ale ruský stát stále tradičně organizovaným imperiálním absolutistickým státem. Rusko nemělo žádné politické strany, natož aby znalo pojem masové politiky. Politická participace širokých vrstev obyvatelstva byla v podstatě neznámým pojmem, podobně jako slovo ústava (s výjimkou Finska do roku 1899). Politická integrace byla realizována v represivních snahách o rusifikování neruských oblastí říše, a to především na západě a vůči pravoslavným národům impéria. Týkala se především Poláků, Ukrajinců, pobaltských národů, Finů a dále pravoslavných Gruzínů, Moldavanů a Arménů, kteří měli být porušeni především pomocí různých forem represe, zákazů a direktivních nařízení z centra. Tato situace začala být v hlubokém rozporu se sociálními a hospodářskými změnami uvnitř ruské společnosti, které samotný ruský stát svou politikou paradoxně umožňoval. Rusko tak představovalo soubor několika různých paradoxů: Byla to hluboce agrární země, která se industrializovala, aniž by si ale připouštěla sociální změny, které taková politika přináší. Podnikatelské skupiny v Rusku existovaly, ale nikdy si nevytvořily mentalitu a politické povědomí jako jejich protějšky na Západě, takže nedokázaly vytvořit odpovídající opozici samoděržaví a jeho opor.⁴⁰

V roce 1905, v době krize způsobené neúspěšnou zahraniční politikou, se v plné míře projevila skutečnost, že ruský stát a ruská společnost jdou po jiných cestách. První ruská revoluce roku 1905 byla na jedné straně spojena se sociálními protesty, na druhé s požadavkem politických svobod v ostatním světě již běžných. Sociální protesty se týkaly především vládou ignorované dělnické otázky, která se postupně radikalizovala a přijímala stále více myšlenky socialismu. Ruský stát neznal vůči těmto aktivitám dělnictva jiný postup, než byla represe. Vedle sociálního protestu dělnictva existovala uvnitř státu i další radikální anarchistická a teroristická opozice, která od devadesátých let 19. století vyhlásila státu válku, opozice studentská a opozice inteligence. Po událostech krvavé neděle v lednu 1905 se ruská veřejnost postavila do opozice vůči vládě, zaktivizovaly se profesní svazy, studenti i dělníci k protestům, které požadovaly, aby se Rusko reformovalo ve stát se zastupitelským systémem a voleným parlamentem, do kterého by mohly kandidovat legálně existující politické strany. Ty začaly během roku 1905 až 1906 také postupně vznikat. Výsledkem tohoto tlaku byl carův manifest ze října 1905, kterým se car rozhodl dát obyvatelstvu základní občanské svobody, založené na principech nedotknutelnosti osoby, svobody svědomí, slova, shromažďování a spolků, příslib úpravy volebního práva, které mělo zařadit do rozhodovacího procesu i všechny ty, jež byli doposud z voleb vyloučeni, a v neposlední řadě nastolení principu

---

⁴⁰ Problematikou ruské buržoazie se nejnověji věnuje práce M. K. Šacilla: M. K. ŠACILLO, *Socialnyj sostav buržuazii v Rossiji v konce XIX věka*, Moskva 2004.

kontroly dvoukomorové Dumy nad prací vlády a ustanovení Dumy jako jediného zákonodárského orgánu v zemi.⁴¹ K realizaci těchto zásad ale vedla dlouhá cesta, na kterou se carská vláda vydávala jen velmi neochotně. Nový volební systém nebyl v žádném případě konstruován na základě principů všeobecného a rovného volebního práva, nýbrž na základě příslušnosti k sociálních skupinám (kuriální systém), jejichž volební právo bylo nerovné, a samozřejmě i na základě volebního censu. Přibyla kurie dělníků, která ale měla co do váhy hlasů nižší váhu než kurie rolnická (1 volitel na 30 000 hlasů, zatímco u dělnické to bylo 1 volitel na 90 000 hlasů).⁴² V dubnu 1906 byl vydán nový text *Základních státních zákonů*, který již počítal s tím, že změnu základních zákonů může car provést až po souhlasu dvoukomorového parlamentu. Na druhou stranu ale text stále obsahoval paragraf o samodržavné moci ruského cara, která však už nebyla neohraničená. Ve druhé části této první ruské „ústavy“ byla specifikována i práva a povinnosti ruských *poddaných*, které zaručovaly nedotknutelnost osoby a majetku, svobodu vyznání, spolčování a slova podobně jak tomu bylo v jiných evropských zemích.⁴³ Zcela symptomatičtější je, že tato ruská konstituce vznikla nikoliv jako výsledek jednání Dumy, nýbrž byla vydána několik dní před vypsáním voleb do První Dumy.

Během krátké doby *dumské* monarchie se v Rusku etablovaly první moderní, politické strany. K nejsilnějším z nich patřila na levém politickém křídle Ruská sociálně-demokratická dělnická strana, která existovala v ilegalitě již od roku 1898, a která měla řadu národních sesterských stran (litevská, lotyšská, polská, arménská atp.). Od roku 1901 existovala další levicově orientovaná Strana socialistů-revolucionářů (eseři), kteří zastupovali především zájmy rolnictva a stavěli se do opozice proti vládě. Vládu naopak podporovali umírnění liberálové z řad bohaté buržoazie a byrokracie, kteří vytvořili Svaz 17. října (oktjabristé). Nejvážnějším oponentem carismu byli potom kadeti, neboli Konstitucionálně-demokratická strana, která chtěla z Ruska vytvořit moderní parlamentní monarchii britského stříhu. Samozřejmě, že se na ruské politické scéně objevily i další krajně radikální strany: ruští nacionalisté a monarchisté, nebo naopak anarchisté.⁴⁴

Počínaje rokem 1905, začala v Rusku zpočátku sice nadějná, ale velmi složitá etapa hledání kompromisu mezi tradičním pojetím carismu a jeho chápáním státu i společnosti, a požadavky a představami širších společenských skupin, které byly po dlouhou dobu izolovány od rozhodovacích procesů a i té minimální politické participace, které ale nebyly izolovány od

---

⁴¹ V. VEBER, c. d., s. 179.

⁴² Tamtéž, s. 178.

⁴³ S. G. PUŠKAREV, c. d., s. 377-378.

⁴⁴ V. VEBER, c. d., s. 460-467.

dění a proměn v okolním světě. Nakonec se kompromis nepodařilo nalézt a ke slovu se přihlásily ty skupiny obyvatelstva, které byly po staletí drženy mimo život ruského státu a společnosti.

4. 9. Shrnutí

Vývoj moderního státu byl v případě Ruska ovlivněn několika různými skutečnostmi, které jsou podle mého názoru důležité pro tuto práci:

1. Ruský stát byl vždy chápán na prvním místě jako *nástroj represe*. Tato represe měla zajistit blahobyt a velikost Ruska jako světové říše. Téměř neustálá vojenská expanze Ruska, která byla považována evidentně za podstatu velikosti Ruska, znemožňovala, aby se v Rusku podařilo vybudovat funkční moderní stát, který by integroval do svého politického systému většinu obyvatelstva na svém území.⁴⁵ Podle Ch. Tillyho vznik moderních států obecně byl doprovázen četnými vojenskými konflikty a Rusko tak nepředstavovalo v tomto aspektu výjimku.⁴⁶ Podobně argumentovali také A. Giddens a P. Anderson.⁴⁷

2. Po dlouhou dobu nebyla integrace v centru jeho zájmu, protože se v podstatě spoléhal na daňový a exploatační systém zděděný po svých asijských okupantech a modernizovaný moskevskými cary a následně Petrem I. Tento systém byl opět zcela typicky založen na vrchnostenském vztahu mezi všemocným státem a v podstatě bezprávným obyvatelem, podtržený náboženskou argumentací.

3. Neustálá expanze zamezovala vzniku vědomí teritoriality a v podmínkách 19. století znemožňovala efektivní komunikaci, a tím i správu a nesvědčila ani psychologickému vědomí autority státu.

---

⁴⁵ Například A. Kommisrud podtrhl vojenský charakter budování ruského moderního státu, ve kterém hrála dominantní roli armáda: ARNE KOMMISRUUD, Dlouhodobé perspektivy východoevropské nerovnoměrnosti a zaostalosti ve světle evropského makromodelu Steina Rokkana, in Luďa Klusáková (vyd.), *Kritéria a ukazatelé nerovnoměrného vývoje v evropských dějinách*, Praha 1997, s. 153-178, zde s.169.

⁴⁶ Charles Tilly považuje za významnou součást procesu vzniku moderních států: „state-making“, „war-making“ a ochranu. CHARLES, TILLY, *Coercion, Capital and European States, 990-1990*, Cambridge (Mass.) 1990, s. 96.

⁴⁷ A. Giddens argumentuje, že pro konsolidaci národních států byla klíčová industrializace války a kapitalismus. Srovnej: ANTHONY GIDDENS, *The Nation State and Violence. Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism*, Cambridge 1985, s. 4-5. P. Anderson spojuje východní absolutismus s vedením válek: PERRY ANDERSON, *Linaeges of the Absolutistic State*, London 1979, s. 212.

4. Ruská modernizace obecně je charakterizována četnými protiklady. Nebyla v žádném případě výsledkem přirozených procesů uvnitř ruské společnosti, nýbrž dalším projevem represivní moci státu. Z tohoto hlediska byla ruská modernizace nejen selektivní, ale také primárně násilnou vedenou shora.

5. Pilíři celého systému státu zůstávaly po celé období imperiální elity: šlechta, armáda, byrokracie a pravoslavná církev. Náboženská argumentace a státní církev měly ještě ve dvacátém století dominantní úlohu při pokusech o formování říšské identity (o tom více v dále).

6. Střední vrstvy v ruském prostředí existovaly, ale tvořily pouze 12% všech obyvatel Ruska a nebyly schopné vytvořit vlastní politickou opozici, která by efektivně reformovala stát.

5. Srovnání:

Nyní bych se ráda pokusila shrnout proces budování moderního národního státu v obou studovaných případech a dát ho do širšího evropského kontextu, respektive upozornit na některé významné jevy, které tento proces v obou říších i v některých evropských státech doprovázely, a to především s ohledem na problematiku politické integrace a konstruování politické identity.

Rakousko-(Uhersko) a Rusko se snažily vybudovat moderní státy po vzoru a pod tlakem svých západoevropských vzorů, aniž by ale přestaly být mnohonárodními říšemi. Jejich sociálně-politická struktura v obou případech stále odpovídala tradiční, stavovsky rozčleněné imperiální struktuře tradičních státních celků.

Evropské státy vzorového typu: především Francie, Nizozemí, a částečně Velká Británie nebo Dánsko, představovaly ve srovnání s východoevropskými protějšky homogenní státní celky, jejichž společenská a politická struktura prošla etapou transformace lokálních a regionálních elit do kulturně standardizované sociální skupiny, svázané s nově formujícím se moderním státem. Tato transformace umožnila také různé formy sociální mobility, a konečně vznik a emancipaci středních tříd, které se postupně staly klíčovým politickým aktérem uvnitř státu.¹

Ve Francii a ve Španělsku byla centralizační politická tradice dlouhodobá. Politické centrum se po staletí snažilo o administrativní unifikaci, následovanou i unifikačními snahami kulturně-jazykovými. Ve španělském případě se tato unifikace ale nezdařila úplně, respektive se podařila jen v administrativně-politickém smyslu, ale nikoliv kulturně. Ve Španělsku se nikdy nepodařilo zcela potlačit tradiční identity, spojené s historickými královstvími a regiony, které během 15. století původně vytvořily španělský stát. Dalšímu úspěšnému budování homogenního státu a společnosti bránil postupný ekonomický i kulturní úpadek země.² Ve Francii byla kulturně-politická i administrativní unifikace mnohem úspěšnější. Nebyla to ale jen často zdůrazňovaná politika Ludvíka XIV., která vybudovala moderní francouzský národní stát jako politickou komunitu založenou na občanském principu, nýbrž francouzská revoluce, která konstituovala moderní podobu francouzského státu. To

---

¹ Srovnej například s koncepcí S. Rokkana: STEIN ROKKAN, *Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe*, in Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in Europe*, Princeton 1975, zvláště: s. 570-574, s. 562-600.

² Práce Petera Sahlinsa zaměřená na budování Francie a Španělska na příkladě hraničního regionu Cerdanye, ležící mezi Španělskem a Francií. Sahlins ukazuje na celou řadu odlišností ve strategiích užívaných v případě konstruování identit v případě Španělska a Francie. Více: PETER SAHLINS, *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees*, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1989.

vyžadovalo na prvním místě transformovat politicko-sociální i ekonomickou strukturu staré stavovské společnosti. Administrativní členění Francie na departementy, které bylo dílem francouzské revoluce, zlikvidovalo staré tradiční mocenské vztahy a spolu s centralizovaným a standardizovaným školstvím představovalo dva hlavní nástroje k vytvoření jednotného francouzského národního státu, jehož jádrem byla politická komunita Francouzů, chápaných primárně jako komunita občanů. Nicméně skutečná unifikace Francie a dobudování francouzské národní identity bylo ve skutečnosti dílem III. republiky.³

Rakousko ani Rusko jako multietnická impéria nebyly schopné k podobné koncepci dospět. Na prvním místě zde byla stále udržována myšlenka tradičního impéria a jeho sociálně-politické, úzce stavovské tradice. Samozřejmě v případě habsburské monarchie se především po druhé polovině 19. století společenský a ekonomický vývoj ubíral již zcela jiným směrem a jeho tlaky postupně proměňovaly i sociálně-politické struktury státu. V habsburské monarchii bylo možné sledovat, že stát se snažil centralizovat svůj administrativní aparát už více méně od druhé poloviny 16. století a postupně monopolizoval většinu důležitých oblastí, týkajících se komunikace a dopravy, kultury a náboženství nebo armády. Nicméně tyto změny již nedokázaly změnit nic na skutečnosti, že etnicky definované národní společnosti a jejich emancipační snahy šly jiným směrem, a často byly v protikladu k politice tradičního politického centra.⁴ Problémem Rakouska byla nejen skutečnost, že jeho imperiální elita nebyla schopna formovat a definovat žádnou politickou komunitu, protože občanský princip ji byl bytostně cizí, ale také to, že národní společnosti, jejichž cílem bylo vedle národní emancipace také vybudování občanské společnosti, nebyly ochotné se na nějakém definování celorakouského politického národa podílet. V neposlední řadě zde hrála významnou roli rovněž skutečnost, že v habsburské monarchii neexistovalo žádné přirozené politické či symbolické centrum, kolem něhož by se mohl rakouský (občanský) národ definovat. Německy mluvící obyvatelstvo, které mělo být podle kritiků monarchie hlavní oporou státu, bylo natolik diverzifikované a heterogenní, že nikdy nevytvořilo politické centrum národního státu. Do konce 18. století byly politické centrum a elita zcela kosmopolitní, zjednodušeně řečeno císařské nebo habsburské, a komunikovaly německy, nebo latinsky a francouzsky, což bylo ale spíše výsledkem pragmatických rozhodnutí a sociálního statusu. Německy hovořící obyvatelstvo v alpských zemích si dlouhou dobu

---

³ Více: EUGEN WEBER, *Peasants into Frenchmen. Modernization of Rural France, 1870-1914*, Stanford 1976.

⁴ Rozpor mezi habsburským státem a národními společnostmi zdůrazňoval Otto Urban. Více: OTTO URBAN, K problematice rozpadu habsburské monarchie, in *Sborník historických prací k sedmdesátým narozeninám prof. Dr. Jaroslava Charvátá. Studie z obecných dějin*, Praha 1975, s. 169-180. Podle mého názoru je tato teze o propasti mezi státem a (národními) společnostmi do určité míry aplikovatelná na carské Rusko.

udržovalo svoje tradiční lokální identity, na druhou stranu Němci z českých zemí se během 19. století začali k Rakousku stavět nepřátelsky a často se otevřeně snažili o připojení k Německu. Právě vznik německého nacionalismu a následný vznik německého národního státu (který byl primárně definován etnicky a kulturně, a až poté jako občanská komunita) negativně ovlivnily sebereflexi německy mluvícího obyvatelstva alpských zemí. Tato konstelace způsobila, že se během 19. století nezformoval ani rakouský nacionalismus, ani rakouský národní stát.

Případ Ruska byl v mnohém stejný, ale přesto odlišný. Samotný proces administrativní, kulturní i komunikační unifikace, viděné jako jedna z podmínek pro vytvoření moderního státu, byl v Rusku pomalejší. Vedle toho byl ovlivněn některými specifiky ruských dějin a kultury, které je nutné reflektovat. Klíčovou roli hrálo obrovské a dynamicky rostoucí teritorium, které bylo složité nejenom kontrolovat ale také politicky a kulturně integrovat. Na rozdíl od habsburské monarchie se Rusko rozrůstalo i během 19. století.

Teoreticky byli státním, respektive dominantním národem Rusové, jejichž jazyk a kultura stály v centru budování ruské říše. Po dlouhou dobu se ale pod pojmem Rus rozumělo pravoslavný a popřípadě (východo)slovansky hovořící. Ukrajinci i Bělorusové byli zahrnuti pod tímto všeobjímajícím pojmem, protože obecně řečeno, sdíleli jak pravoslavné hodnoty, tak i jazykovou komunikaci a tvořili tak politicko-kulturní centrum ruské říše. Imperiální elita říše zůstávala ale spíše kosmopolitní a prozápadně zaměřená a na počátku 19. století formulovala koncepci tří pilířů ruské říšské myšlenky: pravoslaví, samoděržaví a národnost (tento pojem vysvětlím v 7. kapitole), o kterých budu hovořit v rámci této práce později. Během 19. století se ale začal v Rusku formovat vedle národních hnutí národů Litevců, Ukrajinců nebo Finů a Estonců i národní sebeuvědomování samotných Rusů. Ruský nacionalismus potom od 70., a zejména pak během 80. a 90. let 19. století pronikal do koncepce říšské identity, která pak začala získávat silně národně ruský podtext a ovlivňovala politickou praxi v Rusku. O tom svědčila například i sebestylizace posledních dvou ruských carů Alexandra III. a Mikuláše II., kteří se oba snažili dodat Petrem Velikým utvořené a *westernizované*⁵ ruské monarchii ruský, respektive staroruský národní *image*.⁶ Neznamenal to, že se tradiční elita stala zcela oporou moderního ruského nacionalismu, jen to, že přijímala

---

⁵ Pojem používám ve smyslu pozápadnění. Samotný pojem *westernizace* se v souvislosti s Ruskem objevuje už od 60. let 20. století a byl spojený se vzestupem modernizační teorie v sociálních vědách obecně. Dnes má *westernizace* spíše negativní konotaci a bývá často nepřesně ztotožněna s amerikanizací. Srovnej: REINHARD BENDIX, *Kings or People. Power and Mandate to Rule*, Berkeley – Los Angeles – London 1978, s. 502.

⁶ Tento angliismus používám ve smyslu mediálně konstruovaného veřejného obrazu.

některé jeho prvky. Faktem také zůstává, že ruský nacionalismus byl spíše dalším oponentem carismu, nikoliv jeho součástí. Jinými slovy, propast mezi státem a společností (nebo národními společnostmi) byla přítomna i v ruském případě a byla významným kontextem ve snahách o budování ruského moderního státu.⁷

To, co ale oba případy spojuje je skutečnost, že instituce monarchie se v případě Rakouska-Uherska a Ruska nemodernizovala tak, jako tomu bylo jinde v Evropě. Vídeňský i petrohradský dvůr představovaly stále více anachronická a dysfunkční centra prestiže, jež ztratila nebo postupně ztrácela svůj politický a společenský význam. Skutečná politická praxe byla již navázána na byrokracii a její úřady, nikoliv na dvůr. Ortodoxní pravidla vídeňského císařského dvora striktně oddělovala společnost a úzkou elitu (hovořilo se o první a druhé společnosti), která měla přístup ke dvoru jen díky svému prokázanému šlechtickému původu. V ruském případě byl carský dvůr otevřenější k vyšším byrokratům bez šlechtického původu. Za Mikuláše I. se tak samoděržaví snažilo připoutat byrokracii k carovi, a to tím, že jí umožnilo účastnit se a asistovat u některých dvorských ceremoniálů, což ovšem neznamenovalo, že se tyto osoby staly rovnoprávnými členy dvora.⁸ Během druhé poloviny 19. století se nicméně propast mezi dvorem – byrokracií a nedvorskou elitou a dvorem – ostatní společností stále více prohlubovala. Také v kontextu dvora byla modernizace monarchie jako instituce problematická. Přesto se ale i v Rakousku-Uhersku a Rusku snažili o popularizaci této instituce a její propagování mezi širší skupiny obyvatelstva – tyto snahy odpovídaly tlakům, kterým podléhaly evropské monarchie během celého 19. století. Toto „zlidovění“ monarchie zůstávalo ale poměrně rozpačitém a více méně formálním. Jak v Rakousku-Uhersku, tak i v Rusku se sice investovaly peníze do propagandy monarchického principu: vydáváním velkolepých biografii císařů a carů, organizací oslav významných dynastických výročí, oslav císařských a carských výročí atp., ale vlastní obsahy této propagandy zůstávaly stále poměrně konzervativní. Rakouský císař ani ruský car se nikdy nestali masovými vůdci.

Problémem budování moderního státu byla v případě obou říší širší politická integrace, založená na politické participaci a jednotné myšlence státního národa, či státní identity. Vlastní atributy moderního státu jako je jednotná komunikace, administrativní unifikace nebo další monopolizace nestačily ke konstrukci jednotných politických identit nebo politického národa, které jsou pro funkčnost moderního národního státu klíčové.

---

⁷ MARC RAEFF, *Understanding Imperial Russia. State and Society in the Old Regime*, New York 1984, s. 193 a dále také s. 207.

⁸ RICHARD WORTMAN, *Scenarii vlasti. Mify i ceremoniji russkoj monarchii. Tom 1. Ot Petra Velikogo do smerti Nikolaja I*, Moskva 2004, s. 421-425.

6. Státní ideologie v Rakousko-Uhersko: snahy o budování jednotné politické identity¹

Podle názoru britského historika se v roce 1526 se začaly „celé dějiny střední Evropy otáčet okolo Habsburků“². Taylor na poměrně malém místě vystihl celý „habsburský problém“:

„Trvalým cílem Habsburků bylo existovat jako veliký panovnický rod: ideje byly stejně jako národy využívány tak, aby co nejvíce přispívaly ke slávě Domu habsburského...Habsburkové měnili ideje, území, metody, spojenecké svazky i státníky tehdy, když to vyžadovaly jejich dynastické zájmy. Pouze „vznešený dům“ setrvával.“³

Soustátí, které počínaje rokem 1526 vznikalo, bylo především dílem politiky rakouské větve rodu Habsburků. Jako takové mělo na prvním místě přispívat k jejich větší slávě a moci. Tím byl dán základní charakter celé politické ideologie habsburského (rakouského) státu. Dynastická ideologie, která v mnohém splývala se státní myšlenkou, se zaměřovala hlavně na legitimizování moci dynastie a existence jejího státu. Přitom se habsburský konglomerát historických zemí v prvním období své existence definoval z vnějšku.

Do roku 1800 habsburská ideologie definovala především tři základní úkoly Habsburků a jejich říše: 1) Dynastie zdělila po svých předchůdcích na uherském trůně osmanský problém. Osmané ohrožovali střední Evropu již od raného 15. století a reálné nebezpečí jejich útoku existovalo vlastně až do počátku 18. století. Angažovanost v tomto boji byla pro Habsburky naprosto nutná. V ideologické rovině se tedy připomínala ochrana křesťanstva proti nevěřícím, která byla spojena s funkcí a titulem římských císařů, světských představitelů křesťanstva. 2) Ruku v ruce s vojenskou ochranou proti nevěřícím šla ochrana proti kulturním vlivům islámské civilizace. 3) Poslední úkol rodu vycházel z jejich tradičních vztahů s papežstvím a ze spojení se španělskými nekatoličtějšími králi. Jako římscí císaři a jako přesvědčení katolíci, hájili Habsburkové dominantní postavení katolického náboženství a bojovali proti reformaci uvnitř své monarchie a uvnitř Říše.⁴ Na území vlastní habsburské

---

¹ Tato kapitola hlouběji rozpracovává poznatky mé diplomové práce *Integrační role monarchie a modernizace jeho postavy v rakouské státní propagandě 19. století*, FF UK, Praha 2001. Tyto poznatky jsem také částečně publikovala: VERONIKA SUŠOVÁ, *Integrační role rakouského císaře v rakouské státní propagandě 19. století*, in *Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny*, 2004/1, s. 32-46.

² A. J. P. TAYLOR, *Poslední století habsburské monarchie. Rakousko a Rakousko-Uhersko v letech 1809-1918*, Brno 1998, s.14.

³ A. J. P. TAYLOR, c. d., s.14.

⁴ WILLIAM M. JOHNSTON, *Österreichische Kultur- und Geistesgeschichte. Gessellschaft und Ideen im Donauraum*, Wien-Köln-Graz 1974, s.27, MILAN ŠMERDA, *Integrační snahy v habsburské monarchii v době*

monarchie byl zápas s reformací spojen daleko více než v Říši s představou jednoty pod heslem „*une fides, una lex, unus rex*“. Poměrně výrazné zastoupení v habsburské dynastické ideologii mělo také jejich spojení s ideologickou tradicí římského císařství.⁵ V těchto zmíněných případech ale nejde ještě hovořit o skutečné státní ideji pro dědičné země ve střední Evropě.

Po celé 17. století v monarchii probíhal zápas o absolutistickou centralizaci rozdílných státoprávních komplexů. Základ pro administrativní a politickou centralizaci dal již Ferdinand I., když během své vlády založil několik významných centrálních úřadů. Vedle této velmi postupné a problematické centralizace můžeme na počátku 18. století nalézt první z vážných kroků k integraci jednotlivých dědičných zemí. Pragmatická sankce z roku 1713 dovršila starší snahy o sjednocení dědictví celého komplexu dědičných zemí. V tomto dokumentu nešlo jen o nastolení nástupnického řádu s přesným pořadím nástupnictví i pro ženy na základě primogenitury a fideikomisu.⁶ Kromě toho pragmatická sankce stanovuje právní základ jednotného státu. Pragmatická sankce dovršovala první období existence habsburských zemí a otevírala cestu dalšího vývoje. Její význam definoval Josef Redlich následně: „Ve skutečnosti byla pragmatická sankce habsburského domu pevný právní základ, na kterém spočívala první kontinentální velmoc Evropy, ona držela dohromady po plná dvě staletí nejstarší nadnárodní stát této části světa...“⁷

Pragmatická sankce z roku 1713 byla ale i právním základem, který formuloval státní myšlenku habsburské monarchie. Hlavní ideou sankce se stala nedělitelnost a nerozdělitelnost všech dědičných zemí habsburského rodu. Do roku 1918 byla ústavním zákonem, který byl součástí jak předlitavské prosincové ústavy, tak ústavy uherské. Přes význam tohoto dokumentu, ani po roce 1714 ale monarchie nepředstavovala jednotně spravovaný stát, nýbrž spíše federaci teritorií s rozdílnými historickými tradicemi.⁸ Změnu přinesla až vláda Marie Terezie a Josefa II.

V polovině 18. století doposud reálně existující poslání a úkoly habsburské monarchie přestaly postačovat k přesvědčivé legitimizaci habsburského panství ve střední Evropě. Osmanské nebezpečí ztrácelo na významu díky úpadku moci Velké porty. Kromě toho

---

formování novodobých národů in *Slovanské historické studie* 12/1979, s.146. Tato poslání původně formuluje již František PALACKÝ, *Idea státu rakouského*, Praha 1865, s.1-7.

⁵ O tom KARL VOCELKA - LYNNE HELLER, *Die Lebenswelt der Habsburger. Kultur- und Mentalitätsgeschichte einer Familie*, Graz – Wien – Köln 1997, s.117-121.

⁶ ERICH ZÖLLNER, *Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München 1966, s.265. Dále srovnej: VALENTIN URFUS, *19.4.1713. Pragmatická sankce. Rodný list podunajské monarchie*, Praha 2002.

⁷ JOSEF REDLICH, *Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Geschichtliche Darstellung des inneren Politik der habsburgischen Monarchie von 1848 bis zum Untergang des Reiches*, Bd.1, Leipzig 1920, s. 4.

⁸ HUGO HANTSCH, *Die Nationalitätenfrage in alten Österreich. Das Problem der konstruktiven Reichsgestaltung*, Wien 1953 (Wiener historische Studien 1), s. 24.

osvícenské myšlenky dorazily i do střední Evropy a začaly vyvolávat povážlivé otázky, které podkopávaly samotný základ panovnické moci - víru v božskou vyvolenost králů. S osvícenským názorem o racionálnější správě státu (stát=stroj) byla spojena odedávna touha dynastie po centralizaci správy. Tereziánské a josefínské reformy vytvořily „centralistickou byrokratickou organizaci“⁹, která se rozšířila do všech zemí a provincií. Vznikající idea státu v době osvícenství může být označena za nejvýznamnější koncept modernizace v předindustriálním období habsburské monarchie.¹⁰ Hledání a nové formulování ideje státu se stalo v této době nutností vzhledem k reálné ztrátě dosavadních obrazů nepřitele (v podobě osmanské říše) i vzhledem k vnitropolitickým a sociálním změnám v monarchii. Monarchie ale i nadále zůstávala apriorně dynastickým státem. To bylo také důvodem proto, aby dynastie a její představitel císař i nadále představovali základní pilíř nově redefinované ideologie habsburského státu. Tradice dvoustleté existence habsburské říše mluvila pro budoucnost. Prvotním cílem byla centralizace administrativy a integrace státního myšlení, která byla se správní centralizací plně spojena. Tereziánské a josefínské reformy měly v podstatě se zpožděním zajistit státu úplnou koncentraci „meta-kapitálu“.¹¹ Samozřejmě, že politická, hospodářská a vlastně i kulturní integrace byla často chápána ze strany integrovaných konfliktně, neúčinně či nepřírodně.¹²

Poslední století existence habsburského státu se tak stalo také obdobím horečného hledání nových obsahů a symbolů státní ideologie resp. státního rakouského patriotismu. Během tohoto období se postupně formulovalo několik různých verzí tzv. ideje rakouského státu, které odpovídaly sociálně-politickému vývoji uvnitř habsburského státu.

Heslem osvícenské ideje státu rakouského se stalo známé „vše pro lid, nic skrze lid“. Všechny reformy a změny měly být výsledkem rozhodnutí absolutní vůle panovníka a měly být uskutečněny zcela profesionálně a byrokraticky.¹³ V době budování této státní ideologie ještě neexistoval moderní nacionalismus, a tak se radikální reformní josefinismus potýkal hlavně se zemskými patriotismy, které odmítaly podrobovat se centru. Zemské patriotismy chtěly posilovat partikulární a legitimitu hledaly především v tradičních stavovských právech a zákonech svých zemí. Nešlo ale o odpor nacionálně založený, nýbrž o odpor tradiční, zemský. Na konci 18. století se začínala formovat novodobá národní hnutí, která dala myšlenku habsburského státu novou podobu. Naproti tomu osvícenský světový názor tíhnul

---

⁹ H. HANTSCH, c.d., s. 24.

¹⁰ OTTO URBAN, Historické proměny idejí státu rakouského in *Český lev a rakouský orel v 19. století*, Praha 1996, s. 16.

¹¹ PIERRE BOURDIEU, *Teorie jednání*, Praha 1998, s. 75.

¹² OTTO URBAN, Idea státu rakouského jako sociokulturní otázka in *HO 5-6/1996*, s.120.

¹³ OTTO URBAN, Proměny idejí státu rakouského in *Český lev a rakouský orel*, Praha 1996, s.17.

spíše ke kosmopolitnímu občanství a ve své lásce k vlasti zdůrazňoval veškerou činorodou práci pro vlast bez nacionálních momentů.¹⁴

Josef II. se pokoušel o vytvoření rakouského národního vědomí, které bylo orientované na stát.¹⁵ Hlavním pilířem tohoto vědomí měl být člověk nového typu –*“homo austriacus”*. Šlo o osvíceného státního úředníka, důstojníka císařské armády a nebo člena na stát orientované církve.¹⁶ Na první pohled si můžeme všimnout, že se při formování spoléhal ve velké míře na politické elity a byrokracii jako záruky budoucnosti monarchie. Racionálně řízený stát blahobytu měl být zajištěn dokonalou osvícenou administrací, kterou měli zaručovat státem vychovaní, státem placení a státu oddaní úředníci. Josefínské období tak dovršovalo budování legendárních pilířů, na kterých spočívala stavba celé habsburské říše: „stojící armáda vojáků, sedící armády úředníků a klečící armáda kněží“.¹⁷ Jádrem samotného rakouského vědomí se stala byrokracie, u čehož zůstalo víceméně až do roku do roku 1918. Takové jádro koneckonců odpovídalo josefínskému „vše pro lid, nic skrze lid“. Právě otázka participace nebo zapojení širších sociálních skupin do nově se formulující rakouské identity byla kamenem úrazu celé této koncepce.

Francouzská revoluce vyvolala ve středoevropské říši odpor a nedůvěru k osvícenským reformám, pokroku a novým myšlenkám obecně. Spolu s francouzskou armádou se ale do střední Evropy šířily i nové myšlenky a nové vidění politiky. Na počátku 19. století se ukázalo i pro habsburskou monarchii jako nutné mobilizovat nejen lid jako objekt politiky, ale mobilizovat i jeho ducha a dát tak lidu, resp. národům říše nějaký skutečný důvod proč bojovat a za co bojovat. Politická reprezentace si začala uvědomovat zoufalou potřebu jednotné státní ideje, která by byla společná všem různorodým historickým a etnickým oblastem monarchie. Boj proti Francii totiž nemohl být nikdy úspěšný bez podpory této různorodé masy obyvatelstva. Jenom loajální byrokraté ho nemohli vyhrát. Novou strategií císařských ideologů, intelektuálů a byrokratů byla snaha porazit Francouze jejich vlastní nejsilnější politickou idejí národa.¹⁸ Režim se snažil o oslavování některých specifických tradic, které by mohly pomoci zvítězit nad napoleonskou expanzí. V českých zemích režim Františka I. dokonce oživil husitskou minulost božích bojovníků. Mělo se za to, že :

„Pro novověké potomky je husitství prostě jen názorným příkladem udatného a vítězného boje proti vnějšímu útočníkovi. Pod státní patronací tehdy vycházelo nepřehledné množství vlasteneckých letáků, písní, provolání, na divadlech byla provozována vlastenecká

¹⁴ JOSEF PETRÁŇ, Učené zdroje obrození in *Počátky českého národního obrození. Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století*, Praha 1990, s. 305.

¹⁵ JIŘÍ KOŘALKA, *Češi v habsburské říši a v Evropě 1814-1914*, Praha 1996, s.1 9.

¹⁶ Tamtéž, s. 20.

¹⁷ OTTO URBAN, *František Josef I.*, Praha 1991, s. 76-77.

¹⁸ WILLIAM T. BLUHM, *Building o an Austrian Nation. The Political Integration of a Western State*, New Haven - London 1973, s. 14.

dramata, v palácích, chrámech i na veřejných prostranstvích zněly kantáty a všechna tato díla stavěla v Čechách na oči příklad jejich slavných předků...“¹⁹

Novou strategií bylo také výrazné zapojení rakouských intelektuálů a umělců do vytváření nových symbolů rakouské identity. Tak například v roce 1808 založil historik a císařský ideolog Joseph von Hormayr patriotické noviny pro rakouský císařský stát pomocí kterých chtěl vštěpovat patriotickou lásku k Rakousku jako vlasti (das Vaterland) a překračovat etnické a kulturní hranice uvnitř státu.²⁰ Vedle Hormayra přispívali k podobným vlasteneckým aktivitám další císařští intelektuálové (např. Heinrich von Collin, Mathäus von Collin ad.) nebo umělci (F. Grillparzer, J. Haydn, J. Rulík, J. N. Štěpánek, V. Jírovec, J. Weigl, J. K. Vaňhal).²¹

Významným krokem k další politické a hlavně symbolické integraci státu se stalo roku 1804 vyhlášení rakouského císařství. Historiky bývá někdy tato událost poměrně dost opomíjena, zřejmě proto, že se jeví jen jako formální záležitost výměny titulů. Vyhlášení rakouského císařství bylo zajisté reakcí na zahraničněpolitickou situaci habsburské monarchie, na Napoleonův nový titul císaře Francouzů a na úpadek císařské moci v Říši. František II. chtěl předejít možnosti, že habsbursko-lotrinská dynastie ztratí svůj nejprestižnější císařský titul. Ve skutečnosti to ale bylo poprvé v dějinách (za 278 let) habsburské říše, kdy dostal tento státní útvar **jednotný název** „císařství Rakouské“ (*Kaisertum Österreich*). Adjektivum „rakouský“ nemělo ovšem v žádném případě teritoriální význam.²² Jak říká sám manifest z 11.8. 1804 vyhlašující převzetí titulu rakouského císaře jde o titul a hodnost „dědičného císaře rakouského (**jako jméno našeho arcidomu**)...“ (zvýrazněno V. S.).²³ Již po polovině 14. století se pro označení habsburského domu objevuje termín „Domus Austriae nebo „Domus Austriaca“ s teritoriálním i dynastickým významem.²⁴ Ve Španělsku se vladařům z habsburské dynastie dostalo názvu „Reyes de la casa Austriaca“, „Reyes Austriacos“ nebo jednoduše „los Austriacos“.²⁵ Později se pro habsburské země užívalo označení „Monarchia Austriaca“²⁶ nebo „země Domu

¹⁹ JIŘÍ RAK, *Bývalí Čechové. České historické mýty a stereotypy*, Praha 1994, s. 55.

²⁰ W. T. BLUHM, c.d., s.13.

²¹ O tom W. T. BLUHM, c. d., s.13-14, M. ŠMERDA, c. d., s. 148, JIŘÍ RAK, *Divadlo jako prostředek politické propagandy v první polovině 19. století*, s. 45-46.

²² Více k tomuto problému také ERNST BRUCKMÜLLER, *Österreichbegriff und Österreichbewußtsein in der Franzisko-Josephinischen Epoche*, in Richard Plaschka – Gerald Strouzh – Jan Paul Niederkorn, *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichsbegriffs vom 10.Jahrhundert bis heute*, Wien 1995, s. 254-288.

²³ ZDENĚK VESELÝ (vyd.), *Dějiny českého státu v dokumentech*, Praha 1995, s.213.

²⁴ ERICH ZÖLLNER, *Perioden der österreichischen Geschichte und Wandlungen des Österreichs-Begriff bis zur Ende der Habsburgermonarchie*, in *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Wien 1980, Bd.III/1, s. 9.

²⁵ ERICH ZÖLLNER, *Der Österreichbegriff. Formen und Wandlungen in der Geschichte*, Wien 1988, s. 39.

²⁶ Tamtéž, s. 20.

habsburského“.²⁷ Samozřejmě není nutné vznik rakouského císařství příliš přeceňovat, protože ze státoprávního hlediska nepředstavoval žádnou významnou změnu. Jeho důležitost je spíše symbolická. Na druhé straně to ale bylo již podruhé, kdy byl právním aktem potvrzen dynastický charakter rakouské monarchie. Označení „rakouský“, „Rakušan“ podobně jako „císařský“ získalo význam centrální moci, která stojí nad všemi královstvími a státy a záhy také význam nadnárodní. Přes odpor a diskuze uherských právníků byl tento císařský titul považován i v době dualismu za označení celé říše, včetně uherského království: „...titul „císař Rakouský“ stále znamená vladaře celé nedílné držby domu, všech zemí pod vládou dynastie spojených, uherských stejně jako předlitavských.“²⁸

Restaurační idea státu rakouského²⁹ se od osvícenské lišila především větším respektováním etnických a historických odlišností jednotlivých zemí Rakouského mocnářství. Metternichův režim se snažil o nahrazení poslání boje proti Turkům a reformaci, bojem za konservativismus, ze uchování tradičních hodnot a „Řádu“.³⁰ Vládní elita se obávala změn, které přinesla revoluce ve Francii a zavedla režim, který měl takovým revolučním změnám zamezovat. Rakušanství se stalo projevem racionálního přístupu, nebylo otázkou emocionálních pocitů a chvilkových rozhodnutí.³¹ Bylo založeno na povinnosti, na loajalitě k panovníkovi a dynastii, na tradičním vztahu poddaný - panovník a velmi často na sociálním postavení.³² Vlastně až do konce monarchie tvořili hlavní skupinu „Rakušanů“ úředníci, vojáci, kněží a větší část předlitavské šlechty.³³ Tato rakouská identita měla být později v době existence národních hnutí nadřazena ostatním příslušnostem a identitám. Habsburský stát získal během první poloviny 19. století nový charakter - nebyl jen státem dynastickým, ale i státem nadnárodním.

Nadnárodní charakter habsburské monarchie byl z velké části výsledkem závažného kompromisu. Proti vůli císařských politických elit se v říši formovala nová národní hnutí, která během poměrně krátké doby počala formulovat politické požadavky vůči centru. Nadnárodní stát se tak musel pohybovat ve dvou sférách. Na prvním místě chtěl vyrovnávat protiklady jednotlivých národních nároků a na druhém dohlížet na hranice kolektivních a individuálních práv těchto národů. Tato skutečnost kladla velké nároky na jeho státní

---

²⁷ A. J. P. TAYLOR, A.J.P., c. d., s. 13.

²⁸ ZDENĚK TOBOLKA, (vyd.), *Česká politika. Ústava mocnářství rakousko-uherského*, díl II./1, Praha 1907, s. 473.

²⁹ Termín O. Urbana: O. URBAN, *Historické proměny idejí státu rakouského*, in *Český lev a rakouský orel v 19. století*, Praha 1996, s. 18.

³⁰ M. ŠMERDA, c. d., s. 149-150.

³¹ J. KOŘALKA, c.d., s. 21.

³² THOMAS KLETEČKA, *Das österreichische Selbst-Bewußtheit*, in *Český lev a rakouský orel 19. století*, Praha 1996, s. 213.

³³ M. ŠMERDA, c. d., s. 149.

byrokracii a často vedla k autoritářství a totalitarismu.³⁴ Úloha nadnárodního a dynastického státu se od první poloviny 19. století do konce monarchie skutečně orientovala na roli nad národy stojícího arbitra, či mantinelu, který se pomocí státní autority a na dynastii a císaře orientovaného byrokratického aparátu snažil zabránit národnostním sporům. V případě císaře Františka I. bylo charakteristické odmítání jiné identity a jiného symbolu než byl císař. V době napoleonských válek to byl právě on, kdo odmítal strategii založenou na pojmu moderního národa. Obával se „...nové koncepce autority, ve které sám neměl žádnou roli...“³⁵ V abstraktních pojmech jakými byly „vlast“ (Vaterland) a „národ“ nebyla podle Františkova názoru dostatečně zdůrazněna postava císaře a dynastie. Císař se domníval, že obsahem rakouského patriotismu má být pouze věrnost císaři.³⁶ A skutečně pro rakouský patriotismus se tento rys stal jeho základní charakteristikou. Kritérii identifikace byla věrnost císaři a dynastii, garantů společenského a politického pořádku a vůbec celé architektonické stavby habsburské monarchie. Tato kritéria měla do první světové války tento „feudální“ charakter. Rakouská identita byla založena na panství Habsburků.³⁷ Takový patriotismus založený na archaicky pojímaných identifikačních symbolech mohl existovat jen potud, pokud se nezačala formovat identita svébytného a svéprávného občana s národní příslušností. Poddaný nemohl mít v politickém smyslu žádnou vlast a národní příslušnost.³⁸ V habsburské monarchii jakkoli si to František I. přál a jakkoli se to snažil jeho vnuk František Josef I. ignorovat, se ale vývoj nezastavil. Po roce 1848 byla samotná instituce poddanství a feudálních vztahů zrušena a tradiční idea věrnosti a loajality postupně ztrácela na významu. Sociální status poddaného říše se změnil ve status občana státu.

V roce 1848 byla dynastická idea státu zpochybněna a stala se jednou z mnoha alternativ.³⁹ K tradiční ideji dynasticky založeného státního patriotismu se začaly přidávat koncepce federalismu a dualismu. Vedle těchto idejí získávaly na síle ideje národních hnutí se stále ostřejšími státoprávními nároky. Některé ideje jako například idea velkoněmecká, kterou zastupoval např. Georg von Schönerer se potom dostaly do konfliktu se základní, nadnárodní ideou dynasticky založeného Rakouska.

Po celé 19. století sehrávala ale dynastie klíčovou stabilizační roli. Dynastie se snažila stát po celou dobu nad všemi národními hnutími a zachovávat rovnováhu mezi těmito nacionalismy. Důvody pro existenci habsburské monarchie začaly být mezi jiným hledány v

---

³⁴ ROBERT A. KANN, *Die Habsburgermonarchie und das Problem des übernationalen Staates*, in *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Wien 1975, s. 3.

³⁵ W. T. BLUHM, c.d., s. 14.

³⁶ J. KOŘALKA, c.d., s. 21.

³⁷ T. KLETEČKA, c. d., s. 213.

³⁸ O. URBAN, *Idea státu rakouského jako sociokulturní otázka*, in *HO* 5/6/1996, s. 123

³⁹ A. J. P. TAYLOR, c. d., s. 75.

mezinárodní konstelaci velmocenských vztahů v Evropě. V Palackého podání měla plnit funkci mocnosti bránící expanzi Východu s jeho universalistickou koncepcí moci.⁴⁰ Toto podání nebylo daleko, jak tvrdí Otto von Habsburg, od pohledu Františka Josefa I., podle kterého Rakousko „...představuje stát mnoha malých národů, z nichž každý sám pro sebe je příliš slabý, aby se mohl bránit proti velkým, ale společně jsou dostatečně silné, aby si svou svobodu uhájili.“⁴¹ Znamenalo by to, že císařova koncepce se přikláněla spíše ke koncepci multietnického rakušanství, které vidělo Rakousko jako společenství mnoha národů a záštitu pro tyto národy na strategickém území mezi Německem, Ruskem a Osmanskou říší.⁴² Ve skutečnosti se podle mého názoru zdá, že se oficiální kruhy, včetně císaře a jeho okolí, ztotožňovaly se supraetnickým než multietnickým rakušanstvím.

Posledním pokusem o vytvoření politicky homogenní a jednotně řízené společnosti byl Bachův neoabsolutismus.⁴³ Tato idea státu rakouského se zrodila z bouřlivých let 1848/49 a působila po celá 50. léta 19. století. Podle O. Urbana mělo jít o modernizovanou koncepci osvícenské ideje, o koncepci, která se vzdala restauračních nadějí na znovuoobnovení řádu. To co obě ideje (osvícenskou a neoabsolutistickou) spojovalo „...byla neobyčejně rozsáhlá, plánovitá a cílevědomá reformní činnost ve směru dalšího prohlubování byrokratizované profesionality.“⁴⁴ Je nutné poznamenat, že takové snahy, ale nemohly být platformou pro vytvoření úspěšné státní identity.

Hovoříme-li o jakékoli ze zmiňovaných idejí státu rakouského je jasné, že ústřední roli v každé z nich musela hrát dynastie. Její role byla neodmyslitelná a znamenala skutečný základ pro existenci celého státu. Dynastická myšlenka tvořila hlavní integrační prvek ve všech jmenovaných státních idejí. Jak jsem upozornila již samotné moderní označení „Rakousko“ mělo mít význam dynastický, nikoli teritoriální nebo národní. Taková integrační funkce dynastie se promítala i nadále v konzervativní představě o věrnosti císaři a dynastii, která chtěla být proti duchu politické změny založena na středověkém vztahu poddaný - monarcha.

Rakouský spisovatel Joseph Roth našel v první polovině našeho století výstižnou odpověď na otázku na čem byla monarchie založena, když napsal: „... na zbožnosti: na víře, že Bůh vyvolil Habsburky, aby vládli tolika a tolika křesťanským národům.“⁴⁵ Rothova kniha *Pochod Radeckého* *ex post* reflektuje prototyp *homo austriaca* se supraetnickým, výhradně konzervativním a dynastickým smýšlením. Rothův baron von Trotta je věrný byrokrat,

⁴⁰ FRANTIŠEK PALACKÝ, *Spisy drobné*, Praha b.r., s. 107-108.

⁴¹ OTTO HABSBURG, *Úvahy o Evropě*, Praha 1993, s. 46.

⁴² J. KOŘALKA, c. d., s. 27.

⁴³ J. KOŘALKA, c. d., s. 25.

⁴⁴ O. URBAN, *Historické proměny idejí státu rakouského*, in *Český lev a rakouský orel v 19. století*, Praha 1996, s.20.

⁴⁵ JOSEF ROTH, *Pochod Radeckého*, Praha 1974, s. 140.

okresní hejtman, člen složité pyramidální struktury rakousky smýšlejících císařových úředníků, věrný poddaný, který nepochybuje a všech pochybností se obává. Myšlení takového typického *homo austriaca* františko-josefínské doby popsal J. Roth následně:

„On sám, okresní hejtman nepocítil nikdy touhu spatřit domov svých předků. Byl Rakušan, úředník a sluha Habsburků a jeho domovem byl císařský hrad ve Vídni. Kdyby byl měl nějaké politické představy o prospěšném přebudování té veliké různotvaré říše byl by asi pokládal všechny korunní země jen za veliká a rozmanitá „předdvoří“ císařského hradu a všechny národy mocnářství za sluhy Habsburků. Byl okresním hejtmanem. Zastupoval ve svém okrese Apoštolské Veličenstvo. Nosil zlatý límec, ohnutý klobouk a kord.“ Svému synovi říkal: „Osud z nás Trottů, pohraničních sedláků, udělal Rakušany, zůstaňme jimi.“⁴⁶

Takový Rakušan jako von Trotta se identifikoval s rakouským myšlením, protože příslušel k určité sociální skupině, která měla celý stát jednotně spravovat. Svou funkcí, stejně jako ostatní okresní hejtmané v monarchii, byl pevně připoután k císaři a jeho správnímu aparátu. Přes všechny modernizační proměny, vznikání národních občanských společností v monarchii byla tato sociální skupina státních úředníků („národ dvorních radů“⁴⁷) oddána na prvním místě císaři a tvořila, tak základ pro rakouský patriotismus. Samozřejmě z této skupiny nemůžeme vyloučit i četné řady důstojnictva císařské armády. Takové skupiny obyvatelstva nemohly v nervózní a rozjítřené atmosféře předválečného Rakouska-Uherska pochopit, že v jejich uších nezní jen slavnostní fanfáry a nedělní pochody posádkových kapel, ale i „ozvěna šumících křídel smrti“. Jako důkaz, že je všechno v pořádku jim stačilo následující vědomí, že „Císař ještě žije. Po něm přijde následník. Armáda cvičí a září všemi předepsanými barvami. Národy milují dynastii a holdují jí v nejrozmanitějších národních krojích.“⁴⁸ Ekonom Felix Somary si zapsal do svých vzpomínek ze začátku 20. století toto poučení svého otce:

„ Tato říše je úplně jiná než ostatní svět. Odmysli si císaře a jeho vládu jen na jediný rok, a národnosti se na sebe vrhnou. Vláda je jako mříž oddělující divokou zvěř v zoo od okolního světa, nikde jinde neexistuje tolik nebezpečných politických bestíí jako u nás.“⁴⁹

Rakouský patriotismus se projevoval především u byrokracie, armády a šlechty. Zkrátka u těch skupin obyvatelstva, pro které byla tato oddanost a věrnost přirozenou součástí jejich úřadu a sociálního statusu. Tyto sociální skupiny ale netvořily většinu obyvatelstva monarchie. Stát musel svou propagandu orientovat na ty skupiny obyvatelstva, jejichž povoláním nebyl žádný státní úřad, i když mnozí vysocí představitelé státu si mohli myslet, že „Každý člověk má úřad ve státě, dělník, kníže, řemeslník jsou úředníci.“⁵⁰, jako si to myslel

⁴⁶ Tamtéž, s. 110

⁴⁷ J. KOŘALKA, c. d., s.26.

⁴⁸ J. ROTH, c. d., s. 119.

⁴⁹ Cit. podle: BRIGITTE HAMANNOVÁ, *Hitlerova Vídeň. Diktátorova učednická léta*, Praha 1999, s.111.

⁵⁰ ROBERT MUSIL, *Muž bez vlastností*, Praha 1998, s. 78.

Musilův hrabě Leinsdorf, vynálezce paralelní akce na oslavu 70. výročí vlády Františka Josefa I. Především v poslední třetině 19. století lze v případě habsburské monarchie hovořit o vzniku moderní politiky a politické veřejnosti. Tato nová situace kladla na dynastickou, mnohonárodní říši významné nároky také v oblasti politické komunikace, sebereprezentace a propagandy. Znamenalo to, že rakouský patriotismus začal být určen a komunikován pro velké skupiny „rakouských národů“, což vedlo k tomu, že získával v podstatě stále multikulturnější nebo multietnický charakter, založený na dichotomii dvou vlastí (širší a užší), a relativní jazykové a národní rovnoprávnosti. Nakonec do dynastických oslav, slavnostních pochodů rakousko-uherské armády, zpěvu císařské hymny a dalších vlasteneckých písní nebo císařských návštěv byl chtě nechtě zapojen skoro každý Rakušan. Projevy rakušanství byly součástí každodennosti života občanů tohoto státu.⁵¹

Idea rakušanství oslovovala mnohé ještě v době těsně před 1. světovou válkou, v čase neustálých a velmi tvrdých národnostních bojů a konfliktů, v době, kdy vídeňskou radnici ovládali antisemitističtí luegerovci a kdy se národností smír jevil jako zcela nemožný. Rakouský dramatik a spisovatel Herrmann Bahr ve své knize o Vídni napsal:

„Jen se zdá, že panují Habsburkové nebo nějakým způsobem panuje lid. Ve skutečnosti vládne příbuzenstvo. Je to „klika“ rodin, která vládne. Ve skutečnosti je to vždycky tak, že pár tisíc lidí se nechá podporovat dynastií a národy, a proto smí dynastii i národy komandovat. Zlomit jejich moc, abychom vytvořili stát..., ukázat, nikoli to čím se zdají, ale čím jsou - to je rakouský problém. To je to o co se pokoušelo velké hnutí za úplné všeobecné volební právo. - Budete všichni náhle tak demokratičtí?, ptají se venku udiveně a nerozumí, že se jen pokoušíme být skutečnými Rakušany. Rakousko nemá duši, řekl Lagarde před 53 lety. My ji chceme mít!“⁵²

Bahrův citát spojuje rakouský patriotismus s tím, co mu nejvíce chybělo – s existencí občanského národa, který by zlomil moc oligarchie a stal se aktivním aktérem utváření politiky. Bahr jako celá řada jiných rakouských intelektuálů a politiků považoval za nutné umožnit širokou politickou participaci, která by napomohla k větší politické integraci. Právě absence občanského národa byla hlavním nedostatkem v transformaci Rakouska-Uherska v národní stát. Pojetí občanského národa prvotně stavělo na občanských a politických hodnotách a společném teritoriu země, aniž by nutilo jedince podílet se nebo asimilovat se do dominantní kultury.⁵³ Na druhé straně je nutné připomenout, že Rakousko-Uhersko toho před rokem 1918 už nebylo schopné, a to především proto, že většina jeho občanů se již ztotožnila

⁵¹ Srovnej s: DANIEL UNOVSKI, Reasserting Empire: Habsburg Imperial Celebrations after Revolutions of 1848-1849, in Maria Bacur – Nancy M. Wingfield (ed.), *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, West Lafayette 2001, s. 13-45.

⁵² HERMANN BAHR, *Wien*, Stuttgart 1906, s. 127.

⁵³ I. REIFOWITZ, *Imagining an Austrian Nation. Joseph Samuel Bloch and the Search for Multiethnic Austrian Identity, 1846-1919*, New York 1993, s. 28-29.

s jinými politickými pojmy - národem a národní vlastí, skrze něž začala být vnímána také moderní politika obecně.

7. Státní ideologie v carském Rusku: snahy o budování jednotné politické identity

Základy moderního státního patriotismu v carském Rusku položil ve 30. letech 19. století ministr školství hrabě Sergej S. Uvarov. Školství a vzdělávací politika státu byly v Rusku od počátku přímo spojené se státní ideologií. Potřeba definovat jasnější koncepci státního patriotismu byla vyvolána nejprve ve třicátých letech nutností mobilizace všech dostupných sil k ochraně vnitřní integrity říše. Problematickou se tehdy také začala jevit i skutečnost, že jednota ruského impéria byla založena na slibu věrnosti místních elit a všeho obyvatelstva ruskému carovi.¹ Tato koncepce začala být velmi pomalu v rozporu se změnami, kterými společnost v Rusku během 19. století procházela. Mám na mysli především modernizační změny, které se sice ještě v polovině 19. století zdály poměrně pomalé, ale které získaly na dynamice právě v poslední třetině 19. století. Nicméně již ve 30., 40. a 50. letech se v carském Rusku, podobně jako v Rakousku, nesměle a někdy i poněkud neurčitě formuluje koncepce státního patriotismu, která je v tomto smyslu odpovědí na proměny ve společnosti.

Uvarovova koncepce byla založena na celkem třech společenských a politických pilířích Ruska: na pravoslaví, samoděržaví a na „narodnosti“ (viz dále s. 73). Tato koncepce státní ideologie byla v podstatě podivnou směsí nadnárodní dynastické myšlenky a glorifikace ruského národa, jeho jazyka a dějin jako hlavního nositele imperiální myšlenky a dominantní kultury v říši, která v pozdější době často hraničila s nacionalismem. Tato základní Uvarovova koncepce prošla během následujících sedmdesáti let různými proměnami. Od 80. let 19. století byla nahrazena poněkud omezenějším byrokratickým nacionalismem Konstantina Pobědonosceva.²

Odhlédneme-li nyní na chvíli od tohoto konkrétního Uvarovova vlastenectví a pokusíme se ruský státní patriotismus charakterizovat obecněji. Andreas Kappeler je přesvědčen o tom, že:

„Rusko nebylo žádným národním státem Rusů, nýbrž dynasticko-stavovskoy legitimizovanou mnohonárodnostní říší, a říšský patriotismus, který ji integroval, měl přesto některé prvky (pravoslaví, společné dějiny, kultura) společné s etnickým povědomím Rusů, i když v něm převládaly supraetnické rysy.“³

¹ „Jednota říše se opírala o a spočívala na carovi a slibu věrnosti ze strany místních elit. Nástup nového cara na trůn byl provázen osobní přísahou všeho obyvatelstva říše.“, in BORIS N. MIRONOV, *Socialnaja istoria Rossiji perioda imperii (XVIII. – načalo XX v.). Genezis ličnosti, demokratičeskoj semji, graždanskogo obščestva i pravovogo gosudarstva*, S. Peterburg 1999, s. 30.

² EDWARD THADEN, *Conservative Nationalism in Nineteenth Century Russia*, Seattle 1964, s. 189.

³ ANDREAS KAPPELER, *Rusland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*, München 1992, s. 198.

Jedním z velice důležitých rysů ruského státního patriotismu je tedy fakt, že v některých momentech tíhnul v podstatě k tomu, co lze nazvat ruským nacionalismem. Kappeler dále varuje, abychom ovšem říšský patriotismus neztotožňovali s ruským nacionalismem, protože ruský nacionalismus odmítal loajalitu k samoděržaví a národ stavěl nad něj, což bylo proti samotné podstatě státního vlastenectví.⁴ Další skutečností bylo, že se ruský nacionalismus během 19. století stával stále vlivnější ideologií, nicméně hlavním pilířem ruského státního patriotismu byla dynastická myšlenka, důraz na samoděržaví jako záruku pořádku celého státu.

Snahy o udržení vnitřní integrity ruského mnohonárodnostního impéria byly značně ambivalentní. Uvarov a další se zaměřili především na tradiční pilíře státu – církve a samoděržaví - a připojili k nim tento, podle N. Rjazanovského poněkud „obskurní“, pojem *narodnosti*.⁵ Tento pojem osciloval mezi dynastickým chápáním, které bylo v podstatě postaveno na lidové oddanosti či loajalitě ruského člověka k carovi (potažmo dynastii), a nacionalistickým chápáním, které mělo velice blízko ke slavjanofilství. Slavjanofilští, nebo ke slavjanofilství tíhnoucí ideologové Uvarovova patriotismu jako Pogodin, vyzdvihovali ruskou kulturu a historii a vůbec specifické vlastnosti ruského člověka (mezi které měla zvláště patřit láska k carovi). Jedna z definic *narodnosti* z roku 1842 například zněla: „Car, víra, jazyk, samoděržaví, pravoslaví a Slovo, to jsou skutečné základy ruské *narodnosti*.“⁶ Pro slavjanofily představoval tento pojem v podstatě označení pro duši Ruska a celkovou spiritualitu ruského člověka. Nedá se tedy říci, že by se jednalo o nacionalistickou koncepci, přestože měla něco společného s Hegelovým *volkstumem*.⁷ Pozdější následovník Uvarova, již zmiňovaný K. Pobědonoscev obsahově na ruském patriotismu mnoho nezměnil, ale zdůraznil roli pravoslaví a pravoslavné církve.⁸ Kolem druhé poloviny 19. století se doktrína státního patriotismu založená hrabětem Uvarovem dostala do vnitřního konfliktu mezi dvěma tendencemi: čistě dynastickým chápáním a slavjanofilstvím.

Tento konflikt byl ovšem odrazem daleko hlubšího problému. Zdánlivě pouze intelektuální spor mezi dvěma názory na chápání Ruska, mezi zapadníky, obracejícími se k Evropě a hlásícími se k dědictví Petra I. Velikého, a slavjanofily, věřícími ve zvláštní ruský osud a civilizaci, přerostl velmi záhy i do politické sféry. Především poslední carové Alexandr

---

⁴ Tamtéž, s. 199.

⁵ NIKOLAI RJAZANOVSKIJ, *Nicholas I. and Official Nationality in Russia 1825-1855*, Berkley-Los Angeles 1959, s. 124.

⁶ E. THADEN, E., c. d., s. 22.

⁷ STEPHEN LUKASHEVICH, *Ivan Aksakov, 1823-1886. A Study in Russian Thought and Politics*, Cambridge (Mass.) 1965, s. 182.

⁸ Tamtéž, s. 189.

III. a Mikuláš II. se začali poměrně intenzívně hlásit k slavjanofilské koncepci a některé rysy jejich politiky a také vizualizace moci měly výrazně slavjanofilský charakter.

Slavjanofilové - jako nejslavnější z nich N. Danilevskij - viděli v Rusku zcela specifickou kulturní a politickou entitu. Danilevskij ve své slavné knize *Rusko a Evropa* nejprve zpochybnil oddělení Evropy od Asie a připomněl, že ve skutečnosti žádná ostrá hranice mezi Evropou a Asií neexistuje.⁹ Podle něj je Evropa pouze západní poloostrov Asie.¹⁰ Odlišnost Ruska a Evropy Danilevskij postavil na jiné civilizační tradici: Evropa je podle něj založena na germánsko-římské civilizaci a Rusko do ní nepatří, protože: Rusko nemá germánské kořeny, nestalo se součástí nástupnické říše Karla Velikého, nevznikl v něm feudalismus a nedotkla se ho reformace.¹¹ Na druhé straně ale Danilevskij nebyl pro to, aby Rusko žilo mimo Evropu: „Všechny evropské zájmy se musí stát ruskými.“¹²

Pocit odlišnosti či jinakosti se stal jedním z velmi vlivných argumentů v rámci budování myšlenkového obsahu ruskosti. Začaly se stále intenzivněji zdůrazňovat čistě ruské tradice, což ale také znamenalo, že státní myšlenka začala mít stále silněji národní charakter. Ruský státní patriotismus především ve druhé polovině 19. století není možné dobře pochopit bez toho, abychom reflektovaly vlastní ideologický obraz, který si Rusové, jako státní národ, o sobě vytvořily. Ten snad nejlépe shrnul N. Losskij v polovině 20. století, tedy v době po pádu starého režimu v Rusku.

Ruský filosof Nikolaj Losskij shrnul dobové diskuze o vlastním charakteru ruského lidu (národa) ve své knize *Podmínky absolutního dobra* (1949). Podle Losského byla pro většinu ruských myslitelů 19. a počátku 20. století hlavní a nejvýznamnější charakteristikou ruského lidu jeho religiozita a hledání absolutního dobra. Například Berďajev došel k názoru, že ruská idea není ideou rozkvětu kultury a mocného carství, nýbrž je ideou eschatologického Království Božího.¹³ K dalším ruským charakteristikám zařadil Losskij schopnost k vyšším formám zkušenosti, které úzce souvisela právě se zmíněnou religiozitou. Lásky ke svobodě má být dalším z charakteristických rysů ruské povahy a jejím negativním protipólem má být ruský sklon k anarchii. Losskij se odvolával dále na názory ruského nacionalisty a slavjanovifila Ivana Aksakova, a k jeho koncepci vztahů Rusů ke státní moci, či státu obecně na jedné straně, a k zemi na druhé. Podle něj je země pro Rusy primárně obščinou, která je ztělesněním učení Ježíše Krista. Podle Aksakova se stát na Západě

---

⁹ NIKOLAJ J. DANILEVSKIJ, *Rossija i Evropa*. New York – London 1966, s. 56.

¹⁰ Tamtéž, s. 58.

¹¹ Tamtéž, s. 60.

¹² Tamtéž, s. 61.

¹³ NIKOLAJ O. LOSSKIJ, *Uslovija absoljutnogo dobra*, Moskva 1991, s. 240-241.

formoval pomocí konfliktů a donucování, které mají být Rusům cizí (sic!). Jako příklad Aksakov použil pozvání Varjagů na Rus. Podle jeho názoru totiž Rusové směřovali k vyšším cílům, než bylo vlastní budování státu, a proto si raději pozvali někoho jiného, aby jejich stát vybuodoval mírovou a mírnou cestou.¹⁴ Z toho logicky vyplývalo, že tento ruský sklon k anarchii byl nakonec příčinou vzniku despotického státu. Losskij dokonce argumentoval, že paradoxem Ruska je skutečnost, že se v něm vládne despoticky, ale žije demokraticky (symbolem této demokracie mělo být pravoslaví, které nebylo podle něj nikdy dogmatické).¹⁵ K dalším negativním vlastnostem Rusů měla patřit také krutost, která má být v ruském národě přítomna stejně hojně jako dobrota.¹⁶ Jeho zájmu samozřejmě neunikl ani ruský mesianismus a misionářské sklony, které samozřejmě viděl především v kontextu pravoslaví a ideje Svaté Rusi, Třetího Říma, a tedy v kontextu i dalšími autory zdůrazňované religiozity ruského člověka.¹⁷ Podobně jako další slavjanofilsky zaměřeni autoři, také N. Losskij považoval samoděržaví za vládní formu vhodnou pro Rusko a viděl samoděržaví v kontextu ruské kultury, kterou podle něj jeho kritici ignorovali.¹⁸ Losskij, stejně jako jiní autoři, ale ignorovali důležité politicko-sociální změny, kterými Rusko ve druhé polovině 19. století procházelo.

Samotné samoděržaví jako ideologický systém se během druhé poloviny 19. století dostávalo do stále větší izolace. Jeho významným pilířem bylo v podstatě nevolnictví, jehož zrušení znamenalo alespoň symbolicky, ale do značné míry i prakticky, otevření ruské společnosti. Slavjanofilové typu Ivana Aksakova věřili stále v myšlenku cara a jeho lidu, která byla jedním z významných legitimizačních momentů celkové politické argumentace samoděržaví.¹⁹

Problematické pronikání slavjanofilských a nacionalistických prvků do ideje samoděržaví jsou věnovány studie amerického historika Richarda Wortmana. R. Wortman podrobil velmi zajímavé analýze ideologický a mediální obraz posledního ruského cara Mikuláše II., který se očividně stylizoval do staroruského, moskevského gosudara. Jak Wortman ukázal, byl obraz ruského cara do nástupu Alexandra III. založen spíše na tradici z doby Petra I. Velikého: car byl bohu podobným nositelem západních hodnot a zároveň naplněním myšlenky sekulárního cara.²⁰ To se ale změnilo s nástupem cara Alexandra III.

---

¹⁴ Tamtéž, s. 275.

¹⁵ Tamtéž, s. 277.

¹⁶ Tamtéž, s. 292 a 296.

¹⁷ Tamtéž, s. 321.

¹⁸ Tamtéž, s. 303.

¹⁹ S. LUKASHEVICH, c. d., s. 61.

²⁰ R. WORTMAN, Nikolaj II i obraz samoděržavija, in *Istoria SSSR 1991/2*, s. 119..

v roce 1881. Podle této koncepce byl car viděn jako tradiční moskevský gosudar 17. století, který měl vládnout ve spojení se svým lidem. Západní vymoženosti a inovace, které Rusko přijalo v době Petra Velikého měly naopak vytvořit zeď mezi carem a lidem a způsobit tedy to, že car byl díky byrokracii a jiným západním inovacím odříznut od svého lidu.²¹ Důraz na hodnoty a tradice předpetrovského Ruska byl ovšem hlubokým omylem. Alexandr III. i jeho syn Mikuláš II. vlastně přistoupili na to, že přihlašování se k těmto tradicím podrývali základ existence právě těch hodnot a sociálních skupin, na kterých ruští carové stavěli svou moc posledních dvě stě let. Z tohoto hlediska byla jejich snaha skutečně, jak tvrdí Wortman „antihistorickou a antitradicionální“.²² Alexandrův pohled na samoděržaví byl spojen s několika pro něj klíčovými představami. Šlo o to, že car měl mít opět absolutní osobní autoritu, která vycházela z toho, že je pomazaný Bohem, a to nezávisle na nějaké zákonnosti nebo konstitucionalismu. Alexandr III. dále učinil z pravoslavné církve zosobnění národních hodnot, které nyní měly nahradit materiální pokrok nebo národní blahobyt, a nakonec viděl ve vesnické obščině základ pro carskou moc.²³ Jeho syn Mikuláš II. na tyto otcovy myšlenky navázal a dokonce se s podporou svého okolí začal stále více stylizovat do moskevského gosudara 17. století, a to včetně oblečení a nebo zdůrazňování významu Moskvy (Mikuláš II. se například v roce 1900 rozhodl strávit po dlouhé době velikonoční svátky v Moskvě, v roce 1903 pořádal zase kostýmní bál v duchu módy dvora cara Alexeje I. atp.).²⁴ Neznamenal to, ale že by se oba carové ztotožnili s myšlenkou moderního národa, která by znamenala v podstatě negaci samoděržaví.

Tato staroruská či slavjanofilská koncepce ruské monarchie však nebyla ničím novým. Po Petrových reformách se Rusko stále znovu a znovu vracelo a zase odvrhovalo své dějiny. Ruská monarchie prošla poměrně složitým vývojem, který nebyl v některých rysech odlišný od ostatní Evropy, v některých naopak velmi. Dějiny ruské monarchie jsou od doby jejího vzniku spojeny především s byzantskými vlivy. Ruská monarchie se od začátku 16. století hlásila k imperiální tradici Říma a Moskva sama se měla stát přímým dědicem druhého Říma, Cařihradu. V roce 1472 se Ivan III. oženil se Sofií Palaleogovnou a převzal pro svůj stát byzantskou orlici jako znak na oficiální carské pečeti a pro sebe titul cara (císaře).²⁵ Následně v roce 1511 tuto ideologii jasně definoval Filofej ze Pskova slovy: „Dva Římy padly, třetí –

---

²¹ Tamtéž.

²² Tamtéž, s. 120.

²³ Tamtéž, s. 121.

²⁴ Tamtéž.

²⁵ JAMES H. BILLINGTON, *Ikona i topor. Opyt isilkovanija rusknoj kultury*, Moskva 2001, s. 89.

Moskva – stojí a čtvrtého nebude.“²⁶ Podobně jako v Byzanci, neexistovala v Rusku přesná hranice mezi „sacerdociem“ a „imperiem“.²⁷ Na rozdíl od západní Evropy v Rusku nebyla světská a církevní moc oddělena, a tedy zájmy trůnu se shodovaly se zájmy církve. Raná ruská korunovace byla nejen ceremoniálem, ale zároveň představovala přísahu věrnosti mezi trůnem a církví.²⁸ Ideální moskevský panovník měl být především „živým odrazem Boha“ a jeho hlavním úkolem měla být ochrana tradic: „Pamatuji si bylo více než vím.“²⁹ James Billington také připomněl velkou úlohu klášterů a mnišství pro tvorbu ideologie moskevské Rusi. V tomto kontextu byla Moskevská Rus chápána jako „religiózní civilizace s absolutní rolí velkoknížete“.³⁰ Jak ale připomněl Michail Cherniavski, sama idea cara třetího Říma vzniklá během 17. století, byla myšlenkou, která do jisté míry protirečila dosavadní koncepci svatého ruského knížete a jeho lidu.³¹ Zdá se tedy, že tato určitá kontradiktivní dualita je pro Rusko typická. Při sledování ideologických základů politické a symbolické moci v Rusku narazíme v podstatě na skutečnost, že se jedná tak jako jinde o směs několika různých tradic, které si v mnohém protirečily.

Petr I. Veliký tyto ideologie (koncepti svatého knížete Rusi a cara třetího Říma) spojil se západním pojetím moci a státu, čímž dal definitivně vzniknout modernímu dualistickému pojetí Ruska, které snad nejlépe reflektuje samotný ruský jazyk. Existuje Rus (Русь), která vzešla z hlubokých lesů dnešního centrálního Ruska a stala se záštitou pravoslaví, byla pokořena Mongoly a stala se dědicem Byzantského impéria. Na druhé straně ale také existuje „nové“ Rusko (Россия), které prošlo Petrovou modernizací, stalo se součástí Evropy a svůj osud spojilo s velmocenskou expanzí:

„Rusko je osudem Rusi, Rusko je přitažlivostí, ideálem i službou, ale rovněž propastí a zkázou. Rusko vykořenilo ruského člověka; pokouší ho, odvádí ho pryč od Rusi. Rusko transformovalo rolníka na vojáka, organizátora, vůdce – ale už ne na hospodáře.“, napsal Grigorij Gačev.³²

Tento další dualismus a vnitřní konflikt může být základem pro pochopení ruských dějin minimálně posledních tří staletí, kdy se Rusko potácelo a hledalo samo sebe vždy mezi dvěma extrémy. Buď se v petrovském duchu otevíralo světu, nebo se před ním naopak uzavíralo. Nicméně samotná kulturní podstata Ruska vede k tomu, že se vždy bude jednat – ve zlém i v dobrém – o zemi, kde se mísí západoevropská a východní tradice s tradicemi bytostně

---

²⁶ Tamtéž.

²⁷ Tamtéž.

²⁸ RICHARD WORTMAN, *Scenarii vlasti. Mify i ceremonii russkoj monarchii*, tom 1, Moskva 2002, s. 48.

²⁹ Tamtéž, s. 93.

³⁰ Tamtéž, s. 94.

³¹ MICHAEL CHERNIAVSKI, *Tsar and People. Studies in Russian Myth*, New Haven-London 1961, s. 44.

³² GEOFFREY HOSKING, *Russia. People and Empire 1552-1917*, Cambridge Mass. 1997, s. XIX.

asijskými. Cherniavski také upozornil na odlišné chápání pojmů vlast a otčina v ruském kontextu. Vlast (родина) je místem, kde jsme se narodili, zatímco otčina (отечество) je zemí otců, patrií. Popetrovský *gosudar-imperator* se začal identifikovat zcela jasně s touto patrií a *Rossii*, nikoli ale s vlastí a koncepcí Svaté Rusi.³³ Obraz ruského monarchy tak byl ideologicky složený z představy o zbožném, pravoslavném, carovi Svaté Rusi, který se Petr Veliký pokusil zatlačit do pozadí, aby upřednostnil obraz mocného, evropsky vyhlížejícího gosudara-imperátora.

Nejvýznamnější následník hraběte Uvarova, coby hlavního ideologa ruského státu posledních desetiletí 19. století, Konstantin Pobědonoscev plně reflektoval vnitřní konflikt, ve kterém se Rusko ocitalo. Uvědomoval si však potřeby prosazování státní ideologie mezi široké masy a stále silnější nutnost udržení jednoty státu. Pobědonoscev byl na jedné straně konzervativně smýšlejícím politikem, na druhé straně si dostatečně uvědomoval jaká nebezpečí Rusku hrozí, pokud se alespoň minimálně nepřizpůsobí změnám, které probíhaly kolem něj, ale i uvnitř země. Pobědonoscevova koncepce tzv. „byrokratického nacionalismu“ byla založena na dvou momentech: na vzdělávání širších ruských mas v duchu patriotismu, loajalitě k jejich zemi, pravoslaví a carovi, a na zavádění ruských hodnot a idejí mezi neruské národnosti impéria.³⁴ Reflektoval tak v podstatě proces, který byl na Západ od Ruska už v plném proudu: zapojování širších vrstev do procesu politické socializace. Problémem se stal ale způsob, jakým se tyto cíle měly prosazovat. Pobědonoscev si sice kladl progresivní cíl, ale snažil se ho dosáhnout méně progresivními metodami, neboť hlavním činitelem výchovy k „byrokratickému nacionalismu“ měla být relativně konzervativní pravoslavná církev. A právě v tom spočíval kámen úrazu. Jistě se nejednalo o nelogickou volbu, a to jak z hlediska tradičního postavení pravoslavné církve v ruské společnosti a státě, tak z perspektivy významné ideologické role církve v rámci státní politiky. Problémem byla ale skutečnost, že církevní školství carského Ruska bylo velice konzervativní a nemohlo tedy *de facto* plnit roli zprostředkovatele státní ideologie efektivně. Šlo o to, že metody, kterými se měly masy obyvatel ruského impéria vychovávat, neodpovídaly již měnícím se společenským, politickým a ekonomickým podmínkám země. Obsahově se v podstatě nic nezměnilo (a ani měnit nemohlo) – car, vlast a pravoslaví zůstávaly hlavními symboly patriotismu Pobědonoscevova pojetí, jenže metody a obsah odpovídaly spíše výuce katechismu: čtení Bible, církevní zpěv a učení modliteb z paměti. Jak podotknul E. Thaden: „Efektivní výuka nacionalismu a loajality k určité formě vlády klade nároky na imaginativní použití

---

³³ M. CHERNIAVSKI, c. d., s. 120.

³⁴ E. THADEN, c. d., s. 189.

historických mýtů a vlasteneckých symbolů.³⁵, a to bylo právě to, co Pobědonosceva koncepce školství jako socializačního nástroje postrádala. Druhým problémem byla nacionalistická (rozuměj ruská) struna, na kterou se patriotismus začal orientovat.

Ve srovnání s Uvarovovou koncepcí se ale Pobědonoscev pohyboval v odlišném historickém kontextu. Zvláště po roce 1863 (polské povstání) se národnostní politika v Rusku začala rapidně proměňovat. Nastoupilo období rusifikací během kterého se vládní politika zaměřila mnohem více na různé metody rusifikování neruských etnik v říší. Ruský historik Aleksej Miller tomto kontextu odmítá hovořit o jedné rusifikaci, nýbrž hovoří o mnoha rusifikacích, čímž se snaží vyrovnat se skutečností, že rusifikace v carském Rusku měla velmi ambivalentní rysy.³⁶ Tyto ambivalence měly částečně kořeny právě v oficiální ideologii. Tak například, odlišnou rusifikační politiku vedlo Rusko vůči pravoslavným národům v zakavkazské oblasti Gruzie nebo Arménie a nebo v Moldávii, jelikož tyto národy splňovaly významnou podmínku toho, co se považovalo za bytostně ruské – pravoslaví. V tomto případě bylo místní obyvatelstvo podrobováno tvrdé rusifikaci hned od počátku.³⁷ V oblastech Povolží a na Urale, v oblastech, které byly obývány islamizovaným obyvatelstvem resp. *inorodci* (např. Tatarý), byla rusifikační politika založena na christianizaci a socializaci ve školách. Rudolph Geraci podrobil problematiku rusifikace pojmové analýze a došel k názoru, že v dobovém diskurzu 19. století se nejčastěji užívalo několika pojmů označující rusifikaci: místo dnešního pojmu rusifikace se v předrevoluční ruštině častěji používalo pojmu *обрусение*, dále dobový diskurz používal pojmy jako asimilace (ассимиляция), sblížení (сближение), splynutí (слияние) a nebo civilizace (цивилизация).³⁸ V západních oblastech Ruska – v Polsku a Pobaltí se jednalo spíše o represivní rusifikaci pomocí zavádění ruštiny do administrativy a školství, tlaku na větší integraci místních elit do celé státní mašinerie a samozřejmě na persekuci. Nejsilnější represe se objevily po roce 1863 právě v Polsku, které bylo považováno za *de facto* dědičného nepřítele.³⁹ Obecně se však rusifikace po roce 1863 projevovaly především kulturně integrační politikou (denacionalizace škol, omezení vydávání novin, časopisů a knih v neruských jazycích, omezení přístupu ke střednímu a vysokoškolskému vzdělání), represemi (v některých případech až kriminalizací národně-

---

³⁵ Tamtéž, s. 193.

³⁶ ALEXEJ I. MILLER, Russifikacii: klasificirovat i ponjat, in *Ab Imperio. Teorija i istoria nacionalisma v postsovetском prostranstve*, 2/2002, s. 134.

³⁷ A. KAPPELER c. d., , s. 217-220.

³⁸ ROBERT P. GERACI, *Windows on the East. National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*, Ithaca-London 2001, s. 9.

³⁹ Tamtéž, s. 207-215.

obrozenských aktivit) nebo administrativní unifikací.⁴⁰ Přitom bych ráda připomenula, že počátek této represivní rusifikace je možné sledovat v době vlády reformám otevřeného cara Alexandra II. Jeho nástupce Alexandr III. v tomto smysle pouze pokračoval v započatém politickém směru.

Existence dvou protikladných koncepcí ruského národního státu a státní identity ve spojení s nejasnou koncepcí a neefektivním prováděním samotné státní politiky vůči rozdílným etnickým skupinám znamenala, že se během 19. století nemohla konstituovat homogenní myšlenka a nepodařilo se ani realizovat jednotnou národnostní politiku Ruské říše.

Tak jako v případě Rakouska jsme tedy svědky v podstatě nejasně, velmi laxně a neurčitě definovaného patriotismu orientovaného na stát a na státní národ. Druhá skutečnost nebyla v rakouském případě možná, jelikož rakouský patriotismus byl striktně nenárodní a jako takový nepřipouštěl existenci státního národa (a národa jako takového vůbec). Rozdíl spočíval v tom, že do ruské oficiální politiky myšlenka etnicky definovaného národa pronikla mnohem více než do rakouské. Lépe řečeno, také Rusové (kteří byli dominantním národem a státotvorným národem) procházeli ve druhé polovině 19. století procesem národního uvědomění, stejně jako jím procházely ostatní národy Ruské říše. V Rusku v podstatě docházelo během 19. století k dovršování procesu budování moderního státu (tak zvaného *state-building* procesu). Díky celé řadě reforem, z nichž nejzásadnější byly reformy Petra Velikého a Kateřiny Veliké během 18. století a dalším během 19. století, je možné Rusko teoreticky považovat za moderní stát. Jak upozornil G. Hosking problémem byla skutečnost, že proces budování státu (*state-building*) nebyl zcela zakončen, respektive jeho proces zamezoval zdravému průběhu procesu budování národa (*nation-building*).⁴¹ Tato skutečnost se během druhé poloviny 19. století stále více odrážela na samotném patriotismu: jeho supraetnicita byla v podstatě založena na monarchistických principech – identifikace s carem, oddanost trůnu atp., ale na druhé straně v něm figurovaly silné nacionalistické ideje: slavjanofilství a nadřazenosti ruského národa. V neposlední řadě sehrávala stále velkou roli otázka náboženství – pravoslaví mělo i nadále představovat významný symbol kulturně-politické integrace. Ve své podstatě se jednalo o smrtonosnou kombinaci: na přelomu 19. a 20. století začínala myšlenka monarchie zcela odumírat. Na druhé straně národní myšlenka představovala pro mnohonárodnostní stát konec, protože vyvolávala vnitřní konflikty, zamezovala jakoukoliv integraci a sociální kohezi uvnitř celého státu.

---

⁴⁰ B. N. MIRONOV, c. d., s.36.

⁴¹ G. HOSKINS, c. d., s. XXIV.

8. Srovnání:

Srovnáním rakouského a ruského státního patriotismu dojdeme k několika závěrům.

Oba patriotismy spojovalo úzké spojení s politicko-sociální strukturou impéria, proto byla jejich rétorika v podstatě podobná a stejně cílená – to znamená zaměřovala se na konzervativní argumentaci, která vycházela z představ o posvátnosti panovnické funkce, o legitimitě existence monarchistického řádu a o přirozenosti a účelnosti existence obou říší.

Rakouský patriotismus byl však založen na úzce nadnárodní koncepci. Vždy a za všech okolností se snažil o to, aby symbolizoval spravedlivou alternativu vůči všem národům a národnostem. Rakousko mělo být širší vlastí pro všechny – pro Čechy, Němce, Poláky, Maďary, Slováky i pro Ukrajince nebo Italy. Symbolem a zárukou této jednoty byl rakouský císař a habsbursko-lotrinská dynastie. Samozřejmě i v rakouském případě do patriotismu pronikly některé tradiční prvky ideologie spojené především s dynastií. Na prvním místě tu byla otázka katolicismu. Ten byl v rakouském patriotismu přítomen nikoliv explicitně, ale spíše implicitně. Rakousko-Uhersko minimálně od roku 1867 muselo akceptovat náboženskou pluralitu i uvnitř svého vlastního politického a administrativního aparátu a připustit svobodu náboženství pro všechny své občany. Muselo se upustit od koncepce katolicismu jako státního náboženství. Na druhé straně v oblasti výrazové byl rakouský patriotismus často úzce spojován s katolicismem. Jako příklad lze například připomenout pravidelnou účast Františka Josefa I. na procesí Božího těla, které bylo kromě náboženské také politickou demonstrací a účastnila se ho široká politická a vojenská reprezentace státu. Procesí mělo každoročně velké publikum ve Vídni, ale také širokou medializaci v dobovém tisku. Svoji roli sehrávala ovšem také pozvolná sekularizace státu i veřejné politiky, jež náboženskou argumentaci postupně zatlačovaly do pozadí. Pronikání modernějších politických koncepcí, jako byl například liberalismus, bylo v případě rakouského patriotismu minimální. Také v tom spočívala jeho slabost. V podstatě nepředstavoval žádnou skutečnou alternativu k etnicky formulovaným politickým programům a ideologiím jednotlivých národů. Nebyl ani agresivní, ani nebyl schopen absorbovat moderní politické koncepce a stavět například na myšlence politické komunity ve spojení s federalismem. Volání po této koncepci zaznívalo pouze v úzkých skupinách kosmopolitních intelektuálů jak byl například Hermann Bahr. Zjednodušeně řečeno, dobový diskurz vytvářející jisté formy postojů a představ o Rakousku jako vlasti, nebyl schopen dát jasnou odpověď na otázku: Co je Rakousko? a Co znamená být Rakušanem?

Ruský případ je poněkud odlišný. Koncepce ruského říšského patriotismu se poprvé formulovala téměř ve stejnou dobu jako v Rakousku. Ve srovnání s rakouským případem vynikala svou konkrétností: pravoslaví, samoděržaví a *narodnost* se staly kostrou celé ideologie ruské monarchie 19. století. I tato koncepce odpovídala cílům imperiálních elit Ruska.

Rusko se na rozdíl od Rakouska nikdy nevzdalo pravoslaví jako státního náboženství. Důvodu je samozřejmě několik, a bylo by zcela mylné zdůvodňovat tuto skutečnost zaostalostí Ruska, ve kterém se sekularizace prosadila mnohem později. Skutečnou příčinu nevidím v této skutečnosti, nýbrž v odlišném vztahu mezi státem a církví. Pravoslavná církev se od Petra Velikého stala zcela dalším nástrojem vládnutí, a jako taková byla pod kontrolou státu, který se prakticky sekularizoval a teoreticky nábožensky legitimizoval. Ruský stát církev absorboval do svého systému vládnutí, a proto pokládal pravoslaví za součást své ideologie. Pravoslaví se tak stalo například nástrojem národností asimilace. Konverze byla jednou z podmínek asimilace a v očích státu byly misie významným prostředkem utváření (resp. disciplinace) loajálního poddaného velkého všeruského státu.

Další z pilířů ruského říšského patriotismu se stalo samoděržaví. I to byla samozřejmě velmi logická volba vzhledem k ruskému kontextu. V rakouském případě zvláště po roce 1860 nemohla být podobná myšlenka explicitně vyjádřena. Neznamenalo to, že by prvky absolutismu v Rakousku latentně nepřežívaly, ale jednalo se už jen o zbytky staré slávy. I samotný František Josef se nakonec přizpůsobil své roli konstitučního panovníka a vzhledem k tomu, že se rakouský patriotismus snažil za každou cenu o udržení vnitřní stability uvnitř říše, nebyl návrat k absolutismu možný. V Rusku nemohla být o návratu řeč. Samoděržaví bylo trvalým jevem. Za jeho udržováním a neustálým zdůrazňováním se samozřejmě skrývaly zájmy ruské mocenské elity, která si nepřála žádnou sociální ani politickou změnu, jež by mohla narušit její pozice ve státě i společnosti. Jediný, všemocný a neomezený car-imperátor měl být vládcem Ruska až do skonání věků. Rusko mělo být jednotným státem s jedinou politickou autoritou. Neschopnost změny a revize této myšlenky se stala Rusku osudnou, i když například konzervativní masy rolnictva se s podobným názorem ztotožňovaly poměrně dlouho.

Na druhé straně se ruský říšský patriotismus nevyhul nacionalistickým tendencím, které pronikaly do ruského politického myšlení po polovině 19. století. Stát držžený v rukou imperiálních elit sice nikdy nepřistoupil na program ruského nacionalismu, který byl v opozici proti carismu, ale na druhou stranu akceptoval některé jeho myšlenky. Viděl v nich možnost,

jak na jedné straně vzbudit loajalitu a oddanost ruské říši, která byla přece na prvním místě dílem Rusů, a na druhé straně jako vhodný nástroj homogenizace neruských etnik. Zároveň je nutné připomenout, že v ruském prostředí byl v 19. století stále živý a aktuální imperialismus, který byl naopak v případě Rakouska pasé. Rusko se ho ale zdaleka nevzdalo, a také proto neváhalo přistoupit k „etnizaci“ své státní ideologie.

Z ryze ruských kořenů také vyplýval poslední pilíř ruského říšského patriotismu – pojem *narodnosti*, který ale nemůžeme v žádném případě chápat etnicky. Ruské slovo *narod* má v podstatě význam českého slova lid. Uvarov měl na mysli zřejmě starou politickou koncepci cara a jeho lidu, které později oprášili poslední carové Alexandr III. a Mikuláš II. při vytváření svých mediálních obrazů staroruských carů. Snad je možné pod tímto pojmem užívaným v 19. století vidět jeden z projevů „*invented traditions*“ E. Hobsbawma a T. Ranger¹. Později také uvidíme, že *narod* byl v dobovém diskurzu definován zcela neetnicky. Tato skutečnost je v protikladu s koncepcí císaře a jeho národů naopak chápaných spíše etnicky.

Odlišnosti v pojetí státní myšlenky či státního patriotismu jsou samozřejmě spojeny s rozdílnou společenskou a hospodářskou strukturou obou říší. Rakouský patriotismus se rodil ve zcela jiných podmínkách než ten ruský. Musel se mnohem více přizpůsobit různým tlakům a změnám, ke kterým v zemi došlo. Po roce 1867 zůstával velmi statický, musel přistoupit na roli arbitra a stabilizátora vztahů mezi jednotlivými národy, kterým stát zaručil právo na samostatný rozvoj. V tomto momentu se také Rakousko vzdalo šance uspět. Problém Ruska byl poněkud jiný. Tím, že Rusko došlo k této etnizaci státní ideologie a politické praxe, učinilo první krok k tomu, stát se moderním státem, ve smyslu moderní politické komunity a nikoli jen podle administrativních atributů. Nepokročilo však již dále, protože se zarytě snažilo udržet a konzervovat přežitý politický systém a pomocí svých často bezohledných a despotických rusifikačních politik vyvolávalo odpor v neruských oblastech říše.

---

¹ ERIC HOBBSAWM – TERENCE RANGER (ed.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983.

9. Rakouský stát a školství: vývoj systému a postojů státu

Vývoj vzdělávací soustavy v Habsburské monarchii prošel po překotných reformách konce 18. století a počátku 19. století poměrně dynamickým vývojem. Cílem této kapitoly není věnovat se detailně vývoji rakousko-uherského školství, ale zasadit celou problematiku do patřičného rámce. Kromě toho, že se v této kapitole zaměřím na stručný popis organizace vzdělávacího systému v zemi, dotknu se dále především proměňující ho se vztahu státu a školství, především v oblastech dozoru a organizace.

Během let 1848-1860 se otázky spojené se vzdělávacím procesem staly významným polem politických diskuzí. Na samém počátku revoluce 1848 císař Ferdinand V. zřídil zvláštní ministerstvo školství v jeho čele stanul hrabě Lev Thun, který je považován za zřejmě nejvýznamnějšího organizátora školství v porevolučním období. Než se ale zaměřím na základní rysy vývoje po roce 1848, resp. po roce 1867/68, připomenu, že školní docházka byla v habsburských zemích legislativně upravena několika úpravami z roku 1774 a z roku 1805. Podle obou norem byla základní docházka do škol od 6 do 12 let věku dítěte povinná, stát ve spolupráci s církví zavedl několikastupňový systém základního vzdělání: triviální, hlavní a normální školy vytvářely rámec základního školství. Ve stejném období patřila gymnázia jako nejčastější druh střední školy do oblastí poměrně silné státní restrikce, a to především v době Josefa II. a dále za režimu Františka I., kdy bylo střední školství stále nástrojem udržování stavovského řádu.¹ Tato politická linie začala být narušována až během 20. let 19. století, kdy se stalo střední vzdělání součástí vzestupu rakouské buržoazie. Vedle toho začaly na počátku 19. století vznikat i odborně zaměřené vyšší školy, jako byly například polytechnické instituty (1806 v Praze, 1815 ve Vídni) a reálné školy, zaměřené na přírodní vědy a moderní jazyky.²

V roce 1848 a v letech následujících byla otázka vzdělání spojena nejenom s nutností reorganizace především gymnázií a celého středního školství, ale také s otázkami společenské role vzdělávání, vztahu církve a vzdělávání, a nakonec samozřejmě role státu ve vzdělávacím procesu. Nemalý význam ale měla i jazyková otázka – problém vyučovacího jazyka. Zřízení ministerstva školství dalo jasně najevo, že je oblast vzdělávání chápána jako významná oblast politiky státu. Thunova reforma se na prvním místě zaměřila na reformu gymnázií. V roce

---

¹ GERALD GRIMM, Stabilisierung versus Mobilisierung. Zum sozio-politischen Funktionwandel höher Bildung in Österreich im 18. Jahrhundert, in K.E. Jeismann (Hgs.), *Bildung, Staat, Gesellschaft im 19. Jahrhundert Mobilisierung und Disziplinierung*, Stuttgart 1989, s. 82-102, zde s. 92.

² J. MENDE, – E.STARITZ – I. TOMSCHITZ, *Schule und Gesellschaft. Entwicklung und Probleme der österreichischen Bildungssystem*, Wien 1980, s. 84.

1849 vznikl Bonitzův a Exnerův návrh na reformu rakouských gymnázií, který zavedl na prvním místě osmileté gymnázium, rozdělené do dvou čtyřletých cyklů. Nižší gymnázium se od vyššího odlišovalo metodicky i obsahově a zaměřovalo se více na praktické oblasti hospodářského života, než na teoretickou a filozofickou přípravu k univerzitnímu studiu. V souvislosti s reformou středního školství byly přesně definovány další typy středních škol, a to tzv. reálky, které měly plnit funkci šestiletého všeobecně vzdělávacího ústavu, jež se na rozdíl od gymnázia zaměřoval spíše na přírodní vědy a moderní jazyky. Základní školství zůstalo organizačně ve své podstatě v roce 1849 netknuté.

Během 50. let 19. století se právě školství stalo oblastí neoabsolutistické reakce Bachova režimu. Jednou z představ reakce bylo vytvořit z monarchie jednotný, centralizovaný stát podle západoevropského vzoru, což se nemálo dotýkalo také vzdělávacího systému. Tyto snahy samozřejmě narážely na odpor národnostních skupin monarchie, které se nechtěly podvolovat germanizačním snahám centra. S neoabsolutismem se do školství vrátil vliv katolické církve, která mohla díky konkordátu z roku 1855 zasahovat do vzdělávací politiky země. Přesto došlo během této doby k některým pozitivním změnám, jako bylo například platové zabezpečení učitelů základních a středních škol.³ K neméně významným krokům patřila reorganizace státního dozoru nad školstvím, který byl organizován ministerstvem ve Vídni a zemskými úřady.

Od roku 1860 bylo ministerstvo kultu a vyučování zrušeno a oblast vyučování podléhala ministerstvu vnitra. I v tomto období patřil ke klíčovým otázkám jazykový problém. V této oblasti lze sledovat některé změny, které již předznamenávaly budoucí vývoj alespoň v Předlitavsku. Zatímco v roce 1853 byl zakázán postup absolventů hlavních škol do gymnázií pokud neabsolvovali celý program studia v němčině, v roce 1862 bylo možné sledovat (například), že ve všech základních školách města Prahy byla zavedena čeština. V roce 1866 získala čeština rovnoprávnost i rámci středního školství.⁴ Samozřejmě, že výrazné změny přineslo zavedení ústavnosti a rozdělení monarchie na dvě části. V tomto období došlo k celkové stabilizaci organizace a správy vzdělávacího systému v Předlitavsku i v Zalitavsku. Z hlediska školství se staly Předlitavsko a Zalitavsko dvěma sice podobnými, ale nikoliv stejnými vzdělávacími systémy, které byly zcela autonomní.

Politická transformace a vznik konstitučního a liberálního státu se promítl také v oblasti nových zákonných úprav. Jednalo se na prvním místě o nový zákon o základním školství (1870), který redefinoval některé cíle základního vzdělávání, přesně definoval

---

³ J. MATEJ a kol., *Dejiny českej a slovenskej pedagogiky*, Bratislava 1976, s. 232.

⁴ M. N. KUZMIN, *Škola i obrazovanie v Českoslovakii (konec XVIII – 30-egodov XX v.)*, Moskva 1971, s. 94.

postavení učitele, který se stal státním zaměstnancem, jasně specifikoval postavení státu, obcí a církve v otázkách zřizování, správy a dozoru nad školami atp. Vedle toho byla ústavně zaručena svoboda vyučování a vědy, stejně tak jako právo na vzdělávání v mateřském jazyce, které měl garantovat stát. V rámci těchto změn byl zrušen konkordát s katolickou církví a veřejné školy se staly mezikonfesijními institucemi, což znamenalo, že katolická církev se podobně jako jiné církve mohla podílet na vyučování náboženství ve školách, ale ztratila svoje výlučné postavení v rámci vzdělávacího procesu, které měla mezi léty 1855 až 1866.

Tento takzvaný Hasnerův zákon z roku 1869 upravoval také osnovy rakouských obecných škol, do kterých přibyly například předměty jako byl přírodopis, měřičství, zeměpis a dějepis a nebo tělesná cvik. Vedle toho se stala školní docházka povinná na celkem osm let pro hochy a dívky v celém Předlitavsku.⁵ Celkově bylo možné sledovat, že rakouské školství směřovalo k pevně zakotvené státní kontrole a dozoru nad školami a vůbec vzdělávacími institucemi. Zatímco tento nový zákon o národních školách z roku 1869 patřil k velice pokrokovým, trend předlitavské politiky let osmdesátých se změnil směrem k většímu konzervativismu. Tzv. Taafova reforma zákona o lidových školách z roku 1883 vedla k některým ústupkům vůči katolické církvi, povolila v některých případech jen půldenní školní docházku (na venkově) a zesílila politickou kontrolu nad učiteli.⁶

Snahou státu jako organizátora školství bylo také, aby byla celá síť obecních škol dostatečně hustá. Školy tak měly být (alespoň teoreticky) zřizovány ve čtyřkilometrovém obvodu, kde žilo alespoň 40 dětí, které tak neměly do školy docházet déle než 4 kilometry.⁷ V oblasti středního školství zůstaly v platnosti zásady Bonitz-Exnerovy reformy z roku 1849 resp. 1854 s tím, že se gymnázia a reálky vymanily z vlivu katolické církve a došlo k některým dílčím změnám v osnovách. K poměrně čínorodým oblastem středního školství potom patřily průmyslové školy různého zaměření ukončené maturitou, a dále jiné střední odborné školy (například rolnického a lesnického zaměření), jež odpovídaly dynamickým změnám rakouské společnosti a hospodářství po roce 1870.

Bonitz-Exnerova reforma gymnázií také nově upravovala učební plány těchto vzdělávacích institucí. Ve srovnání s gymnaziálním kodexem z roku 1808, nový návrh přidal do osnov dva nové předměty: přírodopis a filozofickou propedeutiku, mírně zvýšil počet hodin náboženství v posledních dvou letech studia, zaváděl do osnov mateřský jazyk, navýšil hodiny dějepisu a zeměpisu a nepatrně rozšířil počet hodin klasických jazyků (latiny a

---

⁵ VÁCLAV ŠTVERÁK, *Stručné dějiny pedagogiky*, Praha 1983, s. 216.

⁶ Tamtéž, s. 218.

⁷ *Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopedie obecných vědomostí*, XXIV díl, Praha 1906, s. 643.

řečtiny). Celkově je možné sledovat trend směřující k navýšení hodin přírodních věd a klasických jazyků.⁸ V podobném duchu se nesla i reforma druhého typu střední školy, kterou zavedly reforma provedená podle *Návrhu* z roku 1849. Reálky se staly kolem poloviny 19. století centrem všeobecné diskuse o charakteru střední školy vůbec. Tato diskuse reflektovala, zjednodušeně řečeno, především sociálně-ekonomické změny v monarchii, které vedly k nutnosti výchovy kvalifikovaných pracovních sil různého charakteru pro průmyslovou výrobu. Zatímco gymnázium zůstávalo stále institucí pro klasické vzdělání především humanitního směru, reálky měly odpovídat modernějšímu profilu absolventa. Z humanitních oborů se na reálkách vyučoval především dějepis a zeměpis (jako spojený předmět). Reforma reálek z roku 1874 navýšila hodinové dotace pro tento předmět v posledních dvou letech studia. Součástí osnov bylo samozřejmě náboženství, mateřský jazyk a druhý zemský jazyk. V reálkách se ale nevyučoval žádný moderní jazyk ani klasické jazyky.

Mezi obecnými školami a gymnázií existovala prostupnost, která byla definována následovně:

„Žákům, kteří na gymnáziích chtějí studovati, jest se vykázati listem křestním nebo rodným, že dovršili nebo před 31. prosincem téhož roku dovrší desátý rok věku svého, a vysvědčením frekventačním z obecné školy, i podrobiti se zkoušce z náboženství ... jazyka mateřského, z počtů.“⁹

Omezení ale existovalo v oblasti ekonomické – platba školného, které činilo např. v roce 1896 20 zlatých za pololetí.

Předlitavské školství se samozřejmě rozvíjelo i početně. Pro ilustraci zde uvedu jen některé typy nejrozšířenějších škol. V roce 1900 do rakouských obecných škol mělo docházet celkem 4 037 891 školou povinných dětí. Celková úspěšnost v docházce činila podle statistik 89,4%. Naprostá většina předlitavských škol byla zřízena státem a obcemi: z celkem 19 251 obecných škol bylo 18 431 obecních a 820 městských. Číslo soukromých obecných škol bylo skutečně zanedbatelné – 1017 pro celé Předlitavsko.¹⁰ Zaměřím-li se na střední školy je možné sledovat, že mezi dominantní typy škol patřily samozřejmě gymnázia, reálky a obchodní pokračovací školy. Do celkem 209 předlitavských gymnázií chodilo 64 647 studentů, do 102 předlitavských reálek 31 267 studentů a do 138 pokračovacích obchodních škol 93 700 žáků.¹¹

⁸ J. MATEJ a kol., c. d., s. 228.

⁹ *Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopedie všeobecných vědomostí*, X. díl, Praha 1896 s. 658.

¹⁰ *Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopedie všeobecných vědomostí*, XXI. díl, Praha 1904, s. 98.

¹¹ Tamtéž, s. 99.

Reformy poloviny 60. let 19. století měly významné následky pro celý systém školství. Na prvním místě je nutné zmínit skutečnost, že díky zavedení ústavnosti se vzdělání dostává do kontextu garance základních občanských práv. Dominance němčiny jednou pro vždy skončila, i když její význam pro administrativní praxi byl zachován. Na druhé straně byly přesně definovány funkce a cíle vzdělávacího procesu a role státu, který zůstával i přes existenci jiných aktérů (jako obce a spolky) hlavním garantem a rozhodčím v této oblasti. Dalším významným jevem byla téměř úplná sociální mobilita v rámci celého systému, kterou je samozřejmě nutné chápat jako teoretickou vzhledem k významu ekonomického faktoru. Právě z tohoto důvodu mělo nejširší dosah samozřejmě základní školství. Základní školy absolvovala většina občanů předlitavských oblastí Rakouska-Uherska (s výjimkou Haliče, Bukoviny nebo Bosny a Hercegoviny).

Nový zákon o základních školách z května 1869 definoval cíle vzdělání takto:

„Školy obecné zřízeny jsou k tomu, aby děti v mravnosti a nábožnosti vychovávaly, ducha jejich vyvíjely, známostí a zručností, jejichž mají v dalším životě zapotřebí, jim poskytovaly a byly základem, by se z nich stali dobří lidé a občané.“¹²

Nejvýznamnější roli tak měla stále mravní a náboženská výchova spolu s utilitárními cíli rozvoje některých praktických dovedností s konečným cílem vychovat dobré lidi a občany. Takto vytyčený cíl byl z hlediska státu logickým krokem, který měl napomáhat udržování sociálního *statu quo* uvnitř společnosti a zároveň definoval zájem státu na produktivních občanech s vhodnými znalostmi. Jejich vhodnost samozřejmě určoval stát a ministerstvo kultu a vyučování ve Vídni (pro Předlitavsko). V této souvislosti je vhodné zmínit alespoň v základních obrysech celou organizaci předlitavského školství. Nejvyšší autoritou bylo ministerstvo kultu a vyučování, které mělo celostátní působnost a některé pravomoci přenášelo na zemské školní úřady, které měly působnost v každé zemi. V oblasti okresů a místně vykonávaly dozor takzvané okresní a místní školní rady. Kompetence jednotlivých rad byly definovány na základě hierarchie. Okresní a místní rady dozíraly hlavně na obecní a mateřské školy, zatímco zemský úřad a jeho zemská školní rada (na úrovni země existovaly dvě spolu propojené instituce) měly v kompetenci střední školství stejně jako dozor nad veškerým školstvím v zemi obecně.¹³

Přes všechny demokratizační snahy je možné sledovat obecný trend rakouského státu využívat školství jako disciplinární a stabilizační prostředek a zamezovat přílišné

¹² *Nejdůležitější zákony o školství obecném spolu s učebními osnovami pro království České*, Praha 1896, s. 3.

¹³ HELMUT EGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs, Band 4. Von 1848 bis zum Ende der Monarchie*, Wien 1986, s. 86-91.

demokratizaci společnosti pomocí školství. I v této oblasti se objevily známé rozpory mezi koncepcí imperiálního státu a národních společností, které viděly ve školách významný nástroj své emancipace. Slova samotného monarchy Františka Josefa I. k profesorům gymnázií jsou výmluvným svědectvím o postoji nejvyšších míst:

„Držte se starého, neboť to je dobré a i naši předkové to shledávali dobrým, tak proč bychom to takovým neměli shledávat my? Nyní jsou na vzestupu nové myšlenky, které nikdy nemohu schvalovat a nikdy nebudou schváleny. Zdržte se jich, neboť já nepotřebuji žádné vzdělance, nýbrž řádné občany. Vzdělat takto mládež leží na vás. Kdo slouží mně, musí učit, co já poručím. Kdo nemůže, nebo přijde s novými myšlenkami, ten může jít nebo ho sám odvolám.“¹⁴

Tato slova samotného císaře ukazují na skutečnost, že politické představy tradičních elit se silně lišily od představ nových elit a že pronikání nových myšlenek do oblasti vzdělávání bylo nevídané a z pozice císaře dokonce zcela nepřijatelné.

Obecně konzervativní a disciplinační trend se promítal zcela očividně, alespoň podle svědectví Stefana Zweiga v jeho knize *Svět včerejška*, do celkové atmosféry předlitavských škol. Zweig vzpomínal na svoje gymnaziální léta následovně:

„Škola pro nás byla donucením, prázdnotou, nudou, místem, kde jsme si v přesně odměřených dávkách měli osvojovat «vědu o tom, co není hodno vědění».“¹⁵

Zweig popsal budovu svého vídeňského gymnázia jako „typicky účelovou stavbou, spěšně, levně a bezmyšlenkovitě splenou před padesáti lety“, která se vyznačovala jí zcela vlastním „erárním zápachem“.¹⁶ Zweig si všiml všudypřítomné nedůvěry k mládí, stejně tak jako ke všemu novému a k zvláštnímu rakouskému smyslu pro solidnost:

„Jedině z tohoto zvláštního postoje se dá pochopit, že stát využíval školu jako nástroj udržení své autority. Především jsme měli být vychováváni k tomu, abychom všude respektovali to stávající jako dokonalé, názor učitele jako neomylný, slovo otce jako něco čemu se neodporuje, státní instituce jako absolutně platné a navěky neodvolatelné.“¹⁷

Teoreticky byla organizace škol, osnovy a osudy učitelů skutečně plně v rukou státu. Osnovy, stejně jako učebnice napsané podle těchto osnov podléhaly kontrole ministerstva, které také určovalo obecné tendence celého vzdělávacího systému. Například jen pro školní učebnice působila v rámci ministerstva celá jedna sekce a aprobační řízení bylo v rukou Komise pro učebnice. Do roku 1900 byl schvalovací proces společně s ministerstvem také

¹⁴ J.MENDE – E. STARITZ – I. TOMSCHITZ, c. d., s. 98.

¹⁵ STEFAN ZWEIG, S., *Svět včerejška*, Praha 1994, s. 34.

¹⁶ Tamtéž, s. 35.

¹⁷ Tamtéž, s. 38.

v rukou zemského školního úřadu.¹⁸ Oficiálně bylo použití jiných, než schválených učebních textů zakázáno, a kontrole podléhaly také školní knihovny. V případě učebnic platilo jasné ustanovení, že musejí být používány jen ty učební pomůcky, schválené aprobačním řízením ministerstva kultu a vyučování.¹⁹ Jak ukazují statistiky, učebnice se například v roce 1871 vydávaly ve skutečně impozantních nákladech: jen ve Vídni bylo vydáno (po skončení monopolu Císařsko-královského školního knihskladu – to znamená, že Vídeň už nebyla jediným místem vydávání rakouských učebnic) 919855 německých a například 180309 českých učebnic pro základní školy.²⁰

---

¹⁸ VIKTOR FADRUS, *Österreichs Schulbüchern in Wandel zweiter Jahrhunderte, in 100 Jahre Unterrichtsministerium 1848-1948. Festschrift des Bundesministeriums für Unterricht in Wien*, Wien 1948, s. 200.

¹⁹ *Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopedie obecných vědomostí*, X. díl, Praha 1896, s. 658.

²⁰ V.FADRUS, *tamtéž*, s. 197.

10. Ruský stát a školství: vývoj systému a postoje státu

Ruský stát si význam vzdělání začal uvědomovat v 18. století. Reformní politika Petra Velikého ale chápala vzdělání jen jako jeden z dalších nástrojů cesty Ruska ke světové velmoci. Petr I. zakládal především vzdělávací instituce zaměřené na praktické účely: to znamená na výchovu vojenských profesionálů, inženýrů a šlechty. Za Kateřiny II. Veliké získalo vzdělání daleko významnější místo v carevničě politice, avšak efekty této politiky byly jen velmi omezené. Kateřina se částečně nechala inspirovat Rakouskem, ale její zavedení povinné školní docházky mělo jen omezené dopady mezi masami ruských poddaných. Organizace základních škol byla založena na rakouském vzoru: školy farní (místní) – městské dvojtřídky a školy normální, které sídlily ve větších městských sídlech. Vedle toho existovala v Rusku také sporadicky gymnázia. První vzniklo v roce 1726 jako akademické gymnázium a druhé v roce 1755 při nově založené Moskevské univerzitě. Funkcí gymnázia byla příprava ke studiu na univerzitě. Vzdělávací instituce se ale v Rusku rozvíjely velice pomalu a v podstatě se do první poloviny 19. století netěšily příliš velké podpoře ruské vlády. Přístup státu ke školství byl do této doby značně utilitární a představy o nutnosti masového vzdělávání byly přijímány dost rozpačitě a s obavami.

Školství se stalo v Rusku politickým problémem ve skutečnosti až po roce 1861. Se zrušením nevolnictví a očividnými proměnami ve vzdělávací politice v Evropě, resp. u nejbližších ruských sousedů Pruska a Rakouska. Zcela nová organizace ruského školního systému byla provedena v 60. letech 19. století. Do té doby školství sice fungovalo na základě struktury: farní školy – městské školy – gymnázia – univerzity, ale postrádalo jednotnou koncepci i jednotnou správu. Ani výrazná postava školní politiky 30. a 40. let 19. století hrabě Sergej Uvarov¹ přes veškerou snahu nedal ruskému vzdělávacímu systému jednotnou podobu. To se ostatně nedařilo po celé 19. století. Nicméně Uvarovi se podařilo definovat funkce vzdělávání a propojit vzdělávání a státní ideologii: pravoslaví – samoděržaví – *narodnost'*. Uvarov vedle toho stabilizoval pozici ministerstva národní osvěty, které se díky jeho působení stalo jedinou autoritou v oblasti vzdělávání.

Po roce 1861 začala být otázka masového vzdělávání považována za významnou součást celkové reformní politiky cara Alexandra II. Prvním krokem byla změna legislativy. V roce 1864 bylo vydáno *Nařízení o národních školách*, které se snažilo dát jednotný a jasný

---

¹ Více o postavě Sergeje Uvarova: CYNTHIA H. WHITTAKER, *The Origins of Modern Russian Education: An Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov, 1786-1955*, Illinois 1984.

řád základnímu vzdělávání v Ruské říši. První odstavec také jasně definoval cíle základního vzdělávání: „Základní lidové školy mají za cíl utvrzovat v lidu náboženské a mravní představy a rozšiřovat jejich základní užitečné znalosti.“² V rámci základního vzdělání, které mělo být zaměřeno na tyto cíle, se vyučovaly následující předměty: zákon Boží, čtení knih světského a církevního charakteru, psaní, první 4 části aritmetiky (sčítání, odčítání, násobení, dělení) a tam, kde to bylo možné, církevní zpěv.³ Byla posílena autorita ministerstva národní osvěty, které bylo jedinou institucí umožňující povolení učebních pomůcek v základních školách. Odstavec 5 jasně nařizoval „použití učebních pomůcek povolených Ministerstvem národní osvěty a duchovní správy“.⁴ Nařízení potom samozřejmě upravovalo celý kontrolní mechanismus a dozor nad školami. Nejvyšší kontrolní autoritou bylo ministerstvo, lokálním dozorem potom byly pověřeny guberniální rada v rámci gubernie, újezdní rada v místě školy, která se dělila o dozor s pravoslavným eparchátem. Eparchátu potom příslušel především dozor nad výukou zákona Božího.⁵ Významnou změnu také znamenal vznik samosprávy, kterou iniciovala vláda Alexandra II. v oblastech evropského Ruska. Zemstva se především v 70. a 80. letech 19. století cíleně věnovala zakládání nových základních škol. Vedle zemstev se ale v 80. letech zvětšuje působení pravoslavné církve právě v oblasti základního školství. Těsnější spojení trůnu a pravoslavné církve za vlády Alexandra III. se projevilo v této oblasti poměrně velmi silně. Vrchní prokurátor Svatého synodu Konstantin Pobědonoscev viděl ve vzdělání širokých mas vesnického obyvatelstva především nástroj k zachování *statu quo* uvnitř ruského imperia. Na konci 19. století ale vyznívala jeho snaha o dosažení takového cíle modlitbami a církevním zpěvem poněkud směšně. Ovšem i v případě církevních škol byl nejvyšší autoritou stát, který jejich roli omezil zákonnými nařízeními v roce 1888. Nutno také připomenout, že na rozdíl od Rakouska byla ruská pravoslavná církev integrální součástí státní mašinerie, takže i přes odlišné názory na některé otázky působení pravoslavné církve ve vzdělávacím systému nepředstavovalo výrazný zásah do autonomie státu. Základní školství bylo ještě jednou upraveno v roce 1874 novým *Nařízením o základních lidových školách*, které posílilo roli státu. Vedle zemstev, ministerstva národní osvěty a pravoslavné církve se k významným aktérům na poli zakládání a financování základních škol řadily ještě samotné vesnické komunity, které především od začátku 60. let 19. století zakládaly celou řadu tzv. škol gramoty, které byly výsledkem vlastní poptávky po vzdělání mezi rolnickým obyvatelstvem. V 80. letech 19. století jich existovala asi 15 000 – 20 000 a měly asi 300-400

---

² ŽMNP, 1864/8, CXXIII, s. 39.

³ Tamtéž, s. 40.

⁴ Tamtéž.

⁵ Tamtéž, s. 42-44.

000 žáků.⁶ Farní školy, jejichž počet výrazně stoupl v souvislosti s Pobědonoscevovou politikou od 80. let 19. století, navštěvovalo na konci století 508100 žáků (ve 12080 školách).⁷ Největší nárůst základních škol ale zaznamenaly školy organizované zemstvy. Během let 1864-1880 se zvýšil počet základních škol dvakrát.⁸ Celkově se na základních školách učilo v roce 1891 1 6221793 žáků.⁹ Přes tyto vzestupné tendence na samém konci carského režimu v Rusku v roce 1915 navštěvovalo základní školu jen 58% dětí ve věku 8-11 let (číslo platí pro evropské Rusko).¹⁰

Základní školství se stalo také významnou sférou rusifikační politiky v řadě oblastí Ruské říše. Na rozdíl od Rakouska, které zaručovalo možnost vzdělání v rodném jazyce, Rusko využívalo školského systému k rusifikačním účelům. V ruském Polsku byla ruština zavedena do základních škol v roce 1871 a byla povinná v případě všech předmětů mimo katolického katechismu a polštiny. V Pobaltí byla ruština zavedena jako povinný předmět v roce 1885 v celém Derptsckém školním okruhu, všechny školy této oblasti byly postaveny pod správu ministerstva národní osvěty a v roce 1889 byla ruština povinným vyučovacím jazykem ve školách všech stupňů.¹¹ V případě Běloruska a Ukrajiny byla ruština považována za přirozenou součást výuky, zatímco oba jazyky (považované za pouhé dialekty ruštiny) byly v roce 1863 zakázány ve školách i při přednáškové činnosti a publikování.¹² V některých inorodeckých oblastech došlo naopak v 70. letech 19. století ke snahám rusifikovat místní obyvatelstvo pomocí počáteční výuky v místních jazycích. Taková politika byla částečně chápána jako nástroj christianizace většinou muslimského tatarského obyvatelstva a posílení jejich identifikování se s Ruskem a ruskou kulturou.¹³ V případě dvou pravoslavných národů Gruzínů a Arměnců byla rusifikace pomocí zavádění ruštiny do škol ještě silnější. V obou zemích byly školy původně spravovány tamními autokefálními církvemi. V případě Gruzie došlo ke spojení gruzínské pravoslavné církve a ruské pravoslavné církve v jednu, v Arménii si církev sice zachovala samostatnost, ale samospráva jejich škol byla zrušena, arménské školy byly podřízeny ruskému ministerstvu národní osvěty (1884) a nakonec vládou uzavřeny

---

⁶ JEFFREY BROOKS, *When Russia Learned to Read. Literacy and Popular Literature, 1861-1917*, Princeton 1988, s. 36.

⁷ Statistika podle F. A. BROKGAUS- I.A.EFRON, *Enciklopedičeskij slovar*, díl XX., Sankt Petersburg 1897, s. 766.

⁸ B. F. JEGOROV, *Očerki po istorii russkoj kultury XIX věka*, Moskva 1996, s. 284.

⁹ Podle F. A. BROKGAUS – I. A. EFRON, c. d., s. 766.

¹⁰ J. BROOKS, c. d., s. 43.

¹¹ ANDREAS KAPPELER, *Rossija – mnogonacionalnaja imperija. Voznikovanie, istoria, raspad*, Moskva 1997, s. 191.

¹² Tamtéž, s. 189.

¹³ Více: RUDOLPH P. GERACI, *Windows on the East. National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*, Ithaca-London 2001.

v 90. letech. I v oblasti školské politiky byla rusifikace ambivalentní. Zatímco v 60. a 70. letech se hlavní rusifikační tlak soustředil na „ruské“ národy Bělorusy a Ukrajince, během 80. let zesílil v oblasti ruského Polska, Zakavkazska a Pobaltí, zatímco Finska se tato politika do konce 90. let a počátku 20. století netýkala. V podstatě jedině zavedení ruštiny jako povinného jazyka v rámci finského vzdělávacího systému představovalo výraznější zásah do finské vzdělávací politiky.

Středoškolské vzdělání považoval ruský stát v podstatě za elitní záležitost. První pokus o založení gymnázia za vlády Petra Velikého bylo gymnázium v Moskvě fungující mezi léty 1703/07-1715. Původní orientace tohoto gymnázia byla zaměřena na vzdělávání (neexistujících) „středních vrstev“ – to znamená studentů z kupeckých rodin a služebných vrstev.¹⁴ Druhý pokus o založení gymnázia v Rusku byl spojen se založením univerzity v Moskvě – vznikla dvě univerzitní gymnázia zaměřená na přípravu k univerzitnímu studiu a otevřená pro děti šlechty a dvorské úředníky.¹⁵

O větším rozkvětu gymnázií, a středního školství vůbec, se dá hovořit ale až v 19. století. Na samém počátku prošlo ruské školství první významnou reformou, která otevřela možnosti pro zakládání nových gymnázií. Během velmi krátké doby bylo například v Moskvě otevřeno celkem 10 nových gymnázií.¹⁶ Cíle výuky na gymnáziích se zaměřovaly především na přípravu k univerzitnímu studiu, k osvojení základů přírodních věd, matematiky, zeměpisu a dějepisu a nakonec také politické ekonomie a obchodu. Vedle toho jedna z definic cílů gymnaziálního programu mělo být také čtení „...děl, sloužících ke vzdělání srdce a podávající čisté pochopení o Božím zákoně a občanských povinnostech“.¹⁷ Přístup nižších vrstev obyvatelstva, například rolníků, nebyl možný, kromě několika výjimek tj. v případě, pokud rolník měl dobrozdání.¹⁸ Vedle gymnázií a progymnázií vznikaly především ve druhé polovině 19. století i další střední školy: reálky, průmyslové školy a komerční školy.¹⁹ Ruské střední školství bylo ale po celé 19. století zatíženo především stavovským problémem. Přístup ke střednímu vzdělání byl státem omezován. Přestože car Alexandr II. v roce 1864²⁰ otevřel přístup ke gymnaziálnímu vzdělání i obyvatelům rolnického původu, po jeho smrti byl

---

¹⁴ NATALIA VASILJEVNA CHRISTOROVA, *Rossijskie gimnazii XVIII. – XX. vekov. Na materiale goroda Moskvy*, Moskva 2001, s. 9.

¹⁵ Tamtéž, s. 11 a 12.

¹⁶ Tamtéž, s. 25.

¹⁷ Tamtéž, s. 23.

¹⁸ Tamtéž, s. 25.

¹⁹ OSKAR ANWEILER, *Geschichte der Schule und Pädagogik in Russland vom Ende des Zarenreiches bis zum Beginn der Stalin-Äre*, Berlin 1978, s. 25.

²⁰ Nová organizace gymnázií a progymnázií v roce 1864 rozdělovala gymnázia na klasická (s nebo bez řečtiny) a reálná. Progymnázia byla čtyřletá, gymnázia sedmiletá (od roku 1871 osmiletá).

přístup k této formě vzdělání pro všechny příslušníky nižších vrstev omezen (1887). Cirkulář ministra národní osvěty Děljakova jasně doporučoval nepřijímat ke studiu děti služek, kuchařů a pradelen.²¹ Je nutné připomenout, že pouze absolventi gymnázií mohli být přijati k univerzitnímu studiu, takže omezení přístupu do gymnázia znamenalo omezení přístupu na univerzitu. Tato neprostopnost byla vážným nedostatkem ruského vzdělávacího systému. Během 19. století vzniklo v říši celkem 9 univerzit, což byl i tak počet neodpovídající velikosti ruského státu. Absolventi jiných středních škol – jako byly střední průmyslové školy, komerční školy a reálky (atp.) nemohli být přijati ke studiu na univerzitě. Tímto způsobem ruský stát kontroloval stavovský původ univerzitních studentů a zamezoval sociální mobilitě nižších tříd obyvatelstva. Oficiální statistiky ukazují, do jaké míry se projevilo Děljakovovo omezení: zatímco během let 1863-1876 se zvedly počty studujících na gymnáziích o 21323 nových studentů, během let 1887 a 1891 šlo jen o 1381 nových studentů.²²

Cílem gymnázií bylo „...dát v nich studující mládeži obecné vzdělání, a dále umožnit přípravu k postupu na univerzity“²³ Vedle řečtiny a latiny se v klasických gymnáziích vyučovaly zákon Boží, ruský jazyk a literatura, francouzština nebo němčina, matematika, dějepis, zeměpis, přírodopis, fyzika a krasopis, kreslení a rýsování. V reálných gymnáziích se nevyučovaly latina a řečtina, zato se navýšily hodiny přírodopisu, chemie, matematiky a krasopisu, kreslení a rýsování.²⁴ § 41 *Statutu gymnázii a progymnázii* (1864) zdůrazňoval vedle výuky výše zmíněných předmětů, že součástí gymnaziální výuky má být nabytí „vědomostí o našem státním zřízení, zákonech říše, týkajících se vrchní moci“.²⁵ Zvláště v případě gymnázií se učební plány poměrně často měnily. Tato skutečnost souvisela s dobovou diskusí o podobě gymnaziálního vzdělání: především reforma hraběte Tolstojeho znamenala dominantní důraz na klasické jazyky (řečtina a latina), které po roce 1871 až do reformy na začátku 20. století zaujímaly kolem 40% veškeré výuky.²⁶ Důvody k tak výraznému důrazu na klasické jazyky spočívaly v politice. Tolstoj a další byli přesvědčeni o tom, že taková forma studia potlačí mezi mládeží tendence k nihilismu a materialismu.²⁷ Diskuse o reformě Tolstojových gymnaziálních plánů vypukla na konci 19. století, kdy se v kritice celého systému hovořilo například o tom, že střední škola odvádí dítě od rodiny a je založena na strohém byrokratismu, není věnována pozornost osobním schopnostem dítěte,

²¹ O. ANWEILER, c. d., s. 22.

²² Statistika podle F. A. BROKGAUS- I. A. EFRON, c. d., díl XVI., Sankt Petersburg 1893, s. 704.

²³ ŽMNP, 1864/11, CXXIV, s. 45.

²⁴ ŽMNP, 1864/11, CXXIV, s.72-74.

²⁵ ŽMNP, 1864/11, CXXIV, s. 52.

²⁶ B. F. JEGOROV, c. d., s. 282.

²⁷ N. A. KONSTANTINOV, *Očerki po istorii srednej školy. Gimnazii i realnye učilišča od konca 19 v. do Fevralskoj revolucii 1917 goda*, Moskva 1956, s. 18.

klasické jazyky studenty zahlcují a nedávají jim prostor k projevení vlastních vědeckých sklonů a v neposlední řadě se kritika orientovala na skutečnost, že je v rámci učebních plánů opomíjena ruská literatura, stejně jako jazyk a historie, což vede odcizení studentů od národního charakteru.²⁸ Pokusy o reformu v letech 1899-1903 byly neúspěšné, přestože vzniklo několik komisí věnovaných reformě. První pokus byl pohřben v roce 1899 spolu s ministrem Bogolepovem (byl zavražděn), následující pokusy v letech 1902-1903 rovněž ztroskotaly, přestože se v otázce angažoval sám car Mikuláš II. Ten projevil přání „aby se ve škole se vzděláváním mládeže pojila její výchova v duchu oddanosti trůnu a vlasti“²⁹ Nakonec došlo těsně před válkou k reformě učebních plánů: podíl klasických jazyků byl snížen na 13,6% (ze 38% v roce 1871), ruština byla navýšena z 10% (1871) na 15,2%, dějepis ze 6,5 (1871) na 10% a zákon Boží ze 6% (1871) na 9%.³⁰ Tato skutečnost zřejmě také odrážela větší zájem státu o předměty ideologického významu.

Od konce 70. a začátku 80. let 19. století také vznikala gymnázia ženská, která byla zakládána z iniciativy manželky cara Alexandra II. Marie Alexandrovny. Jejich programy v podstatě kopírovaly program mužských gymnázií s větším důrazem na „ženské“ předměty jako byla hudba, tanec a zpěv a kreslení.³¹

Ruské střední školství se ale neomezovalo pouze na klasické vzdělání v gymnáziích. Vedle nich vznikala během 19. století řada středních škol odborného charakteru. V roce 1872 byla reálná gymnázia přeměněna v reálné školy, rozvíjela se také síť technických a řemeslných učilišť nebo obchodních škol.³² Důležité bylo také zakládání učitelských institutů a seminářů, vojenských a námořních akademií, kadetek (ty byly součástí systému už od Petra I. Velikého), technických institutů, korpusů pro vzdělání horních nebo dopravních inženýrů a nakonec liceí, která představoval jakýsi mezistupeň mezi střední školou a univerzitou.³³ Jednotlivá ministerstva měla ve správě odborné školy. Například resort financí inicioval vznik nižších řemeslnických živnostenských škol a technických učebních ústavů.³⁴

Vedle škol zakládaných státem nebo zemstvy a obcemi mělo Rusko dlouhou tradici soukromých škol. Ty vznikaly již od 18. století a během 19. století se vztah státu k typu těchto škol měnil. Počet soukromých škol sahal například v Petrohradě v první polovině 19. století ke stu. Formálně podléhaly všechny soukromé školy Ministerstvu národní osvěty. To ale do

---

²⁸ Tamtéž, s. 40.

²⁹ Tamtéž, s. 55.

³⁰ S. A. ČEREPANOV, Učebnye plany obščeeobrazovatel'noj školy v dorevoljucionnoj Rossiji, in *IAPN RSFSR*, s. 151-209, zde s. 178.

³¹ F. A. BROKGAUS – I. A. EFRON, c. d., díl XVI., s. 706.

³² B. F. JEGOROV, c. d., s. 283.

³³ Tamtéž, s. 291.

³⁴ O. ANWEILER, c. d., s. 25.

chodu těchto škol příliš nezasahovalo. Přesto například vydalo nařízení o povinné výuce ruského jazyka v tomto typu škol (zahraniční majitelé zřejmě nepovažovali ruštinu za potřebný předmět). Na počátku 19. století (1811) byl postoj státu k soukromému sektoru ve školství nepříliš přívětivý, a to dokonce tak, že bylo zakázáno zakládat nové soukromé školy.³⁵ Ve druhé polovině 19. století nicméně soukromé školy existovaly jako nedílná součást ruského vzdělávacího systému a musely respektovat nařízení Ministerstva národní osvěty, stejně tak jako jeho programy. Obecně se dá říci, že se pozice státu během druhé poloviny 19. století a na počátku 20. století v případě vzdělávací politiky stále více upevňovala.

Mnohem důležitější než výčet a popis organizace ruského vzdělávacího systému (což není cílem této práce) je podle mého názoru spíše mapování postojů státu k problematice vzdělávání. Jak bylo možné vidět, ruský stát pomocí instituce Ministerstva národní osvěty velice pomalu a problematicky monopolizoval celou oblast vzdělávání. Na konci 19. století se pravděpodobně dalo hovořit o skutečně centralizovaném a organizovaném systému, který ale stále trpěl několika klíčovými nedostatky. Prvním z nich byla stále nedostatečná školní docházka mezi masami rolnického obyvatelstva. Gramotnost venkovského obyvatelstva činila v roce 1897 asi kolem 20%, což bylo v srovnání se jinými evropskými státy velice nízké číslo. Druhý problém představovala jistá nekoordinovanost v oblasti vzdělávací politiky, kterou se sice na konci 19. století dařilo odstranit, ale která nicméně znamenala problematické dělení kompetencí mezi různými ministerskými resorty a aktéry (ministerstvo financí, vnitra, státního majetku a další – byly zřizovateli různých škol). Dalším vážným problémem byla stavovská politika přístupu ke středoškolskému vzdělání a potažmo k univerzitnímu vzdělání. Ruský stát se tak snažil zabránit masovější sociální mobilitě nižších vrstev, což ale vedlo k hlubokým dopadům v oblasti modernizace země. Následující tabulka ilustruje tento klíčový nedostatek:

Tabulka č. 1: Sociální původ a vzdělání v roce 1897 (v %)³⁶:

sociální původ	gramotných		s nižším vzděláním		s vyšším vzděláním	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
šlechta	73,2	69,2	29,7	23,9	10,5	0,5
duchovenstvo	77,8	66,5	53,0	11,9	2,0	0,1
města	50,1	31,1	3,1	2,6	0,4	0,02
rolníci	27,4	9,7	0,1	0,1	0,0	0,0

³⁵ B. F. JEGOROV, c. d., s. 281.

³⁶ Podle: B. F. JEGOROV, c. d., s. 318.

Tato tabulka jasně ukazuje na striktně pojaté střední vzdělání. Rolníci mají nejnižší podíl v oblastech gramotnosti i v oblastech nižšího vzdělání. V případě vyššího vzdělání činil jejich procentuální podíl 0%. Taková čísla znamenala na konci 19. století stále větší problém. Na prvním místě šlo o strategickou konkurenceschopnost Ruska vůči jiným evropským velmocím. Na dalším místě se jednalo také o otázku vnitřního rozvoje země. V očích ruských elit mělo masové vzdělání dát rolníkům povědomí o mravnosti a pravoslavné víře. Rolník měl zůstat rolníkem, kupec kupcem a šlechtic šlechticem. Tento jednoduchý vzorec, ale neodpovídal sociálním změnám, které doprovázely snahy o modernizaci již od doby Petra I. Pokud se Rusko chtělo udržet jako evropská velmoc, muselo být schopno reflektovat dění kolem sebe. To také znamenalo, že se z rolníka stával dělník, který navštěvoval nedělní školu a naučil se číst a psát takže byl schopen číst denní tisk. Faktem zůstávalo, že Rusko potřebovalo dělníka, stejně jako potřebovalo vzdělané inženýry, lékaře nebo učitele. Problém tak bylo jak naplnit tuto potřebu a přitom zachovat samoděržaví a říši pokud možno nedotčeny.

II. PŘÍKLAD PŘEDLITAVSKA

11. Pojetí rakousko-uherských říšských dějin

11.1. Úvod

Rakouské učební dějepisné texty pracovaly v některých případech s koncepcí říšských dějin, jejichž hlavním cílem bylo legitimizovat existenci monarchie pomocí líčení jejího budování. V tomto případě se předkládaná analýza nebude zaměřovat na čistě historiografické studium těchto textů, nýbrž na ty otázky, které mají souvislost se studovaným problémem. To znamená, že se především zaměřím na to, jak byla pomocí těchto textů definována a pojímána politická sféra, jakými způsoby se legitimizovalo Rakousko-Uhersko jako jednotný stát a jako otčina, kdo byli hlavní aktéři politického jednání v rámci budování imperiálního státu, a kterým historickým událostem byl dáván zvláštní význam ve vztahu ke zmíněným problémům.

V rámci analýzy učebních textů jsem se snažila vybrat historické události, osobnosti a jevy podle jejich funkčnosti a významu v rámci celé legitimizační a integrační strategie vyprávění rakousko-uherských dějin. Z nejranějších dějin jsem věnovala pozornost postavě Rudolfa Habsburského, který byl považován za v podstatě symbolického zakladatele habsburské říše. Postava prvního Habsburka také ilustruje dynastickou podstatu celého vyprávění. Rok 1526 jsem vybrala jako příklad vlastního, faktického počátku existence habsburského státu, jež měl výrazně legitimizační a integrační funkce. Rakouský militarismus a popularizace vojenských hrdinů byl nezanedbatelnou součástí předlitavských učebnic a podle mého názoru měl poměrně komplexní funkce. Na jednu stranu vytvářel představu o tom, kdo měli být významnými aktéry rakouských dějin. Na druhé straně měl popularizovat vojenskou službu a podtrhovat jednu z důležitých opor celého režimu, kterou byla armáda. Obrazy nepřítele byly postaveny na principu konfrontace protipólů „my“ a „oni“, a jejich role byla také výrazně sjednocující. Další moje volba vedla ke studiu toho, jak učebnice konstruovaly obraz habsburského panovníka, který byl skutečně klíčovým integračním symbolem ale také hlavním aktérem politického jednání. Předkládaná analýza se zaměřuje na několik habsburským panovníků z velice obecného hlediska a dále poukazuje na význam kultu Josefa II. v souvislosti s obecným trendem popularizace císaře. Poslední dva motivy se orientovaly na roli válečných konfliktů (neúspěšných) a revoluce 1848 v učebních textech. Neúspěšné války v letech 1859 a 1866 byly kamenem úrazu celého dějepisného vyprávění, jelikož představovaly významnou výzvu integritě celého státu a narušovaly dosavadní

představu o úspěšné a vítězné rakouské armádě. Revoluci 1848 jsem zvolila jako příklad vnitřní krize, jež měla výrazně desintegrační podtext a zároveň může být chápána jako ukázka oficiálních postojů k novým politickým myšlenkám.

Pojetí říšských dějin, respektive hledání koncepce rakousko-uherských dějin, bylo ve své době poměrně velkým problémem, kterým se zabývala celá řada historiků a politiků. Jednalo se o celou řadu problémů směřujících k otázce, jak chápat a jak metodologicky uchopit říšské dějiny. Samozřejmě, že klíčovým problémem se stala konkurenční narace národních (lokálních) dějin a jejich kompatibilita, nebo jejich místo v celkovém pojetí říšského dějepisu. Hledání kompromisu bylo příliš složité než aby se našel výsledek, který by vyhovoval všem stranám. Nicméně mnohé příklady ukazují na to, že císařský stát měl na jedné říšské naraci rakousko-uherských dějin zájem, i když se jeho představy o jejich pojetí značně měnily, respektive postrádaly přesně vymezenou představu.

Snahou této kapitoly ale není analyzovat oficiální diskuse zaměřené na pojetí říšských dějin¹, ale ukázat a analyzovat jejich praxi, to znamená zaměřit se na učební texty a pokusit se rekonstruovat jaké bylo pojetí rakousko-uherských dějin předkládané žákům a studentům předlitavských škol bez ohledu na vlastní analýzu oficiálních diskusí mezi rakouskými intelektuály a císařskou byrokracií. Tento problém je jistě podstatný, ale přímo se nevztahuje k otázkám, na které se budu snažit najít odpovědi.

Podobně jako v případech zeměpisu, občanské výchovy nebo vlastivědy byly funkce a rozsah dějepisného vyučování stanoveny normami ministerstva vyučování a kultu. V podstatě na všech stupních rakouských škol počínaje národními školami a konče gymnáziem nebo střední školou obecně, byla funkce dějepisu definována jednotně:

„Vyučování dějepisu vedle poučení rozvíjej cit, vůli a rozum dětí. Z dějepisného učiva vybíráti jest hlavně zjevy, které měly účinek na kulturní stav přítomnosti. V popředí mají býti stále dějiny vlasti, říše a domu panovnického, přitom není hlavním cílem nacvičiti jména panovnická nebo jména míst bitevních atp., nýbrž pěstovati lásku k vlasti a říši, především pak k domu panovnickému.“²

Jak je možné vidět, byly funkce dějepisu postaveny na několika jevech. Na jedné straně se jednalo o rozvíjení obecných rozumových dovedností mládeže, na druhé straně měly pěstovat lásku ke třem různým celkům – k vlasti, k říši a k panovnickému domu. V podstatě tento citát vystihuje i tři hlavní jednotky nebo aktéry říšských dějin – národní dějiny (dějiny vlasti), dějiny říše (resp. politické vlasti - otčiny) a dynastie. Jak ukážu později právě interakce nebo

¹ PETER URBANITSCH, Mýtus pluralismu a realita nacionalismu. Dynastický mýtus habsburské monarchie – zbytečná snaha o vytvoření identity I., in *Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny*, 2006/1, s. 46 – 68, zde s. 55-56.

² *Osnovy učebné pro školy obecné s českým jazykem vyučovacím v království Českém*, Praha 1915, s. 14-15.

mozaika vytvořená z těchto třech aktérů, měla představovat vlastní říšské dějiny v obecném smyslu. Ministerští úředníci, kteří nejspíše stáli za touto normou, v dalším textu podtrhli ještě i jiné funkce dějepisu:

„Ke vhodným potřebám dějepisným, přidrží se pokyny národohospodářské, sociální a občanská výchova. Touto pěstovati jest občanské ctnosti a objasniti mravní, sociální a hospodářskou podstatu našeho soustátí a státu vůbec.“³

Vysvětlující a tedy legitimizační úloha dějepisného vyučování byla v tomto případě vyjádřena naprosto explicitně.

Pohled do konkrétních osnov dějepisu například pro vyšší třídy obecných škol ukazuje, že se tyto funkce prosazovaly i v konkrétním obsahu dějepisného učiva. Tak například účelem dějepisu pro 8. třídy, definovaným v osnovách z roku 1885, bylo:

„Vyučováním dějepisu buďte žáci vedeni k tomu, aby poznati a oceniti dovedli osoby a události, které vynikající měrou přispěly k rozvoji člověčenstva vůbec a vlasti zvláště. Zároveň vzdělávej toto vyučování mravní povahu žákův a pěstuj jejich lásku k vlasti.“⁴

V tomto konkrétním případě se jeví jako poměrně problematické slovo *vlast*, které se mohlo vztahovat v českém pojetí jenom k českým národním dějinám, nikoliv ale k dějinám říšského celku.

Situace na gymnáziích (chápaných jako příklad střední školy v Předlitavsku) byla odlišná v tom, že se pro obdobné cíle používalo poněkud sofistikovanějších metod. V jedné z učebních osnov se například hovořilo následovně:

„Cíl dějepisného vzdělání by neměl zůstat jen u jeho intelektuálního charakteru, zájem a pochopení pro jevy veřejného života bude rozšiřovat národní a státní povědomí vlastního jedince a rozvíjet jeho pocit povinnosti a odpovědnosti, ctnosti sebezapření a obětování.“⁵

Tento text staví jednotlivce do pozice někoho, kdo by měl pomocí dějepisného vzdělávání přijímat určité vítané principy chování a ctnosti (jako pocit povinnosti, odpovědnosti, sebezapření a obětování se) s cílem učinit z lásky k vlasti (*Vaterlandsliebe*) hnací sílu svého konání. V kontextu gymnázií, které měly pozici poměrně elitních škol, pronikal obecný étos předlitavské společnosti postavený na pocitu povinnosti a odpovědnosti (spočívající v praxi „věrného plnění povinností“) zcela explicitně. Požadavky na studenty gymnázií byly v tomto smyslu samozřejmě mnohem sofistikovanější a dokonce se u nich předpokládal zájem o veřejný život země.

---

³ Tamtéž, s. 15.

⁴ *Učebná osnova obecných škol osmitřídních s českým vyučovacím jazykem v království Českém*, Praha 1885, s. 6.

⁵ *Lehrplan und Instructionen für den Unterricht an den Gymnasien in Österreich*, Wien 1900, s. 158.

11. 2. Obecné pojetí říšských dějin

Naleznout jednotné a jasné pojetí rakouských či rakousko-uherských dějin bylo, jak jsem již naznačila, poměrně složitým problémem rakouské historické vědy. Intelektuální diskuse se samozřejmě částečně promítaly do pojetí dějin rakousko-uherské monarchie v rámci vzdělávacího procesu, ačkoliv se oficiální učební texty k tomuto problému vyjadřovaly jen velmi málo. Nicméně už samotná existence učebnic rakouského dějepisu či učebnic dějepisu Rakouska-Uherska, Rakousko-Uherské monarchie, nebo jednoduše učebnic dějepisu se zřetelem k dějinám Rakouska-Uherska (atp.), poukazuje na skutečnost, že do učební praxe ve druhé polovině 19. století pronikaly cílené snahy o existenci jednotných dějin monarchie.

Pro studium tohoto problému jsem měla k dispozici několik učebnic dějepisu, které přímo reflektovaly metodologii a problematiku přístupu k dějinám monarchie z obecného hlediska. Jiné učebnice (a byla jich většina) tento problém nereflektovaly a říšské pojetí se v nich objevovalo jen v oblasti struktury (resp. periodizace) učebnice. Například učebnice E. Hannaka patřila do skupiny těch učebních textů, které studentům (v tomto případě budoucím učitelům) vysvětlovaly, co se pod pojmem rakouské dějiny vlastně myslí:

„Rakouské dějiny vyprávějí o vzniku a vývoji rakousko-uherské monarchie, o osudech jejích národů (*Volksstämme*) a dynastií, které jim vládly.“⁶

Hannakova strategie byla logická. Rakouské dějiny se měly zaměřit na dějiny vzniku a vývoje politického útvaru, ve kterém studenti žili, a to s ohledem na dějiny jejich národů a dynastií. Autor nemohl ignorovat historickou a kulturní různost jednotlivých celků tvořících Rakousko-Uhersko, což se projevilo i v periodizaci jeho učebnice. Učivo mělo začínat nejranějším obdobím: tzn. dějinami nejstarších národů do vzniku Východní Marky v roce 976. V tomto případě byl periodizačním dělítkem *de facto* vznik Rakous. Druhé období rakouských dějin se mělo zaměřit na období vzniku tří rakouských zemských skupin až do nástupu vlády Habsburků. Pod třemi rakouskými zemskými skupinami se rozuměly alpské, české a uherské země. Ve třetím období se učivo zabývalo dějinami těchto tří říší v letech 1282-1526 – to znamenalo do jejich sjednocení Ferdinandem I. Logicky potom byla poslední etapa rakouských dějin definována jako dějiny rakousko-uherských zemí pod vládou dynastie habsburské a habsbursko-lotrinské až do současnosti (a počínaje rokem 1526).⁷ Rakouské dějiny jako jeden celek byly tedy tvořeny mozaikou dějin jednotlivých historických zemí.

---

⁶ EMANUEL HANNAK, *Lehrbuch der österreichischen Geschichte, der Verfassung und Staatseinrichtungen der österreichisch-ungarischen Monarchie für Lehrer- und Lehrinen-Bildungsanstalten*, Wien 1885, s. 1.

⁷ Tamtéž.

Hannak nijak zvlášť nepodtrhoval dôraz na dejiny jejich vzájemných vztahů v době před rokem 1526, což dělalo z rakouských dějin vlastně paralelní dějiny alpských, českých a uherských zemí. Za poměrně významné a typické se dá považovat skutečnost, že rokem 1526 se začalo mluvit o sjednocení, ačkoliv se o žádné faktické sjednocení nejednalo.

Jiná, česky psaná učebnice F. Sobka problematiku obecného pojetí rakouských dějin nereflektovala. Nicméně její periodizační a výkladový postup byl založen na téměř stejném modelu. Je očividné, že autor kladl implicitně důraz na integrační snahy ve střední Evropě před rokem 1526, když například hovořil v souvislosti s Přemyslem Otakarem II. o „Českorakouské říši“⁸ a v souvislosti s vládou Jagellonců o „Osobní unii Českouherské“.⁹ Období v letech 1526-1620 nazval „Osobní unie Čech, Uher a Rakous“¹⁰ a následně se už zabýval dějinami rakousko-uherské monarchie jako celku.

Vlivný autor učebních textů J. Lepař sepsal další učebnici věnovanou dějinám vzniku a vývoje rakousko-uherské říše pro obecné a měšťanské školy. Tato učebnice byla postavena zcela otevřeně na centralitě vzniku monarchie v jejím raném období a na výkladu dějin rakousko-uherské monarchie. Jinými slovy, veškeré dějiny střední Evropy do roku 1526 viděl Lepař jako dějiny příprav, nebo jako dějiny směřující ke vzniku monarchie. To znamenalo, že všechny politické útvary (např. Sámova nebo Avarska říše, Velkomoravská nebo Česká říše atp.), vznikající před zformováním habsburské monarchie, byly jenom předebrami pro Rakousko-Uhersko. I v Lepařově podání se objevuje patrný důraz na diskurz svornosti, protože Lepař v úvodu podtrhuje:

„...i to činíce patrným, že vznikla říše naše spojováním různých sousedních národů v jeden veliký celek, tedy »Spojenými silami«, a nikoliv podmaňováním a vyhubováním jedněch pro nadvládí a panství druhých.“¹¹

Podle Lepaře byly dějiny monarchie dějinami spojování podle hesla vlády císaře a krále Františka Josefa I. „Viribus Unitis“, a nikoliv příběhem expanze, podmanění a hubení. Domnívám se, že Lepař zde vyjádřil to, o co se implicitně učební texty dějepisu snažily: potlačit expanzivní nebo agresivní interpretační strategie a postavit celkovou naraci rakouských (nebo rakousko-uherských) dějin na diskurzech svornosti a dobrovolného sjednocování různých celků. Pohled do jedné z metodických příruček pro rakouské učitele dějepisu nakonec tento trend potvrzuje:

⁸ FRANTIŠEK SOBEK, *Děje císařství Rakousko-Uherského pro střední školy*, Praha 1892, s. 42.

⁹ Tamtéž, s. 87.

¹⁰ Tamtéž, s. 89.

¹¹ JAN LEPAŘ, *Dějiny vzniku a vývoje říše rakousko-uherské věnované mládeži škol obecných a měšťanských*, Praha 1890, s. 1.

„Ale protože se náš stát nevytvářel z jediného vývojového bodu, nýbrž pozvolna z mnohých klíčků...proto se musí dějiny vlasti a rodného místa na všech vyučovacích stupních spojit s dějinami otčiny a obecnými dějinami.“¹²

Tento text hovoří o sjednocení celkem několika dějin: národních dějin (dějin vlasti), dějin lokálních (rodného místa), dějin otčiny a o obecných dějinách. Vedle toho poukazuje na skutečnost, že se Rakousko-Uhersko jako stát vytvářelo pozvolna a z mnoha center. V podstatě bylo úkolem říšských dějin sjednotit a synchronizovat těchto několik úrovní do jednoho, pokud možno harmonického celku. Určitá harmonická „mnohvrstevnatost“ dějin byla součástí oficiálního chápání dějin monarchie.

11. 3. Otec zakladatel: Rudolf Habsburský

Ačkoliv většina rakousko-uherských učebnic začínala raně-středověkými nebo i antickými dějinami národů a zemí současného Rakousko-Uherska, měl Rudolf Habsburský naprosto klíčovou pozici v celkové naraci říšských dějin. Jako historická postava byl učebními texty dějepisu nebo v čítankách značně mytizován a oslavován. Nebude přehnané tvrdit, že text o Rudolfovi byl povinnou součástí každé dějepisné učebnice nebo čítanky ve všech možných jazykových mutacích po celém Rakousku-Uhersku. Charakteristické bylo, že například již citovaná metodická příručka pro gymnaziální profesory doporučovala vyučovat dějiny „naší monarchie“ počínaje Rudolfem Habsburským.¹³ Tato situace jasně poukazovala na skutečnost, že dějiny monarchie byly interpretovány a chápány v dynastickém duchu. Fakticky rakousko-uherská monarchie jako státní celek na konci 13. století neexistovala. Rudolf se stal součástí rakouských učebnic, protože byl klíčovou postavou celého dynastického mýtu vládnoucího rodu. Učební texty se zaměřovaly na vyzdvihování Rudolfovy osobnosti jako politika i jako člověka. V podstatě se v případě Rudolfa objevovaly dva obecné motivy. První byl postavený na Rudolfových politických schopnostech - rytířskosti a moudrosti, a druhý na jeho osobní zbožnosti a oddanosti katolické víře:

„Rudolf pocházel ze Švýcar, kde při stoku řeky Aary s Reussou strměl rodný jeho hrad Habsburg. Byl postavy veliké a štíhlé. Bystré oči a orlí nos prozrazovaly pevnou vůli a odhodlanost. Známa byla jeho prostota a šetrnost v jídle a pití. Široko daleko mluvilo se o jeho zbožnosti, kterou často osvědčil. Jednou na lovu setkal se s knězem, který nesl nemocnému Tělo Páně. Kněz přes rozvodněnou bystřinu nemohl dále. Rudolf ihned seskočil s koně a nabídl ho knězi. Kněz ten později stal se kaplanem arcibiskupa mohučského, jenž byl nejmocnějším mezi knížaty německými, a upozornil svého pána na Rudolfa. Jednou arcibiskup ubíral se do Itálie zeměmi Rudolfovými.

¹² KARL SCHWALM, *Methodisches Handbuch für den Geschichtsunterricht an Bürgerschulen und verwandten Anstalten. In 3 Teilen, Teil 1*, Wien 1910, s. 17.

¹³ *Lehrplan und Instructionen für den Unterricht an den Gymnasien in Österreich*, Wien 1900, s. 162.

Tento s družinou doprovodil arcibiskupa až na hranici svého území a získal si jeho přízeň. Později arcibiskup navrhnul knížatům Rudolfa za krále.¹⁴

V tomto líčení Rudolfa Habsburského lze sledovat zcela očividné snahy o Rudolfovu popularizaci. Toto pojetí Rudolfovy postavy také plně reflektovalo dynastický mýtus spojený s legendami o Rudolfově zbožnosti. Vedle legendárního vyprávění o osobních vlastnostech tohoto panovníka, byla tato narace spojená také s již zmíněným politickým hodnocením jeho osobnosti. Například Šujan pokračoval:

„V čas volby Rudolf byl již 55letý a slynul moudrostí a statečností. Při korunování jeho v Cáchách nebylo po ruce žezla, tu král chopil se kříže a pravil: »V tomto znamení byli jsme spaseni, to budiž nám žezlem«. V duchu křesťanském panoval po celý život. Přední jeho snahou bylo, **by v Německu obnovil pořádek**. Proto po své korunovaci vydal nařízení, by po celém Německu byl zachováván mír zemský. Kdo se nařízení tomu protivil, toho král Rudolf stíhal zbraní. V krajinách při Rýně a Mohanu rozbořil asi 240 hradů a loupeživé rytíře z nich dal pověsiti.¹⁵

Citovaný text spojil známou dynastickou legendu o královi zbožnosti s historickým hodnocením jeho politiky. Postava prvního významného Habsburka byla dále spojená se ctnostmi jako jsou moudrost a statečnost a s politikou pořádku. Pro srovnání, stejná učebnice F. Šujana se ani zdaleka tak detailně nevěnovala postavě v Čechách nejvíce ceněného krále Karla IV.¹⁶

Rudolfova postava zcela cíleně a organizovaně pronikala do všech dějepisných textů pro obecné školy nebo školy střední a gymnázia. I ti nejmenší žáci se mohli v čítankách pro obecné školy dočíst o Rudolfovi Habsburském v jazyce, kterému rozuměli. Avšak jak ukazuje následující citát, byl Rudolfův obraz v učebnicích nadměru stereotypní:

„Habsburk ve švýcarském kantonu argauském jest rodný hrad Rudolfa Habsburského, praotce našeho císařského rodu. Rudolf, který před 600 lety tam přebýval, byl nábožný a statečný pán. V německé říši byly tehda zlé časy. Vraždy se dály na veřejných silnicích, kupci a poutníci na cestách ulupováni; kvetoucí města a vesnice od zlých pánův a jejich čeládky vypalovány; a nebylo soudce, který by těm neřestem zabránil. Každý si hleděl pomoci sám, jak mohl.

Takovému stavu věcí chtěli knížata německá učiniti konec; i viděli, že Rudolf jest muž, jakého říši třeba. Vyvolili jej tedy za krále německého, a on se stal největším dobrodincem svého lidu.¹⁷

Rudolf Habsburský byl chápán zase jako „dobrodinec svého lidu“ a jako panovník, který zavedl v říši pořádek a odstranil chaos a spory. Vedle toho si děti měly spojovat se

¹⁴ FRANTIŠEK ŠUJAN, *Učebnice dějepisu pro měšťanské školy*, díl III, Praha 1899, s. 34.

¹⁵ Tamtéž.

¹⁶ Tamtéž, s. 37-38.

¹⁷ JOSEF ŠTĀSTNÝ – JAN LEPAŘ, J. – JOSEF SOKOL, *Čítanka pro školy obecné. Vydání ve třech dílech. S obrazem císaře Pána*, díl III, Praha 1902, s. 170.

zakladatelem dynastie i dvě hlavní ctnosti – zbožnost a statečnost. Ve většině textů se opakovaly naprosto stejné motivy a dokonce je možné, že od sebe jednotliví autoři vzájemně opisovali. Například Tupetzova dějepisná čítanka psala o Rudolfově osobnosti skoro obdobně jako Šujan.¹⁸ V podstatě tak byl jeden obraz Rudolfa Habsburského neustále reprodukován v různých učebních textech.

Součástí Rudolfova obrazu byl ale také konflikt s českým králem Přemyslem Otakarem II., který představoval jeden z prvních okamžiků, kdy mohlo dojít k rozdílným či dokonce konfliktním interpretacím stejné události. Taková skutečnost by potom logicky narušila koncepci dějin postavenou na diskurzu svornosti. Učební texty byly tedy v tomto případě většinou poměrně opatrné a vyjadřovaly se často v duchu povinného respektu k Rudolfově rivalovi. Například německy psaná čítanka pro obecné školy v Rakousku sice stranila Rudolfovi, ale nepoužívala v žádném případě agresivní tón. Text stavěl svoji argumentaci na právu Rudolfa jako německého krále zasáhnout proti moci českého krále – například proto, že „Otakar získal rakouské země po smrti Friedricha Bojovného, ačkoliv měly připadnout Říši.“¹⁹ U Tupetze se mimo obrázku Rudolfa nad Přemyslovým tělem objevuje i text, který jasně podtrhuje, že Rudolf choval ke svému protivníkovi respekt:

„Rudolf vydal rozkaz, kdyby byl Otakar zajat, ušetřit jeho život; byl hluboce ořesen, když uviděl tělo svého protivníka. Nechal ho převést do Vídně, nabalzamovat a slavnostně vystavit na třicet dní.“²⁰

Většina studovaných učebních textů vidí konflikt Rudolfa s Přemyslem Otakarem II. jako konflikt o alpské země a jen málo reflektuje Přemyslovo odmítnutí přijmout Rudolfa za německého krále, a skutečnost, že Rudolf byl zvolen za nepřítomnosti českého krále jako říšského kurfiřta. Na druhé straně ale existovaly výjimky ze zavedených pravidel jako byla například učebnice A. Gindelyho:

„Když nepořádky v Německu dorostly takové výše, až bylo i knížatům z toho teskno, sešli se tito a zvolili hraběte Rudolfa Habsburského za krále německého. Přitom měli na zřeteli, aby nový král nebyl příliš mocný... Jiní od něho čekali, že v Německu zjedná pokoj zemský a nebude vyhledávat sporů s papežem. Také si přáli, aby králi českému odňal jeho německé země. Všem takovým tužbám Rudolf výborně vyhověl...“²¹

---

¹⁸ „Rudolf byl, když nastoupil na německý trůn, již 55 let starý a vlasy pokrývaly jenom spoře jeho hlavu, ale jeho klenuté čelo, jeho ohnivé oči, jeho orlí nos a jeho vysoká postava dávaly jeho zevnějšku něco královského.“: THEODOR TUPETZ, *Bilder aus der Geschichte für die Mädchenbürgerschulen*, Theil III, Prag – Wien 1908, s. 5.

¹⁹ G. ULLRICH – W. ERNST – F. BRANSKY, *Lesebuch für österreichische allgemeine Volksschulen. Ausgabe in acht Teilen*, V. Teil, Prag 1906, s. 168.

²⁰ T. TUPETZ, c. d., s. 7.

²¹ ANTONÍN GINDELY, *Učebnice dějepisu pro školy měšťanské. Díl třetí. Vypravování z dějin středního a nového věku se zřetelem k vývoji ústavy rakousko-uherské*, Praha 1891, s. 28.

Gindely v tomto případě neopakoval zažitě stereotypy. Nehovořil o Rudolfových panovnických a osobních ctnostech, ale o skutečných politických motivech jeho zvolení říšskými knížaty. Vztahy mezi Rudolfem a Přemyslem Otakarem líčil také poměrně střízlivě a završení jejich konfliktu Přemyslovou smrtí viděl zcela racionálně. Dokonce konstatoval, že „ve válce s Přemyslem Otakarem II. měl velké štěstí, neboť užíval pomoci uherského krále. Přemysl Otakar pro obecné povstání šlechty svých zemí nestačil obrany své, a tak z přinucení podstoupil Rudolfovi Rakous, Štýrska, Korutan a Kraňska (r. 1276).“²² Očividně v tomto případě nesehrávala žádnou roli Rudolfova statečnost, protože Gindely podtrhl význam podpory uherského krále a povstání české šlechty. Nicméně i v tomto případě jsou postavy obou aktérů vyrovnané, tak aby se u žáků a studentů nevzbudily žádné negativní emoce a nebyl narušen obecný diskurz svornosti, který musel logicky veškerý konflikt potlačovat do pozadí.

Učebnice dějepisu W.W. Tomka se potom, podobně jako Gindelyho učební text, nepatrně vymykala stereotypnímu vidění konfliktu mezi Přemyslem a Rudolfem:

„Po dlouholetém bezvládní w říši německé pocítli zatím knížata i jiní stavové říšští z rostoucích nepořádků předce konečně potřebu hlavy a jednoty... Vyloučením jeho (Přemysla Otakara II. – V.S.) prohlášen za krále Rudolf hrabě Habsburský (1273). Otakar zpěčoval se uznati jej za právně zwoleného, a odepřel mu poslušnost...“²³

Tomek nevynechal z textu jednu z klíčových otázek konfliktu mezi Přemyslem a Rudolfem – vyloučení českého hlasu a vedle toho například střízlivě konstatoval, že:

„Rudolf, panovník opatrný a důmyslný, upevnil moci své shovívavostí k ostatním knížatům, zawedením lepšího řádu w říši a konečném narownáním rozepří s papežem.“²⁴

Rudolfova postava měla klíčovou roli především proto, že byl obecně považován za zakladatele moci a slávy habsburské dynastie. Oficiální ideologie domu i státu v něm viděla téměř legendární postavu, se kterou se vládnoucí rodina ztotožňovala po celou dobu své existence. Rudolfův mýtus se potom přenesl z dynastických dějin na dějiny monarchie jako státu a ukazoval na to, že Rakousko-Uhersko se ani ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století nevzdávalo svojí dynastické podstaty. Rudolf byl zakladatelem moci dynastie, a tím přeneseně i habsburské monarchie jako státu ve středu Evropy. Dynastická legenda hluboce ovlivňovala interpretování politického významu Rudolfovy postavy a v mnoha příchdech jeho skutečný politický význam zastiňovala.

---

²² Tamtéž, s. 28-29.

²³ WÁCLAV W. TOMEK, *Děje mocnářství Rakouského. Ku potřebě na gymnasiích a školách reálných*, Praha 1881, s. 38.

²⁴ Tamtéž.

11. 4. Hledání legitimacy: vznik Habsburské monarchie

Charakter vzniku Rakousko-Uherska vedl k tomu, že na rozdíl od jiných národních států v Evropě, neměla tato říše žádné mýtické nebo legendární počátky. Kromě toho se habsburský stát formoval relativně velmi dlouhou dobu a jednou z charakteristik tohoto procesu byla teritoriální nestabilita jeho území. Tato skutečnost se zřejmě odrazila i na obecném pojetí dějin říše, jelikož naprosto převažující akcent se kladl na dějiny tří centrálních celků, které Habsburskou monarchii vytvořily, ale o dějinách polských, haličských nebo bukovinských (atp.) se učebnice už nezmiňovaly.

Oficiálně měla habsburská monarchie vzniknout v roce 1526 nastoupením rakouského arcivévody Ferdinanda I. na český a uherský trůn. Tato analýza se nebude zaměřovat na líčení všech okolností vzniku habsburské říše, ale chce poukázat na legitimizační strategie vyprávění o jejím vzniku v učebních textech. Jde mi o to ukázat, jak měli žáci a studenti rozumět vzniku jejich politické vlasti a jaký historický smysl (nebo misi) měla říše mít. Odpověď na tuto otázku nebude nijak překvapivá. Hlavní legitimizací pro vznik monarchie bylo turecké nebezpečí.

Například W. W. Tomek viděl v tureckém nebezpečí více méně hlavní motiv spojení alpských, českých a uherských zemí v jeden celek pod vládou Ferdinanda I.:

„Král Ferdinand, muž výtečných vlastností ducha a mysli nábožné...předvídáje velké nebezpečenství zemím svým vlastním, kdyby království uherské zanechal v rukou zhýralé šlechty, která nebyla sto, aby na dlouho zachovala zemi před podmaněním od Turků...S vojskem najatým dílem v Čechách, dílem v zemích německých...dobył spěšným krokem Rábu, Komárna, Ostřihoma, Vyšehradu...Wítězstvími těmito byly na ten čas všechny země koruny české, uherské i domu rakouského spojeny pod jedním panovníkem. Každá země podržela jinak své posawadní zřízení, své sněmy i nejvyšší úřady zemské pro sebe; jednota však panovníckého domu spojovala všechny v mocnější celek...“²⁵

Z tohoto textu vyplývá, že autor kladl hlavní důraz na pragmatickou nutnost vzniku monarchie, která ale vyplývala více méně z vnějších podmínek (turecké nebezpečí). Není náhodou, že dynastická jednota měla být podle Tomka základem pro integraci celého státu. Tento text dobře ilustruje dynastickou podstatu pojetí rakousko-uherských dějin.

Obdobně i F. Sobek vztahuje zformování habsburské monarchie kolem roku 1526 s tureckým nebezpečím:

„Bitvou mohučskou skončil se středověký rozkvět a samostatnost království Českého i Uherského a rodina Habsburská sloučivší pod svým žezlem krom dědičných svých zemí rakouských také země koruny české a uherské, zřídila nový stát, jemuž připadla především

²⁵ W.W. TOMEK, c. d., s. 69-70.

úloha hájiti pořádku státního a západní vzdělanosti evropské před útoky tureckými...²⁶

V tomto případě se autor zaměřil na vysvětlení úlohy nového státu, vzniklého sloučením tří dříve samostatných celků v jeden. Tou měla být obrana západní vzdělanost a politického řádu proti tureckým útokům. Kromě toho stojí za povšimnutí, že v obou případech (a bude jich zajisté mnohem více) se hovořilo o dynastii nebo panovnickém domu a habsburské rodině jako o hlavních aktérech tohoto spojení. Tomek hovoří o zemích, jejich stavech a úřadech, Sobek zná už jenom zemi jako jednotku spojení, která se na sjednocení nebo spojení vedle dynastie „podílí“.

Jiný učební text A. Gindelyho se do přílišného legitimizování vzniku monarchie nepouštěl. Podle Gindelyho pozitivistického pojetí dějin stačilo postavit výklad na historických faktech:

„Král Ludvík nezůstavil potomstva, a proto ucházel se o jeho osiřelé země Ferdinand arcikníže rakouský, jenž měl za manželku Annu, sestru Ludvíkovu. V Čechách byl týž za krále zvolen bez odporu; avšak volbě jeho za krále uherského protivil se Jan Zápolský, místodržitel v Sedmíhradsku, jenž sám chtěl býti králem. Zápolskému pak přispěli na pomoc Turci a pronikli až k Vídni (r. 1529); ale marně dobývali toho města a odešli bez porízení. Po mnohých bojích došlo k narovnání, v němž Turci podrželi střední a jižní Uhry s městem Budínem, Sedmíhrady obdržel Zápolského syn Jan Sigmund, ostatek říše Uherské zůstal králi Ferdinandovi.“²⁷

Turci v tomto případě nesehrávali roli hlavního nepřítele a motivu pro založení habsburské monarchie, a Gindely nepracoval ani s motivem historické úlohy tohoto státu. Věnoval se pouze suchému vyprávění nejvýznamnějších okolností spojení tří zemských celků pod vládou Ferdinanda I.

Další učebnice dokonce mluvila v souvislosti s rokem 1526 o „vzniku Rakouska“ a popisovala ho následovně:

„Smrtí Ludvíkovou osiřel trůn **český a uherský**. O trůny oba ucházel se manžel sestry Ludvíkovy arcikníže rakouský **Ferdinand**. Po delším jednání Ferdinand byl zvolen za krále českého a uherského a tak spojeny byly země **české, uherské a rakouské** v rukou rodu **Habsburského**. Spojením těch trojích zemí vznikla při středním Dunaji veliká říše, která krátce sluje **Rakousko** (1526). Vznikající říši rakouské připadl důležitý úkol ve světě. Aby byla **štítem v Evropě proti Turkům**.“²⁸

V tomto případě se opět objevuje strategie založená na vysvětlení úlohy Rakouska jako štítu proti tureckému nebezpečí. Podle autora učebnice se jednalo dokonce o úlohu světovou, což

²⁶ F. SOBEK, c. d., s. 89.

²⁷ A. GINDELY, c. d., s. 59-60.

²⁸ FRANTIŠEK ŠUJAN, *Učebnice dějepisu pro měšťanské školy*, díl III., Praha 1899, s. 58-59.

mělo zmíněnému úkolu dodat na významu. Stejně jako jiné učebnice i tato připomínala skutečnost, že Ferdinand byl manželem poslední Jagellovny Anny. Jelikož učebnice předtím zmiňovaly habsbursko-jagellonské svatební dohody, měla svatba s Annou asociovat možný právní nárok Ferdinanda a stavět jeho nástup do jiného světla. Interpretace významu těchto dohod ale nebyla v učebních textech jednotná:

„*Dědičné jednoty ze času císaře Karla IV., kterými dům habsburský povolán k nástupnictví v Čechách i v Uhřích po vyhasnutí tamějších panovnických rodů, co se týkalo Čech, úplně pozbyly platnosti smlouvami mezi císařem Friedrichem III. a Jiřím Poděbradským; strany království uherského měly platnost posavad, protože obnoveny byly smlouvami nejprve mezi císařem Friedrichem III. a Matyášem Korvínem, poslední pak zase mezi císařem Maxmilianem I. ještě za živobytí otce jeho a králem Vladislavem. Mimo to pak, jestliže hleděli stavové uherští a také čeští k právu nástupnictví potomstva ženského, které se nezakládalo na psaných smlouvách, ale mělo jistou podporu ve starodávném obyčeji obou národů; byl arcikníže Ferdinand I. Rakouský co manžel Anny, dcery krále Vladislava II. českého a uherského, ten, který se nejspíše mohl ucházet o panství v obou zemích.*“²⁹

V tomto případě nebyl dědičný nárok Ferdinanda na oba trůny posuzován s takovou jistotou. Autor dokonce zpochybnil Ferdinandův nárok na český trůn na základě vídeňských svatebních úmluv z roku 1515. Následně se velice detailně věnoval všem možným okolnostem Ferdinandova zvolení na český a uherský trůn a válkám s Turky a Janem Zápolským, aniž by se ale snažil vznik monarchie ospravedlnit právě tureckým nebezpečím. Nicméně celá kapitola obsahující výklad o době Ferdinanda I. je nazvána „Počátek říše rakouské spojením zemí českých, uherských a rakouských až do početí 30leté války a do bitvy Bělohorské 1526-1620“³⁰, takže i tento autor sledoval svým výkladem vysvětlit žákům vznik habsburského státu.

Jinou periodizaci je možné nalézt v německy psané učebnici T. Tupetze, který období po roce 1526 vymezil založením „habsburské světové moci“³¹, a o něco později připomenul roli Ferdinanda I. v procesu budování habsburské říše:

„V roce 1564, jeden rok po ukončení koncilu, zemřel Ferdinand I., muž který byl označován za druhého zakladatele rakouské monarchie; jeho dílem je trvajícím sjednocení rakouských alpských zemí s českými a uherskými skupinami zemí pod vládou domu Habsburků.“³²

²⁹ VÁCLAV KRÍŽEK, *Stručný dějepis říše Rakousko-Uherské ku potřebě žáků vyšších tříd na škol středních*, Praha 1875, s. 396-397.

³⁰ Tamtéž, s. 396.

³¹ THEODOR TUPETZ, *Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie. Verfassung und Staatseinrichtungen derselben für den dritten Jahrgang der k.k. Lehrer und Lehrerinnenbildungsanstalten*, Wien 1906, s. 100.

³² Tamtéž, s. 107-108.

Za prvního zakladatele rakouské monarchie považoval Tupetz zřejmě Rudolfa Habsburského, což opět poukazuje na implicitně dynastické chápání rakousko-uherských dějin. Stejně jako většina dějepisných učebnic i tato považuje za podstatu vzniku Rakouska sjednocení nebo spojení třech zemí pod vládou domu Habsburků. Zcela očividně je tedy za hlavní integrační prvek považována dynastie Habsburků. Zdaleka ne všechny učebnice explicitně interpretovaly turecké nebezpečí za hlavní motiv vzniku habsburské říše, přesto ale dominovala rétorika spojená s jistou historickou logikou zformování monarchie. Na jedné straně tu byly učební texty jako například Lepařův, které viděly vznik monarchie jako dlouhodobý proces, na straně druhé učebnice, které interpretovaly zformování monarchie v souvislosti s tureckým nebezpečím a ochranou Evropy. Konečně se bylo možné setkat s texty, které vyprávěly poměrně střízlivý příběh sjednocení tří centrálních zemí monarchie. To, co ale všechny tři spojovalo, byla myšlenka o spojení nebo sjednocení. Myslím si, že tato skutečnost by neměla být podceňována vzhledem k tomu, že pojem sjednocení nebo spojení vyžaduje nebo spíše implikuje existenci jednoty, která se stávala významným socializačním cílem. Bezpochyby bylo jedním ze skrytých cílů výuky dějepisu Rakouska-Uherska evokovat v dětech a studentech dojem, že stát ve kterém žijí, byl jednotný i z historického hlediska.

11. 5. Rakouský militarismus, vojenští hrdinové a obrazy nepřítele

Vedle habsburských panovníků a vládců vůbec se v rakouských učebních textech objevovali především osobnosti spojené s rakouskou armádou a vedením válek. Tato skutečnost byla důsledkem všeobecného dobové představy o dějinách jako vyprávění o velkých skutcích velkých mužů. Na druhé straně byl jejím motivem také zájem státní moci na propagování a glorifikaci vojenských hrdinů a vojevůdců jako pozitivních příkladů a symbolů identifikace. Armáda měla v rámci habsburského státu vždy významnou pozici – byla chápána jako jeden z pilířů státu. Kromě toho získala popularizace armády na významu v době existence všeobecné vojenské služby. Rakouský militarismus byl vedle toho spojený s vytvářením obrazů nepřítele, jež měl samozřejmě nepostradatelnou roli v konstruování rakouské říšské identity. Vymezování se vůči nepříteli se provádělo většinou skrze tyto vojenské hrdiny.

Osmanská říše se svojí expanzivní politikou a odlišným náboženstvím měla pro habsburskou monarchii, jak jsem již ukázala, klíčový legitimizační význam. Vzhledem ke dlouhodobým konfliktům s Turky se první polovina dějin monarchie jako již fakticky vzniklého státu (resp. osobní unie) po roce 1526 věnovala téměř výlučně válkám s Turky.

Těmi se hemžily nejenom učebnice dějepisu, ale samozřejmě i čítanky. Jedna z nich napsala o Turcích:

„Za dob křížových válek přijímali různí mohamedánští zeměpánové národy turecké do služeb vojenských. Turečtí válečníci tito mívali zpravidla domorodé náčelníky.

Koncem 13. a na počátku 14. století, tedy za doby posledních dvou Přemyslovců českých, zřídil jeden takový turecký náčelník, jménem Osman, v Malé Asii zvláštní samostatnou říši, ku které náležely krajiny na jihu Marmarského moře. Po zakladateli svém zove říše ta podnes osmanská, turečtí obyvatelé její Osmanli čili osmanští Turci.“³³

V rámci předlitavských učebnic nebylo příliš obvyklé naleznout celý odstavec, který by se snažil o to říci žákům více o habsburském „dědičném nepříteli“. Z tohoto hlediska je citovaný text poměrně výjimečný, protože se pokusil o to ukázat Osmany ve světle určitého historického vývoje. Na další stránce označuje text osmanskou říši za „nebezpečnou sousedku uherského království“.³⁴ Další článek byl věnován bitvě u Moháče a učební text si v této souvislosti neodpustil podotknout, že jednou z příčin prohry s Turky bylo:

„Největší pak nebezpečnoství pro vlast záleželo v tom, že nedrželi spolu svorně národové nad nimiž vládl král Ludvík. O pomoc z Čech nebo z Němec uherští páni nestáli, ano spíše se jí obávali.“³⁵

Text se tak snažil implicitně připomenout, že se nesvornost nevyplatila a vedla k všeobecné záhubě a rozdělení uherského království. Naopak poselstvím těchto řádek byla potřeba svornosti, která byla skrytě chápána jako záruka bezpečí pro vlast. Tato strategie mohla vést k tomu, že žák měl vidět svornost jako pozitivum.

Bitva u Moháče ale jistě nepatřila k vítězným příkladům úspěchů „rakouské“ armády. K těm se řadily především rakouská vítězství nad Turky během konce 17. a na začátku 18. století. Stěžejní roli v textech sehrávalo turecké obléhání Vídně v roce 1683 a jeho několik hrdinů: Karel Lotrinský, Jan Sobieský, Rüdiger ze Stahremberka a Kaplír ze Sulevic:

„Turci mezi tím sevřeli Vídeň, které hájil udatný hrabě Rüdiger ze Stahremberka a český šlechtic Kaplír ze Sulevic s 12.000 muži ze zemí našich a se 7000 měšťany a studenty vídeňskými. Obležení trvalo již půl druhého měsíce...Konečně radostí zaplesali, znamenajíce ze strojených ohňů na východním okraji Vídeňského lesa, že pomoc blízka....

Následujícího dne časně z rána zavelel Jan Soběský jakožto nejvyšší vojevůdce, aby se počala bitva. Turci byli náhlým útokem překvapeni, nicméně bránili se udatně. Z obou stran válčeno neústupně, bitva byla krvavá. Ale se západem slunce byla porážka Turků rozhodnuta.“³⁶

³² JAN ŠŤASTNÝ – JAN LEPARĚ – JOSEF SOKOL, *Čítanka pro školy obecné. S obrazem Jeho Veličenstva. Vydání trojdílné, díl III.*, Praha 1902, s. 180.

³⁴ Tamtéž, s. 182.

³⁵ Tamtéž, s. 185.

³⁶ Tamtéž, s. 192.

Vítězství u Vídně v roce 1683 mělo v rakouských učebnicích centrální význam. Zatímco citovaná čítanka se zaměřovala na literární popis této události a zdůrazňovala roli několika osobností, některé učebnice dějepisu tuto událost již mnohem více interpretovaly:

„Nad porážkou Turků u Vídně jásalo celé křesťanstvo. Se všech stran hrnuli se dobrovolníci do Rakouska, by bojovali proti nevěřícím. Karel Lotrinský vedl vojsko rakouské do Uher, Jan Soběský začal válku z Polska, Benátčané napadli Turky z moře a konečně válku zdvihl také mladý cář ruský Petr. Na Turky přišla doba zlá, pro křesťany nastal čas odplaty za nevýslovná trápení turecká.“³⁷

F. Šujan viděl tento konflikt s Turky v kontextu boje mezi celým křesťanstvem (které implicitně reprezentovalo Rakousko jako hráz proti Turkům) a nevěřícími, čímž se očividně snažil dodat celé události prestižní význam. Kromě toho v něm viděl odplatu nebo určité zadostiučinění za minulou tureckou expanzi a s ní spojená utrpení. Dva zmínění vojevůdci Karel Lotrinský a Jan Sobieský, ale nikdy nedosahovali v učebních textech velikosti prince Evžena Savojského. Jeho osobnost byla řazena k několika nejvýznamnějším rakouským vojevůdčům vůbec a byla v učebních textech zvláště exponována.

Například Tupetzova čítanka označila Evžena Savojského za „jednoho z největších vojevůdců všech národů a věků“³⁸ a i strážlivý A. Gindely nazval Evžena Savojského „největším rakouským vojevůdcem“.³⁹ Glorifikace Evžena byla postavena na vyzdvihování jeho vojenských úspěchů – na prvním místě na vítězství u Zenty. Dále se některé texty uchylovaly i k dalším strategiím, jako bylo líčení jeho osobních vlastností a schopností. Všechno nasvědčuje tomu, že Evžen stál na rakouském vojenském panteonu velice vysoko:

„Pak přejal nejvyšší velení princ Evžen Savojský, nadaný žák Karla Lotrinského, a jedním úderem se obrátilo válečné štěstí. Princ pozvedal svojí oduševnělou postavou a oblečením náladu vojska, kvůli jeho šedivé sukničce ho nazývaly „malý kapucín“; oproti svým předchůdcům ale vedl svoje vojsko přímo proti nepříteli, což u nich vzbuzovalo statečnost a Turky dėsilo.“⁴⁰

Tupetz potom viděl v Evženovi Savojském výjimečného vojevůdce, který když zemřel, „byl oplakáván svým vděčným monarchou i veškerým rakouským lidem“.⁴¹ Princ Evžen měl být tedy očividně příkladem i symbolem vítězství Rakouska nad dědičným nepřítelem. Jiný text F. Šujana v dějepisné učebnici dokonce zařadil osobnost Evžena Savojského do didaktického shrnutí na konci každé kapitoly:

„Princ Eugen Savojský. Narodil se v Paříži. Byl určen ke stavu duchovnímu. Zvolil si dráhu vojenskou. Král francouzský Ludvík

³⁷ F. ŠUJAN, c. d., s. 73.

³⁸ T. TUPETZ, *Bilder aus der Geschichte für Mädchenbürgerschulen*, Theil 2, Wien 1908, s. 86.

³⁹ A. GINDELY, c. d., s. 85.

⁴⁰ T. TUPETZ, c. d., s. 87-88.

⁴¹ Tamtéž, s. 93.

XIV. služby jeho odmítl, odešel tedy do Rakouska k císaři Leopoldovi (1683).

Vyznamenal se v boji u Vídně, v Uhrách, ve válce s Francií a dokončil válku s Turky 1699. Ve válce o dědictví španělské mnohokrát porazil Francouze v Itálii a na Rýně. Byl přítelem císaře Josefa I. Císaři Karlovi VI. zabezpečil velkou část dědictví španělského: Belgii, Milánsko, Neapolsko a Sicílii.

Ve válce s Turky nejvíce vyznamenal se dobytím Bělehradu 1718. Eugen byl výtečným vojevůdcem a odvážným bojovníkem. Bojoval jako prostý voják, a proto vojsko jej zbožňovalo. Byl velice skromný. Byl také znamenitým státníkem, jenž vždy pečoval o blaho poddaných. Šťastně řídil osudy Rakouska do smrti své r. 1736.⁴²

O Evženových mimořádných schopnostech a mimořádném postavení v rámci učebních textů nemůže být pochyb. Vlastnosti, které autoři zvláště vyzdvihují – mimo vojenských schopností – byly skromnost, prostota a spoluúčast na válce společně s prostým vojskem. Tyto vlastnosti byly spojeny s prototypem dobrého vojevůdce a je otázkou do jaké míry sloužily popularizačním cílům. Jisté je, že alespoň část žáků a studentů rakouských škol musela jít sloužit do armády a stát byl zainteresován na tom, aby byl jejich dojem o armádě co nejpozitivnější.

Evžen nebyl jediným vojákem, jež stanul na čelním místě rakouského vojenského panteonu. Tento vojenský panteon ale změnil především historický kontext. Obecně oslavovaná vítězství nad tureckým nebezpečím ve skutečnosti znamenala významnou ránu celkové dynasticko-státní ideologii monarchie. Jestliže habsburská říše existovala především jako štít proti Osmanské říši, co mělo být její novou, legitimizační funkcí monarchie po porážce a úpadku Osmanské říše? Samozřejmě, že naleznout nového nepřítele mělo rakouské ideology velký význam. V 18. století a v 19. století válčilo Rakousko se dvěma státy – s Pruskem a Francií, popřípadě s italským Piemontem. S nimi se potom spojovala glorifikace vojenských hrdinů. Vedle toho se novým typem vojenského hrdiny stal, vedle běžných aristokratických vojevůdců, člen habsbursko-lotrinské monarchie.

Prusko i Francie se jako „noví“ nepřátelé habsburské monarchie objevují hned záhy po triumfu nad Osmany. Je pravda, že ani předtím si Francie Ludvíka XIV. u Rakušanů nezískala příliš velké sympatie, ale exponovaným nepřítelem byla stále Osmanská říše. Série válek o habsburské dědictví v 18. století ale vedla k tomu, že Rakousko získalo dva nové rivaly na západ a na východ od svých hranic. Vzhledem k tomu, že se válka o rakouské dědictví vztahuje výrazněji k vnitřnímu rozvoji habsburské monarchie a je spojena s velice ceněnou vládou Marie Terezie a Josefa II., zaměřím se na války proti Prusku a ponechám války proti Francii v 18. století stranou.

---

⁴² F. ŠUJAN, c. d., s. 75.

Války s Pruskem byly ještě v rukou „profesionálních“ vojevůdců jako byl Laudon nebo Daun. Jednou z nejpopulárnějších bitev byla bitva u Kolína⁴³, ve které velel právě generál Daun. Obecně je možné sledovat, že se vyprávění o prusko-rakouské válce i v případě Gindelyho učebnice interpretovalo ve prospěch Rakušanů. Nejčastější strategií bylo zmiňovat porážky a vyzdvihovat vítězství:

„Na počátku se vedlo císařským vojům zle; Prusové rychle dobylo země Saské, potom v síle veliké vpadli do Čech a porazili u Prahy Karla Lotrinského, jenž byl bratr císaře Františka. Potom prudce stříleli do města Prahy, chtějíce ho dobýti; neboť král Friedrich II. nebyl na jiném nežli že i Čech a Sas již podrží na vždy. Toto nebezpečí odvrátil císařský generál Daun. Když porazil Friedricha II. v slavné bitvě u Kolína a vypudil ho u Čech (r. 1757). Odtud král Friedrich přestával na obraně svých zemí, neboť rakouské vojsko dobývalo pak Slez, a Francouzové a Rusové vtrhli do zemí pruských; ale tito spojenci vedli válku nebdale anebo jen vlašně. Poněvadž Friedrich II. byl výtečný válečník, a vojsko jeho bylo velice cvičené, měli s ním Rakušané těžkou práci. Nejednou slavil Friedrich veliké vítězství; ale nejednou byl porážkami uveden na kraj záhuby. Tehdáž nabyl veliké slávy císařský generál Laudon, německý zeman v Rusku rodilý.“⁴⁴

Gindelyho učebnice zmiňovala neúspěchy rakouské armády způsobené výbornými schopnosti krále Friedricha a dobře vycvičenou pruskou armádou. Rakouští spojenci, Francie a Rusko, byli podle této interpretace příliš liknaví a tudíž všechna tíha války ležena na Rakušanech a jejich vojevůdcích Daunovi a Laudonovi. Gindely tím zřejmě mohl zamýšlet omluvit rakouský neúspěch. Zmínka o Friedrichově zájmu o zisk Saska a hlavně Čech měla svůj význam, neboť válka proti Prusům tak získala explicitní význam boje za integritu monarchie. Samozřejmě, že je velice zajímavé vidět, jak se učebnicové texty vyrovnaly s neúspěchem a porážkami vůbec, což bude námětem další podkapitoly.

Zdaleka ne všechny učební texty se ale hrdinům války proti Prusku věnovaly. Kupodivu nebyli ani Laudon ani Daun častou součástí čítankových textů a nebylo neobvyklé, že se o nich některé učebnice nezmiňovaly vůbec. Příčinou toho mohla být celková, dobová koncepce dějin viděných jen jako politiky panovníků:

„Sotva však nastoupila vládu veliká panovnice Maria Terezia, choť vojvody Františka lothrinského (později zvoleného za císaře německého), už mnozí z těch, co zaručili pragmatickou sankci, povstali proti ní, Rakousku záhubou hrozíce.

První pochodeň války roznítil věrolomný Bedřich II., král pruský, vzal ji Slezsko, a vítězstvím u Molvic (1741) sobě pojistil.

V lednu 1742 posilniv vojsťe několika pluky Sasů, málem by se byl zmocnil Brna, a tak celou Moravu opanoval; byl však ze země vypuzen, a ve Vratislavě téhož roku mír uzavřen.“⁴⁵

⁴³ Například: G. ULLRICH, -W. ERNST- F. BRANSKY, c. d., s. 179-180.

⁴⁴ A. GINDELY, c. d., s. 74-75.

⁴⁵ FRANTIŠEK JOSEF KUČERA, *Děje- a Zeměpis Moravy*, Brno 1862, s. 11.

V této jedné z nejstarších učebnic studovaného souboru, vydanou normální školou v Brně, se má jednat o konflikt mezi „velikou panovnicí“ Marií Terezií a „věrolomným“ králem Friedrichem II., který Marii Terezií vzal Slezsko. Takové konstatování mělo evokovat sympatie k Marii Terezií a nechuť k Friedrichovi porušujícímu dohody. V tomto stručném spisku z roku 1862 se autor ale o žádném z tereziánských vojevůdců nezmiňuje. Na druhé straně tento text dokládá skutečnost, že oba generálové byli vůbec zastíněni osobnostmi Marie Terezie a Josefa II. Obecně byl na oba dva kladen mnohem silnější důraz hlavně ve vztahu k reformní politice a k jejich osobnostem. V tomto případě popularizace monarchů zastínila vojáky (o tom viz dále).

Zcela jinak vypadala ale situace jiných habsburských vojevůdců. Zůstanu zatím u „prostých“ aristokratů, respektive u snad nejpopulárnějšího a nejvíce glorifikovaného vojáka 19. století maršála Radeckého. Jeho postava byla naprosto rovnocenným partnerem habsbursko-lotrinských monarchů a pro 19. a počátek 20. století se dá hovořit o kultu Radeckého. Maršál Radecký byl skutečně vysoce ceněn a události s ním spojené – především úspěšná tažení v Itálii proti Piemontu (a Francii) byla nedílnou součástí učebních textů a čítanek. Například T. Tupetz v čítance pro dívčí měšťanské školy popisoval Radeckého úspěchy na několika stránkách a samozřejmě neopomněl v textu odcitovat ani část slavné Grillparzerovy básně „V tvém táboře je Rakousko“.⁴⁶ Hodnocení Radeckého „díla“ bylo potom přesně v dobových popularizačních intencích:

„Polní maršál Radecký působil jako velitel císařských vojsk v Itálii ještě do roku 1857. Několik měsíců poté co byl z tohoto postu uvolněn, zemřel ve věku 92 let, po 72 letech služby císařskému domu. Ještě dnes se oči rakouských vojáků rozzáří, když uslyší ohnivě zvuky Radeckého pochodu. V Praze mu byl postaven pomník a nedlouho poté i druhý ve Vídni. Pomník v Praze, u jehož odhalení byl osobně císař František Josef I., znázorňuje hrdinu stojícího na štítě, který podpírají vojáci všech vojsk rakouské armády; Radecký sám je znázorněn s nepokrytou hlavou jak nese prapor vítězství.“⁴⁷

Radecký jako vojenský hrdina rakouské armády se skutečně vymykal dobovému standardu. Je nutné také připomenout, že to byl *de facto* poslední úspěšný rakouský vojevůdce. Součástí maršálovy popularizace se vedle popisů jeho bitevních úspěchů staly i čítankové příběhy. V jednom z nich se text nejprve věnoval líčení všech italských porážek, které jim starý maršál zasadil, které střídají dojemné scénky vyprávějící o tom jak Radeckého v jeho táboře vítali vojáci „všemi jazyky monarchie“.⁴⁸

---

⁴⁶ T. TUPETZ, c. d., s. 108.

⁴⁷ T. TUPETZ, c. d., s. 110.

⁴⁸ G. ULLRICH, G. – W. ERNST - F. BRANSKY, c. d., s. 192.

Ve vojenském kontextu bylo velice významným jevem předávání nebo vychovávání vojevůdce vojevůdcem. V případě Radeckého byla do jeho glorifikace zapojena i dynastie:

„Hrabě Radecký za mládí bojoval proti Turkům, i vyznamenal se ve válkách francouzských, obzvláště pak v bitvě u Lipska. Vojsko jeho bylo velmi výtečně řízeno, i vynikalo vzorným cvikem a kázní. Vojáci k veliteli přísnému, avšak dobrotivému chovali neobmezenou lásku a důvěru, otcem ho nazývajíce. Radecký odchoval mnoho výborných generálů, a ve vojště jeho dobyl prvních vavřínů veliký potom válečník, arcikníže Albrecht, syn vítěze asperského.“⁴⁹

Text tak spojil popularizaci Radeckého s postavou dalších dvou vojenských hrdinů a tentokrát členů panovnické dynastie arcivévodou Karlem a jeho synem arcivévodou Albrechtem. Je pravděpodobné, že popularizace vojenských hrdinů z habsbursko-lotrinského domu byla jedním z výrazů stále nutnějších popularizačních snah vůbec. Spojovat vojenská vítězství s dynastií bylo čím dál tím více důležitější.

Úspěchy dynastie na vojenském poli byli poprvé zcela explicitně spojeny s válkami proti revoluční Francii ale hlavně proti Napoleonovi Bonaparte. V podstatě dochází k velké změně, protože doposud vystupovali rakouští panovníci jako téměř výluční aktéři politických dějin monarchie. Znamenalo to, že úspěchy rakouské armády byly automaticky přivlastněny habsburským panovníkem. Když princ Evžen Savojský zvítězil nad Turky, bylo toto přirozeně interpretováno jako vítězství habsburského císaře. Ve válečných konfliktech konce 18. století a v 19. století ale začali vystupovat mnohem více habsbursko-lotrinskí arcivévodové jako vojenští hrdinové. Prvním z nich byl arcivévoda Karel:

„Rakousko postavilo do pole dvoje vojsko: jedno v Německu, druhé v Itálii. V Německu statečný arcikníže Karel, bratr císaře Františka, potřel dvě veliké armády francouzské a osvobodil od nepřítele Německo, které celému zápasu přihlíželo nečinně. V Itálii však rakouské vojsko po hrdinském zápase bylo poraženo od mladého jenerála Napoleona Bonaparta, který průsmyky alpskými přes Štýrsko zamířil na Vídeň, dříve než na pomoc přispěti mohl vítězný arcikníže Karel z Německa.“⁵⁰

S císařovým bratrem se tedy pojilo slavné vítězství nad Francouzi a osvobození celého Německa, které autor v podstatě obvinil z nečinnosti. Počínaje francouzskými válkami se v učebních textech mimo objevení nových aktérů v osobě vojevůdců z řad dynastie, začal objevovat ještě další zajímavý jev. Byla to již zmíněná strategie vyzdvihování rakouských vítězství, byť dílčích nebo nevýznamných, a marginalizování proher, které měly často klíčový dopad. V tomto textu je tento trend možné sledovat na příkladu vítězství v Německu a prohry v Itálii. Ideologicky bylo velice významné, aby se právě vítězství asociovala se členem

⁴⁹ FRANTIŠEK ŠEMBERA, *Učebná kniha dějepisu všeobecného pro nižší třídy škol středních. Věk nový*, díl III., Praha 1901, s. 101.

⁵⁰ F. ŠUJAN, F., c. d., s. 92.

dynastie. Karlova postava byla zvláště heroizována za jeho úspěch v bitvě u Aspern, kdy poprvé porazil Napoleona:

„Roku 1809 byl císař francouzský Napoleon I. nejmocnějším panovníkem v Evropě. Portugaly, Španěly, poloostrov Italský, téměř všechny země německé mimo nejvýchodnější pruské, ani i západní krajiny zemí polských řídily se jeho rozkazy. Jaký div, že ve válce téhož roku s naším císařem Františkem I. svedené, vtrhnuv do Rakous, i Vídně se zmocnil, všude vyhlásoval jsa za „nepřemožitelného“!

Ale i jeho nepřemožitelnost měla své meze.

První důkaz toho podal bratr císaře Františka I., arcikníže Karel....bitva počatá vedena od našich s nadšením podivuhodným. V Asprech zápaseno s Francouzy o každičkou ulici, o zahrady, o stodoly a příbytky, ano i jednotlivé zdi domů požárem lehlých byly jedněm ochranou a druhým na překážku....

„Nepřemožitelný“ císař Francouzů poprvé donucen jest couvati; poprvé poznali Evropané, že i svévole Napoleonova dala by se pokořiti, kdyby bylo jednoty mezi státi, kterýmž od Napoleona hrozilo nebezpečí.“⁵¹

Žáci se tak v čítance mohli dozvědět o největší zásluze arcivévody Karla, kterou byla porážka Napoleona u Aspern a tím i zlomení Napoleonovy nepřemožitelnosti. Text opět dodává této události celoevropský význam a sděluje dětem, že to bylo v podstatě zásluhou arcivévody Karla, že Napoleon mohl být vůbec poražen. Tento výklad v podstatě odpovídal určité rakouské sebestřednosti.

Ve druhé polovině 19. století se ale autoři učebních textů dostávali do stále častějšího konfliktu mezi realitou a ideologickou fikcí. Další vojenská hrdina arcivévoda Albrecht se tak chtěl nechtěl stal obětí vytváření této ideologické fikce o velikosti a úspěších rakouské armády, která ve skutečnosti prohrávala jednu válku za druhou. Samozřejmě, že Albrechtova osobnost se musela spojovat s vítězstvími rakouských zbraní, což mělo napomoci popularizovat jak dynastii, tak i armádu. Mimo to je nutné připomenout, že svojí roli v exponování arcivévody Albrechta mohla být jeho silná politická pozice. Na druhou stranu je nutné uznat, že rakouští ideologové měli dostatek vkusu, aby žijící hrdiny přespříliš neglorifikovali, takže zřejmě proto arcivévoda Albrecht do běžných čítankových textů nepronikl. Dějepisné učebnice se o jeho zásluhách ovšem zmiňovaly v případě jeho působení u Radeckého v Itálii (1848)⁵² nebo v souvislosti s prusko-rakouskou válkou v roce 1866, kde ho týž autor označuje za „výtečného nástupce Radeckého“.⁵³ I v Albrechtově případě byla tedy podtržena kontinuita, a to dokonce dvakrát – jednou jako syna „asperského vítěze“ arcivévody Karla a jednou jako žáka maršála Radeckého. Ve skutečnosti ale arcivévoda Albrecht velikosti Radeckého nikdy nedosáhl, což

⁵¹ J. ŠTASTNÝ – J. LEPARĚ – J. SOKOL, c. d., díl III., s. 199-200.

⁵² F. ŠEMBERA, c. d., s. 104.

⁵³ Tamtéž, s. 106, T. TUPETZ, *Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie. Verfassung und Staatsanrichtungen derselben für den dritten Jahrgang der k.k. Lehrer- und Lehrerinnenbildungsanstalten*, Wien 1906, s. 207-208 nebo F. ŠUJAN, c. d., s. 99.

nakonec dokazují i učebnicové texty, které se o něm sice povinně zmiňovaly, ale zdaleka mu nevěnovaly takový prostor. S jeho osobností se bude možné ještě setkat v případě prusko-rakouské války (viz dále). Rakouská armáda měla v 19. století samozřejmě ještě další vojenské hrdiny, o kterých jsem se v této analýze nezmiňovala. K jedněm z nejvýznamnějších patřil admirál Tegetthoff, vítěz námořní bitvy u Visy, další napoleonský vojevůdce kníže Karel Schwarzenberg nebo velitel okupačních jednotek v Bosně a Hercegovině generál Philipovich ad.. Minimálně o roli admirála Tegetthoffa v interpretaci prusko-rakouské války roku 1866 budu hovořit ještě později.

Vojevní hrdinové tedy tvořili významnou součást dějepisného vyprávění rakouských učebnic. Snahou bylo na jedné straně vytvářet populární příklady hrdinů spojených s rakouským státem, na druhé popularizovat rakousko(-uherskou) armádu jako významný symbol jednoty a zároveň jako politickou entitu, a nakonec vytvářet armádě pozitivní mediální obraz v časech povinné vojenské služby. V 19. století zesílila také snaha o fabrikaci obrazu vojenských hrdinů z řad dynastie, která zřejmě vyjadřovala snahu o její stále větší glorifikaci a popularizaci. Žáci a studenti si měli dynastii spojovat nejen s císařem, ale i s konkrétními osobnostmi.

11. 6. Obraz habsburského panovníka

Tato analýza ukazuje, že habsburský císař byl v učebních textech druhé poloviny 19. století a začátku 20. století téměř jediným aktérem politického jednání. V rakouském kontextu byl tento jev ještě podtržen zvláště akcentovaným motivem císaře jako symbolu jednoty říše, díky čemuž byla fabrikace pozitivního a populárního obrazu habsburského panovníka zvláště významná. Otázkou je, jak měli čtenáři habsburského panovníka jako jediná historickou postavu vidět. Nebude překvapivé hned na začátku konstatovat, že mediální obraz komunikovaný v učebních textech byl v případě habsburských panovníků velice stereotypní a schematický. V naprosté většině byl ověřen tradičními, panovníckými ctnostmi a vlastnostmi jako byla spravedlnost, zbožnost, statečnost nebo lidumilnost a dobročinnost:

„Císař František byl pán velice dobrosrdečný a lidumilný. O národy své pečoval jako starostlivý otec o děti, a hleděl častými cestami seznati jejich potřeby.“⁵⁴

„Když císař Ferdinand I. po svém otci Františkovi sdělil říši, byl vůbec znám pro šlechetné srdce své a velikou dobročinnost.“⁵⁵

---

⁵⁴ F. ŠEMBERA, c. d., s. 100.

⁵⁵ A. GINDELY, *Učebnice dějepisu pro obecné školy...*, díl III., Praha 1891, s. 84

Tento citát ukazuje na to, že dva předposlední rakouští císařové měli podle učebnic pozitivní panovnické vlastnosti: František byl dobrosrdečný a lidumilný, Ferdinand měl šlechetné srdce a byl dobročinný. Například podle Šembery si Ferdinand I. získal přívlastek Dobrotivý díky svojí „obětavé lidumilnosti“.⁵⁶ Důraz na tyto vlastnosti byl zřejmě spojený se snahou o větší popularizaci monarchie.

Obecně lze říci, že se charakterové obrazy habsburských panovníků od sebe nějak výrazně nelišily. Namátkou jsem se zaměřila jen za několik příkladů. Například Gindelyho charakteristika zakladatele středoevropského soustátí Ferdinanda I. se zcela držela daného klíše:

„Byl to panovník prudký a prchlý, ale i dobromyslný a přímý, čímž si naklonil srdce všech.“⁵⁷

Ferdinand byl tedy sice prudký a prchlivý panovník, čímž se Gindely nejspíše snažil reflektovat jeho španělský původ, ale byl i dobromyslný a přímý, což byly samozřejmě vlastnosti hodné habsburského panovníka. U W.W. Tomka je Ferdinand I. považován za „muže výtečných vlastností ducha a mysli neohrožené“.⁵⁸ V případě Ferdinanda I. a jeho bratra císaře Karla V. se také vytvářel obraz o harmonickém sourozeneckém vztahu. Tupetz mluvil o „předobraze vzácné a vroucí sourozenecké lásky“⁵⁹ a jedna z čítanek jejich vztahu věnovala celý jeden článek. Podobně jako i jiní Habsburkové byl charakterizován i poslední Habsburk Karel VI. ve stejné učebnici:

„...že byl dobromyslný, střídavý a svědomitý, ve svém vystupování skromný, v úsudcích opatrný...“⁶⁰

Vedle těchto vlastností nebo ctností, kterými byli habsburští monarchové zcela mechanicky obdařeni, je možné si ale všimnout, že nejvýznamnějším vzkazem, který se všechny učební texty snažily předat, bylo vidění vlády jako určité „služby“ poddaným nebo národům. Tento motiv je explicitně nebo implicitně přítomen ve většině textů. Více méně každý habsburský monarcha měl dělat všechno pro blaho svých národů. Tento vzkaz byl nejvýraznější charakteristikou většiny habsburských monarchů. Například v Krejčího učebnici je tento motiv přítomen zcela otevřeně:

„Po něm následoval jeho bratr Leopold II., před tím velkovévoda toskánský, který též se snažil oblažiti národy sobě svěřené.“⁶¹

⁵⁶ F. ŠEMBERA, c. d., s. 100.

⁵⁷ A. GINDELY, *Dějepis pro školy obecné...*díl III., Praha 1891, s. 73.

⁵⁸ W.W. TOMEK, c. d., s. 69.

⁵⁹ TUPETZ, T., *Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie...*, Wien 1906, s. 100.

⁶⁰ A. GINDELY, *Dějepis pro školy obecné...*díl III., Praha 1891, s. 88.

⁶¹ F. J. KUČERA, c. d., s. 12.

Zcela stejně píše Krejčí o Ferdinandovi V., „který o zvelebení zemí jemu podřízených náležitě pečoval“.⁶² Obdobný obraz se objevuje u císaře Františka I. a samozřejmě nejvíce u Františka Josefa I.

Obraz jediné ženy na habsburském trůnu Marie Terezie se v některých ohledech liší. Na prvním místě zřejmě proto, že se jedná o ženu, díky čemuž se v jejím obraze zdůrazňovala laskavost. K nejčastějším označením Marie Terezie patřilo nepochybně označení „matka národů“.⁶³ Kromě toho byl obraz Marie Terezie často spojován s jejím synem Josefem II., ale její vláda a osobnost byla zcela evidentně chápána mnohem pozitivněji než ta Josefova (viz dále). Například v Gindelyho učebnici byla Marie Terezie charakterizována následovně:

„Přede všemi věcmi měla však jasný a bystrý rozum a pevnou vůli, jež jí nikdy klesnouti nedaly v hrozných nebezpečnostech, která jí bylo přežiti. Srdce její bylo plno laskavosti a hluboké nábožnosti i bylo jí největší rozkoší tišiti slzy a zármutek chudých.“⁶⁴

Text dal Marii Terezií relativně pevný charakter ale neopomněl připomenout její laskavost a zbožnost, ctnosti typické pro habsburského panovníka vůbec. Rovněž tento příklad potvrzuje, že obraz habsburského otce národů“ měly podtrhnout představu o vládě jako o péči nebo o práci pro blaho těchto národů monarchie byl velice schematizovaný. Metafory jako „matka národů“ nebo „.. Ve vztahu k politické sféře měl potom takový motiv „péče o národy“ jasnou funkci: politické jednání v rukou panovníků-politiků vždy směřovalo k jednomu cíli, a tím bylo učinit národy šťastné.

11. 6. 1. Kult císaře Josefa II.

Císař Josef II. se stal předmětem v monarchii doposud nevídaného popularizačního kultu, který měl kořeny už v jeho době. Rakouský stát se této panovníkovi popularity obratně ujal a fabrikoval poměrně ucelený obraz tohoto osvícenského císaře, a to i přesto, že především rakouští konzervativci zaujímali právě vůči Josefovi velice rezervované až kritické postoje. Učební texty, především čítanky a jejich články a anekdoty, svědčí o tom, že popularita Josefa II. byla poměrně velká. Vedle vládnoucího Františka Josefa I. byl Josef II. zřejmě nejvíce oslavovaným a glorifikovaným rakouským monarchou. Přitom je nutné podtrhnout, že se jednalo na prvním místě o širokou popularizaci založenou na anekdotách a příbězích daleko více, než na konkrétním historickém líčení jeho politiky a reform:

---

⁶² Tamtéž.

⁶³ Například: J. ŠTASTNÝ – J. LEPAR – J. SOKOL, *Čítanka pro školy obecné. Vydání trojdílné*, díl III., Praha 1902, s. 193.

⁶⁴ ANTONÍN GINDELY, *Dějepis pro školy obecné a měšťanské. Obrazy a příběhy z dějin všeobecných pro šestou třídu rakouských škol obecných a měšťanských*, díl I, Praha 1881, s. 104.

„ Dlouho seděl císař zadumán, nevšímaje si ničeho vůkol sebe. Najednou rozkázal, aby kočí zastavil. Zpěnění koně ustali v běhu a za vozem císařovým stanuli i koně jeho veškerého komonstva. Císař vystoupil z kočáru. Nedaleko silnice oral na poli starý rolník párem koní. Zastaviv podivil se nemálo, vida tolik pánů vystrojených na silnici státi. Císař vyzval jej, aby brázdu dooral až k cestě. Rolník pobídl své spřežení a za krátko stanul před císařem, jehož neznal. Císař pokynul dvořanstvu, aby ho neprozradilo, a oslovil rolníka těmito slovy: „Dovolte mi, abych místo Vás brázdu vyoral.“ – „I s radostí,“ odvětil rolník, „pochybuji však, že to umíte. – Člověk se na takovou práci snadno dívá, ale vezme-li pluh, pozná, že je to věc velmi nesnadná!“ – Pokusím se o to!“ řekl císař, a všichni kolem stojící s podivením naň pohlíželi, jak se chopil klečí a rolníka vyzval, aby koně poháněl.... Císař odevzdal rolníkovi pluh, a rolník ukázal císaři jak by si měl počínati, aby koně sami rovnou práci vyoral, a že právě dnes, kdy v noci sprchlo, je práce ta obzvláště nesnadná. Na ouvratí ujal se císař zase pluhu, a potom rolník hlavou kývaje pravil: Mohl by z Vás býti oráč.“ Neboť brázda, kterou císař potom vyoral, byla rovná jako šňůra....“⁶⁵

Před zhruba sto lety znalo každé předlitavské a snad i zalitavské dítě tento příběh vyprávějící o tom, jak císař Josef II. „uctil“ selský lid oráním u moravské vesnice Slavíkovice. Samotný motiv, spojující majestát císaře s prostou prací milionů jeho poddaných, splňoval svojí popularizační funkci. Habsburský císař vstoupil do učebnicových a jiných textů a do povědomí lidí jako člověk mimo nedotknutelný majestát císaře a jako někdo, koho už od poddaných neodděluje bariéra dvora. Jedním z cílů těchto vyprávění bylo učinit z císaře člověka bez narušení jeho autority:

„Máte tedy císaře rádi, ač pro vás ještě málo učinil?“ – „Každé dítě ví, jak dobré srdce má, a kdybych směl jednou jeho ruku políbíti, chtěl bych zemříti.“

Císař oslzel, uchopil mozolovitou ruku rolníkovu a pravil: „Já jsem Josef, Váš císař.“

„Milosrdný Bože!“, zvolal rolník a padl na kolena, a všichni přítomně mimovolně smekli, dojatai jsou nejryzejším projevem lásky lidu ku vladaři.

„Vstaňte,“ pravil císař, „klekáme jen před Bohem, a sám jste pravil, že jsem též člověk, byť i trochu dobrý. Ano, milý muži, jako Vaši ruku zde držím, tak bych chtěl držeti ruku veškerého Vašeho, nad jiné čestného stavu a říci Vám: Zachovejte mi svou lásku, jako já svou Vám zachovám, a pomozte mi, abych Vás šťastnými učinil a Vámi sebe; a tato brázda, kterou jsem zde vyoral, budiž obrazem mé úcty k Vašemu stavu a mé snahy, abych Vám prospěl. Nezapomínejte mne, i když mne zde nebude!“⁶⁶

Takový příběh se snažil vyvolávat u čtenářů maximální sympatie k císaři Josefovi II. a potažmo k celé dynastii. Zvláště v anekdotách a příbězích o Josefovi je možné se stále častěji setkávat se zcela lidským císařem, který svou lidskostí vyvolává ještě silnější lásku svého lidu. Habsburský císař se stává císařem před jakým není třeba klečet. Josefův příklad je

⁶⁵ M. BLAŽEK, *Čítanka pro české školy měšťanské dívčí*, díl I., Praha b. r., s. 53.

⁶⁶ Tamtéž, s. 54.

ukázkou cílených popularizačních snah, ale i procesu odkouzlení, který se projevuje právě důrazem na vykonávání polních prací, ale byla tu i celá řada dalších motivů.

Slavíkovická scéna byla častou součástí učebnic a čítanek dějepisu. Například ve svých *Obrázcích z dějin* T. Tupetz tento příběh reflektoval: „Všeobecně známý je (císař Josef II. – V. S.) jak na Moravě u vesnice Slavíkovice sám vedl pluh, aby vyjádřil svou úctu k selskému stavu.“⁶⁷ V jiných učebních textech byla slavíkovická scéna zasazena do obecnějšího kontextu:

„Aby dobře poznal, co tíží poddané, procestoval celé Rakousko, nedbaje na žádné obtíže tehdejšího cestování. Nejraději cestoval na zapřenou v malém průvodu a dával se do řeči s lidem, aby u vlastních jeho úst slyšel všechny stesky. Všude se dotazoval, zda-li úředníci lid neutiskují, a hned trestal, kde žalobu slyšel. Nejvíce miloval lid selský, poněvadž tehdy byl nejvíce utiskován. Aby ukázal, jak si váží práce jeho, jednou na Moravě na cestě z Brna do Olomouce u vesnice Slavíkovice se zastavil u rolníka orajícího a sám brázdou vyoral, což tam hlásá pěkný pomník. Chudých a trpících ujímal se nejraději. Tak za povodně ve Vídni sám na člně lidi zachraňoval. Když jednou v Čechách vypukl hlad, spěchal tam a sám rozkazy dával, aby hladovým obilí z vojenských skladů se rozdávalo a potřebným záloha se půjčovala. Přísně dbal by všechny rozkazy byly vyplněny.“⁶⁸

Šujan spojil do jednoho textu několik motivů – císaře uctívajícího selský stav, císaře znajícího osobně potřeby svých poddaných, císaře zasahujícího proti úřednické zvrůti i císaře hrdinu, zasahujícího v čase povodně. Populární obraz Josefa II. byl tedy poměrně komplexní. V některých čítankách se zase Josef II. objevoval v moralizujících anekdotách. U Šťastného, Lepaře a Sokola vystupoval císař inkognito v článku nazvaném „Práce nehanobí člověka“ a odměnil těžce pracující rodinu po zemřelém úředníkovi.⁶⁹ Za tímto článkem následuje anekdota o tom, jak byl Josefův život zachráněn při vídeňském požáru jedním řemeslníkem, který se za svůj čin nenechal nijak zaplatit.⁷⁰ Všechny tyto motivy měly císaře zlidštit a ukazovat v pozitivním světle. Jednalo se o jednoduché a snad i úsměvné příběhy, které v sobě nesly jasné a moralizující poselství: císař Josef II. svým charakterem dostal základním morálním prerogativům společnosti (cenil si práce a života, odsuzoval lenost, žil a znal prostý lid atp.). V těchto motivech tak lze téměř jistě sledovat snahu o popularizaci a o odbourání bariéry císařského dvora a majestátu.

⁶⁷ T. TUPETZ, *Bildern aus Geschichte für...*, Theil 3, Wien 1908, s. 21.

⁶⁸ F. ŠUJAN, c. d., s. 83.

⁶⁹ J. ŠŤASTNÝ – J. LEPAŘ – J. SOKOL, *Čítanka pro obecné školy. Vydání v pěti dílech. Díl III.*, Praha 1879, s. 92.

⁷⁰ Tamtéž, s. 93.

Na druhé straně byl Josef II. v některých textech kritizován. Tato kritika se částečně dotýkala jeho reforem a poukazovala na nejasný vztah k josefínským reformám. Například W.W. Tomek napsal:

„Císař Josef, puzen šlechetau žádostí, aby oblažil své národy, chtěl s nedočkavým chvatem všechno hned sám odstraniti, co uznával za nepříjemné, a mínil způsobiti tudy rychle docela nový stav věcí. Kwapnost tato měla tím škodlivější následky, že se nenalézalo ve všem dost schopných hlav k řádnému wywedení úmyslů císařových. Tudy s mnohými starými nepořádky zrušilo se také mnoho chwalitebného.“⁷¹

Císařova kvapnost a vůbec ukvapenost provádění jeho politiky byla kritizovaným momentem nejen u Tomka. V Gindelyho učebnici měl mít Josef II. dokonce „mysl prchlivou a umíněnou“.⁷² Podle jiné Gindelyho učebnice byly hlavním problémem Josefovy reformní politiky ale Uhry:

„...s náruživou horlivostí zamýšlel zvelebiti síly státu svého, aby mohl rozhodně vystoupiti ve všech vnějších zápletkách, pročež usiloval středověké stavovství ve svých zemích ukliditi a veškerou správu státní zařídit dle jednotného způsobu. Marie Teresie úzce spojila německo-rakouské země alpské a země koruny české mezi sebou, Josef II. snažil se i Uhry strhnouti do tohoto svazku a veškerého mocnářství ulíti dle jedné formy; jedny a téže zákonníky měly míti všude platnost a při správě mělo se jenom užívati jazyka německého. Snaha jeho se v Uhrách potkala se strašným odporem i musil ještě před smrtí svou zrušiti všecka nařízení týkající se Uher, poněvadž nešťastná válka s Tureckem vážnosti jeho zasadila hlubokou ránu. Neunavenou horlivostí a přílišným chvatem svým ohrozil velice dílo své, které počala Marie Teresie a které by byla svým moudrým, mírným a rozvázným dílem přivedla ku konci, kdyby byla déle zůstala na živě, tím se právě zase lišil od matky své.“⁷³

Srovnávání Josefa s Marií Terezií bylo velice časté. V tomto případě se hovoří o Marii Terezií a o Josefovi jako o kontrastujících osobnostech. Josef II. prosazoval svojí politiku až příliš horlivě a s chvatem, zatímco jeho matka byla moudrá, mírná a rozvázná. Dokonce se zdá, jako by autor litoval její smrti právě proto, že nemohla dokončit svou reformní politiku. Učební texty ukazují na to, že reformní politika byla sice vnímána pozitivně, ale jen pokud byla realizována v umírněném duchu. Radikální politická změna byla zřejmě považována za negativní jev a mohla být asociována s revolucí.

V jedné z neaprobovaných učebnic se dá naléznout kritika Josefova panování z jiného pohledu. Zatímco například Gindely o Josefových centralizačních snahách hovořil neutrálně, moravský autor F. J. Krejčí píše v učebnici pro brněnskou normální školu:

⁷¹ W.W. TOMEK, c. d., s. 130.

⁷² A. GINDELY, c. d., s. 76.

⁷³ A. GINDELY, *Dějepis pro školy obecné a měšťanské. Díl třetí, Obrazy z dějin středního a nového věku se zvláštním zřetelem k dějinám rakouským pro osmou třídu škol obecných a měšťanských*, Praha 1880, s. 102-103.

„Jedině co se Josefovi vytýkati musí, jest to, že chtěje sestřediti všecky země rakouské pod jedinou a stejnou vládou (centralisace), rušil práva zemí jednotlivých a národností. Vzal stavům právo sněmovní, a všude stejné zákony a úřady ustanovoval, a v nich, jakož i ve školách, německý jazyk zaváděl.“⁷⁴

Pohled z provincie byl značně odlišný, než pohled z centra, jelikož například dějepisná učebnice T. Tupetze považovala za hlavního strůjce centralizace císařovnu Marii Terezii a tyto její snahy nehodnotila nijak negativně.⁷⁵ Na druhou stranu Tomkův pohled se v mnohém podobal právě tomu z Moravy.⁷⁶ Tito autoři tak viděli jako negativum administrativní a politickou unifikaci a ztrátu historických práv jednotlivých zemí habsburské monarchie. Podobné názory se sice neobjevovaly v učebních textech často, ale bylo možné se s nimi setkat. Nebyly však plně v souladu se snahou o konstruování jednoty.

V souvislosti s Josefem II. je nutné uvést ještě jednu událost jeho panování, která měla významné postavení v rámci celé josefínské legendy – jednalo se samozřejmě o zrušení nevolnictví:

„Císař Josef II. miloval své poddané, a štěstí jejich šlo mu nade všecko. Stavů selskému ulehčil tím, že zmínil roboty a zrušil zákazy, dle kterých nedovolovalo se synům rolnickým, aby i ve vyšších uměních a vědách se vzdělávali.“⁷⁷

Tak hodnotila Josefův čin čítanka pro české obecné školy. Podobně vyzdvihovala zrušení roboty i Tupetzova německá dějepisná čítanka, která zrušení nevolnictví označila jako „nejvznešenějších Josefův čin“.⁷⁸ V dalším učebnicovém textu se Josef II. stává doslova osvoboditelem milionů svých poddaných:

„Svědomí svých poddaných osvobodil od všelikého nátlaku, an proslulým patentem tolerančním přívržencům lutheránství a kalvinství pojistil úplnou svobodu náboženskou v celém mocnářství a tak jim vedle náboženství katolického a řecko-nesjednoceného zjednal postavení právní. Byl-li zákon tento dobrodiním tisícům, kteří pak mohli veřejně vystoupiti se svým přesvědčením, stal se císař přímo dobrodincem millionů, když stav sedlský v zemích svých vysvobodil z pout nevolnictví, lpících na něm po staletí.“⁷⁹

Takový úryvek svědčil nejen o tom, že byly tyto dva Josefovy činy hodnoceny pozitivně, ale i o tom, že svoboda svědomí a osobní svoboda byly ceněny. Nevolnictví Gindely viděl jako nesvobodu (hovořil o poutech) a náboženskou intoleranci jako útlak.

⁷⁴ F. J. KUČERA, c. d., s. 12.

⁷⁵ T. TUPETZ, *Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie...*, Wien 1906, s. 158.

⁷⁶ „Při novém zřízení škol a úřadů bylo rovněž málo ohledu bráno na rozdílnost národů v mocnářství, nýbrž do obojích téměř výhradně zavaden jazyk německý; z někomuž pojmí musili wady w ohledu národního vzdělávání i řádného řízení při saudech a jiných úřadech.“: W.W.TOMEK, c. d., s. 131.

⁷⁷ J. ŠTASTNÝ – J. LEPAŘ – J. SOKOL, Čítanka pro obecné školy.

⁷⁸ T. TUPETZ, *Bilder aus der Geschichte...*, Theil III., Wien 1908, s. 22.

⁷⁹ A.GINDELY, *Dějepis pro školy obecné a měšťanské...*, díl třetí, Praha 1880, s. 102

Kult Josefa II. byl první vlaštvou některých modernizačních změn, které se s politickou sférou pojily. V podstatě vystupuje jako první „moderní“ císař, jak ukazují mnohé motivy spojené s jeho osobou. Například se jednalo o motiv úcty k selskému stavu, který vyjadřuje obecnou tendenci postupné integrace lidových mas do politiky a snahy o popularizaci. Motiv císaře jako člověka, jenž odkládá svůj majestát, je výrazem odkouzlování jeho postavy. Stejně tak i motiv císaře objevujícího se inkognito v různých místech své říše a hovořícího s prostými lidmi, vytvářel legendu o jeho dostupnosti a přístupnosti.

11. 7. Války a krize jako nástroje budování symbolické jednoty říše

Válečné konflikty samozřejmě nebyly používány jen jako kontext pro vytváření válečných hrdinů, a tedy i určitých identifikačních symbolů nebo příkladů pro miliony předlitavských poddaných. Sloužily také ke konstruování habsburské říše jako jednotného státu využívající při tom obrazů nepřítelů a konstrukcí „o nich“ a „o nás“. Přitom je nutné si všimnout, že v rakouském případě expanze a motiv dobývání nesehrával nijak výraznou roli, přestože učební texty byly plné válčení a glorifikace vojenských hrdinů. Tento rakouský militarismus byl dominantně spojený s obrannou válkou – proti Turkům, proti Francouzům i proti Prusům se jednalo o obranu zachování říše, nikoliv o agresi. Tato skutečnost pak logicky podtrhovala interpretace vedoucí k vyvolání dojmu svornosti a jednoty celé monarchie. Kromě tohoto momentu je poměrně zajímavé zaměřit se na způsob jakým se učební texty vyrovnávaly s tím, že války vedené ve druhé polovině 19. století byly pro Rakousko-Uhersko neúspěšné. Přiznávat porážku nebylo samozřejmě vítané, ale otevřeně lhát nebylo možné. Podobná situace byla s vnitřními krizemi v zemi, které nemohly být zamlčeny, ale převládala tendence je nevysvětlovat otevřeně. Rakouští autoři se v těchto momentech dostávali do poměrně překerní situace, takže není nezajímavé sledovat, jak se jí snažili vyřešit. Válečných konfliktů a vnitřních krizí, kterými říše za pět století své existence prošla byla samozřejmě celá řada. V této podkapitole jsem se zaměřila se na dvě nejzajímavější ukázky: sérii válek v letech 1859 a 1866 a revoluci roku 1848. Vědomě jsem v těchto případech zvolila nedávné události rakouských dějin, které ještě byly v živé paměti a jejich interpretace byla o to složitější.

11.7.1. Války v letech 1859 a 1866:

Konflikt s Piemontem z roku 1859 připravil autorům dějepisných učebnic tvrdý oříšek. Zatímco několik stránek dopředu se žáci a studenti dozvídali o nezapomenutelných úspěších maršála Radeckého a jeho nadaného žáka arcivévody Albrechta v Itálii, po otočení několika

stránek byla situace už zcela odlišná. Radecký byl mrtev a vedení bitvy u Solferina se ujal samotný císař František Josef I. a bitvu i válku prohrál. Jestliže spojovat porážky s dynastií bylo nevíтанé, spojovat porážku s vládnoucím císařem bylo nemyslitelné:

„...vojsko rakouské musilo ustoupiti až k Minciu. Tu pak ujal se vrchního velení sám císař František Josef, a (dne 24. června) svedena bitva u Solferina. V této panovník (zrovna jako r. 1848 u Santa Lucie) na jevo dal velikou chrabrost a neohroženost. Pohříchu však pro neschopnost některých velitelů sborových výsledek bitvy nebyl příznivý. Ale porážka rozhodná to nebyla, neboť ani druhého dne nevěděl Napoleon, že jest vítězem, a neodvážil se útoku na vojsko rakouské, které ještě dva dny stálo před Minciem a teprve potom na rozkaz císařův se dalo na pochod k Adiži.“⁸⁰

Studentům mělo být jasné, že výsledek bitvy „nebyl příznivý“, ale nejednalo se o porážku. A i kdyby se vlastně o porážku jednalo, protože vítězem byl Napoleon III. ač o tom sám nevěděl, byla to vina neschopných sborových velitelů, ale nikoliv „chrabrého a neohroženého“ císaře, který po dvou dnech zavelel na ústup. Tento text je plný paradoxů a protikladů, které se snažily o to zastříti skutečnou podstatu celé věci, a to, že Rakousko tuto válku pod vedením Františka Josefa prohrálo.

Jiná učebnice se raději o válce roku 1859 ani nezmiňovala a tento konflikt raději vynechala a z roku 1848/1849 přešla do roku 1866.⁸¹ Gindely zase volil jinou možnost, a to konstatování faktů v jedné větě, kde válku roku 1859 označil zkrátkou za „nešťastnou“.⁸² Zdá se, že taktika konstatování faktů bez nějakého bližšího vysvětlování byla pro mnoho autorů mnohem přijatelnější:

„Ve válce, která z toho vypukla, rakouský generál hrabě Gyulay odhodlaností francouzského generála Mac-Mahona poražen jest u Magenty (4. čvna) 1859; když pak armáda rakouská vedením samého císaře Františka Josefa I. znova přinucena k ústupu u Solferina (24. čna), příměří smlouveno ve Villafrance, jímž Rakousko postoupilo Lombardii králi sardinskému...“⁸³

Sobek neopomněl uvést skutečnost, že velitelem neúspěšné rakouské armády byl osobně císař František Josef, ačkoliv nehovořil přímo o porážce, ale jen o ústupu u Solferina. Bylo samozřejmě logické, že bitva u Solferina nepronikla do předlitavských čítanek, a to vzhledem k tomu, že se v nich o nenapravitelných rakouských porážkách nehovořilo. Jisté bylo, že takové obrazy do koncepce vítězné armády velkých velitelů vůbec nezapadaly.

Jestliže prohraná válka 1859 představovala interpretačně problém, byla prusko-rakouská válka roku 1866 skutečným kamenem úrazu. Katastrofická porážka mohla způsobit

⁸⁰ F. ŠEMBERA, c. d., s. 105.

⁸¹ F. ŠUJAN, c. d., s. 99.

⁸² A. GINDELY, *Učebnice dějepisu pro školy měšťanské. Díl třetí. Vypravování z dějin středního a nového věku se zřetelem k vývoji ústavě rakousko-uherské*, Praha 1891, s. 85.

⁸³ F. SOBEK, c. d., s. 148.

ztrátu důvěry v klíčovou instituci celého imperiálního systému vlády v zemi. Dělat, že se nic nestalo nebylo v tomto případě vůbec možné, takže metodu zamlčení nebylo možné použít. Z toho vyplývalo, že o válce s Pruskem a porážce v bitvě u Sadové se nějak psát prostě muselo. Nejjistějším bylo zase porážku konstatovat jako historický fakt, jak to udělal například J. Lepař⁸⁴ nebo A. Gindely.⁸⁵ Další možností bylo tvrdě se postavit realitě, jak to udělala Sobkova učebnice dějepisu:

„Proti Prusku válka nešťastně dopadla. Armáda pruská, vedena jsouc od princů Friedricha a Fridricha Viléma dle plánu, jež upravil Moltke, vtrhla v síle 278.000 mužů do Čech, kde se jim opřela armáda rakousko-saská vedená Benedekem, počtem 271.000 vojínů. Rakušané v několika menších a krvavých bitvách (u Skalice, Trutnova, Mnichova Hradiště, Jičina aj.) po hrdinském odporu zatlačeni jsou nazpět, ve hlavní bitvě na Chlumu u Sadové nedaleko Hradce Králové 3. čce 1866 úplně poraženi a s ohromnými ztrátami přinuceni k ústupu do Dolních Rakous a do Uher.“⁸⁶

Sobek tak víceméně popsal situaci bez jakéhokoliv sentimentu, dokonce se neobával použít slovní spojení „úplně poraženi“, ačkoliv nezapomněl připomenout hrdinkost rakouské armády v boji s Prusy. Další možností, jak se z válkou roku 1866 vyrovnat, bylo uměle snížit význam konfliktu s Prusy, a vyzdvihovat a glorifikovat vítězství dosažená v Itálii. Například Tupetz na celkem 10 řádcích textu popsal průběh prusko-rakouské části války a na celkem 60 řádcích se rozepsal o úspěších a vítězství v Itálii.⁸⁷ Obdobnou taktiku zvolil Šembera:

„V Itálii, kde vůdcem byl výtečný nástupce Radeckého, arcikníže Albrecht, válka dopadla skvěle. Arcikníže porazil nepřítele, daleko silnějšího, u Custozy (dne 24. června), a krátce potom (dne 20. července) admirál Tegetthoff zvítězil nad loďstvem italským u Visa.

Za to však na severu proti Prusům bohužel válčeno nešťastně. Vojsko rakouské zvítězilo u Trutnova, avšak podlehl v bojích ostatních, a poraženo v rozhodné bitvě u Králové Hradce (dne 3. července).

Tehdy jmenován arcikníže Albrecht vrchním velitelem veškerého vojska rakouského. I sebral nad Dunajem as 200.000 m., již hotovi byli vytrhnouti proti nepříteli severnímu. Avšak k boji dalšímu již nedošlo, neboť prostřednictvím císaře Napoleona zjednáno bylo příměří (v Mikulově), a brzy potom učiněn mír v Praze (dne 23. srpna).“⁸⁸

Centrálním aktérem války byl arcivévoda Albrecht, který nejen, že nebyl v Itálii poražen, ale ještě se snažil, coby vrchní velitel spolu s 200.000 muži zvrátit výsledek války. Prohra u Hradce Králové byla sice rozhodná, ale hrdinové jako arcivévoda Albrecht a admirál

⁸⁴ „Válka prusko-rakouská pak po vítězství Prusův zvláště u Hradce Králové skončila mírem pražským.“: J. LEPAŘ, *Dějiny vzniku a vývoje říše rakousko-uherské...*, Praha 1890, s. 51.

⁸⁵ „Roku 1866 vedlo Rakousko těžkou válku s Pruskem a Itálii, čímž pozbylo království Benátského.“: A. GINDELY, *Učebnice dějepisu pro školy měšťanské...*, Praha 1891, s. 86.

⁸⁶ F. SOBEK, c. d., s. 150.

⁸⁷ T. TUPETZ, *Bilder aus der Geschichte für Mädchenbürgerschulen*, Theil 3, Wien 1908, s. 61-63.

⁸⁸ F. ŠEMBERA, c. d., s. 107.

Tegetthoff ji měli zastíňovat. I další ukázka svědčí o tom, že tyto interpretační snahy byly poměrně rozšířené:

„ Ve válkách Rakousko šťastno nebylo, poněvadž vždy bylo mu bojovati proti veliké přesile nepřátel.

Nejnebezpečnější byla válka r. 1866, poněvadž Rakousko bylo napadeno se dvou stran: ze severu od Pruska, z jihu od Itálie. V Itálii vrchním velitelem pluků rakouských byl arcikníže Albrecht, syn slavného vítěze aspernského arciknížete Karla. Jeho výtečným vedením vojsko rakouské (100.000 mužů) dobylo skvělého vítězství nad mnohem silnějším (230 000 m.) vojskem italským u Custozy (na jih od jezera Gardského). Brzy potom zvítězilo také loďstvo rakouské vedením admirála Tegetthoffa nad loďstvem italským v moři jaderském u ostrova Visa.

Však na severním bojišti proti Prusům vedlo se Rakousku zle. Prusové vtrhli do Čech, zvítězili u Hradce Králové, zaplavili Čechy a Moravu a pronikli skoro až k Vídni. Císař František Josef, aby ušetřil říše své dalších útrap, učinil mír v Praze a ve Vídni, kterým se vzdal zemí italských (Benátsko).“⁸⁹

Početně jsou oba části textu téměř vyrovnány, ale je možné si všimnout, že se implicitně klade větší důraz na válku v Itálii, kde se jmenují i ti, kdo za úspěchem stáli a používají slovní spojení jako „skvělé vítězství nad mnohem silnějším vojskem“. Prohra na severu je bezejmenná. Samozřejmě, že postava císaře zde vystupuje jako postava mírotvorce, který (implicitně) raději uzavřel mír, než aby dal přednost svým ambicím a Prusy se pokusil ještě porazit. Zajímavá je skutečnost, jak se učební texty jako texty s oficiálním požehnáním, vyrovnávaly, respektive nevyrovnávaly s územními ztrátami. Říše ztrácející svoje území ztrácí minimálně svůj lesk, ale i autoritu. Většina z nich ztrátu Lombardie a Benátek prostě zmiňuje bez dalších komentářů. V učebnici F. Šujana se autor pokusil ztrátu zjemnit ziskem Bosny a Hercegoviny, což nebyla ojedinělá strategie:

„Ztráta zemí italských nahrazena byla r. 1878 obsazením Bosny a Hercegoviny, čímž říše naše nabyla nynějších hranic.“⁹⁰

Bosna a Hercegovina vůbec nahrazovala rádobu agresivní dimenzi říšské politiky a celkového obrazu Rakouska-Uherska jako impéria. Logicky se přitom zisk Bosny a Hercegoviny nelegitimizoval jako v ruském případě slovanskou osvobozovací misí. Spíše se objevovaly legitimizace založené na kulturní misii.⁹¹ V podobném duchu se o anexi Bosny a Hercegoviny mělo dokonce besedovat, jak to nabízela metodická příručka K. Schwalma:

„Už jednu celou lidskou generaci mohly okupované země užívat dobrodiní evropské a rakouské kultury.“⁹²

⁸⁹ F. ŠUJAN, c. d., s. 99.

⁹⁰ Tamtéž, s. 100.

⁹¹ „Okupace přinesla mír a s ním požehnání západní kultury.“: E. HANNAK, c. d., s. 114.

⁹² K. SCHWALM, c. d., s. 302.

Na druhé straně byl zisk Bosny a Hercegoviny posledním vojenským podnikem, které učebnice reflektovaly. Po roce 1867 resp. po roce 1878 se až do první světové války i do učebnicových textů rozšířila doktrína „knížete míru“ Františka Josefa I. Nicméně se okupace Bosny a Hercegoviny některým autorům hodila jako ukázka dalšího hrdinství a schopností rakouské armády a věnovali jim, jako například T. Tupetz větší prostor.⁹³

Nicméně i přes tyto snahy zůstaly prohry z let 1859 a 1866 a s nimi spojené teritoriální ztráty součástí nedávné minulosti, kterou bylo nutné nějakým způsobem interpretovat. Není překvapivé, že učební texty v mnoha případech neodrážely holou skutečnost, ale snažily se různými způsoby skutečnost upravit, zamlčet nebo bagatelizovat zasazením do upraveného kontextu atp. Všechny tyto strategie často záležely na pozici autora učebnice, což nasvědčuje o relativní pluralitě interpretačních možností povolených oficiálními místy. Za další test těchto interpretačních strategií jsem si zvolila líčení revoluce 1848, která představovala zřejmě největší vnitřní krizi 19. století.

11.7.2. Revoluce roku 1848

„Napřed snahám těm překážel rádce jeho (Ferdinanda V. – V. S.) kníže Metternich, poněvadž nedopřával národům rakouským takové volnosti, jaké bylo třeba zdárnému jejich rozvoji. Národové byli nespokojeni a z té nespokojenosti vznikla v Rakousku revoluce čili vzbouření r. 1848. Národové bouřlivě žádali, by jim byla udělena konstituce, t. j. sněm, na němž by od lidu volení určovali by daně i zákony společně s panovníkem. Dobrý panovník vyhověl žádosti národů svých: propustil z vlády Metternicha a udělil konstituci.“⁹⁴

Šujanova učebnice viděla vypuknutí revoluce, označené vlastně za vzpouru, jako událost, zapříčiněnou Metternichovou špatnou politikou vůči národům Rakouska. Koncepce dobrého panovníka, který svým národům nikdy neškodí a má jen špatné rádce, se objevila i v případě ve skutečnosti vlády neschopného Ferdinanda V. Byl to jednoznačně Metternich, kdo „nedopřával národům rakouským...volnosti“. Za pozornost stojí i jiná Šujanova formulace o tom, že „Národové bouřlivě žádali, by jim byla udělena konstituce“. Text implicitně vidí ústavní pořádek v zemi jen jako výsledek nějakého císařského oktroje, což plně souhlasí i s pozdějším chápáním ústavy z roku 1867/68 jako „daru císaře“. Než se zaměřím na další interpretaci revolučních událostí, bude zajímavé vidět, jak se s počátkem revoluce a vysvětlením jejích příčin vyrovnávají jiné učební texty. Například neaprobovaná učebnice moravských dějin v takový moment jasně ukazuje na to, že její autor byl zcela loajální Rakušan:

⁹³ T. TUPETZ, *Bilder aus Geschichte für Mädchenbürgerschulen*, Theil 3, Wien 1908, s. 66.

⁹⁴ F. ŠUJAN, c. d., s. 97.

„Ku konci roku 1847 vydal (císař Ferdinand V. – V. S.) patent o vykoupení a zrušení robot i jakož i jiného poddanstva. Lid městský nebyl však tím úplně spokojen, a touha po svobodnějším zřízení nemohla v něm udusena býti; tu pod tímto panovníkem vypukla v březnu 1848 dlouho tajená nevole ve strašné revoluci ve Vídni, načež dne 14. a 15. března vydal císař Ferdinand svobodnou ústavu čili konstituci, která však později pro nedospělost národa odvolána byla.“⁹⁵

Motorem revoluce byly podle Krejčího městské vrstvy ve Vídni, žádající „svobodnější zřízení“. Pod tímto slovem si je možné představit všechno a nic, takže student nezískal o skutečných požadavcích revoluce žádný přesnější obraz. Císař Ferdinand jim vyhověl a vydal ústavu, která ale byla pro „nedospělost národa“ později zrušena. Tento obraz revoluce byl na jedné straně nejasný, protože cíleně nemluvil o nevídaných faktech, ale zároveň byl ve svých interpretacích dost jasný: nedospělost lidu byla příčinou k zrušení konstituce jako výdobytku revoluce.

V daleko pozdější učebnici A. Gindelyho, napsané už hluboko v konstituční éře (což ale byla učebnice F. Šujana také), vypadala situace odlišně:

„Jinak však bylo r. 1848, když Evropa veškerá zachváčena byla oním bouřlivým hnutím národů, jímž zejména Rakousko rozryto bylo nejhloub. Jednotliví národové a stavové žádali za změnu ústavy přiměřenou času: sedlák chtěl býti osvobozen ode zbytku středověkého tlaku, od roboty, měšťan chtěl míti odstraněné překážky, které se protivily volnosti v obchodu a v řemeslech; vzdělané třídy obyvatelstva žádaly svolání parlamentů, které by měly rozhodný vliv na zákonodárství. V Rakousku ke všem těm požadavkům přidružily se stížnosti rozličných je obývajících kmenů slovanských na malý ohled, jenž se až dosud bral na jazyk jejich.“⁹⁶

Gindely byl ve svém textu přesnější a viděl revoluci 1848 nejen v celoevropském kontextu, ale jako boj různých vrstev za svá práva. Kromě toho Gindely nezamlčel specifickou rakouskou situaci, kde se vedle těchto požadavků artikulovaly i požadavky konkrétně „slovanských kmenů“ ohledně jazyka. Naopak Šemberova učebnice viděla jako mnohem větší revoluční problém Uhry:

„I došlo (v únoru) r. 1848 v Paříži k revoluci, kterou byl vypuzen (král Ludvík Filip – V. S.), a prohlášena republika. Událost ta otrásla Německem, Itálií a též i Rakouském. Němci hodlali obnoviti někdejší říši německou, Italové chtěli míti sjednocenou Itálii, a Maďaři chtěli založiti samostatné Uhersko.“⁹⁷

Jak tedy tvrdí Šembera v tomto textu, příčinou revoluce v Rakousku byla především snaha Maďarů po samostatném státu a tedy po odtržení od Rakouska, nikoliv ale požadavky jiných národů nebo jiných sociálních vrstev po změně.

⁹⁵ F. J. KUČERA, c. d., s. 12.

⁹⁶ A. GINDELY, *Dějepis pro školy obecné a měšťanské...*, 3. díl, s. 114.

⁹⁷ F. ŠEMBERA, c. d., s. 100-101.

Stejně jako byly rozdílné příčiny revoluce v těchto učebnicích, byla odlišné také interpretace jejího průběhu a výsledků této revoluce. I v tom se jednotlivé texty poměrně podstatně lišily. Gindely se o průběhu revoluce nezmiňoval a zaměřil se ve svém učebním textu jenom na výměnu na panovnickém trůně:

„Císař Ferdinand I. necítil se již více dosti silným, aby odolal těmto poměrům obtížným, pročež již v březnu pomýšlel na to, že se vzdá panování. Ale provedení toho úmyslu zdrželo se z různých příčin, až byl Ferdinand vypuknutím zpourey ve Vídni (v říjnu 1848) donucen k útěku do Olomouce. Tu byl pevně odhodlán provésti záměr svůj, což se skutečně stalo dne 2. prosince (1848).“⁹⁸

Takový text budí dojem, že podstatou revoluce v Rakousku byla změna na panovnickém trůnu. Přestože Gindely uvedl příčiny revoluce poměrně detailně, a to včetně požadavků jednotlivých sociálních skupin, v dalším pokračování studenti získali o revoluci v Rakousku jen tuto informaci končící ještě nekonkrétnějšími slovy:

„Císař František Josef I. převzal těžké břímě: bylo mu dusiti zbouření uvnitř a opět a opět válčiti s nepřítelem vnějším. Přeměnění poměrů vnitřních po způsobě přítomnosti přiměřené vzato za něho s opravdovostí do práce, čímž bylo Rakousko uvedeno v řadu států ústavních a dáno mu postavení důstojné mezi ostatními státy evropskými.“⁹⁹

Revoluce 1848 skončila v tomto pojetí slovy „bylo mu dusiti zbouření uvnitř“, čímž dostala více méně negativní konotaci, jelikož vzpoura je slovo s nádechem protiprávnosti nebo nelegitimnosti takového konání. Na druhou stranu byl Gindely korektně nekonkrétní a nešířil se už o národnostních konfliktem a válce v Uhrách. Jinak viděla průběh revoluce učebnice F. Šembery:

„Niméně vláda činiti měla se vzpourami, z nichžto nejnebezpečnější byla uherská. Maďaři, jež vedl Ludvík Košut, chtěli se od říše rakouské odtrhnouti. Tomu však protivili se Charváti, Srbové, Rumuni a Slováci. Následkem toho byla v Uhrách děsná válka domácí.“

Konečně pak vypukla (v říjnu r. 1848) vzpoura v samé Vídni. Tehdy dvůr se odebral do Olomouce, a vzpoura vídeňská potlačena přes pomoc maďarskou od vojevůdců císařských, knížete Windischgraetze a bana charvátského Jelačiče.

V Olomouci císař Ferdinand vzdal se (dne 2. prosince r.1848) vlády ve prospěch bratrovce svého, arciknížete Františka Josefa, i vyvolil pak sídlem Prahu, kde také život bohulibý dokonal (r. 1875).“¹⁰⁰

Stejně jako Gindely, i Šembera vidí jako výsledek revoluce v podstatě výměnu na trůně. Ve srovnání s Gindelym ale neopomněl připomenout průběh revoluce ve Vídni – kde se zase jednalo o vzpouru - dále zásluhy císařských velitelů Windischgätze a Jelačiče v jejím potlačení, a nakonec problém Uher, kde se explicitně mluví o tom, že se Maďaři chtěli

⁹⁸ A. GINDELY, A., c. .d, s. 114.

⁹⁹ Tamtéž, s. 114-115.

¹⁰⁰ F. ŠEMBERA, c. .d, s. 101.

odtrhnout a kdo se jim v tom protivil. V těchto interpretacích Maďaři působí jako hlavní desintegrační prvek. Ve všech případech je odtržení od monarchie implicitně považováno jako negativní jev, který vede k „děsné domácí válce“. Kromě toho texty budí dojem, že se revoluce roku 1848 týkala jenom Vídně a Uher, zatímco o Praze se (v česky psaných učebnicích!) mlčí.

Nakonec F. Šujan viděl průběh revoluce ještě jinak než Šembera nebo Gindely:

„Snahy o rozbití Rakouska. Brzy však někteří národové rakouští začali usilovati o rozbití Rakouska. Vlachové v království lombardsko-benátském se vzbouřili, by se od Rakouska odtrhli za pomoci krále sardinského. Uhři začali utiskovati národy nemaďarské v zemích uherských, a když dobrotivý císař jim v tom bránil, vzbouřili se, chtějí odtrhnouti se od Rakouska. Také Němci v zemích českých a alpských chtěli, by země alpské a české připojily se k Německu.“¹⁰¹

Podle Šujana byly hlavními aktéry vzpoury proti Rakousku Italové, Maďaři a Němci, kteří se snažily docílit rozbití Rakouska. V takové situaci našel Šujan samozřejmě protipól takových snah v rakouských Slovanech. V pomocných titulcích podél textu je možné naleznout jasný ale výmluvný nadpis: „Slované zachránili Rakousko“, k němuž učební text říká:

„Na obranu Rakouska chopili se zbraně **Slované** a **Rumuni** v Uhřích pod báním charvátským **Jelačičem**. Když z Vídně císařské vojsko mělo vytáhnouti jim na pomoc, vzniklo vzbouření ve Vídni a ministr vojenství (hrabě Latour) byl ohavně zavražděn.“¹⁰²

Revoluce v Praze se vůbec nekonala, a rakouští Slované v Uhrách bojovali proti vzpouře, která vypukla i v hlavním městě. Nicméně revoluce neskončila nastoupením nového panovníka, jak tomu bylo v předešlých příkladech, ale „utišením bouří“:

„Kníže Windischgrätz, jenž vojskem pokořil povstání v **Praze**, dobyl také Vídně a, potrestav přední buřiče smrtí, upokojil země české i alpské. Povstání Vlachů v Italii pokořil slavný maršálek hrabě **Josef Radecký**. Větší nesnáze byly v Uhrách. Uhři odtrhli se od Rakouska, prohlásili vlasti svoji za svobodnou **republiku** a náčelníka svého Ludvíka Košuta presidentem. Rakousku na pomoc přispěl ruský cár Mikuláš a pokořil Uhry u Vilagoše (při Maroši) 1849. Košut prchl do Italie a Uhry vrátily se pod panství císařovo.“¹⁰³

Vůbec poprvé se Šujan zmínil o revoluci v Praze, a to už jen jako o jejím pokoření. Zajímavé je, jak text považuje za naprosto přirozený nástroj utišení bouří „potrestání předních buřičů smrtí“ a nebo „pokoření povstání vojskem“. Z takových interpretačních strategií vyplývalo, že revoluce roku 1848 byla spíše chápána jako nelegitimní vzpoura, která narušovala integritu říše. Požadavky ani aktéři revoluce nebyly v takovém kontextu vůbec důležité. Autoři se učebních textů zaměřovali mnohem více na tuto desintegrační hrozbu, než na politický

¹⁰¹ ŠUJAN, F., c. d., s. 97.

¹⁰² Tamtéž, s. 97- 98.

¹⁰³ Tamtéž, s. 99.

program revoluce nebo na ujasnění jejích národnostních požadavků. Minimálně se reflektovala také sociální skladba revoluce a velice zajímavé je, že podle většiny českých učebních textů se revoluce v Praze skoro nekonala.

11. 8. Shrnutí

Tato analýza se zaměřila jen na některé významné politicko-socializační motivy rakouské oficiální narace dějin. Celkové pojetí dějin bylo z hlediska politicko-socializačního procesu zaměřeno na vytváření určitých identifikačních symbolů a exemplů, dále na legitimitační strategie, které měly vytvářet dojem o oprávněnosti a smysluplnosti existence říše, a nakonec na integrační cíle. Tyto konstrukce existovaly a působily ve vzájemné symbióze a navzájem se doplňovaly.

Politická sféra byla v těchto učebních textech sférou politického jednání několika aktérů: monarchů, vojevůdců a popřípadě rakouských národů. Přístup do této oblasti byl všem ostatním zamezen. O národech nebo jiných sociálních vrstvách se hovořilo jako o objektech politického jednání monarchů (motiv uctění selského stavu, stále se opakující motivy o lásce k poddaným a činění všeobecného blaha). Existence rakouské říše byla postavena v obecné rovině na diskurzu svornosti, který byl vyjádřen často spíše implicitně. Samozřejmě takový diskurz, podporující pocity svornosti a jednoty, vyplýval z historické zkušenosti, tzn. ze skutečnosti, že monarchie se primárně neformovala pomocí agresivní expanze. Díky tomu byl rakouský militarismus spíše obranným a postrádal agresivní rétoriku. Integrační cíle skryté v podtextech se projevíly také v konstrukci obranných válek proti konkrétními nepříteli. Vedle Francie a Pruska pro 18. a 19. století, šlo dominantně o Osmanskou říši, která se hrávala výraznou legitimitační roli ještě v textech ze druhé poloviny 19. století. V podstatě jenom osmanský nepřítel byl ale schopen dát Rakousku podtón určité vyvolenosti, zatímco vleklé války proti Francii a Prusku se daly ospravedlnit až příliš sekulárně. Nicméně všechny válečné konflikty měly implicitně i explicitně roli média, které předávalo vzkaz o nutnosti svornosti a o jednotě monarchie jako nejvyšší hodnotě.

Snaha o otevřené nebo skryté propagování a utvrzování o jednotě a svornosti se projevíla v celkové nebo obecné koncepci rakouských dějin, které sice byly primárně dějinami habsburských panovníků, ale mimo to se uznávaly lokální nebo národní rozdíly. To se týkalo tří nejvýznamnějších komplexů historických zemí. V naraci dějin do roku 1526 se tato skutečnost projevovala zcela jasně, po roce 1526 v obecné koncepci sice převládal centralizační charakter, který ale zjemňovala například „multikulturní“ koncepce čítanek chápaných jako doplněk dějepisného vyučování. V dějepisném čtení čítanek se setkávali

Rudolf Habsburský s Přemyslem Otakarem II., Libuše a Andreas Hoffer, nebo Mikuláš Zrinský s Karlem IV. atp.

V dějepisných učebnicích habsburský panovník plnil dvě základní funkce. První spočívala v symbolické rovině, protože panovník byl hlavním symbolem celého státu a ztělesněním jeho jednoty. Druhá pak spočívala v čistě praktické politické rovině, kdy to byl víceméně jenom monarcha, kdo byl jednajícím aktérem v politice. Přitom v zásadě vyplňoval předem dané a dost nekonkrétní schéma či klišé, vytvořené pro habsburského monarchu a odpovídající nejvíce osvícenskému pojetí, ale v podstatě nepřekračující stín Rudolfa I. Výjimku tvořili vedle Marie Terezie, Josef II. a František Josef I., kteří získali v učebních textech více konkrétní obraz, podtržený anekdotami a dalšími popularizačními strategiemi. To ale neznamenal, že by nějakým způsobem porušovali zaběhlý schématický obraz habsburského císaře. Panovníkovo jednání mělo vždy v podstatě jen jediný cíl – učinit svoje poddané šťastné a spokojené či postarat se o rozkvět říše.

S militarismem a jeho obranným charakterem souviselo i konstruování vojenských hrdinů. Vojevůdci – většinou aristokraté nebo členové panovnických domů nebo přímo habsbursko-lotrinské dynastie – byly vedle monarchů dalšími aktéry politiky v dějepisných učebnicích. Přesto se nejednalo o aktéry nezávislé na panovníkovi, protože se u nich často zdůrazňovala skutečnost, že sloužili císaři. Zatímco panovník vládl, tedy staral se o všeobecné blaho svých poddaných resp. rakouských národů, vojevůdce nastupoval v momentě nutnosti obrany. Učebnicové texty se potom orientovaly na oslavování jejich úspěchů ve spojení s propagací rakouské armády jako významné instituce ve státě. Nepochybně cílem bylo, aby žáci a studenti v rakouské armádě viděli armádu Radeckých a princů Evženů, a tedy chápali povinnou službu v ní pozitivně.

Interpretace krizových nebo konfliktních momentů rakouských dějin posloužila jako ukázka síly skrytých integračních a socializačních cílů v učebnicových textech. Připomínám, že pravdivé nebo nepravdivé líčení dějin není v tomto kontextu kritériem posuzování tohoto problému. Šlo mi o to, ukázat celkový obraz jaký se před studentem nebo žákem měl předestřít, s cílem vysvětlit motivy a cíle takové interpretace. Příklady válek z let 1859 a 1866 byly vybrány vědomě, aby ilustrovaly paradoxní situaci do jaké se oficiální rakouský militarismus dostával, když oslavoval neúspěšnou armádu v kontextu vážných teritoriálních ztrát, které napadaly obecnou koncepci o jednotě a svornosti. V kontextu diskurzu o svornosti a jednotě znamenala revoluce roku 1848 závažnou výzvu pro obě tyto „oficiální“ hodnoty. Podstatné ale je i to, že většina učebních textů byla napsána v konstituční době, která v mnohém požadavky revoluce 1848 realizovala v praxi. O to je zajímavější dominantně

negativní interpretace revoluce v několika vybraných učebnicích, které ji stále interpretovaly jako vzpouru. Za takovou interpretací mohl stát konservativismus autorů, stejně jako stále implicitně přítomný diskurz svornosti a duch integrace, který viděl v revoluci primárně snahu o rozbití Rakouska.

Pro úplnost považuji za nutné se zmínit o některých motivech, o kterých se tato analýza nezmínila. I ze zavedených pravidel je možné naleznout výjimky. Přestože dominantními aktéry dějepisných učebnic byli panovníci a vojevůdci, je možné se setkat například s lidovým hrdinou fabrikovaným na začátku 19. století Andreasem Hofferem¹⁰⁴ (vůdce tyrolského odporu proti Napoleonovi), stejně tak jako s legendárními postavami českých dějin Libuší a nebo Přemyslem.¹⁰⁵ Tyto postavy se objevovaly ale spíše v textech čítanek než v učebnicích, a to jak v textech pro české školy, tak i pro německé. Kromě toho existuje řada možností, na kterých by bylo možné ukázat problematiku konfliktu a krize – například konflikt mezi Rudolfem I. a Přemyslem Otakarem II., nebo stavovské povstání v Čechách a četné stavovské bouře v Uhrách, či bitvu u Moháče atd. Tato analýza je postavená na výběru a nekladla si za cíl pojmout všechny významné události rakouských dějin a jejich oficiální interpretace.

---

¹⁰⁴ Například: G. ULLRICH- W. ERNST- F. BRANSKY, c. d., s. 184-185, F. ŠUJAN, c. d., s. 94 nebo A. GINDELY, *Učebnice dějepisu pro obecné školy...*, díl III. Praha 1891, s. 84.

¹⁰⁵ Například: ULLRICH, G.- ERNST, W.- BRANSKY, F., c. d., s. 156-157.

12. Formování postojů k politické sféře

12. 1. Úvod

Tato kapitola se orientuje na analýzu formativních snah zaměřených na vytváření určitých vztahů nebo postojů k politické sféře nebo veřejné či státní moci. Ve studovaných textech jsem se zabývala několika okruhy celé problematiky. Na prvním místě šlo o to, jakým způsobem byl žákům a studentům představován společný stát, jeho instituce a jeho celková politická architektura ve vztahu k jedinci (nebo občanovi). Na dalším místě šlo o pojetí občanství, jež učební texty obsahovaly a o obraz vládnoucího panovníka jako reprezentanta státní moci a personifikaci jednoty monarchie.

V předlitavském případě byla občanská nebo politická výchova součástí vyššího základního a středního vzdělání. Vedle dějepisu, který měl tradičně plnit tyto funkce, byla vlastní občanská výchova součástí učebnic zeměpisu. Kromě občanské výchovy (*Bürgerkunde*) se ještě vyučovala rakouská vlastivěda (*Vaterlandskunde*), existující jako součást zeměpisné a dějepisné výuky nebo samostatně (podle stupně třídy). Učební osnovy pro národní školy s českým vyučovacím jazykem definovaly cíle výuky vlastivědy následovně:

„Cílem tohoto vyučování je schopnost vyjadřovati se jednoduchou formou o domácích poměrech samostatně pozorovaných...Probírají se tu pohádky a pověsti, mravy a zvyky, přísloví a pořekadla, společenské a hospodářské poměry domácí, okolní jevy přírodní a fyzické, práce domácího lidu, nejdůležitější zřízení občanská, humánní, všeobecně prospěšná, popisy míst stejně památných, vše to na základě pozorování a seznámení domácího místa s okolím domácího kraje i celé vlasti a konečně naší říše Rakousko-Uherské.“¹

Základní metoda vyučování vlastivědy v nejnižších stupních základních škol byla postavena na vztahování lokálního s obecným: žáci si měli osvojovat povědomí o svém místě, o svojí vlasti a o říši na základě hierarchie. Základní seznámení s „občanskými zřízeními“ bylo rovněž součástí vlastivědné výuky. Cíle zeměpisné výuky byly stanoveny již s patriotickými ohledy:

„Vyučováním zeměpisným jest probouzeti a pěstiti lásku k domovu, vlasti a říši, úctu ke kulturní práci a vědomí o potřebě vzájemné součinnosti.“²

I v tomto případě se operovalo s hierarchií postavenou na koncepci místa, vlasti a říše respektive rodného místa, užší a širší vlasti, zatímco vlastní cíl (probouzení a pěstování lásky)

¹ *Osnovy učebné pro školy obecné s českým vyučovacím jazykem v Království Českém*, Praha 1915, s. 11.

² Tamtéž, s. 12.

poukazuje na snahu státu o řízený patriotismus s pomocí zeměpisu. Postavení dějepisu bylo v tomto případě stále výrazně spojeno s vlasteneckou a občanskou výchovou:

„K vhodným partiím dějepisným přidruží se pokyny národohospodářské, sociální a občanská výchova. Touto pěstovati jest občanské ctnosti a objasniti mravní, sociální a hospodářskou podstatu našeho soustátí a státu vůbec.“³

Občanská výchova byla zařazena jako součást dějepisného vyučování, v rámci kterého se žáci dozvídali o základech politického zřízení státu, a měla za úkol pěstování občanských ctností a vysvětlení mravní, sociální a hospodářské podstaty Rakouska-Uherska. Co bylo obsahem dvou klíčových pojmů (občanské ctnosti a podstata říše) se ale v osnovách nespécifikovalo. Zmíněné texty ale ukazují na skutečnost, že v Předlitavsku, a zřejmě i v celé habsburské monarchii, se po roce 1867 vyučování občanské nauky, vlastivědy, zeměpisu a dějepisu oficiálně zaměřovalo na politickou a vlasteneckou výchovu už od nejnižších tříd základních škol. Nakonec tyto cíle byly dokonce zakotveny v Říšském zákoně o školách obecných v souvislosti s vyučováním zeměpisu a dějepisu.⁴

Obdobná situace byla i v případě středního školství, které mělo prohlubovat znalosti žáků ze základních škol. V případě reálků nebo gymnázií plnily tyto funkce dějepis se zeměpisem, v rámci kterých byly integrovány vlastivěda a občanská nauka. Například německé osnovy rakouských gymnázií instruovaly profesory v tomto duchu.⁵ Dějepis měl ovlivňovat postoje k politické sféře a doslovně rozvíjet vítané vlastnosti jedince jako byly vědomí jeho povinností a odpovědnosti, sebezapření a sebeobětování. V osmé třídách gymnázií se rakousko-uherskému dějepisní výuka věnovala v různé míře ve třetí, čtvrté a osmé třídě. V posledním případě byl první semestr (VIII. třídy) zaměřen na opakování dějin Rakouska-Uherska, zatímco ve druhém semestru šlo o studium správy, hospodářství, ústavy a kultury říše. Vedle toho byly dějiny Rakouska-Uherska vyučovány i v přípravné třídě gymnázií.⁶

Z těchto několika příkladů vyplývá, že se obecné postoje státu k politické výchově byly postaveny na ideologických funkcích některých předmětů (zeměpisu, dějepis, vlastivědy a občanské nauky) na úrovni základního i středoškolského (resp. gymnaziálního)

---

³ Tamtéž, s. 15.

⁴ *Nejdůležitější zákony o školství obecném spolu s učebními osnovami pro Království České*, Praha 1896, s. 3.

⁵ Přesněji: „Cíl dějepisného vzdělání by neměl zůstat jen u jeho intelektuálního charakteru, zájem a pochopení pro jevy veřejného života bude rozšiřovat národní a státní povědomí vlastního jedince a rozvíjet jeho pocit povinnosti a odpovědnosti, ctnosti sebezapření a obětování...“ in *Lehrplan und Instruktionen für den Unterricht an den Gymnasien in Österreich*, Wien 1900, s. 158.

⁶ Tamtéž, s. 8-10.

vzdělávání. Vzhledem k tomu, že učební plány podléhaly ministerské kontrole jednalo se o přímý vliv státu na vytváření obrazů domácí politiky.

12. 2. Obraz Rakouska-Uherska jako společného státu

Žáci a studenti předlitavských základních a středních škol se v rámci zeměpisného a dějepisného vyučování dozvídali základní informace o státě, ve kterém žijí. Tyto informace ale nebyly zdaleka jen objektivními výčty a statistickými popisy Rakouska-Uherska. Na prvním místě je nutné si všimnout skutečnosti, že jedním z alespoň implicitních cílů bylo načrtnout Rakousko-Uhersko jako jednotný stát. Samozřejmě bylo dosažení tohoto cíle poměrně složité vzhledem k etnické, náboženské a politické heterogenitě monarchie. Jednota nebyla ale v tomto případě jediným chtěným produktem vyučování. Jednalo se o strategii spojenou s definováním politického prostoru, ve kterém se každý jedinec měl pohybovat – to znamená, že šlo o to, jak se žákům a studentům (a tedy budoucím občanům Rakouska) předeštel celkový obraz jejich (politické) vlasti a samozřejmě také o snahu formovat základní postoje občanů ke státu.

K nejobecnějším obrazům Rakouska-Uherska patřilo jeho celkové zařazení do celoevropského kontextu, který je možné sledovat především v případě učebnic zeměpisu a vlastivědy:

„Rakousko-uherská monarchie patří i svým počtem obyvatel k největším státům Evropy i tím, že zde žije 12% obyvatelstva planety Země.“⁷

Obdobně i S. Nikolau popisoval Rakousko-Uhersko v podobném duchu:

„Říše Rakousko-uherská má zvláštní postavení mezi evropskými státy. Stojíc velikostí svou hned za Ruskem a počtem obyvatelstva za Ruskem a Německem, jest převahou státem vnitrozemským na rozdíl od ostatních velmocí.“⁸

A stejně tak A. Tille s F. Brdlíkem ve své učebnici zeměpisu srovnávaly Rakousko-Uhersko s Ruskem a Německem.⁹ Ve všech případech lze sledovat snahu o to podtrhnout význam Rakouska-Uherska v evropském kontextu. Připomínalo se, že monarchie je jedním z největších evropských států se 12% podílem na celé planetě Zemi. Učebnice dále zmiňovaly

---

⁷ R. MAREK, R. – F. M. MAYER – K. EPERJESY, *Vaterlandskunde. Für die oberste Klassen der österreichischen Mittelschulen*, Wien 1913, s. 14.

⁸ STANISLAV NIKOLAU, *Rakousko-Uhersko pro nejvyšší třídy středních škol (Zeměpis a občanská nauka)*, Praha 1913, s. 3.

⁹ ANTONÍN TILLE – FRANTIŠEK BRDLÍK, *Učebnice zeměpisu. Zeměpis mocnářství rakousko-uherského pro 4. třídu středních škol*, Praha 1906, s. 3.

zvláštní postavení země mezi evropskými státy a implicitně považovaly a označovaly Rakousko-Uhersko za velmoc.

I ti nejmenší Rakušané se v čítankách měli dozvědět nenásilnou a rádoby poetickou formou o říši ve které žijí:

„Velká je ta naše říše,
vzácný světa pás,
Alp tu nebetyčné výše,
divuplný Kras.
V horách trůní hlavy chladné,
dole žhavé jaro mládné.
Kdož by tady rád
nedlel napořád?
Mocná je ta naše říše
ve svém rozvoji,
v boji silná, i kdy tiše
kráčí v pokoji.
V klase život – v révě plamen –
píle milionů ramen
těží z hor i řek,
i kde moře jek.“¹⁰

V těchto dvou slokách básně *Naše říše* si žáci obecných škol měli osvojit mezi jiným představu, že jejich říše je velká, mocná díky (zřejmě průmyslovému) rozvoji a silná v boji. Očividným cílem bylo tedy, aby žáci a studenti viděli v Rakousku-Uhersku mocný, velký a významný stát, resp. velmoc. Takové vidění Rakousko-Uherska mělo zřejmě podporovat pocit hrdosti každého jeho občana. Vykreslování krás země potom mělo dodat celému poselství emocionální charakter, který měl napomoci lepšímu přijetí celkového obrazu země.

Nyní se zaměřím na to, jakým způsobem učebnice vykreslovaly vnitřní uspořádání Rakousko-Uherska z hlediska etnicko-náboženského i politického. Jak jsem již předeslala, skrytým cílem bylo ukázat a propagovat nebo přesvědčovat o jednotě v různosti. Vrátím se nyní ještě k pokračování citované básně *Naše říše*, která ve své závěrečné sloce na tento cíl nezapomněla:

„Mohutná je naše říše
v lásce ke ctnosti,
k domu Habsburskému dýše
stálou věrností.
Při Něm každý národ stojí,
láska k němu všechny pojí,
nic jí nezmaří
sláva císaři.“¹¹

Mohutnost monarchie měla podle této básně spočívat v její mravní síle (láska ke ctnosti) a dále ve věrnosti k habsburské dynastii, která tak zůstávala symbolickým pojítkem mezi

¹⁰ JAN ŠTASTNÝ – JAN LEPAŘ – JOSEF SOKOL, *Čítanka pro školy obecné. Vydání třídní s obrazem Císaře Pána*, díl III, Praha 1902, s. 125-126.

¹¹ Tamtéž, s. 126.

národy a dynastií, a tedy základem jednoty říše. V rámci čítanek je možné se setkat s více literární snahou o vykreslení etnické rozdílnosti Rakouska-Uherska. Například k čítance věnované české literatuře je možné nalézt následující článek nazvaný *Mocnářství rakousko-uherské*:

„A jak malebná jest tato směs národů! Lid dolnorakouský, zvláště vídeňský, jest pln životní svěžesti a umělecké vnímavosti, drsný Hornorakušan a Solnohradčan vede těžký život v tuhém boji se živly velkolepé přírody; Tyrolan žije v těsných údolích, v pěkných dědinkách, kde se ještě zachovaly staré mravy a malebné kroje; podobně Vlachové a Ladinové, Korutanci a Štýráci, Slovinci v Kránsku a Charváti v Istrii, Dalmatinci v bohatém obleku s lesklou zbraní zachovali svou rázovitost. Prostší jest obraz v Čechách jak u Němců na severu, tak u Čechův uvnitř země a pestřejší na Moravě, kde Hanáci, Slováci a Valaši poskytují obrazu barevné směsi, a přerozmanití národové v Uhrách a Charvátsku. Každý z těch kmenův a národů má svou řeč, své zvyky, svůj způsob života, své slavnosti a zábavy, svůj starý krok i zbraň, svou vzdělanost, svou národní poesii:

A právě tato rozmanitost slučuje všechny v jednotlivý celek, jehož nerozborným tmelem jest věrnost a oddanost všech k jasné rodině panovnické, kteráž jest jim všem společnou a záštitou a ochranou. Bez této pevné pásky naše říše rozpadla by se ve množství malomocných dílečkův, a pravdivými osvědčují se tu slova velikého myslitele, našeho Františka Palackého: «Kdyby nebylo Rakouska, musili bychom je utvořiti».¹²

Podle této interpretace je jednota Rakousko-Uherska opět postavena na tmelu věrnosti a oddanosti všech rozmanitých národů k císařské rodině, která pro ně všechny představuje ochranu a štít – autor tohoto textu ovšem neříká proti komu. Absence vnějšího nepřítele je očividná. Autor neopomenul ale skutečnost, že bez existence tohoto vyššího celku byly by místní národy a jejich státy jen *malomocnými dílečky*. Jednota a síla ve svornosti byly i v tomto případě ústředním vzkazem, který se daný text snažil zprostředkovat.

V jiných učebnicích se používalo mnohem prozaičtějších metod pro popis národnostní heterogenity Rakouska-Uherska:

„Dle národnosti přináležejí obyvatelstvo říše třem velikým národním kmenům: slovanskému, germánskému a románskému. Kmene slovanského jsou Čechové, Poláci, Malorusové neboli Rusíni, Chorvati, Slovinci a Bulhaři; germánského jsou Němci, kmene románského Vlachové (Italové) a Rumuni. Vedle těchto tří velikých národních kmenů bydlí v Rakousku-Uhersku Maďaři a rozptýleně Židi».¹³

V tomto případě se autoři zaměřili na běžný popis národnostní situace monarchie. Místní národy rozdělili do tří velkých skupin, čímž se ale Maďaři dostali logicky mimo tato kritéria a hovořilo se o nich dokonce v souvislosti s Židy. Podobně si s tímto úkolem poradil například

¹² VÁCLAV PETRŮ – JAN DRBOHLAV, *Čítanka pro školy měšťanské. S obrazem Jeho Veličenstva Císaře Pána*, díl III, Praha 1904, s. 245.

¹³ A. TILLE- F. BRDLÍK, c. d., s. 6.

F. M. Mayer ve své učebnici, když rozdělil rakouské národy do čtyř velkých skupin: na Němce, Slovany, Romány a Maďary.¹⁴

V jiné Lepařově učebnici byla tato národnostní heterogenita vykládána jako pro mocnářství přirozená situace:

„Území mocnářství nebylo nikdy obydleno od jednoho národa; trvalo mnoho věků, než se jen zhruba rozdělili nynější národové o dnešní své vlasti...“¹⁵

Zeměpisné a vlastivědné učebnice se samozřejmě nemohly snažit zamaskovat existenci tak silné národností rozdílnosti, takže se snahy o líčení Rakouska-Uherska jako jednotného státu muselo orientovat alespoň v jejich rámci jinak. V podstatě se snažily o to, ukázat Rakousko-Uhersko jako politicky jednotný a nábožensky téměř jednotný stát:

„Naše monarchie je rozhodně katolický stát, neboť dvě třetiny jejich obyvatel se přihlašují k této víře. Převaha katolicismu je rozpoznatelná především v Předlitavsku.“¹⁶

Samozřejmě, že převaha katolicismu v Rakousku-Uhersku byla statistickým faktem, který ale mohl být interpretován různě v závislosti na kontextu. Autoři této učebnice tvrdili, že monarchie je „rozhodně katolický stát“, což je kvalitativně odlišné tvrzení ve srovnání s čistě statistickým konstatováním o počtu katolíků v zemi, jak tomu bylo v případě učebnice Tilleho a Brdlíka, nebo samotného Mayera.¹⁷

Velice zajímavá je v tomto kontextu oficiální zeměpisná učebnice S. Nikolaua z roku 1913. Autorovy postoje k mnohým otázkám jsou překvapivě otevřené a kritické. Pokud zůstanu ještě u líčení náboženské situace v Habsburské monarchii Nikolau píše:

„V Rakousku-Uhersku jest 65.6% římských katolíků, 10.58% řeckých katolíků, 8.1% evangelíků obojího vyznání, 8.84% pravoslavných, 4.4% Židů a 1.3% muslimů.“¹⁸

Tato statisticky suchá konstatování byla ale doplněna poněkud odlišným úvodem:

„V naší říši jest však mnohdy příslušenství k určité církvi důležité politicky a kulturně, ale také naopak se mu nepřikládá žádného významu.“¹⁹

I další názory, které Nikolau ve svém učebním textu mládeži předkládal byly velice realistické až kritické. Zatímco v předešlém citátu autor připustil politický význam příslušenství k církvi (je nutno připomenout, že tyto výroky patří do konstituční éry

¹⁴ FRANZ M. MAYER, *Geographie der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (Vaterlandskunde) für die vierte Classe der Mittelschulen*, Wien-Prag 1896, s. 50-51.

¹⁵ JAN LEPAŘ, *Popis mocnářství Rakousko-Uherského ku potřebě středních škol*, Praha 1875, s. 64.

¹⁶ R. MAREK – F. M. MAYER – K. EPERJESY, c. d., s. 19.

¹⁷ A. TILLE – F. BRDLÍK, c. d., s. 7 nebo F. M. MAYER, c. d., s. 51.

¹⁸ S. NIKOLAU, c. d., s. 70.

¹⁹ Tamtéž, s. 68-70.

Rakousko-Uherska, kde byla garantovaná náboženská svoboda a *de facto* i rozlučka státu a církve), na dalších místech učebního textu nevytvářel příliš pozitivní dojem o monarchii:

„Málokterý stát jest se stanoviska politického tak složitým útvarem jako Rakousko-Uhersko. Již sám název složitost onu napovídá, ale naprosto nevystihuje.“²⁰

Na dalším místě Nikolau pokračuje:

„Jako Předlitavsko není politicky jednotné, tak ani země koruny uherské, ač v menší míře, nejsou politicky sjednoceny.“²¹

V obou případech tedy Nikolau explicitně připustil neexistující politickou jednotu Rakousko-Uherska a jeho popis mocnářství vrcholil v podobném duchu v následujících větách:

„Říše rakousko-uherská, jež rostla téměř půl tisíciletí z rozličných nesourodých politických jednotek, nemá zeměpisné jednoty. Kdežto ostatní evropské státy jsou i s hlediska zeměpisného celky buď uzavřeny mořem (Velká Británie, Dánsko, Itálie, Rusko) nebo národnostně jednotné (Španělsko, Portugalsko, Francie, Německo, Švédsko, Norsko atp.), nenacházíme u říše rakousko-uherské těchto jednotících znaků.“²²

Podle Nikolaua monarchie neměla ve srovnání s jinými evropskými zeměmi ani politickou, ani zeměpisnou jednotu, a nakonec samozřejmě ani národnostní jednotu. V dalším textu Nikolau připouští, že jednotu mocnářství je založena na společném panovníkovi a na některých politických institucích. Zcela typická je skutečnost, že Nikolau považoval země jako Španělsko nebo Francie, ale i ve skutečnosti relativně národnostně heterogenní Německo (připomínám minimálně polskou menšinu ve východních oblastech Německa) jako národnostně jednotné státy. Zřejmě nejvíce zarážejícím je to, že autor mluvil o politické nejednotě jako o důsledku spojení nesourodých historických jednotek. Jak ukazuje předešlá kapitola, oficiální narace rakousko-uherských dějin byla naopak postavena na historické logice spojení těchto jednotek. Tuto oficiální naraci Nikolau očividně popíral. Je ovšem nutné říci, že podobně kritická pojetí nebyla běžnou součástí rakouských učebních textů. Mnohem běžnější byla strategie ukazující Rakousko-Uhersko jako etnicky a nábožensky různorodý stát, jehož různost ale není překážkou jeho jednoty a moci.

Od nejrannějšího školního věku se děti měly seznamovat s různými kategoriemi identifikace jako byla například říše, vlast nebo domov. V čítance pro obecné školy autoři vybrali zeměpisné texty podle již zmíněné pedagogické metody – od místního (domov) ke globálnímu (říše, širší vlast). Kategorie říše byla dětem vysvětlena následovně:

---

²⁰ Tamtéž, s. 1.

²¹ Tamtéž, s. 3.

²² Tamtéž, s. 4.

„Nejvyšší hlavou každé země jest zeměpán čili panovník. Čechy, Morava, Slezsko, Rakousy, Uhry a ještě mnohé jiné země mají jednu nejvyšší hlavu, jednoho společného zeměpána čili panovníka (mocnáře). Tím způsobem spojeny jsou jednotlivé tyto země v jeden veliký celek, který se jmenuje říše.“²³

Tento jednoduchý text žákům vysvětlil v podstatě to, že jejich říše existuje díky tomu, že jednotlivým zemím vládne jeden panovník resp. mocnář. Taková interpretace byla postavena *de facto* na personální unii jako základu monarchie, a to i přesto, že v rámci oficiálních interpretací převládala snaha vidět Rakousko-Uhersko spíše jako reálnou unii. Nicméně tento text dobře ilustruje relativní neúspěšnost těchto snah a specifickou roli, kterou stále sehrávala postava panovníka.

K celému tomuto problému vidění Rakouska-Uherska jako společného státu se váže i problém definování nebo vidění vlasti. Bezpochyby bylo cílem veškerého snažení, aby občané Rakouska (o Uhersku nehovořím především proto, že rakouští občané nebyli uherskými občany a naopak) viděli Rakousko jako svojí vlast. Některé čítankové texty pomohou přiblížit, jaké bylo oficiální vidění vlasti. Na prvním místě je nutné odlišit slova vlast a otčina v českém jazykovém prostředí a jejich ekvivalenty v německo-rakouském jazykovém prostředí, *Heimat* a *Vaterland*. Přitom slovo otčina se v českém kontextu buď překládalo jako vlast, nebo se namísto slova otčina používalo slovo říše. Taková situace nastala v čítankovém textu pro obecné školy.²⁴ Autoři spojovali pojem vlasti s užším pojetím, se zemí, s místem ve kterém se jedinec narodil. Vlast a domov jsou pro ně dva spolu spojené pojmy. O otčině se tato čítanka nezmiňuje a hovoří podobně jako například V. Müller ve své řeči o vlasti a říši (viz dále). Kategorie říše, ale nikdy nemohla mít stejné emocionální chápání jako vlast. Jinak řečeno jen těžko mohla v českém kontextu vzniknout situace, ve které by se dalo říci, že Čechova otčina je Rakousko, přestože tomu tak ve skutečnosti bylo. Jinak ale viděli situaci německojazyční autoři:

„Tam, kde jsme se narodili je naše vlast; zemi našich otců nazýváme otčinou. Vlast je částí naší otčiny a ta je přes veškerou svou velikost jen kouskem veliké, veliké Země.“²⁵

Snaha o propojení obou kategorií je v tomto textu velice patrná. Místo narození je považováno za vlast, zatímco země, která byla zděděna po otcích a má historickou (a snad i politickou) kontinuitu je definována jako otčina. Vlast je pak považována za část otčiny.

²³ JAN ŠTASTNÝ – JAN LEPARĚ – JOSEF SOKOL, *Čítanka pro školy obecné. Vydání v pěti dílech*, III. díl, Praha 1879, s. 71.

²⁴ „Zemi tu, ve které je náš domov, vlastní svou zoveme... Čechovi vlastní jsou Čechy, Moravanu Morava, Slezanu Slezsko.“, in tamtéž, s. 70.

²⁵ K. SCHWALM- E. HOFMANN, *Erzählungen und Bilder aus der Geschichte für österreichische Bürgerschulen*, Theil 1, Wien 1910, s. 5.

Srovnáme-li dva čítankové články pod názvem *Vlast* a *O lásce k vlasti* v německy a česky psaných čítankách, je možné vidět velice podobné ale i velmi odlišné rysy:

„Kde jsi, člověče, poprvé Boží slunce spatřil; kde na tebe poprvé svítily hvězdy nebeské; kde jsi poprvé uviděl s posvátnou hrůzou Jeho všemocné blesky a Jeho bouřlivý víchř: tam je tvoje láska, tam je tvoje vlast...kde tě tvoje matka poprvé vzala s radostí do náruče a tvůj otec ti poprvé vložil do srdce učení moudrosti: tam je tvoje láska, tam je tvoje vlast.“²⁶

Vlast byla chápána jako místo narození, místo, kde člověk vyrostl a kde získal první poznatky o světě a o Bohu. Byla zde akcentována vazba na rodiče, resp. na matku a otce jako na ty, kdo spoludefinují kategorii vlasti.

„Ve vlasti své poprvé světlo Boží jsme spatřili, ve vlasti své prvním zvukům jazyka mateřského jsme se učiti počali, známosti a umění přirozených i nadpřirozených věcech jsme nabyli, rozum svůj vzdělali a vycvičili...A kdož matku a otce svého opravdově miluje, ten i vlast svou nade všechno milovati bude; neb i otec náš, otcův otec a matka naše, matčina matka a snad i všickni předkové této vlasti náleželi.“²⁷

Český text pracoval s podobnými jevy, ale kladl větší důraz na mateřský jazyk a na historickou kontinuitu místa narození, které je předáváno předky. Přitom je zajímavé, že německý text používá pro slovo vlast německé slovo *Vaterland* a nikoliv *Heimat*, ale vidí takto pojatou vlast poměrně lokálně.

Tato dichotomie vidění vlasti a říše nebo otčiny, kterou je možné sledovat v rakouském kontextu potom měla poměrně vážné důsledky v dalším vidění politické dimenze vlasti. Je nutné připomenout, že národní pojetí vlasti (a to i v rámci nacionalistických diskurzů) pracovalo s apriorně nepolitickými pojmy, zatímco otčina resp. říše byla apriorně politická a skrývaly se za ní říšské instituce jako císař, armáda nebo státní administrativa.

12. 3. Obraz rakousko-uherského panovníka jako integračního symbolu

Pokud tedy byla říše obecně definována na základě existence všem jednotlivým zemím společného jednoho panovníka, musel právě rakousko-uherský monarcha sehrávat zvláštní roli i v rámci učebních textů. Ve skutečně bylo definování a užívání panovníka zcela výjimečným diskurzem. Vytváření veřejného obrazu rakousko-uherského mocnáře je možné sledovat ve dvou vzájemně spojených tématech. Za prvé se jedná o vlastní definování politického postavení panovníka v rámci politického systému monarchie, a za druhé o zcela

²⁶ G. ULLRICH- W. ERNST – F. BRANSKY, *Lesebuch für österreichische allgemeine Volksschulen. Ausgabe in acht Teilen, Fünfter Teil*, Prag 1906, s. 193.

²⁷ JAN ŠTASTNÝ- JAN LEPARĚ,- JOSEF SOKOL, *Čítanka pro školy obecné. Vydání osmidílné*, díl VI., Praha 1893, s. 10.

konkrétní snahy o popularizaci vládnoucího císaře a krále jako jedince. Bezpochyby byly obě dvě strategie vzájemně propojeny.

Ústavní pozice rakouského panovníka definovaná v učebnicových textech následovně:

„Císař a král jest hlavou státu a nositelem koruny. Osoba jeho jest podle ústavy *posvátná a nedotknutelná*; moc zákonodárnou provozuje ve spolku a souhlasu se zastupitelstvy lidu, moc výkonnou, jež mu výhradně přísluší, skrze odpovědné státní ministry a úředníky jím jmenované; jest vrchním velitelem vojska, vypovídá válku, zjednává mír a státní smlouvy. Propůjčuje šlechtictví a vyznamenání; jeho jménem se vyhláší soudní rozsudky a jemu samotnému přísluší, aby udělil odsouzeným milost (amnestii). Nastupuje vládu, panovník činí přísahný slib na ústavu v Rakousku před říšskou radou, v Uhrách při korunování.“²⁸

Tento text sice skutečně shrnoval ústavní pravomoci a celkové vymezení pozice vládnoucího rakousko-uherského mocnáře, ale na druhou stranu navodil nezvyklou situaci použitím některých slovních spojení jako „moc výkonnou (provozuje – V.S.), jež jemu výhradně přísluší, skrze odpovědné státní ministry a úředníky jím jmenované“, čímž došlo k očividnému podtržení panovníkových pravomocí v zemi. Podobné slovní obraty mají souvislost se obecným diskurzem, který činil z císaře a krále téměř výlučného aktéra politického jednání. Tille a Metelka sice říkají, že výkonnou moc panovník vykonává pomocí státních ministrů a úředníků, ale tito státní ministři a úředníci potom už v žádném textu nijak výrazně nevystupují. Vedle toho učební texty se obecně snažily vyvolat dojem, že ústavní režim je v Rakousku-Uhersku z vůle a rozhodnutí císaře, jak ukáží za nedlouho.

Nicméně tento text se věnoval postavě panovníka poměrně detailně a shrnoval jeho pravomoci a postavení velmi globálně. V dějepisných textech se v rámci představení rakouské ústavy autoři snažili o poměrně obecné a stručné shrnutí a kladli větší důraz na vlastní osobnost vládnoucího císaře a krále a propagování jeho otcovského vztahu ke všem národům (viz dále).

Například F. Šujan definoval postavení panovníka takto:

„Císař rakouský jest králem uherským. Se sněmem vídeňským (říšská rada) císař vydává zákony platné jen pro království a země na říšské radě zastoupené.“²⁹

I zkrácené postranní heslo v Šujanově učebnici informovala studenty, že „V Rakousku vládne císař a říšská rada“³⁰, což ukazovalo, že Šujan definoval panovníka primárně skrze jeho vztah k parlamentu.

²⁸ ANTONÍN TILLE – JINDŘICH METELKA *Statistika mocnářství Rakousko-uherského pro vyšší třídy středních škol*, Praha 1907, s. 156.

²⁹ FRANTIŠEK ŠUJAN, *Učebnice dějepisu pro měšťanské školy*, díl III., Praha 1899, s. 104.

³⁰ Tamtéž.

Další studované učebnice se obecně držely ústavních pravomocí panovníka, ale odlišnosti je možné sledovat v některých slovních spojeních. Například jiná zeměpisná učebnice A. Tilleho a F. Brdlíka říkala, že:

„Osoba panovníkova jest posvátná a nedotknutelná. Moc výkonnou provozuje Jeho Veličenstvo svými ministry a jemu podřízenými úředníky, a zákonodárnou moc sdílí se svými národy...“³¹

I v tomto případě autoři opakují tezi o výkonné moci císaře provozované pomocí *jeho* ministrů a *jemu podřízených* úředníků, ale v oblasti zákonodárství dali císaři za partnera *jeho* národy. Implicitně je klíčovým tedy zase císař – pak jsou to jeho ministři, jemu podřízení úředníci a nakonec jeho národy. Zároveň tato větná spojení vytvářela dojem určitého vlastnického vztahu mezi císařem a ministry, úředníky a národy.

Poměrně rozšířená a původně německy vydaná učebnice A. Gindelyho v českém překladu ve svém úvodu do rakouské ústavy konstatovala:

„...císař rakouský v souhlasu rady říšské a sněmů zemských dává zákony, které se týkají celé říše anebo jednotlivých zemí a že i příjmy státní nemůže bez jejich vůle nakládati. Ve vlastní vládě a v moci výkonné musí císař zákony tyto zachovávat i činí při nastoupení vlády slib, že „bude základní zákony království a zemí na říšské radě zastoupených věrně zachovávat i v souhlasu s nimi a zákony obecnými panovati“. Císař moc vládní vykonává skrze odpovědné ministry, které sám jmenuje a propouští, on uděluje titule a řády, má vrchní velení nad vojskem a námořnictvem, vypovídá válku, činí mír a uzavírá smlouvy s jinými státy.“³²

Samozřejmě, že jako většina učebnic, i tato se držela ústavních definic panovníka, což vedlo k poměrně stereotypnímu pojetí panovníkova legislativního postavení. V tomto případě byl císař definován opět v jeho vztahu k parlamentům, zdůrazňovala se jeho přísaha na předlitavskou ústavu, ale neopomínal jeho výsadní pozice v rámci vlády a armády. Učební texty tak byly zrcadlem politického režimu v Rakousku-Uhersku.

Rakouské politické autority ale nezapomínaly ani na ty úplně nejmenší. Císař Pán totiž vystupoval i v čítankách, kde se děti měly s jeho postavou seznámit jednoduchou a nenásilnou formou. Jedna z čítanek tedy například dětem vysvětlila, že:

„Císař Pán jako hlava říše má své rádce neboli *ministry* a v každé zemi svého *místodržitele* nebo *správce země*.“³³

Autoři čítanky zde očividně císařovy pravomoci pro svoje účely zjednodušili a to dokonce protiústavně, jelikož udělali z odpovědných ministrů císařovy rádce. Podobné tvrzení přitom

³¹ A. TILLE – F. BRDLÍK, c. d., s. 9.

³² ANTONÍN GINDELY, *Dějepis pro školy obecné a měšťanské. Díl třetí. Obrazy a příběhy z dějin středního a nového věku se zvláštním zřetelem k dějinám rakouským pro osmou třídu rakouských škol obecných a měšťanských*, Praha 1880, s. 117.

³³ J. ŠTASTNÝ – J. LEPAR – J. SOKOL, c. d., s. 72.

spíše zapadalo do absolutistické éry než do konstitučního kontextu (učebnice byla vydána v roce 1879).

Postava panovníka byla v rámci učebních textů líčena poměrně jednoduše – v zásadě se učební texty, až na některé výjimky, neodlišovaly od zákonem stanoveného obrazu. Tento obraz se ale nedal chápat bez spojení s konkrétním panovníkem jako vládnoucím jedincem na jedné straně a se zcela specifickou symbolickou funkcí, kterou měl rakouský mocnář vykonávat na straně druhé. Tato funkce spočívala v jeho klíčové integrační roli, postavené v 19. století na diskurzu svornosti a na rádobý osobním a emocionálně podtrženém vztahu císaře a krále a jeho národů, který měl být úhelným kamenem stavby celé říše. Jak konstatoval S. Nikolau: „Jednota říše dochází nejvyššího výrazu osobou panovníkovou.“³⁴, a na dalším místě tvrdil v obdobném duchu, že:

„Nejpatrnějším jednotícím prvkem jest osoba panovníkova a některé společné záležitosti, které již brzo po r. 1526 stávaly se společnými všem částem habsburského panství, třeba že měly ony části dosud samostatnou správu.“³⁵

Nikolau vyjádřil naprosto přesně hlavní a ve skutečnosti zcela klíčovou roli rakousko-uherského panovníka ve faktické i symbolické sféře. Byl to panovník, kdo vedle společných záležitostí (zahraniční politika, finance a armáda) sjednocoval tak heterogenní stát, jako bylo Rakousko-Uhersko. Samozřejmě, že i toto byl důvod, proč byl císař a král tak vysoce exponovanou postavou učebnicových textů. Cílem bylo nejenom mládež utvrzovat v tomto výjimečném postavení panovníka, ale také jeho obecná popularizace, která měla toto panovníkovo výjimečné postavení podporovat.

Nejvýraznější byla snaha o propagování císaře jako symbolu a vlastní záruky svornosti, která byla postavena na koncepci *císaře a jeho národů*:

„Velikou péčí věnuje Jeho Veličenství svým národům, přehlížeje i k rozmnožení jich blahobyť i k rozvoji duševních jejich sil a k rozkvětu jazyka a jejich národnosti. Pod jeho otcovskou vládou učí se četní národové rakouští poznávati se ctíti se co spojenci k veliké úloze, k pokroku na dráze vzdělanosti. Kež žádným nemilým zjevem svornost mezi nimi se nerušila, kež by každý z nich druhému svému přál duševní a hmotný vývoj jeho, a nižádný netoužil zveličiti se na úkor jiných. Každý národ ať si váží si vysoce jazyka starých otců svých a neustává ho vzdělávati, všickni pak ať věrně oddáni jsou vznešenému svému panovníku.“³⁶

J. Sokol v tomto případě spojil koncepci multietnického rakušanství se symbolickou postavou vládnoucího císaře, který má díky svojí otcovské vládě a péči, které věnuje všem národům

³⁴ S. NIKOLAU, c. d., s. 112.

³⁵ Tamtéž, s. 6.

³⁶ JOSEF SOKOL, *Dějepisná čítanka pro mládež dospělejší*, Praha 1867, s. 153.

svojí říše bez rozdílu. Jinými slovy Sokol zdůrazňuje, obdobně jako oficiální ideologie, že všechny národy v Rakousku jsou si před císařem rovny. Tato rovnost národů před císařem byla v dobových diskurzích klíčová a byla v centru tohoto otcovského vztahu mezi císařem a králem a jeho národy.

Učební texty samozřejmě pracovaly nejen s touto myšlenkou, ale zaměřovaly se poměrně sofistikovaně do popularizačních strategií, které se snažily o co nejpozitivnější obraz císaře a neopomínaly také jeho lidský rozměr. Cílem bylo císaře poznat i jako člověka. Exponovanost jeho osobnosti se reflektovala často i tím, že byl obrázek Jeho Veličenstva na titulní stránce učebnic (nejčastěji šlo o čítanky pro obecné školy).

Klasickým nástrojem popularizace císaře byly anekdoty, které měly nenásilným způsobem vytvářet o vládnoucím panovníkovi (stejně jako o jiných postavách dynastie jako byl Josef II. a Marie Terezie, František I.) určitý charakterový obraz. Velice zajímavé jsou anekdoty z císařova dětství:

„Někteří školáci neradi se učívají. Takové zahanbuje nejeden syn z vysokého rodu. Císařští princové učí se od útlého mládí všelikému umění, ano i dvěma i třem jazykům najednou. Učitel jeden po druhém přichází, aby jej cvičil. Hry jejich bývají cvičením.

Arcikníže František Josef, císař nyní panující, nebyl ještě ani šestiletý a již sbíral a sušil květiny. To pověděla hraběnka z Kolovrat učenému českému hraběti Kašparovi ze Šternberka, hlavnímu zakladateli českého musea v Praze, a vybídla jej, aby mladému arciknížeti poslal pěkné sušené květiny a připsal k nim jak se po česku jmenují. Hrabě tak učinil, a princ měl velikou radost; i poděkoval hraběnce i hraběti listem, jehož písmo bylo složeno z liter tištěných a na papír nalepených. Psaníčko to znělo:

Milá Kolovrat!

Já Vám a hraběti ze Šternberka mnohokrát za ty sušené květiny děkuji. Též nápodobně pro Vás takové sušiti budu.

V Schönbrunně dne 1. srpna 1836.

*F.J.*³⁷

Funkcí této, dnes možná velmi zábavně znějící anekdoty, bylo hned několik. Malý císař byl na prvním místě uváděn jako příklad pro všechny učící se děti. Mládež se také seznámila s mocnářovou dětskou zálibou ve sběru sušených květin, ale v neposlední řadě s tím, že jejich císař ovládá již od šesti let český jazyk. V posledním případě se jednalo o velice významný vzkaz, který reflektoval postavení a význam českého jazyka pro české školní (i mimoškolní) publikum.

Malý císař (arcivévoda) vstupoval do čítanek ještě jednou v jedné z nejpobulárnějších anekdot tehdejší doby nazvané *Vnuk a děd*. V ní vystupuje vedle arcivévody Františka Josefa i

---

³⁷ JAN ŠTASTNÝ – JAN LEPARĚ – JOSEF SOKOL, *Čítanka pro školy obecné. Vydání v pěti dílech*, díl III, Praha 1879, s. 94.

jeho dědeček císař František a prostý voják, stojící na vartě schönbrunnského zámku. Tato anekdota podtrhovala dva významné motivy: lásku a respekt budoucího panovníka k armádě a jeho vztah s dědečkem. Celý příběh je o tom, že malý, sotva šestiletý František Josef, chce obdarovat penízem prostého vojáka stojícího na vartě, ale vojenské předpisy vojákovi nedovolují si peníz vzít. Autorita císaře a skutečnost, že malý arcivévoda s dědečkovou pomocí strčí peníz vojákovy do torny, pak umožnily obdarování prostého vojáka :

„Kmet blahotou všecken čilý
k miláčkovi se přichýlí,
v mladé líce jej celuje,
k výši torby pozdvihuje,
ať po čem jeho vůle táhne,
rukou něžnou sám dosáhne.“³⁸

Tento příběh měl vykreslovat malého arcivévodu a budoucího vládnoucího mocnáře v těch nejdojemnějších barvách. Všechny tři postavy byly pečlivě vybrány – císař František I., jeho údajně nejmilejší vnouček František Josef, i voják. Čítanky potom nebyly jediným místem, kde se rakouští občané s tímto příběhem mohli setkat. Ve druhé polovině 19. století se jeho grafické provedení dokonce tisklo na pohlednice.

Anekdoty z mocnářova dětství nebyly jediným způsobem masové popularizace a komunikace jeho osobnosti. V učebních textech můžeme najít například další motivy spojené s vládnoucím panovníkem jako byl motiv vzorného plnění povinností a pracovního nasazení, a nebo motiv takzvaných „ran osudu“, které z císaře a krále dělaly zkoušeného smrtelníka. Tak například učebnice E. Hannaka o Františku Josefovi I. čtenářům tvrdila, že:

„Už jako princ prokazoval silný pocit povinnosti, který ho jako císaře provázel po celou dobu jeho vlády i tehdy, kdy ho jako bratra, otce a manžela potkaly neúnosné rány osudu...“³⁹

Motiv plnění povinností se opakovat na mnoha místech – například i učebnice občanské nauky tvrdila:

„Císař František Josef I., vzor silného plnění povinností a neúnavné radosti z práce, věnoval od svého nástupu na trůn všechny svoje síly říši, a díky tomu si získal nejen lásku svých poddaných ale také vážnost a úctu všech panovníků a národů Evropy.“⁴⁰

Líčení císaře jako vzoru plnění povinností bylo zřejmě spojeno se snahou vyvolat i v žácích a studentech obdobný pocit povinnosti a dobrý vztah k práci i k odpovědnosti v rámci sociální role, kterou měl každý z nich v budoucnu vykonávat. Jednalo se tedy v podstatě o určitý

³⁸ JAN ŠTASTNÝ – JAN LEPAŘ – JOSEF SOKOL, *Čítanka pro školy obecné. Vydání ve třech dílech. S obrazem císaře Pána*, díl III, Praha 1902, s. 200.

³⁹ EMANUEL HANNAK, *Lehrbuch der Geschichte der Neuzeit für die unteren Klassen der Mittelschulen*, Wien 1905, s. 109.

⁴⁰ R. MAREK – F. M. MAYER – K. EPERJESY, c. d., s. 212.

disciplinační nástroj, který chtěl skrze postavu mocnáře plnění povinností jako praxi pomoci internalizovat v každém občanovi monarchie. Panovník stojící na nejvyšším postu státní správy nad všemi, byl prezentován jako někdo, kdo je hluboce oddán svým povinnostem a plní je za každých okolností, jak tvrdil Hannakův text. Věrné plnění povinností bylo ovšem spojeno nejen s císařem, ale bylo i součástí textu rakouské hymny, kde se ve druhé sloce zpívalo:

„Plňme věrně povinnosti,
chraňme právo počestně.“

Text hymny tedy reflektoval tento obecný (ideální) étos rakousko-uherské společnosti, ve které měl mít každý své místo a znát z něj vyplývající povinnosti. Vedle toho bylo velice obvyklé spojovat osobnost císaře s prací a oddaností k práci. Zjednodušeně řečeno, rakouský císař byl alespoň podle učebnic pracovitý. Gymnaziální profesor Václav Müller na pražském malostranském gymnáziu promluvil ke studující mládeži svého ústavu u příležitosti císařových sedmdesátých narozenin:

„Život jeho byl věnován práci. V těžkých dobách ujal se otěží vlády. Na všech stranách zuřil požár vzpoury a výbuchy vášní, které hrozivou záplavou ozařovaly temnou budoucnost. Ale s důvěrou v pomoc Boží dal se mladiství panovník do práce a brzy zasvitlo slunko míru nad národy rakouskými.“⁴¹

V další části své slavnostní řeči profesor V. Müller zdůraznil tento étos pracovitosti a plnění povinností ve vztahu ke státu, popřípadě společnosti:

„Po příkladě svého vznešeného panovníka vineme věnec dubové listí, které znamená věrnost, jež zachováme svému panovníku v každé době ať mír se na nás usmívá, ať zuří lítice války, věrnost, kterou podporuje síla, podobná síle věkovitého dubu, jež vzdoruje blesku a vichřici. A v tuto svěží zeleň vplétáme růže, růže lásky k tomu, jehož hlava posvátným olejem pomazána, lásky, kterou přikazuje nám sám Bůh, skrze něho králové vládnu a zákonodárci spravedlivě soudí. A k tomu přidáme vonné resedy – ctnost píle a pracovitosti, která z nás učiní hodné občany, dbalé a užitečné členy říše i vlasti.“⁴²

Podle tohoto textu byla koncepce dobrého občana, stejně jako užitečného člena říše a vlasti, úzce spojena s pracovitostí a pílí, která byla měla svoje vzorové ztělesnění v císaři a králi. Disciplína a práce byly úzce spojeny s chápáním hodného/dobrého občana a představovaly vlastní náplň tohoto slovního spojení. I zde je možné sledovat použití dichotomie říše a vlasti, což očividně nebyly shodné pojmy ani v tomto případě.

---

⁴¹ Výroční zpráva c.k. českého státního gymnasia na Malé Straně v Praze za školní rok 1900-1901, Praha 1901, s. 2.

⁴² Tamtéž, s. 5.

Císařova pracovitost se stala tedy hlavní součástí učebních textů různého zaměření a celkově patřila k jeho nejrozšířenějším lidským vlastnostem. Vedle toho byl samozřejmě ověřen celou řadou panovnických vlastností, jako byla zbožnost nebo moudrost. T. Tupetz ve svých *Obrazech z dějin* samozřejmě neopomenul zhuštěně shrnout význam vlády císaře a krále Františka Josefa I. v tomto duchu:

„Vyjmenovat všechno, co císař František Josef I. pro své národy vykonal zde není možné...Dlouho před východem slunce, když město ještě leží v dřímotách, začíná svojí činnost. Když pořádá všeobecné audience má k němu každý, ať bohatý či chudý, vznešený či nízký, přístup. Císařova přesnost je příslovečná. To je důvodem proč se také každý Rakušan celou svou duší vzhlíží ve svém císaři.“⁴³

Zdůraznění existence všeobecných audiencí, jejichž propagování se stalo jedním ze znaků demokratizace monarchovy postavy, nebylo v učebních textech nijak dominantní, ale přesto se objevovalo. Zcela ve stejných intencích hovořila i německy psaná a oficiálně nepovolená, avšak zcela loajální učebnice dějepisu F. Mohaupta. V tomto případě ale spojil autor motiv císařovy pracovitosti a plnění povinností s dalším motivem již zmíněných ran osudu:

„Co jej drží, tohoto trpitele, na trůně vzpřímeného? Pravá bohobojnost a práce. Vídeň ještě spí, a on už sedí u psacího stolu a vyřizuje akta. On je hrdinou věrnosti povinnosti a vzor přesnosti.“⁴⁴

Tento obraz přesně zapadal do celkového obrazu Františka Josefa I., který vytvořila dobová propaganda během jeho vlády.⁴⁵ Ukazuje císaře a krále jako bohobojného, zbožného, pracovitého a těžce zkoušeného panovníka, který veškerý svůj život věnoval péči o svou říši. Přes poměrně tradiční pojetí rakousko-uherského mocnáře je tedy možné vidět některé popularizační snahy, spojené hlavně s propagováním jeho pracovitosti, existence všeobecných audiencí, a nakonec i popularizace jeho osobních tragedií. Rakouská propaganda v případě panovníka nezůstávala jen u tradičních vlastností a ctností spojených s monarchou obecně, ale pracovala i na jistém jedinečném obrazu Františka Josefa I., který měl, nebo alespoň chtěl mít vztah ke společenskému (a nakonec i každodennímu) životu.

12. 4. Být dobrým občanem: pojetí občanství v předlitavských učebních textech

Moderní občanský princip se v Rakousku-Uhersku druhé poloviny 19. století stával součástí politiky relativně pomalu. Od schválení konstituce roku 1867 byli alespoň teoreticky

---

⁴³ THEODOR TUPETZ, *Bilder aus der Geschichte für Mädchenbürgerschulen*, Theil 3, Wien – Prag 1908, s. 75.

⁴⁴ FRANZ MOHAUPT, *Lernbüchlein für Geschichte. Für die österreichische Bürgerschulen und die damit verbundenen einjährigen Lehrkursen*, Reichenberg 1910, s. 175.

⁴⁵ O tomto problému více: VERONIKA SUŠOVÁ, *Integrační role monarchy a modernizace jeho postavy v rakouské státní propagandě 19. století*, Praha 2001, rukopis diplomové práce, s. 109-136.

všichni předlitavští obyvatelé rakouskými občany s přesně definovanými a ústavou zaručenými právy a povinnostmi. Nicméně tyto legislativní úpravy neznamenaly, že by se politická praxe a vlastní výkon občanských práv okamžitě změnily z polofeudálního, patrimonialního principu v moderní, občanský, jehož jádrem je relativně široká politická participace občanů v politické sféře. K nejvýznamnějším, i když ne jediným, kritériím míry politické participace patří nejspíše volební právo, které bylo v Předlitavsku i Zalitavsku až do roku 1906 limitováno pomocí volebních censů a kuriálního volebního systému. Tato podkapitola se ale nebude věnovat vlastnímu legislativnímu občanství, nebo dějinám boje a požadavků za volební právo jako výraz politické participace v Habsburské monarchii, nýbrž se chce zaměřit na to, jak se v rámci učebních textů definovala a prezentovala občanská práva a povinnosti ve vztahu k modernímu občanství, jako určité praxi. Občanství bylo odlišně chápáno stále dynastickým státem a jeho elitami, a naprosto odlišně ho viděly národní politické reprezentace. Z pozice dynastického státu byla existence občanství v té nejobecnější rovině chápána jako určitý, zákonem definovaný mantinel mezi státní mocí a jedincem, kterému stát zaručil určitá práva, ale stanovil rovněž určité povinnosti. Národní politické reprezentace se ve svém postoji k občanskému principu radikalizovaly na konci 19. a na začátku 20. století a volaly především po všeobecném a rovném volebním právu jako nejvýraznější projev nového vidění politiky obecně.

Není samozřejmě překvapivé, že se v těchto textech vyskytuje poměrně silná směs tradičních a moderních pojmů, nebo nejasných interpretací či definic, a nakonec i kontextuálně nevhodných nebo protikladných výrazů. Tak například v *Tupetzových Obrázcích z dějin* se dívčí mládež například mohla dočíst následující větu:

„V rakouské ústavě jsou pevně stanoveny také práva, které má každý dospělý poddaný.“⁴⁶

Tedy, soudíc alespoň podle tohoto textu v Rakousku, měli poddaní práva zakotvena v ústavě. Použitím pojmu poddaný se autor nedopustil žádného nedopatření, vždyť nakonec Rakousko-Uhersko bylo monarchií a tedy všichni obyvatelé mocnářství byli poddanými Jeho Veličenstva císaře a krále. Problémem bylo, že v jistých momentech poddanství převažovalo nad občanským principem. Respektive občanství bylo stále viděno a definováno prismatem poddanství, nebo staré polofeudální a romantické oddanosti monarchovi. T. Tupetz nakonec ve své učebnici dějepisu vysvětlil i jaký je vztah mezi rakouským občanstvím a jednotlivcem. Rakouskými občany se podle této interpretace (vycházející z dobové právní situace) stával

---

⁴⁶ THEODOR TUPETZ, *Bilder aus der Geschichte für Mädchenbürgerschulen*, Theil III, Prag – Wien 1908, s. 81.

ten, kdo přijal „rakouský poddanský svazek“ (*österreichische Untertanenverband*). Občanství bylo tedy stále chápáno skrze poddanství.⁴⁷

Nakonec to byl právě monarcha, díky němuž vůbec něco jako ústava nebo občanská práva existovaly. Autoři učebních textů byli v tomto případě důslední a nedovolili, aby do učebních textů pronikly jiní aktéři politického jednání než byl panovník. Tupetz tedy pokračoval v tomto duchu:

„Nejcennější z nich (z práv občanů – V. S.) je od císaře Františka Josefa I. propůjčené právo volit si ze svého středu poslance, vyjádřit s jejich pomocí svá přání a starosti a spolupodílet se na zavádění nových zákonů.“⁴⁸

Byl to tedy císař, kdo propůjčil občanům jedno z nejvýraznějších, aktivních politických práv a kdo byl tedy také hlavním hybatelem modernizačních změn rakouské politiky. Centrální postavení císaře se ale projevovalo i v jiných případech. Ústavnost byla v říši více méně pouze a jedině zásluhou panovníka. Texty dokonce často vytvářejí dojem, jakoby si panovník uříznul kus ze svého pomyslného těla a obětoval ho. Konstituce byla darem císaře:

„Císař František Josef I., který nastoupil na rakouský trůn ve věku 18 let dne 2. prosince 1848, vládnul zpočátku neohraničeně; v roce 1860 pak dal svojí říši ústavu.“⁴⁹

Mayer nebyl zdaleka jediný, kdo označoval císaře jako toho, kdo dal Rakousku-Uhersku ústavu. V učebnicích se neobjevovali žádní političtí aktéři, jako politické strany nebo zájmové skupiny, které by se na zavedení konstitučního režimu podílely.

„Po nešťastné válce italské (r. 1859), císař František Josef I. uznáváje potřebu, aby správa státní byla změněna, vydal (dne 20. října r. 1860) diplom, kterým dáno Rakousku zřízení konstituční. A po nešťastné válce s Pruskem (r. 1866) dal vyjednávat s Uhry, kteří dosavadní ústavě rakouské nechťeli se přispůsobiti. Vyrovnaním s Uhry skoncováno r. 1867.“⁵⁰

Veškeré reformy říše tedy vycházely z jedné osoby – císaře Františka Josefa, protože on „vydal diplom“ a „dal vyjednávat s Uhry“. A i v dalším učebním textu je možné setkat se s obdobným interpretacemi:

„Právě pro tuto rozličnost národů, z nichž každý má svůj jazyk, mravy, obyčeje a své potřeby, je vláda v naší říši nesnadná. Proto r. 1860 císař pán z vlastní vůle rozhodl, že bude vládnout společně se sněmem, do něhož by národové volili své zástupce (poslance), aby přednášeli vládě (císařovým zástupcům) všechny tužby, stesky a

⁴⁷ THEODOR TUPETZ, *Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie. Verfassung und Staatseinrichtungen für den dritten Jahrgang der k.k. Lehrer und Lehrerinnenbildungsanstalten*, Wien 1906, s. 230.

⁴⁸ T. TUPETZ, *Bilder aus der Geschichte*, Theil III. s. 81.

⁴⁹ F. M. MAYER, c. d., 57.

⁵⁰ FRANTIŠEK ŠEMBERA, *Učebná kniha dějepisu všeobecného pro nižší třídy škol středních. Věk nový, díl III.*, Praha 1901, s. 110-111.

potřeby národů. Císař pán ze své vůle prohlásil, že budoucně všechny zákony a daně budou stanoveny jen se svolením sněmu a panovníka. Takový způsob vlády sluje ústava čili konstituce. Rakousko r. 1860 stalo se státem konstitučním.⁵¹

F. Šujan ještě zvláště podtrhl roli panovníka slovy, jako „z vlastní vůle se rozhodl“, nebo „ze své vůle prohlásil“. I v tomto případě byla tedy konstituce výsledkem jednání císaře a nikoho jiného. Za pozornost jistě stojí i skutečnost, že to byly „národové“ a nikoliv občané, kdo měl být hlavním objektem této politiky.

Výchozí pozice byly stanoveny poměrně jasně. I v otázce konstitučního uspořádání byl klíčovým aktérem této politické změny císař. To bylo klíčové poselství, které se studenti a žáci mohli v učebnicích dozvědět. V tomto kontextu potom učební texty stanovovaly zcela konkrétní penzum občanských práv a povinností. Kapitola věnovaná propagaci těchto práv a povinností byla součástí většiny předlitavských učebních textů.

Začnu otázkou občanských práv tak, jak je žákům a studentům předkládaly studované učební texty. V této otázce byla většina učebních textů podobná: učebnice prezentovaly většinou občanská práva výčtem nebo popisem. Například v učebnici T. Tupetz *Obrázky z dějin* se objevuje tato strategie. Tupetz poměrně stručně popsal nejdůležitější občanská práva rakouských občanů: každý může navštěvovat školu, získat vzdělání v rodném jazyce, každý má právo petice, a dále, že v Rakousku platí rovnost v přístupu k úřadům a každý občan je chráněn zákony. Tupetz občanská práva shrnul:

„Toto platí pro toho nejchudšího poddaného našeho císaře, stejně jako toho nejbohatšího, jelikož před zákonem jsou si všichni rovni.“⁵²

I v tomto případě je poddanství k císaři považováno za hlavní prostředek přístupu k těmto občanským právům. Vedle toho je možné vidět, že Tupetz kladl důraz na moderní myšlenku rovnosti všech před zákonem a rovnost šancí, když hovořil o tom, že i ten nejchudší poddaný se může stát úředníkem, a že mu zákon dává stejnou ochranu jako bohatému. Toto podtrhování rovnosti nebylo v učebních textech neobvyklé.⁵³

Jiná zeměpisná učebnice A. Tilleho a J. Metelky byla postavena na zcela suchém výčtu základních práv rakouských občanů. Jedná se o seznam celkem dvaceti bodů, který neobsahuje žádný komentář a vytváří téměř dojem, že text měl sloužit k memorování a nikoliv k vlastnímu osvojení obsahu.⁵⁴ Rozhodně se ani v tomto případě občanská práva neprezentovala v nějakém aktivním kontextu či instruktivně.

⁵¹ F. ŠUJAN, c. d., s. 104.

⁵² T. TUPETZ, *Bilder aus der Geschichte*, Theil III., s. 81.

⁵³ Srovnání např.: S. NIKOLAU, c. d., s. 118-121.

⁵⁴ A. TILLE – J. METELKA, c. d., s. 154-155.

Nerovnost pojetí občanských práv a povinností se zcela explicitně projevila v učebním textu F. Šujana, který napsal v úvodu k podkapitole věnované občanským právům:

„Za povinnosti ke státu každý občan má zase jistá práva.“⁵⁵

Šujan tak poukazuje na to, že povinnosti mají větší význam, nejen tím, že je (nakonec podobně jako Tupetz) kladl na první místo před občanská práva. Nicméně v ostatním kontextu se tato učebnice vymanila ze suchopárného výčtu a dávala právům i konkrétní význam:

„Stát poskytuje každému členu svému právní ochranu, tj. nikomu nikdo nesmí nic vzít, nijak ublížit, ba beze svolení ani do přibytku vkročit, nebo psaní jeho otevřít. Každý může si svobodně vyvolit své povolání a usadit se, jde se mu líbí. Každý: ať bohatý či chudý, ať urozený či neurozený, ať katolík, protestant, žid atp. může chodit do všech škol veřejných. Za vlády našeho Veličenstva bylo také postaráno, by každá mohl ve školách vzdělati se jazykem svým mateřským a týmž jazykem jednati s úřady.

Občané, kteří jsou bezúhonní, mají právo voliti sobě poslance i voleni býti za poslance, by na sněmě tlumočili přání a stesky obyvatelstva a spolupůsobili při děláni zákonů.

Také ti občané, kteří nejsou poslanci, mají právo všechny své tužby a potřeby ve způsobě prosby nebo žádosti posílati ministrům Jeho Veličenstva, nebo říšské radě, nebo zemskému sněmu. Ba mohou tužby a potřeby své projevovati také tiskem ve knihách a nebo v novinách, pokud se to děje způsobem slušným. Smějí se také zakládati užitečné spolky a přistupovati ke spolkům od úřadů schváleným.

Všichni občané bez rozdílu rodu, náboženství nebo národnosti mají také přístup ke všem úřadům, jen když osvojili si potřebné k tomu vzdělání. V říši naší synové chudých rolníků, řemeslníků i nádenníků stali se již ministři, jenerály, arcibiskupy, biskupy, místodržiteli atd., jen když osvědčili potřebnou způsobilost.

Každému občanovi děje se podle zákona. Před zákonem všichni jsou si rovni.⁵⁶

V tomto textu se diskurz rovnosti projevil asi nejvýrazněji. F. Šujan na několika místech podtrhl tuto skutečnost – hovoří o tom, že kdokoliv (chudý-bohatý, katolík-protestant-žid) má právo na právní ochranu, vzdělání a přístup k úřadům. Tučně tištěná poslední slova textu tuto skutečnost ještě jednou vyzdvihují, deklarujíc Předlitavsko (resp. Rakousko-Uhersko) jako právní stát. Bezpochyby je možné konstatovat, že autor považoval tato práva a hodnoty, které představovaly, za cenné. Lze tvrdit snad i to, že se diskurz rovnosti stal do určité míry i součástí sebeprezentace rakousko-uherského státu.

Nezapomínalo se ale ani na ty nejmladší, kteří měli v rámci základní výuky číst státem povolené čítanky:

„Všichni občané státní požívají po zákonu *rovného práva*, tj. zákonové nedávají nikomu přednost dle národnosti, dle stavu neb zámožnosti, dle náboženství a podobných rozdílů ve společnostech

⁵⁵ F. ŠUJAN, c. d., s. 106.

⁵⁶ Tamtéž.

lidských. Tak např. ochráněn jest rovnou měrou každý otec posíláti dítě své do školy obecné, ať jest chudý či bohatý, ať Čech či Němec, ať katolík či nekatolík mají všichni občané po zákonu také *rovné povinnosti* rozdílu národnosti, náboženství, bohatství atd. Proto např. povinen jest každý občan podle svého věku a způsobilosti službou vojenskou. Úřadové všech proti křivdám rovnou měrou hájí, ovšem nesmí nikdo sám křivdu spláceti mstou. Rovnou měrou úřadové přidržují také všechny občany k zachování zákonitého pořádku, jehož vyhledává obecné blaho. Kdo zákonů šetří, ochranou obecnou bezpečen.“⁵⁷

Ve zhuštěném textu dali autoři dětem povědomí o základních občanských právech a povinnostech zdůrazňujíc především hlavní princip, na kterém byly postaveny – a to princip rovnosti. Rovněž v tomto textu jsou si všichni rovni bez rozdílu náboženství i národnosti, což bylo samozřejmě důležitou podmínkou pro udržení svornosti faktické i svornosti rétorické, či symbolické.

Občanská povinností měla v učebních textem poněkud odlišné místo. Je zřejmé, že státní autority jim přikládaly zvláštní význam. Jejich prezentace v textech byla často velice instruktivní a disciplinační. Očividně se dbalo na to, aby každý dobře chápal to, co tvoří jeho povinnosti ke státu. Jako poměrně dobrý příklad této strategie jsem vybrala opět příklad *Tupetzových Obrázků z dějin pro dívčí měšťanské školy*:

„1. První a nejsvatější povinnost každého rakouského občana je věrnost a poslušnost Jeho Veličenstvu císaři, našemu nejvznešenějšímu pánu...je také povinností každého dobrého Rakušana veřejně projevovat svojí lásku k Nejvyššímu císařskému domu při všech vhodných příležitostech a rovněž posilovat ve svých spoluobčanech patriotistické pocity....

2. Další neméně svatou povinností je poslušnost k zákonům a nařízením úřadů....Ale také bychom měli poslouchat nařízení vrchnosti, tj. úředníků jmenovaných císařem. Tím, že jsme poslušní úředníkům jsem poslušní i samotnému císaři....

3. Třetí povinností je přesné a svědomité odvádění daní. K vládnutí tak velké říše jako Rakousko-uherská monarchie jsou třeba tisíce a tisíce úředníků, k obraně říše je potřeba tisíců vojáků, kteří musejí i v čase míru cvičit; stát potřebuje silnice, železnice, telegrafní vedení atp. K tomu všemu je potřeba mnoho peněz, které se dají získat jen pomocí daní.

4. Je ale také povinností každého státního občana obětovat v případě nutnosti to nejcennější za císaře a vlast – a to svůj život. K tomu aby byla monarchie chráněna všemi způsoby, zahrnuje v současné době vojenská povinnost všechny bojeschopné muže bez rozdílu stavu, postavení nebo majetku (všeobecná vojenská služba). Proto také zní v hymně:

«Na paměti vděčně mějme,
slávu vojska vítěznou;
jmění, krev i život dejme.
za Císaře, za vlast svou!»⁵⁸

⁵⁷ J. ŠTASTNÝ – J. LEPARĚ – J. SOKOL, *Čítanka pro školy obecné. S obrazem Jeho Veličenstva. Vydání trojdílné, díl III.*, Praha 1902 s. 209-210.

⁵⁸ THEODOR TUPETZ, *Bilder aus der Geschichte für Mädchenbürgerschulen*, III. Theil, Prag-Wien 1908, s. 79-81.

Podle tohoto textu byly klíčové povinnosti rakouského občana: věrnost, poslušnost, láska, odvod daní a obětování majetku, zdraví (krve) a dokonce i života za císaře a za vlast. Bližší pohled na tuto interpretaci občanských povinností ukazuje zase na stále přítomnou postavu monarchy. Povinnost vztahující se k císaři se objevuje hned na několika místech. Za nejvýše ceněnou povinnost text považuje věrnost a poslušnost císaři, spojené s láskou k dynastii. Dokonce podporuje určitou formu osobní angažovanosti, když říká, že každý občan má „posilovat ve svých spoluobčanech patriotické pocity“. I poslušnost úřadům se vztahuje k císaři, když Tupetz považuje poslušnost císařovým úředníkům za poslušnost císaři. A nakonec i nejvyšší obět' (život), se na prvním místě týká císaře a až potom vlasti. Jen poslušnost zákonů a platba daní nemají žádný vztah k panovníkovi. Daňové zatížení je dokonce vysvětleno ve vztahu k něčemu, co bychom mohli v moderním slovníku nazvat veřejným zájmem (stavba silnic, železnic a telegrafů), přestože i zde je viditelný odkaz na nutnost nákladů na existenci úřednictva a armády jako záruky tohoto veřejného zájmu.

Tupetzovo pojetí nebylo v učebnicovém kontextu nijak neobvyklé. Například jiná učebnice dějepisu F. Šujana se občanským povinnostem věnovala také s patričním zájmem a důrazem:

“**Povinnosti občanské.** O pořádek ve společnosti lidské musí se někdo starati, sice by majetek, čest a život jedincův nebyl bezpečen. Jednotlivci péči o pořádek přenechávají státu. Stát zabezpečuje jednotlivci ochranu, ale jednotliví členové státu (občané) musí na to přispívati, čili mají jisté **povinnosti** ke státu.

1. První povinností každého občana jest zachovati věrnost a poslušnost tomu, kdo je v čele státu, u nás tedy **Jeho Veličenstvu císaři pánu**. Provinění proti té povinnosti tresce se přísně. Každý pořádný občan věrnost a poslušnost k panovníkovi a jeho rodině nejenom cítí, nýbrž také dokazuje skutkem při každé příležitosti a pobádá k tomu také jiné spoluobčany.

2. Dále každému občanu jest uznati, že nutno je ve státě plniti všechny zákony a nařízení státní, nad čím bdíti jest státním úřadům. Aby občané nepřišli do sporu s úřady je nutno, aby zákony státní a zemské znali. Jsou zákony, které **všechny** občany bez výjimky vážou, např. zákony, které zakazují vraždu, loupež, krádež, vlastizrada atd. Jiné pak zákony týkají se jen některých živností, např. zákon živnostenský má dobře znáti každý živnostník, zákon celní má znáti každý obchodník. Neznalost zákona vinníka neomlouvá. **Úředníci** jsou strážci zákona **na místě panovníkově**, oni zákonů chrániti musí, proto nutno **jich poslouchati**. Domnívá-li se však občan, že se mu od úřadu stala křivda, má právo si stěžovati.

3. Na ochranu státu (**vojsko, úřady, školy**) je třeba peněz, které se vybírají **daněmi**. Proto každý občan je povinen platiti daně, které se určují dle majetku nebo příjmů poplatníků.

4. Poněvadž nejlepší ochranou každého státu jsou jeho **občané**, kteří za milou vlast' a vladaře v nebezpečnosti nerozpakují se ani život

položiti, odvádí se vojsko z občanů. Každý občan bez výjimky je povinen býti vojákem.”⁵⁹

Podle Šujana je stát výsledkem nutnosti obecné péče o pořádek v lidské společnosti. Jedinec přenechává tuto starost a péči o celou společnost státu, který potom dává každému jednotlivci ochranu. Povinnosti jsou v případě tohoto textu povinnostmi ke státu a jakousi investicí každého k tomu, aby mohl požívat tuto ochranu. I zde je vidět reciproční pojetí, podobně jako v případě Tupetze – ochrana či práva existují jen jako protihodnota plnění povinnosti. Hierarchie jednotlivých povinností je stejná – na prvním místě se jedná o věrnost a poslušnost k císaři. Šujan došel tak daleko, že spojil *pořádného občana* s povinností nejen cítit tuto věrnost a poslušnost, ale dokonce jí aktivně projevovat a ovlivňovat ostatní spoluobčany. Na druhém místě se jednalo o povinnost poslušnosti zákonům a státním úřadům. Postavení úředníků dává zase akcent na podtržení jejich spojení s panovníkem – zastupují ho a musejí chránit zákony, tvrdí Šujan. Platba daní byla opět vysvětlena skrze ochranu státu a nakonec v posledním případě se opět zdůraznila povinnost vojenské služby. V tomto bodě je zajímavé Šujanovo tvrzení, že „nejlepší ochranou každého státu jsou jeho občané, kteří za milou vlast’ a vladaře v nebezpečnosti nerozpakují se ani život položití“. Hovoří o významu občanů pro stát a dokonce klade vlast před císaře. Pokud se pokusím i tento text interpretovat a shrnout, myslím, že je možné sledovat dominantní akcent na stát jako záruku pořádku ve společnosti. Právě tomuto cíli se podřídily všechny povinnosti: pořádek ve společnosti je dosažen pomocí existence státu, stát ochraňuje své občany, a za to požaduje plnění povinností. Tento text je tedy poměrně silně disciplinující, klade na každého občana přesně stanovené povinnosti, které jsou odměněny ochranou jednotlivce a pořádkem ve společnosti.

V zeměpisné učebnici A. Tilleho a J. Metelky je důraz na stát a veřejný zájem mnohem silnější, než v obou citovaných příkladech. U Tilleho s Metelkou nelze sledovat tak výrazný akcent na postavu panovníka a naopak je patrné použití moderního slovníku:

„Veřejnou povinností ukládá se státním občanům obecně věrnost a poslušnost ke státu, zvláště pak povinnost branná, závaznost svědčeti při soudech, zasedati v soudech porotních aj., za určitých okolností platiti daně atp.“⁶⁰

Tito autoři sdělili občanské povinnosti ve zcela odlišném duchu, než v případě shora uvedených příkladů. Nezmínili se o povinnosti věrnosti a poslušnosti k císaři, dynastii a vlasti, ale o věrnosti a poslušnosti ke státu. Zmínili brannou povinnost a platbu daní, ale vynechali povinnosti poslušnosti zákonů a úředníků (*eo ipso* císaře) a naopak, hovořili o

⁵⁹ F. ŠUJAN, c. d., s. 105-106.

⁶⁰ A. TILLE – J. METELKA, c. d., s. 155.

aktivních občanských povinnostech, jako je zasedání v soudních porotách, které jiné texty nezmiňovaly.

To, o čem všechny texty mlčely byla skutečnost, že zatímco se občanské povinnosti vztahovaly na všechny občany, resp. z pozice státní moci byli všichni obyvatelé země občany pokud šlo o jejich povinnosti, nebylo tomu tak, pokud šlo o občanská práva. Nechci zde hovořit o politické praxi nebo o některých nekonstitučních rysech předlitavské ústavnosti, ale zejména o skutečnosti, že učební texty zcela mlčely k otázce volebního práva. Texty sice hovořily a podtrhovaly rovnost všech před zákonem, ale zamlčovaly skutečnost, že ve volebním právu tato rovnost neexistovala (volební právo bylo založeno na kuriálním systému a daňovém censu). V této otázce kladla většina učebních textů důraz na pasivního občana, jehož občanská práva spočívala v rovnosti před zákonem nebo volnému přístupu ke vzdělání a k úřadům, ale nikoliv na vlastním politickém jednání. Je možné konstatovat: v Rakousku si byli všichni rovni ve svých povinnostech, nikoliv však ve svých právech. Pokud budu vycházet z analýzy učebních textů je možné konstatovat, že základem pro toto pojetí občanství byla disciplína v podobně poslušnosti a věrnosti. Tyto dvě hodnoty (věrnost a poslušnost) jsou ctnosti, plně zapadající do poddanského vzorce. Oficiálně se tedy podporovala mnohem více tato disciplinační forma občanství a politická moc očividně neměly zájem o politicky aktivní občany. Silný diskurz rovnosti (sociální, etnické i náboženské), který je možné sledovat v textech, věnovaných občanským právům, má podle mého názoru kořeny také v kompromisním hledání vnitřní rovnováhy uvnitř rychleji diferencující se předlitavské společnosti a v diskurzu svornosti. Státní moc se snažila tímto způsobem vytvořit o sobě představu, že se jedná o stát, jehož podstatou je svornost všech národů založená na jejich absolutní rovnosti.

12. 5. Císařovy (rakouské) národy jako specifický typ politické identity

Většina odborníků se shoduje na tom, že jednou z příčin rozpadu Rakousko-Uherska byla neexistence jednoho rakouského, či rakousko-uherského politického národa. Proces formování moderního národa, jak ho známe z příkladů Francie nebo Německa, se v habsburské monarchii nedařil a více méně ani nekonal, a to i přesto, že monarchie nepostrádala státní ideologii a využívala propagandu i dobová média k jejímu šíření. Habsburský stát zůstával i v druhé polovině 19. století a na začátku 20. století spíše dynastickou říší, která se snažila vyrovnávat vnitřní tlaky spojené s nacionalismem a národními hnutími tím, že sama sebe definovala zcela neetnicky, nenacionálně a beznárodně. Tak se habsburská monarchie ale zcela zřekla další možnosti transformace v moderní národní

stát. Říšské politické autority byly pod tlakem ze tří různých stran: na jedné straně to byl tradiční politický konservatismus politických elit (který se týkal i části rakouské buržoazie), dále to byla obava z nacionalismu a z narušení křehké stability uvnitř státu a nakonec dualismus, který vytvořil z habsburské říše podivný útvar, ve kterém jedna polovina hledala stabilitu skrze národní rovnost, a ta druhá tvrdě prosazovala ideu národního státu (v tomto případě Uherska jako národního státu).

Tato situace ale neznamenal, že by si jí mocenské elity neuvědomovaly. Naopak, pokud by se sledovaly jenom některé institucionální jevy, vykazovalo by Rakousko-Uhersko mnoho znaků moderního národního státu (unifikovaná státní správa, armáda a policie, kontrola školství, vědy a obecně ideologického aparátu státu atp.). To, že se rakousko-uherská říše zřekla konstruování jednoho národa a přistoupila na existenci mnoha jednotlivých národů, znamenalo na jedné straně vzdát se násilných, asimilačních strategií (jak je lze sledovat například v uherském nebo v ruském případě), ale na druhé straně i nemožnost udržet jednotu státu do budoucna. Klíč k tomuto problému je možné hledat také v tom, jak byly tyto národy oficiálně chápány. V podstatě je možné říci, že nacionalistické nebo moderní chápání „národa“ nebylo obsahem tohoto čistě rakouského rozumění a užití pojmu „císařovy národy“. C. Magris poznamenal o onom zcela specifickém jevu „*Mých národů*“ (resp. císařových národů), že odrážel pojetí lidové monarchie, kde byly národy chápány jako společenství, tvořené souborem ras a etnik, nikoli ale individuálních národností.⁶¹ Podle mého názoru byl tento pojem mnohem archaičtější, postavený na tradičních hodnotách monarchismu, na vztahu mezi panovníkem a jeho poddanými.

V žádném ze studovaných textů se mi nepodařilo najít nějakou explicitní definici rakouských nebo císařových národů, a to i přes to že se jednalo o pojem hojně používaný. Z tohoto důvodu je možné se pokusit o jeho pochopení jen z kontextu. Jisté je, že v Rakousku-Uhersku nebyl lid ani národ, nýbrž „rakouští národové“.

„Proto také zděšení veliké povstalo ve všech zemích, když (dne 18. února 1853) jakýsi fanatik maďarský na posvátnou osobu jeho učinil útok, a to v samé Vídni... Za to velikou radostí naplněni byli národové rakouští, když (dne 24. dubna 1854) císař v manželství vstoupil s princeznou bavorskou Alžbětou, paní neobyčejné krásy a vzácných darů ducha i srdce.“⁶²

V tomto textu se zdá, jako by všechny země a národové rakouští byli víceméně totéž. Tato úvaha je logická, protože z pozice centra se samozřejmě habsburská monarchie skládala z různých zemí a stejně jako tyto země (nebo království) byly různé, byly jiné i národy, jež je

⁶¹ CLAUDIO MAGRIS, *Habsburský mýtus v moderní rakouské literatuře*, Brno-Praha 2001, s. 28.

⁶² F. ŠEMBERA, c. d., s. 109-110.

obývaly. V pojmu „národy“ (v množném čísle) se tedy promítal „c. k. *multikulturalismus*“ společně s dominantním diskurzem svornosti.

„První snahou jeho (císaře Františka Josefa – V.S.) bylo utišiti bouře a pak spojenými silami všech národů rakouských pečovati o vnitřní rozkvět Rakouska.“⁶³

Heslo Františka Josefa I. „Spojenými silami“ bylo zcela jasně spojeno právě s termínem císařových národů, jelikož spojit se měly právě tyto národy. V tomto kontextu bych měla připomenout, že pojem rakouský byl chápán jinak než dnes. Nejednalo se o označení politického nebo etnického národa, ale v podstatě o synonymum slova císařský nebo habsburský. Slovem rakouský se tedy demonstrovala určitá příslušnost – v tomto případě k císařskému domu (habsbursko-lotrinské dynastii) a k císaři samotnému.

„**Všichni** národové rakouští za požehnané 50leté vlády Jeho Veličenstva dodělali se utěšeného rozvoje v oboru hmotném i duševním, poněvadž otcovská snaha vždy čelila k tomu, by všechny národy rakouské spojil ve členy jediné rodiny, kteří spojenými silami (*viribus unitis*) by pracovali na poli ušlechtilé práce v oboru zemědělství, průmyslu, obchodu, věd a umění.“⁶⁴

Rakouští národové očividně suplovaly nebo vytvářely dojem jednoty, která měla být založena na metafoře rodiny a císaře jako otce. Dojem jednoty, integrity a svornosti ve skutečnosti stál za celou touto konstrukcí rakouských národů, a to i za cenu uznání národa jako samostatné etnické skupiny, která ale ve vztahu k císaři nebo k Rakousku jakoby ztrácela ostrou hranu etnické identifikace. V pojmu rakouské národy se skrývala rovněž oficiálně propagovaná rovnost všech etnických skupin v říši. To je důvodem, proč F. Šujan podtrhl slovo všichni. V podstatě ve vztahu k císaři si byly všechny národy rovný.

Poddanský princip se objevoval i v tomto případě. Nejenže rakouské národy v podstatě existovaly jen ve vztahu k císaři (nebo dynastii), ale jejich role byla velice omezená a pasivní. Císařovy národy byly apriorně objektem politického jednání, ale už méně často nějakým aktérem. U Gindelyho se sice objevují národy jako činitel revoluce v roce 1848, ale v tomto případě se jedná o „slovanské národy“ nebo o Maďary a Italy, nikoliv o rakouské národy.⁶⁵ V takovém případě jde podle mého mínění o kvalitativně odlišnou situaci. Rakouské národy byly viděny jen jako objekt politického jednání, které mělo samozřejmě za cíl jejich prosperitu a štěstí, ale zároveň plnily funkci určité kolektivní identity. Z této pozice potom bylo logické, že jejich aktivita bude omezena na projevy vděčnosti a lásky k císaři:

---

⁶³ F. ŠUJAN, c. d., s. 98.

⁶⁴ Tamtéž, s. 102.

⁶⁵ ANTONÍN GINDELY, *Učebnice dějepisu pro školy obecné a měšťanské. Vypravování z dějin středního a nového věku*, díl III., Praha 1891, s. 84.

„Za to všichni národové rakouští lnou ku svému panovníkovi s důvěrou, láskou a vděčností.“⁶⁶

A dále:

„Lásku k císaři a jeho rodině národové rakouští osvědčují při každé šťastné i nešťastné události v rodině panovnické.“⁶⁷

Podle Šujanova podání rakouští národové „lnou k panovníkovi“ a „osvědčují mu lásku“, nikoliv rozhodují nebo mají nějaké požadavky. Taková koncepce by nezapadala do celkového chápání politické moci státu jako osvěcenské vrchnosti starající se o sobě podřízené, resp. poddané. Pojem rakouští národové tak dobře ilustruje paternalismus celkového pojetí politiky a politického jednání a dále odkazuje na snahy o hledání určité formy kolektivní identity, která by alespoň v něčem odpovídala novým politickým výzvám doby.

12. 6. Shrnutí:

Definování politického prostoru jsem si v této kapitole rozdělila do několika kategorií, které společně formovaly celkovou představu jedince o politice. Na prvním místě to byla otázka, jak bylo definováno Rakousko-Uhersko jako společný stát, resp. jako (politická) vlast. Tohoto problému se také týkaly otázky spojené s pojetím a vysvětlováním etnické, kulturní a politické heterogenity Rakouska-Uherska. V tomto případě je možné sledovat, že oficiální koncepce širší a užší vlasti byla výraznou součástí učebních textů. V duchu „*c.k. multikulturalismu*“ vzniklo dichotomické vidění širší vlasti (říše nebo otčiny) v rámci které měl každý podle místa narození, jazyka nebo dalších kritérií svou (užší) vlast. Otčina (nebo říše) byla chápána politicky resp. byla spojována s institucemi politické moci jako byl císař, armáda nebo rakouská byrokracie. Její hlavní legitimizační strategií byla dědičnost po otcích (otčina jako země našich otců), resp. historická kontinuita. Kategorie vlasti potom reflektovala vnitřní heterogenitu Rakouska-Uherska. Etnická, kulturní a nebo náboženská rozdílnost se líčila v podstatě velice harmonicky a v žádném případě se neměla dostat do kolize s kategorií otčiny, založené na ideální svornosti všech národů. Klíčem k takové svornosti byl primárně císař a král.

Další kategorií, která spoludefinovala politickou sféru, byl rakouský panovník. Myslím, že to jakým způsobem byl viděn a definován, mělo relativně velký význam vzhledem k jeho dominantní roli v učebních textech dějepisu a vzhledem k jeho symbolické a integrační roli vůbec. Kromě toho se učebnice jen velmi málo nebo vůbec věnovaly jiným politickým

---

⁶⁶ F. ŠUJAN, c. d., s. 102.

⁶⁷ Tamtéž.

aktérům, takže i z tohoto hlediska je volba motivu císaře a krále logická. Definování politické pozice císaře a krále se drželo ústavních textů, ale ty často dostávaly velice autoritativní konotace. Učební texty kladly často důraz na výkonné pravomoci panovníka a viděly ho jako hlavní zdroj exekutivní moci vůbec. Role parlamentu byla sice zmiňována, ale nebyla v žádném případě zdůrazněna nebo nějak výrazně podtržena. Ministři jsou sice odpovědní, ale jsou to stále jen císařovi ministři. Legislativní postup jejich jmenování, role parlamentu a stranického systému jsou úplně potlačeny, jakoby to byl stále jenom císař, kdo o všem rozhoduje nezávisle od všeho ostatního. Konstituční systém se tak na stránkách učebnic objevoval v poněkud pokřivené formě. Učebnice zcela explicitně vydávaly konstituční režim v zemi za výsledek rozhodnutí, jednání nebo daru císaře. Císař se paradoxně stal jediným aktérem i v případě ústavní změny. I v tomto případě se učební texty nešířily o roli národních politiků, politických stran a zájmových skupin. Kromě toho se domnívám, že je velice složité odtrhnout císaře a krále od osobnosti Františka Josefa I. Ani žáci a studenti neměli vidět instituci panovníka odtrženě od vládnoucího císaře a krále, jak dosvědčuje poměrně organizovaná popularizační strategie učebnic, která byla součástí dobového kultu Františka Josefa I. Významnou součástí popularizace panovníka byla snaha o jeho definování jako příkladu, který by reflektoval obecný étos předlitavské, ale i zalitavské společnosti druhé poloviny 19. a počátku 20. století. Císař František Josef I. se tak stal vzorem „občanských“ ctností jako byla pracovitost, vědomí odpovědnosti a plnění povinností.

Pojetí občanství se v učebních textech nevymykalo tomuto kontextu. Texty výrazně podtrhovaly pasivní a disciplinarizační součásti občanství, kladly důraz na sféru občanských povinností, které potom v podstatě definovaly politickou sféru jako pole jednání jedince. Ten byl povinován v první řadě státu nebo politické moci. Plnění povinností, věrnost a poslušnost byly viděny jako nejvýraznější součásti občanství jako určité praxe. Nicméně o občanských právech se nemlčelo. Strategie vyjmenování nebo výčtu jim ale dávala mnohem méně konkrétní tvář a nijak je nespojovala s praktickou politikou a občanovou rolí v ní. Tímto způsobem v podstatě posilovala dominantní role politické moci, symbolizované v první řadě výkonnou mocí císaře, vize aktivní role těch, kdo tradičně drželi moc a pasivní role těch, kdo se moci podřizovali. Ještě na počátku 20. století byl v předlitavském kontextu velice silný osvícenský étos „dobrého a osvíceného“ panovníka nebo vrchnosti činící všeobecné blaho, a jeho poddaných, kteří jsou objektem výkonu tohoto všeobecného blaha. Stín vrchnostenského státu byl v tomto případě stále očividný. Vedle toho bylo občanství stále zakotveno v kontextu monarchismu a poddanství rakouskému císaři, a tím i rakouskému státu. Zjednodušeně řečeno, občanství bylo přímo závislé na existenci poddanského svazku ke státu.

Koncepce „*císařsko-královského multikulturalismu*“ ve spojení s těmito jevy znamenala zřeknutí se konstruování jednotného, rakouského národa jako politické entity, jež by se plně identifikovala se státem jako s politickou vlastí. Uznání jednotlivých národů jako minimálně kulturních entit s určitými politickými právy znamenalo, že se proces konstruování národního státu nemohl konat. Náhračkou za moderní politický národ se staly císařovy nebo rakouské národy, které se ale definovaly primárně zase ve vztahu k dynastickému státu, resp. k císaři. Fenomén císařových národů stavěl na principu mnohosti identit, jelikož uznával a zahrnoval v sobě i etnickou identitu, a v podstatě nechtěně dával možnost k rozvoji nacionalismu. Na druhou stranu byl logickým vyvrcholením diskurzu svornosti, jako základu jednoty rakousko-uherské říše. V jeho jádru byly emocionálně zabarvené pojmy jako láska k císaři, věrnost a oddanost císaři atp., které byly očividně nadřazeny občanskému principu.

III. PŘÍKLAD EVROPSKÉHO RUSKA

13. Pojetí dějin ruského státu jako nástroj legitimizace impéria

13.1. Úvod

Tato kapitola se věnuje analýze naračnických strategií ruských dějin. Podobně jako v případě Předlitavska se zaměřím na tuto historickou naráci na základě řady motivů a diskurzů, stanovených na základě jejich funkčnosti v rámci politicko-socializačního procesu. Nejprve mi půjde o interpretace legitimacy Ruska skrze jeho počátky, dále se budu orientovat na problémy spojené s budováním vlastního ruského impéria, s kultem Petra I. Velikého, skrytou teritoriální hierarchií a také s interpretacemi krize a ohrožení integrity Ruska (smuta, polská povstání) a nakonec i s otázkami konstrukce vojenských hrdinů a vnějšího nepřítele.

Politické funkce dějepisu byly například v případě ruských gymnáziích stanoveny relativně jasně:

„Vyučování dějepisu ve dvou mladších třídách má za cíl projít episodický kurz ruských dějin ve formě příběhů a nejvýznamnějších událostí v dějinách naší vlasti, pomocí živých obrazů životních podmínek lidu v různých dobách, životopisů našich velkých gosudarů, obětavých hrdinů a činitelů v různých pozicích společenské a státní služby, životů svatých. Takové příběhy budou mít pro mladý rozum hluboký výchovný význam a upoutají jeho zájem. Zde budou zaseta první semena lásky k vlasti, oddanosti trůnu a otčině.“¹

Tento text, který byl přesným citátem z *Konceptu učebních plánů pro střední školy*², definoval funkce školního vyučování dějepisu s ohledem na budování pocitů loajality k několika objektům: k vlasti (rodina), carovi (trůn) a k otčině. I v ruském případě dějepisné vyprávění sloužilo relativně přesně stanoveným politickým cílům. Text také určoval aktéry této dějepisné narace: vedle ruských panovníků, to byli hrdinové ruských dějin a dále v podstatě politici a nakonec svatí. Ve zcela podobném duchu zněly i doporučení pro vyučování dějepisu v prvních dvou letech vzdělání v ruských reálkách.³

V nejnižších třídách ruských základních škol se dějepis nevyučoval, ve vyšších třídách bylo možné setkat se se stručným přehledem ruských dějin, který se zaměřoval velice explicitně na vštípení pravoslavné víry ve spojení s věrností Bohem vyvolenému gosudarovi.

---

¹ K. RUSANOV, *Programmy i pravila mužských gimnaziej i progimnaziej s objasnitělnymi zápiskami MNP*, Moskva 1904, s. 53.

² To znamenalo, že se zmíněný citát týkal všech nebo většiny středních škol v Rusku na počátku 20. století.

³ „Vyučování vlasteneckých dějin...má svůj výchovný cíl, a to zaměřit mysl dětí na všechno překrásné a ideální v minulém životě národa, (a) zasít v nich semena láska k vlasti, oddanosti trůnu a otčiny.“: V. JELIČEV, *Programmy i pravila vsech klassov realnych učilišť. S priloženiem poslednich dopolneniej i rezjasnenij Ministerstva narodnago Prosvěščenija*, S. Petěrburg – Moskva – Oděssa 1910, s.49.

Účelem celého kurzu měla být víceméně propagace samoděržaví a pravoslaví (text viz kap. 14.1.).⁴ Obecně je možné konstatovat, že v oblasti základního školství do počátku 20. století se ruské autority spoléhaly na morálně-náboženské vzdělání jako hlavní nástroj politické výchovy.

13.2. Výchozí koncepce: stará Rus a její legitimita

Nejstarší dějiny byly v ruském případě zaměřeny na několik nejvýznamnějších událostí tohoto období. Na prvním místě to bylo mýtické pozvání normanských vládců na Rus, dále přijetí pravoslaví sv. Vladimírem a nakonec nájezd Tatarů/Mongolů a období takzvaného „tatarského jha“.

Pozvání varjažských vládců na Rus bylo spojeno s původním vědomím státnosti Rusů. Ve většině případů bylo pozvání normanských knížat a zakladatelů rurikovského domu interpretováno jako pragmatické rozhodnutí, které mělo zamezit pokračování sporů mezi starými Rusy.⁵ K obvyklým klišé patřil často opakovaný citát přejatý ze starých ruských letopisů, který měl být prosloven v momentě pozvání normanských knížat: „Země naše je veliká a bohatá, ale není v ní pořádku. Přijďte, nám vládnout a panovat.“⁶ Toto pozvání prvních Rurikovců bylo často spojeno s otázkou dějin prvních Slovanů. Slovanský diskurz zaměřený na tradice a obyčeje starých Slovanů a založení prvních slovanských států ve střední a východní Evropě pomáhal k definování ruských dějin a dějin Ruské říše jako slovanského státu. V této souvislosti se učební texty zaměřovaly velmi často na líčení českých dějin, kterým se často dostávalo mnohem více zájmu, než raným dějinám Poláků. Jednou z příčin byl význam přičítaný sv. Cyrilu a Metodějovi a další příčinou byl zřejmě ruský panslavismus. Interpretování českých dějin bylo v přímém vztahu s oficiálním protiněmeckou rétorikou. Podle učebnice S. Rožděstvenského byli sv. Cyril a Metoděj pozváni na Velkou Moravu, aby potlačili německý vliv v zemi.⁷ Největší důraz byl ale kladen samozřejmě na dějiny starých Slovanů – Rusů. Podle oficiální interpretace žili v „naší ruské zemi“ dva hlavní národy Slované a Finové:

„Slované byli mnohem silnější a schopnější než Finové, proto je zatlačovali dále a dále na severovýchod nebo si je podřizovali,

⁴ *Pravila i programmy dlja cerkevno-prichodskich škol i škol gramoty*, S. Petěrburg 1894, s. 110.

⁵ Takovou interpretaci lze nalézt v *Obozrenie ruskoj istorii. Ot načala Rusi do našich vreměn*, Riga – Derpt 1877, s. 6 nebo SERGEJ ROŽDĚSTVENSKIJ, *Kratkaja otěčestvennaja istoria v razskazach. Dlja načalnych narodnych učilišč i voobščje dlja naroda*, S. Petěrburg 1875, s. 3.

⁶ DMITRIJ ILOVAJSKIJ, *Kratkie očerki ruskoj istorii. Kurs staršago vozrasta*, Moskva 1879, s. 9.

⁷ SERGEJ ROŽDĚSTVENSKIJ, *Otěčestvennaja istoria v svjazi s vsěobščjeju. Kurs srednych učebnych zaveděnij*, Petrograd 1916, s. 25.

usidlovali se mezi nimi, učili je svému jazyku, své obyčeje, a takovým způsobem je pomalu obraceli v Slovary.“⁸

Oficiálně měli být tedy Slované tím silnějším etnikem, kterému se původní obyvatelé Rusi museli podvolit a přijmout jejich jazyk a kulturu. Na některých místech jsou dokonce Finové líčeni s určitým despektem jako národ, který si těžko zajišťoval základní životní potřeby, což vedlo dokonce k tomu, že jedli „kůru stromů a maso nečistých zvířat“, jak tvrdil D. Ilovajskij.⁹ Základem tzv. velkoruského národa potom mělo být toto smíšení starých Slovanů s Finy:

„Když v jižní Rusi nepřestávalo soupeření knížat mezi sebou a nájezdy Polovců, obyvatelstvo se začalo stěhovat do jiných krajů. Velká část se přesunula na severovýchod přes Brynské a Muromské lesy do suzdalské země. Tato oblast zaujímala prostranství mezi Okou a Volhou. Příroda nové oblasti byla divoká a tvrdá. Neprůchodné lesy se táhly několik set věrst, obrovské bažiny se proměnily v široké kyjevské stepi, dlouhá syrová zima zaměnila předchozí krátkou. Ale zato tu mírumilovný člověk mohl dobře pracovat...a místní finské kmeny byly mírumilovné a slabé. Při setkání se Slovary odešli dále na sever nebo zůstávali žít mezi příchozími a brzy si osvojili jazyk, víru a způsob života. U samotných Slovanů se vlivem Finů změnil hovor, vnější vzezření a obyčeje, a takovým způsobem vzniklo nové velkoruské plémě.“¹⁰

Oficiálně byl tedy velkoruský národ výsledkem historického procesu smíšení slovanského a finského elementu, což možná pomůže vysvětlit, proč měli Finové poměrně pozitivní obraz v rámci etnické hierarchie Ruské říše.

Vedle konstrukce obrazu života předků dnešních Rusů a klíčového momentu pozvání normanských knížat, které bylo považováno za vlastní akt založení ruského státu, učební texty zdůrazňovaly přijetí pravoslaví a tzv. pokřtění Rusi. Je nutné připomenout, že pravoslavná víra byla v 19.století, a zvláště v jeho posledních 25 letech, významným identifikačním symbolem státní ideologie. I z těchto důvodů bylo přijetí pravoslaví považováno za klíčový moment historického vývoje Ruska. Rus byla od okamžiku přijetí křestu *pravoslavnou* Rusí. Hlavním aktérem pokřtění Rusi byl kníže Vladimír, jehož obraz byl postaven na obraze nejprve krutého pohana, který se po přijetí křesťanství obrátil v štedrého zakladatele kostelů a vůbec zbožného knížete:

„Vladimír byl z počátku horlivým pohanem, ale potom začal chápat výhody křesťanství, se kterým se seznámil díky tomu, že na Rusi bylo v tuto dobu již dost křesťanů“¹¹

⁸S. ROŽDĚŠTVENSKIJ, *Kratkaja otěčestvennaja...*, s. 2.

⁹D. ILOVAJSKIJ, c. d., s. 8.

¹⁰A. F. GARTVIG- N. T. KRJUKOV, *Učebnik ruskj istorii dlja vyššich načalnych učilišč i trgovlych škol*, Moskva 1914, s. 43.

¹¹V. STROJEV, *Učebnik ruskj istorii dlja mladšich klassov srednych učebnych zavedenij i vysšich načalnych učilišč s risunkami*, Moskva – S. Petěrburg 1915, s. 22.

Některé učební texty dokonce pracovaly s více mýtickým pojetím a vyprávěly o christianizaci Rusi jako o příběhu několika poslů různých náboženství, kteří na přání Vladimíra nabízeli výhody svého náboženství. Podle tohoto vyprávění Vladimír odmítl latinskou víru: „...kníže je ani nechtěl poslouchat. «Jděte domů, naši otcové nepřijali vašeho učení», řekl jim.“, a po poradě s bojary vybral pravoslaví, neboť na něj udělala velký dojem slova řeckého mudrce o stvoření světa.¹² Obecně bylo přijetí pravoslaví považováno za počátek kultury a vzdělanosti na Rusi. V souvislosti s tím se potom zvláště vyzdvihoval význam slovanských věrozvěstů sv. Cyrila a Metoděje a jejich písma.¹³ Vyzdvihování přijetí pravoslaví bylo vzhledem k oficiální státní ideologii logické a z následujících knížat byl nejvíce ceněn kníže Vladimír Monomach, který byl mezi nástupci Vladimíra a Jaroslava Moudrého považován za jednoho z nejbožnějších knížat raných ruských dějin.

Nyní ale obrátím větší pozornost k poslední stěžejní události raných ruských dějin, za které byl považován vpád Tatarů. Tzv. tatarské jho bylo spojeno v podstatě se dvěma interpretačními strategiemi. Na prvním místě se student nebo žák měl ztotožnit s koncepcí tatarského jha jako příčiny, která vedla k úpadku ruské kultury a mravů. Samotní Rusové sami sebe viděli ve vztahu k tatarským porobitelům jako kulturně nadřazené. V jednom z učebních textů neoficiálního charakteru, který velice explicitně vyjadřoval radikální interpretaci dopadů tatarského panství v Rusku, A. Tračevskij konstatoval, že:

„Tataři nemohli mít přímého vlivu na Rusko z třech příčin: 1) byli několikrát níže než Rusové vzděláním a rozvojem,...3) vážili si křesťanství a podporovali duchovenstvo..., 3) Tataři žili ve své hordě, neosidlovali se mezi Rusy a neženili se s nimi.“ Tračevskij dokonce tvrdil, že žádný z tatarských obyčejů nepřešel k Rusům.¹⁴ Mnohem obvyklejší byla ale koncepce „zhrubnutí mravů“ jako přímého kulturního dopadu tatarské vlády:

„Od této doby v Rusku zhrubly mravy, významní lidé si zvykli zacházet s prostým lidem tvrdě a přezíravě, rozšířil se duch asiatského patolízalství a zvýšeného hrubiánství.“¹⁵

V jiné své vlivné učebnici dějepisu D. Ilovajskij hovoří v podobném duchu, když mluvil o „škodlivých dopadech“ tatarského panství, zvláště potom o „zhrubnutí mravů, pokažení národního charakteru, utlačení nižších tříd a rozšíření mnohých obyčejů vlastních asiatským,

---

¹² S. ROŽDĚSTVENSKIJ, *Kratkaja otěčestvennaja...*, s. 12.

¹³ V. STROJEV, c. d., s. 25 nebo K. A. IVANOV, *Učebnik ruskj istorii. Sistematičeskij kurs dlja staršich klassov srednych učebnych zaveděnij*, S. Petěrsburg 1911, s. 44.

¹⁴ A. TRAČEVSKIJ, *Učebnik ruskj istorii*, S. Petěrsburg 1900, s. 133.

¹⁵ D. ILOVAJSKIJ, *Sokrašennoe rukovodstvo k ruskj istorii dlja mladšego vozrasta*, Moskva 1862, s. 46 a stejně tak S. ROŽDĚSTVENSKIJ, c. d., s. 93.

despotickým státům.“¹⁶ Vpád a panství Tatarů bylo tedy přímým viníkem některých negativních vlastností a jevů v soudobé ruské společnosti a státu, které Ilovajskij, jako oficiální autor dějepisných textů, zcela jasně definoval jako „asiatské“. Vedle toho se často mluvilo také o „silném vlivu mongolského jha na kulturní způsob života úřední a moskevské Rusi“ a jako „úpadek měst“ a „úpadek průmyslu a vnějšího obchodu“.¹⁷ Tato narativní strategie byla zaměřena na tatarský vpád, který společně s úředním rozdělením Rusi ještě více posílil nejednotu Rusi. Samozřejmě, že úděly jsou považovány za hlavní příčinu nejednoty, která vedla k tomu, že se Tatarům podařilo tak lehce dobýt oblasti ruských zemí. Taková rétorika nejednoty jako příčiny pádu byla přímo spojena s myšlenkou jednoty jako základu síly státu. Často se zdůrazňovala nejednota a svárliivost úředních knížat, která umožnila chánovi Batu úspěšně Rus dobýt.¹⁸ Jestliže úděly vedly k pádu Rusi, jejímu porobení a rozdrobení, stávala se Moskva jejich protikladem a symbolem sjednocovacího procesu, vedoucímu k znovusjednocení všech ruských zemí.

Významnou součástí interpretační strategie spojené s tatarským jhem se týkala konstrukce Rusi, která svou obětí ochránila ostatní Evropu před nájездem nebezpečných, asijských kočovníků. Zcela oficiálně byla tato interpretace součástí osnov, podle kterých měli ruští profesori a učitelé dějepisu postupovat. Podle těchto plánů se měla „obrátit pozornost...na to, že díky neustálému boji s asijskými kočovníky, bylo Rusko hrází Evropy proti barbarům.“¹⁹ Ne všechny učební texty obsahovaly toto poselství explicitně, ale nakonec citované programy učební texty doplňovaly a určovaly samotnou interpretační strategii pro učitele, ale některé učebnice přímo a jasně konstatovaly například, že:

„Takto připadlo nikoliv germánsko-římskému, nýbrž slovanskému plemeni bojovat s Tatary a zakoušet všechny hrůzy takového boje, (a) spasit Evropu od krutého porobení.“²⁰

Představa Ruska jako štítu nebo hráze civilizované Evropy proti asijským barbarům byla poměrně obvyklým klišé. Podobné pojetí se objevovalo i v rakouském diskurzu, kde se hovořilo – o Rakousku jako hrázi křesťanské Evropy proti islámskému světu (Osmanské říši). Toto klišé hráze nebo ochránitele obětujícího se zájmům Evropy zároveň deklarovalo ideovou příslušnost k Evropě. Tataři byli takto definováni jako „oni“, „ti druzí“ nebo „ti necivilizovaní“ – na druhé straně Rusové se takto chápou jako „my“ součást civilizovaného (evropského) světa.

¹⁶ D. ILOVAJSKIJ, *Kratkie očerki*, s. 105.

¹⁷ I. KATAJEV, *Učebnik ruskoj istorii dlja srednych učebnych zaveděnij*, díl 1, Moskva 1907, s. 128.

¹⁸ *Obozrenie ruskoj istorii...*, s. 15.

¹⁹ K. RUSANOV, c. d., s. 125.

²⁰ K. A. IVANOV, c. d., s. 99.

13. 3. Moskva – třetí Řím a centrum sjednocovacího procesu

Údělly, společně s tatarským jhem, jsou považovány za hlavní příčiny rozpadu kyjevské Rusi. Oficiální diskurz byl potom zaměřen na znovusjednocovací proces, při kterém měly být pod vládou Moskvy spojeny všechny skutečně ruské země v jeden mocný stát. Legitimita kyjevské Rusi byla přitom nedílnou součástí oficiální politické ideologie, stejně jako oficiálního historického diskurzu v učebnicích. Moskva se spojovala s několika fenomény: byla deklarována jako vítěz nad Tatary, jako dědic kyjevské Rusi a jejího náboženského významu, jako třetí Řím, dědic Byzance a nakonec jako centrum sjednocujícího procesu. Součástí této koncepce bylo rovněž spojení Moskvy a ideje samoděržaví – Moskva byla chápána jako ztělesnění ruského samoděržaví.

Vzestup Moskvy byl například v pojetí D. Ilovajského vysvětlen poměrně racionálně. Ilovajskij shrnul několik faktorů, které vedly k velikosti Moskvy. Hovoří o výhodné geopolitické pozici, celé řadě výjimečných osobností na moskevském trůně, obyvatelstvu, jež se vyznačovalo podnikavostí a tvrdohlavostí charakteru, podporou a pokorou ke Zlaté Hordě, spoluprací duchovenstva a bojarů, malým počtem členů knížecí rodiny, zavedením primogenitury a nakonec rozdrobením a slabostí ostatních knížectví.²¹ Jiná učebnice S. F. Platonova, autora několika učebnic za starého režimu a později autora učebnic dějepisu za bolševiků, byla postavena na stejné interpretaci – Moskva se stala nejvýznamnějším velkoknížectvím mezi rozdrobenými a porobenými údělly díky své poloze a talentu a osobnosti jejich knížat.²² Na jiném místě Platonov konstatoval:

„Později, když se moskevská knížata ocitla v čele boje za ruskou zemi proti hordě a Litvě, Moskva se stala centrem národního sjednocení a moskevská knížata národními vládci.“²³

V tomto případě se funkce Moskvy jako národního sjednotitele a jejich panovníky jako národním vyjadřovala jasně a přímo, zřejmě ve snaze opět nacionalizovat ruskou monarchii.

Stěžejním hrdinou sjednocovacího procesu a vzestupu Moskvy byl Ivan III. Strojev Ivana III. charakterizoval jako „opatrného vládce, (který) jako všechna moskevská knížata neovládal vojenský talent, ale dokázat využít příležitosti k tomu, aby připojil nové země k tomu významnému knížectví, které zdědil po předcích.“²⁴ Stejně líčil Ivana III. také jiný

²¹ D. ILOVAJSKIJ, *Sokrašennoe rukovodstvo...*, s. 94 - 95.

²² S. F. PLATONOV, *Sokrašennyj kurs ruskoj istorii dlja srednej školy*, Petrograd 1915, s. 99.

²³ S. F. PLATONOV, c. d., s. 103.

²⁴ V. STROJEV, c. d., s. 65.

autor M. Ostrogorskij: Ivan III. byl podle něj „chytrý a šetrný“, ale uměl využít situaci.²⁵ I Gartvig a Krjukov psali o Ivanovi III. v podobném duchu: „...pochopil, že spory mohou zahubit Rusko. Oplývající velkým rozumem a tvrdým charakterem, rozhodl se pokořit nenáviděné úřední pořádky a sebrat všechny ruský lid do jednoho státu.“²⁶ Význam Ivana III. pro sjednocení byl v této interpretaci klíčový. Daleko zajímavější ale je jazyk nebo rétorika, kterou autoři v souvislosti s ním používali, když hovořili o „sebrání všeho ruského lidu v jeden stát“, nebo o Moskvě jako centru národního sjednocení a jejích panovnících jako o národních vládci. Za těmito slovy stála již zmíněná snaha o nacionalizování monarchie, která se objevovala hlavně ve druhé polovině 19. století pod vlivem slavjanofilů, stejně jako pod vnějším vlivem a také rétorika jednoty. Používání slov jako sjednotitel nebo jednotný mělo v dobovém diskurzu klíčový význam, protože posilovalo vědomí národní/státní jednoty a určité formy sociální integrace. Sjednocovací proces pod vedením Moskvy za Ivana III. byl ale spojen s několika dalšími událostmi, které byly pevnou součástí celého pojetí Moskvy. Jednalo se o ukončení tatarské nadvlády na Rusi, sňatek s duchovní a politickou dědičkou Byzance a zrození koncepce Moskvy jako třetího Říma a nakonec se zvláště akcentovaným dobytím Velikého Novgorodu.

Oficiálně to byl Ivan III., kdo skončil několik století trvající závislost ruských zemí na tatarské hordě. Například Ivanov viděl za zlomový okamžik nejprve kulikovskou bitvu, kterou interpretoval jako „první nacionální hnutí“ proti asiatskému porobení²⁷, zatímco za Ivana III. mělo dojít ke konečnému osvobození Ruska od tatarského jha a dovršování procesu „celého sjednocení Rusy“²⁸ Strojev potom klade osvobození od Tatarů do souvislosti s Ivanovým prestižním sňatkem se Sofií Palaleogovnou.²⁹ Snad nejlépe shrnuje význam těchto tří událostí ve vzájemné souvislosti S. Rožděstvenskij:

„Ivan III. dobyl Novgorod a svrhnul tatarské jho, začal vládnout nad Rusí samoděržavně a neohraničeně. Ne dlouho po nástupu na trůn Turci dobyli Konstantinopol (1453). Ivan se oženil s příbuznou posledního řeckého císaře Sofií Palaleogovnou a stal se tak dědicem byzantských císařů. Proto připojil k moskevskému erbu znázorňujícího sv. Gregorije Pobědonosce byzantského dvouhlavého orla a začal se nazývat samoděržavcem a carem.“³⁰

²⁵ M. OSTROGORSKIJ, *Učebnik ruskoj istorii s risunkami, kartami, tablicami i voprosami dlja povtorenia. Elementarnyj kurs dlja srednyh zavedenij i gorodskih učilišč*, Petrograd 1916, s. 45.

²⁶ A. F. GARTVIG – N. T. KRJUKOV, c. d., s. 83.

²⁷ K. A. IVANOV, c. d., s. 141.

²⁸ Tamtéž, s. 140.

²⁹ V. STROJEV, c. d., s. 69.

³⁰ S. ROŽDĚSTVENSKIJ, *Kratkaja otěčestvennaja istoria...*, s. 57.

Rožděstvenskij sjednotil všechny významné události vlády Ivana III. do jednoho odstavce. Vedle svržení tatarského jha, mělo zvláštní význam právě dobytí Novgorodu. Bohatě a významné město bylo ideologicky postaveno do protikladu s Moskvou. Novgorod se specifickou formou vlády, která omezovala moc knížete a dávala vládu do rukou městského sněmu (věč), byl interpretován jako zdroj nestability, konfliktů a nepořádků, které ohrožovaly nejen samotný městský stát, ale také Moskvu. Ta byla potom ztělesněním samoděržaví, jediné správné ruské formy vlády.³¹ Vedle toho sňatek s dědičkou celé ideologické koncepce Byzantské říše měl především významné legitimizační funkce. Ivan III., a s ním také celá moskevská Rus, přejali myšlenku pravoslavného císařství. Učební texty se zaměřovaly na otázku změny erbu, na titul „cara“, který se začal od Ivana III. objevovat, a nakonec na slavné pozdější proroctví Filofeje ze Pskova o Moskvě – třetím Římu.³² V souvislosti s Ivanem III., považovaným nyní za prvního moskevského cara, se mluvílo relativně často také o pojmu samoděržaví a samoděržavec: „Od této doby se veliký kníže Ivan III. začal nazývat samoděržavcem. Slovo samoděržavec označovalo vládce, který nezávisí na nikom.“, shrnoval například V. Strojev.³³ V jiném učebním textu má koncept samoděržavné moci ještě jiný náboj. Cituje se proslov Ivana III. v dobytém Novgorodě, který je zde zcela explicitně a jasně postaven do protikladu s vládou v Moskvě:

„Chci v Novgorodě vládnout jako vládnu v Moskvě. Tam není žádný věč, žádný *posadnik*, ale musí tam být má vladařská vůle.“³⁴

Dobytím Novgorodu byl završen triumf moskevského samoděržaví. Zajímavé je, že sjednocovací proces byl v případě menších údelů téměř ignorován a dobytím a pokořením Velikého Novgorodu tato fáze sjednocení končí, aby byla za Ivanova nejvýznamnějšího následníka Ivana IV. Hrozného nahrazena dobovačným diskurzem. S Ivanem III. byla spojena likvidace údelů, které podle oficiální interpretace Rusi škodily, protože byly příčinou její nejednoty. S.F. Platonov hovoří o počáteční „údelné“ politice Ivana III., která se ale za krátko změnila v politiku „nacionální“³⁵ Pojem nacionální byl samozřejmě očividně vnesen do historického období, ve kterém neměl tento pojem žádný smysl, ale ukazuje především na jeden z dobových diskurzů, který se v posledních desetiletích 19. století a na počátku 20. století snažil konstruovat Rusko jako národní stát.

³¹ Tamtéž, s. 52 nebo M. OSTROGORSKIJ, c. d., s. 46 a *Obozrenie ruskoj istorii...*, s. 25.

³² Např. v K. A. IVANOV, c. d., s. 160, S. F. PLATONOV, c. d., s.118 a 127 a nebo V. STROJEV, c. d., s. 68-69.

³³ V. STROJEV, c. d., s. 70.

³⁴ M. OSTROGORSKIJ, c. d., s. 50.

³⁵ S. F. PLATONOV, c. d., s. 112.

13. 4. Od Rusi k Rusku: budování ruského impéria

Cesta „ruské země“ k Rusku byla dlouhá a velice komplexní. Jedním z klíčových okamžiků konstruování Ruska jako imperia byl dobytelský diskurz. Kontinuální expanze je významným rysem ruských dějin 17. – 19. století a byla s ní spojena řada dalších jevů. Na prvním místě to byla nová rétorika petrovske modernizace a vůbec kult Petra I. Velikého, dále šlo o určité formy ruského militarismu, které se projevovaly v glorifikaci vojenských hrdinů, armády a války, využívání náboženské politické argumentace (zápas za pravoslaví) nebo typicky ruské splývání a ignorování jakýchkoliv lokálních dějin. Většina dobytých oblastí neměla v učebních textech žádné své dějiny – jejich dějiny se v rámci této narace objevovaly jenom v souvislosti s politikou ruského impéria jako jejich pasivních objektů. Výjimkou byl Rusku nepřátelský Polsko-litevský stát.

13. 4. 1 Dobývání jako nástroj budování impéria

Dobový učebnicový diskurz chápal vznik Ruské říše jako příběh snah a politiky ruských carů, potažmo ruského lidu, který byl ale vždy chápán ve vztahu k carovi a pravoslaví. To znamenalo, že hlavním politickým aktérem dobývání byl dominantně ruský car. Zajímavé je, jaký dobový slovník byl v rámci dobovačného diskurzu používán a v jakém kontextu. Slovo připojení a sloveso připojit (присоединение – присоединить) se objevovalo v konkrétních případech. Připojena byla Ukrajina (resp. Malá Rus) a dále například Gruzie, zatímco Kavkaz nebo střední Asie, Kazaň a Sibiř byly dobyty. V případě Kavkazu se používalo slova „покорение“, které je možné přeložit do češtiny jako podrobení. Naopak v případě středoasijských oblastí se objevovalo slovo dobýt či dobytí (завоевать – завоевание). Tato terminologie je používána téměř ve všech případech stejně a jasně odráží rozdílné postoje centra k jednotlivým součástem Ruské říše. Zvláště Ukrajina byla považována za integrální součást Ruska, a to i vzhledem k tomu, že Kyjev byl původním centrem ruského státu a symbolem ruské státnosti. Vedle toho představoval také centrum ruské (pravoslavné) kultury a vzdělanosti.

Připojení Ukrajiny bylo tedy považováno za logické, přirozené a bylo zásadně líčeno v kontextu s Polskem jako nepřítelem Ruska a v kontextu ochrany pravoslavné víry. „Nikde v Evropě nebyli rolníci tak utlačováni jako v Polsku“, líčí polskou nadvládu nad Ukrajinou D. Illovajskij, „Polští páni a šlechtici nebo malí dvořané, získali takový vliv, že vůbec neposlouchali své krále, žili na svých panstvích jako malí carové a dělali si se svými rolníky,

co chtěli.“³⁶ Bohdana Chmelnického potom autor líčí jako hrdinu boje proti tomuto útlaku a zvláště proti útlaku „ruské víry a ruského lidu“³⁷. Ukrajina je následně připojena k Moskevské Rusi na základě dobrovolné žádosti ukrajinských kozáků a samotného Chmelnického, kteří demonstrují svou vůli slovy „Chceme být poddanými pravoslavného cara“.³⁸ Příběh připojení Ukrajiny je vždy stejný: společný nepřítel – Polsko, a společná víra – pravoslaví spojila oba celky v jeden. V Ilovajského učebnici je tato jednota jasně deklarována v případě zvolání lidu: „Dej Bože, abychom byli na věky jedno!“³⁹ Tato rétorika byla v souladu s představami o jednotě ruského národa, který tak zahrnoval jak Velkorusy, Ukrajince a Bělorusy do jednoho jediného národa. Odlišnosti existující v jazyce byly podle oficiální interpretace důsledkem vlivu polských zvyků a obyčejů⁴⁰, nebo přímo přijímáním polských slov do ruštiny.⁴¹ Z tohoto hlediska je logické, že Ukrajina (resp. Malá Rus) nemohla být podmaněna nebo dobytá, ale byla připojena k Rusku jako jeho integrální součást. Případ Gruzie byl značně podobný v tom smyslu, že se zdůrazňovala mírová cesta Gruzie pod vládu ruských carů. Gruzie byla připojena k Rusku jako dědictví ruských carů: „Gruzínský car Gregorij XXII. před svou smrtí odkázal svou vládu carovi Pavlovi I., který tak Gruzii připojil k Rusku.“⁴² O okolnostech a kontextu celého připojení Gruzie k Rusku se učebnice nezmiňovala. V případě Gruzie hrálo významnou roli pravoslaví, které tak bylo chápáno jako hlavní integrační síla Ruské říše. To potom znamenalo, že připojení Gruzie bylo přirozené.

Zcela jiné pojmosloví se ale objevuje v případě jiných součástí Ruské říše. Například Kazaň představovala významný milník v historii ruského dobývání. Její dobytí bylo logicky chápáno jako konečné pokoření tatarského nepřitele, který měl být v následujících stoletích (především v 18. a 19. století) obrácen na pravoslavnou víru a asimilován. Ještě více se dobytelská rétorika ale objevovala v případě Kavkazu a střední Asie. Gruzie a dobytí Kavkazu přitom představovaly dva argumentačně svázané příběhy.

Kavkaz patřil v podstatě již od 17. století ke sféře zájmů moskevských carů a během 18. století a zvláště poté, co se pod ruskou vládu dostala Gruzie, získal Kavkaz strategický význam. Kontrola Kavkazu byla prakticky velice těžko proveditelným cílem, který nebyl nikdy skutečně dosažen. Mohly za to přírodní podmínky i heterogenita a životní styl místního obyvatelstva. Nicméně ruské učebnice dějepisu po roce 1875 považovaly Kavkaz za

³⁶ D. ILOVAJSKIJ, *Sokrašennoe rukovodstvo...*, s. 97.

³⁷ Tamtéž, s. 101.

³⁸ Tamtéž, s. 104.

³⁹ Tamtéž.

⁴⁰ Tamtéž, s. 71.

⁴¹ M. OSTROGORSKIJ, c. d. s. 89.

⁴² K. JELPATĚVSKIJ, *Učebnik ruskoj istorii s priloženiem rodoslovij i chronologičeskoj tablici i ukazatělja ličnych iměn*, S. Petěrburg 1901, s. 400.

„dobytý“, resp. pokořený (покорение), a tedy za plnou součást Ruské říše. Pokoření, resp. dobytí Kavkazu tvořilo poměrně důležitou součást obrazu úspěšné vlády Alexandra II. a bylo tak samozřejmě spojováno s carovou postavou:

„Alexandr II. se rozhodl ukončit dlouhotrvající válku s Kavkazem.“⁴³ Učebnice také studentům osvětlovaly příčiny nutnosti dobytí Kavkazu:

„Na začátku XIX. století pravoslavná Gruzie, jeden z hlavních států Zakavkazska, přijala poddanství Ruska: v roce 1800 poslední car Georgij XXII. odkázal svůj trůn ruskému imperátorovi. Za Gruzii se i další malé státy Zakavkazska připojily k Rusku... Tehdy jsme byli donuceni vstoupit do boje s horaly – obyvateli Kavkazského hřebene, kteří narušovali naše vztahy se Zakavkazskem.“⁴⁴

Naprostě stejná argumentace se objevovala i v dalších učebnicích.⁴⁵ Z toho vyplývalo, že především pravoslavná Gruzie a ochrana kontaktů s ní, donutila Rusy ke konečnému řešení dlouholetých válek a nestability v oblasti Kavkazu. Náboženský podtext se objevil nejen v případě zdůrazňování skutečnosti, že Gruzie je pravoslavná země, ale i v případě Šamila (čečenský vůdce místních povstání v polovině 19. století), kterého měl ovlivňovat náboženský fanatismus.⁴⁶ Některé učebnice potom zcela očividně používaly učební text k politické propagandě, když mluvily o tom, že tyto náboženské fanatiky podporovali „naši nepřátelé“ – Británie, polští emigranti a Turci.⁴⁷

Zcela obdobná argumentace se potom opakovala v případě střední Asie, která byla Ruskem dobyta během 60. a 70. let 19. století. Tato expanze byla opět legitimizována nutností ochrany obchodních stezek a života ruského obyvatelstva žijícího na hranici s těmito středoasijskými státy a kočovníky. Turkmenistán (Buchara a Chiva), stejně jako další středoasijská území obývaná kočovníky byla dobyta (завоевание), jako země nepřátelské Rusku a ohrožující jeho mírový rozvoj v oblasti.

Dominantní dobyvačný diskurz byl v případě ruských učebnic velice výrazným prvkem. Expanze byla rusko-centristická, vyprávěla celý příběh jen z pozice Ruska jako centrálního aktéra a zcela jasně hierarchizovala jednotlivé území podle svých vlastních kritérií. Součástí Ruska jako Ukrajina nebo Gruzie byly k Rusku připojeny, nikoliv dobyty. Proto se také explicitně zdůrazňoval mírový proces sjednocení těchto celků s Ruskem. Východním směrem se jednalo v podstatě jen o dobyvačnou politiku: Kazaň, Sibiř, Turkmenistán a jižněji Kavkaz byly dobyty silou v zájmu celku Ruska a v jejich případě se

⁴³ K. JEPTATĚVSKIJ, s. 448.

⁴⁴ K. JELPATĚVSKIJ, *Razkazy i stichotvorenija iz russkoj istorii. Istoričeskaja chrestomatija dlja mladšich klassov učebnych zavěděnij*, S. Petěrburg 1902, s. 366.

⁴⁵ Například: V. STROJEV, c. d., s. 166, nebo S. ROŽDĚSTVENSKIJ, *Kratkaja otčestvennaja istorija...*, s. 209.

⁴⁶ K. JELPATĚVSKIJ, *Učebnik russkoj istorii...*, s. 448 a dále i D. ILOVAJSKIJ, *Kratkie očerki...*, s. 354.

⁴⁷ K. JELPATĚVSKIJ, c. d., s. 449.

kladl důraz na civilizační roli Rusů v těchto oblastech. Byli to Rusové, kdo přinášeli do těchto míst vzdělání a civilizaci a byli to Rusové, kdo se cítili být kulturně nadřazeni místním národům. Tento ruský „orientalismus“ byl na jedné straně podobný jako jeho západoevropským sousedům, na druhé straně měl některé výjimečné rysy dané historickým vývojem země.

Byly tu ale ještě jiné části imperia, které představovaly pro ruskou interpretaci problém – Polsko a Finsko. Obě země byly chápány jako „окраинны“ – pohraniční oblasti říše, jejichž funkce byla na prvním místě ochranná a na druhém ekonomická. Zatímco Finsko bylo poměrně dlouhou dobu opomíjeno, Polsko představovalo ožehavý problém, který periodicky způsoboval Petrohradu problémy. Rozdělení Polska a jeho připojení k Rusku bylo chápáno jako logický důsledek dějin. Dá se říci, že podle rétoriky některých učebnic se jednalo o výsledek polských dějin. Všechny učební texty a jejich autoři zvláště podtrhují chaotické období krize *Rzeczy Pospolite* v době před rozdělením země: chaos, ve kterém autorita krále zcela upadala:

„Už dávno tam docházelo ke strašným neřádům, které předpovídaly jeho (Polska) brzký pád. Polští pánové a šlechtici vůbec neposlušovali svého krále, dohadovali se a prali se mezi sebou a velice utlačovali své rolníky. Tyto neřády způsobovaly řadu starostí také sousedům, zvláště Rusku... Poláci se snažili obrátit pravoslavné obyvatele na katolickou víru. Ale Rusové tvrdě a silně stáli za svým Zákonem.“⁴⁸

V jiném pro školy doporučeném textu se tvrdilo: „Vnitřní stav Polska byl v té době (v době dělení – V.S.) k pláči.“ A na jiném místě se používá spojení „zcela v úpadku“.⁴⁹ Násilné konverze na katolictví a úpadek Polska jako státu se opakovaly v téměř každém textu, tak aby rozdělení Polska bylo viděno jako zcela pozitivní řešení hluboké krize země:

„Vnitřní stav Polska ve druhé polovině XVIII. století byl takovým rozpadu, že Polsko nadále nemohlo existovat jako samostatný stát. Moc krále... úplně oslabil po ustanovení voleného Sejmu.“⁵⁰

Autor následně opět líčí situaci pravoslavného obyvatelstva v černých barvách:

„Zvláště těžké bylo postavení pravoslavných rolníků v záporuských oblastech, ve kterých kromě panského útlaku, tito trpěli ještě za víru.“⁵¹

Tato dominantní argumentační strategie umožňovala vidět zisk Polska jako další formu ochrany pravoslaví proti jeho nepřátelům, za které byli Poláci tradičně považováni. Zde ale vyvstala další otázka: jakým způsobem budou nyní autoři ruských učebnic postupovat, aby se

⁴⁸ S. ROŽDĚSTVENSKIJ, *Kratkaja otčestvennaja istorija...*, s. 157.

⁴⁹ *Obozrenie Russkoj istoriji...*, s. 133 a 134.

⁵⁰ K. JELPATĚVSKIJ, *Učebnik ruskoj istorii...*, s. 369.

⁵¹ Tamtéž, s. 371.

vyrovnali s polskou otázkou? Na jedné straně zisk Polska byl implicitně líčen jako důkaz toho, že Rusko všechny své nepřátele porazilo a podmanilo si je. Tatarská Kazaň se musela poklonit ruské velikosti už v 16. století, Polsko se mělo sklonit před svým rivalem na konci 18. století. Přičlenění Polska (ruské části) k Ruské říši nepředstavovalo jenom praktický politický problém, ale také problém ideologický. Jak se nyní vyrovnat s (podmaněnými) Poláky uvnitř Ruska?

„Poláci a Rusové – ačkoliv i byli stejného původu se k sobě nechovali přátelsky. Odlišovali se jazykem a vírou, jedni byli katolíky, a druhí pravoslavní. Avšak v těchto dobách různé víry narušovaly sblížení lidí, dokonce i uvnitř jednoho a téhož státu. Poláci, přejíce si posílit spojení mezi polskými a ruskými oblastmi, začali rozšiřovat v ruských oblastech katolickou víru. Mnozí ruští šlechtici přistupovali na katolictví. Začali utlačovat pravoslavné. Postavení ruského duchovenstva začalo být těžké...Zvláště polské školy napomáhaly popoštění Rusů. Poláci byli vzdělanější než Rusové a měli farní školy, zakládané katolickým duchovenstvem. Aby dali svým dětem vzdělání, Rusové dávali děti do polským škol, ale tam se z nich snažili vykořenit všechno ruské a udělat z nich Poláky.“⁵²

Jiná učebnice líčí polský útlak v západním Rusku obdobně: „Polští velmožové a šlechta získali zemi spolu s nevolníky. Noví majitelé půdy začali zvětšovat robotu a začali obracet kozáky žijící ve stepi a neznající nesvobodu, v nevolníky.“⁵³ A dále:

„Od této doby (od existence Ljubinské unie – pozn. V.S.) se začalo pronásledování těch pravoslavných, kdo nechtěli přijmout unii, pravoslavné kostely se buď zavíraly, nebo se prodávaly Židům.“⁵⁴

Polská otázka tak byla přímo spojena s otázkou ukrajinskou a také s ruským antisemitismem (alespoň v tomto případě). Poláci byli obviňováni ze snah o katolizaci pravoslavného, a tedy ruského obyvatelstva západních oblastí Ruska, které se během existence polsko-litevského státu dostaly pod polský (katolický) vliv. Společně s Poláky se zdůrazňoval podíl židovského obyvatelstva, které bylo obviněno ze simonie. Tato argumentační strategie byla zaměřena na tři cíle: ospravedlnila připojení Ukrajiny k Rusku, stigmatizovala dva vnitřní nepřátele Poláky a Židy a konečně, připravovala půdu pro legitimizování dělení Polska. Vzájemná rivalita Rusů a Poláků tak nebyla skrývaným faktem, ba dokonce byla stěžejním bodem celého vyprávění. Samozřejmě, že tato skutečnost představovala problém. Na jedné straně se tato rétorika týkala národa, který byl součástí Ruského imperia a logické by bylo, kdyby se vládnoucí diskurz snažil spíše o harmonizaci vztahů, na druhé byl několik století trvající rusko-polský konflikt natolik významným, že se nedal zamlčovat nebo bagatelizovat. Přesto

⁵² M. OSTROGORSKIJ, c. d., s. 87.

⁵³ A. F. GARTVIG – N. T. KRJUKOV, c. d., s. 159.

⁵⁴ Tamtéž, s. 160.

je učebnicová rétorika v některých momentech možná příliš agresivní a konfliktní. Vzhledem k politické skutečnosti zůstávali Poláci stále nepřitelem, což se netýkalo například poražených a relativně integrovaných Tatarů, jejichž příběh v podstatě končí dobytím Kazaně a Sibíře. Tataři se stali zamlčovanou součástí dějin Ruského impéria, jako by jejich dějiny skončily s jejich připojením k Rusku. Toto byl poměrně významný rys koncepce ruských dějin v učebnicích dějepisu. Všechna dobytá území, národy a jejich státy přestaly mít vlastní dějiny v momentě připojení nebo dobytí Ruskem a stávaly se zamlčovanými aktéry ruských imperiálních dějin. Poláci tak představovaly výraznou výjimku.

Další podivnou výjimkou bylo Finské velkoknížectví, připojené a založené v roce 1809. Učební texty dějepisu o Finsku mluvily s obdivuhodnou stručností, takže se žáci a studenti o Finsku nemohli dozvědět příliš mnoho, snad kromě toho, že je toto území součástí Ruské říše a že je spravováno jinak, než ostatní části impéria. Ke klasickým zmínkám se řadí například tato:

„Kromě války s Napoleonem přišlo caru Alexandrovi vést ještě válku se Švédskem. Tato válka byla pro Švédy neúspěšná a skončila ztrátou Finska připojeného k Rusku pod jménem Velkovévodství finské.“⁵⁵

V naprosté většině se dějepisné učebnice Finsku blíže nevěnovaly. To zřejmě ilustruje malý zájem, který ruské autority téměř po celé 19. století Finsku věnovaly. Zatímco většina učebnic se rozváděla o situaci ve střední Asii a na Kavkaze či o polské otázce, o Finsku se mlčelo jako by snad ani nebylo součástí Ruského impéria. Situace se jen do jisté míry změnila na konci 19. století a na začátku 20. století, kdy se v Rusku ozývaly stále silnější hlasy volající po větším stmelení Finska s Ruskem, a které se projeví v několika politických rozhodnutích týkajících se Finska (o kterých budu hovořit na jiném místě kap. 16.1 a 16.2.). V učebnici *zákonovědní* (občanské nauky) K. I. Gololobova se objevila už ostřejší rétorika vůči Finsku: „Finsko je provincii Ruska inkorporovanou díky úspěchu ruských zbraní.“⁵⁶, tvrdí Gololobov. Autor tak odkazoval na dobovačný diskurz: v jeho pojetí bylo Finsko dobyté a nikoliv připojeno, jak to zdůrazňovaly jiné učební texty, zvláště učebnice dějepisu, které se zmínkám o dobytí Finska vyhýbaly. Autor ale svou rétoriku ještě více přiosťřil: „Finové začali zneužívat svoji svobodu a finský sejm přijal rozhodnutí, která neodpovídala zájmům celého Ruska.“⁵⁷, což bylo podle Gololobova důvodem k zesílení kontroly ruských orgánů nad

---

⁵⁵ N. POKROVSKIJ, *Kak roslo i stroilos russkoe gosudarstvo. Razkazy iz russkoj istorii. Posobie dlja mladšich klassov srednych učebnych zavedenij*, tom 2, Moskva 1914, s. 115.

⁵⁶ K. I. GOLOLOBOV, *Zakonovědnie. Kurs srednych učebnych zavedenij*, Saratov 1914, s. 39.

⁵⁷ Tamtéž.

místním zákonodárstvím. Oddíl o Finsku končí výmluvným konstatováním, že Finsko má vůbec „mnoho zvláštností ve srovnání s ostatním Ruskem“.⁵⁸

Učebnice vlastivědy E. Lesgafta je zvláště dobrým příkladem dobyvačného diskurzu v ruských učebních textech. Poslední kapitola učebnice se zaměřila na otázku ruských „pohraničních oblastí“ a pokusila se definovat jejich jednotlivé role pro ruské centrum. Lesgaft označil Finsko a Polsko za „politické pohraniční oblasti“ (*okrainy*) Ruska:

„Význam dvou západních pohraničních oblastí je politický. Zvětšujíc teritorium státu, posilují jeho politickou velikost a zároveň slouží k ochraně hranic vlastní ruské země ze západu.“⁵⁹

Lesgaft také zdůraznil odlišnost postavení Finska a Polska: „...(Polsko) je nejtěsnějším způsobem svázáno s Ruskem, čímž se liší od Finska“.⁶⁰ Taková definice významu a postavení Polska a Finska je ukázkou nejen dobyvačného diskurzu, ale i jisté hierarchizace jednotlivých součástí říše. Na nejvyšším vrcholu této hierarchie samozřejmě byla „vlastní ruská země“ (*sobstvenno ruskaja zemlja*) nebo „státní jádro“ (*gosudarstvo-jadro*)⁶¹, jehož zájmům byly podřízeny ostatní *okrainy*. Politická pohraniční oblast byla, zdá se, v této hierarchii na posledním místě. Příčinou byla očividně ekonomická, politická i kulturní vyspělost obou západních oblastí říše. Lesgaft zcela explicitně hovořil o politické i ekonomické a kulturní nezávislosti Finska z čehož vyvozoval, že „...Finsko nemůže sloužit Rusku ani jako osídlovací ani jako kulturně-průmyslová pohraniční oblast“.⁶² Role Finska se tedy omezovala jen na „zabezpečení státního jádra ze strany Švédska“.⁶³

Vedle politické *okrainy* ale Lesgaft odlišoval osídlovací a kulturně-průmyslové *okrainy*. Zde už je jeho rétorika silně spojená s koloniálním diskurzem, který nebylo možné použít v případě kulturně vyspělých oblastí Finska a Polska. Ve vlastním úvodu ke kapitole *Rusko a jeho pohraniční oblasti* je odkaz na dobový koloniální diskurz poměrně velice silný. Lesgaft vykresluje nejprve vlastní situaci ve světě:

„V současné době ani jeden ze států světa nemůže pretendovat na nazvání světovou velmocí, protože není ani jeden stát, který by bezpodmínečně dominoval nad ostatními a neznal by sobě rovných protivníků. Mezi současnými státy je možné vydělit několik prvních, přibližně si rovným silou, ačkoliv ne stejných ve velikosti teritoria a početnosti obyvatelstva. Takové státy se nazývají velmoci (a) je jich celkem devět. Šest z nich se nachází v Evropě (Rusko, Velká Británie,

---

⁵⁸ Tamtéž, s. 40.

⁵⁹ EMILIJ LESGAFT, *Otěčestvověděnie. Kurs srednych učebnich zaveděnij*. S. Petěrsburg 1910, s. 200.

⁶⁰ Tamtéž, s. 202.

⁶¹ Tamtéž.

⁶² Tamtéž, s. 201.

⁶³ Tamtéž.

Německo, Francie, Rakousko-Uhersko, Itálie), dvě v Asii (Čína, Japonsko) a jedna v Americe (Spojené státy americké).“⁶⁴

Toto líčení odpovídalo více méně tomu, jak byla chápána „rovnováha sil“ těsně před první světovou válkou. Nicméně Lesgaft odlišuje mezi koloniemi a *okrainami*:

„... kolonie (jsou) vzdálené od státu-metropole a (jsou) s ním relativně slabě spojeny politicky, a...pohraniční země nebo *okrainy* (jsou) bezprostředně připojeny k základnímu teritoriu státu a obvykle se s ním politicky spojí v jeden celek.“⁶⁵

Zatímco kolonie jsou tedy chápány jako oblasti pod vládou námořních velmocí, *okrainy* Lesgaft chápe jako „přímý důsledek přirozeného růstu silnějšího státu snažícího se rozšířit svojí vládu na úkor slabších sousedů“.⁶⁶ *Okrainy* tvoří jeden celek společně se státním jádrem, které se *přirozeně* rozšířilo a tyto oblasti zahrnuje pod svoji vládu – jednoduše protože bylo silnější. Přes explicitní odlišení *okrainy* a kolonie je patrná určitá koloniální rétorika především v případě střední Asie. Turkmenistán představoval v této koncepci „kulturně-průmyslovou *okrainu*“, které náležela významná role díky „výrobkům dobytkařství, subtropického zemědělství a různého nerostného bohatství“.⁶⁷ V případě Kirgistanu dokonce autor použil slovního spojení „průmyslová kolonie“.⁶⁸ Naopak Sibiř byla považována společně s Kavkazem, za dominantně osídlenou *okrainu* Ruska, která byla významná z hlediska přírodního bohatství a nekonečného prostoru.⁶⁹

Dobyvačný diskurz nebyl homogenní a to především proto, že jednotlivé součásti Ruska byly chápány hierarchicky. „Rusky“ mluvící a pravoslavná Ukrajina a Bělorusko byly v této hierarchii zahrnuty pod termínem „vlastní ruská země“ a jako takové byly připojeny. Podobně i pravoslavná Gruzie byla připojena (na přání jejího posledního cara) a stala se záminkou pro podrobení Kavkazu. Sibiř a středoasijské oblasti říše byly dobyty a staly se *de facto* koloniemi Ruska. Problémem bylo Polsko a Finsko, které se v mnoha ohledech zcela vymykaly všem normativům: nebyly pravoslavné, nebyly spojeny s Ruskem jazykem a celkově představovaly vnitřně homogenní národy. Polsko bylo rozděleno jako důsledek svého vlastního úpadku a chaosu, který Rusko ohrožovalo. Na druhé straně, ačkoliv bylo Finsko *de facto* dobyto, nebyl v jeho případě dobyvačný diskurz explicitně zmiňován, zřejmě také proto, že Finsko nebylo aktérem dobývání, ale jen objektem. Ten, kdo byl poražen, bylo Švédsko. Vedle toho Rusové očividně nechápali Finsko jako samostatný suverénní stát. Slovník

---

⁶⁴ Tamtéž, s. 188.

⁶⁵ Tamtéž.

⁶⁶ Tamtéž, s. 189.

⁶⁷ Tamtéž, s. 197.

⁶⁸ Tamtéž, s. 198.

⁶⁹ Tamtéž, s. 199.

učebnic potom tuto hierarchizaci reflektoval při používání slov jako připojit – dobýt – podrobit si, nebo v termínech *státní jádro a pohraniční oblast/okraina*. Tato hierarchie ale představovala závažný problém v hledání cesty k jednotnému státu. Hovořilo se o Rusku a jeho pohraničních oblastech, o Finsku a ostatním Rusku, o Finsku a zájmech ostatního Ruska, o okrainách a vlastní ruské zemi atp., ale už bez toho, aby bylo jasné, že všechny tyto pojmy by teoreticky měly zahrnovat jeden celek – tedy to, že Finsko, Polsko, stejně jako Turkmenistán, Kavkaz a Sibiř *jsou* Ruskem. Tato skutečnost budí dojem, že Rusko (vlastní ruská země) byla stále viděna jako stará Rus a tedy, že autoři podvědomě mluvili o Rusi a jejích okrainách a nikoliv ale o Rusku (Россия).

13.4.2. Kult Petra Velikého jako budovatele impéria

Petr I. Veliký zaujímal ve starorežimní koncepci ruských dějin významné místo. Nejen, že byl výrazným představitelem výše zmíněné expanze jako nedílné součásti budování ruské říše, ale rovněž byl považován za transformátora Rusi v Rusko (*Rossija*), a tedy za jistý (nikoliv explicitní) protipól Ivana III. V periodizaci ruských dějin se s Petrem spojovala vždy etapa, nazývaná oficiálně jako *Vznik Ruské říše*, takže pokud byl Ivan III. likvidátorem úředních pořádků a Ivan IV. Hrozný exponentem prvotní expanze Moskvy, byl Petr Veliký skutečným zakladatelem impéria. Učební texty věnovaly vedle líčení konkrétních událostí velký prostor i osobnosti Petra Velikého. Je také prvním carem, kterého se týkala snaha o popularizaci pomocí anekdot, nebo jiných poučných příběhů.

Obvykle se autoři zmiňovali nejprve o Petrově dětství mimo dvůr, které mělo mít na jeho život a dílo pozitivní vliv. Zde se měl Petr začít také podle některých zajímat o vojenskou oblast a právě v Preobražeckém se měl upevnit Petrův charakter a jeho zdraví.⁷⁰ Často se zdůrazňoval Petrův vztah k cizincům, který se měl formovat také v letech jeho dětství a raného mládí mimo moskevský dvůr. Tehdy se měly formovat i jeho pozdější politické názory:

„Petr chtěl, aby Rusové začali žít takový život jako vzdělané národy Evropy, aby nebylo mezi Rusem a Holanďanem nebo Němcem takového rozdílu jako do té doby.“⁷¹

Na jiném místě učebního textu S. Rožděstvenského se objevuje:

„Úkol života Petra...byl především založen na přání dobýt moře, pomocí kterého by se Rusové mohli spojit s jinými vzdělanými

⁷⁰ V. STROJEV, c. d., s. 120-121.

⁷¹ M. OSTROGORSKIJ, c. d., s. 120.

národy, obchodovat s nimi a přijímat od nich všechno dobré a potřebné.“⁷²

Podle těchto interpretací bylo tedy cílem ruské expanzivní politiky především prolomení izolace staré moskevské Rusi a transformace ruského národa jako evropského, vzdělaného národa, který je schopen přijímat podněty z Evropy. V podstatě bylo toto prolomení izolace v učebnicových textech nejčastěji opakovaným hodnocením vlády Petra Velikého. I Katajev shrnoval Petrův význam podobně: „...dal obecnému lidu možnost materiálního a duchovního spojení s civilizovaným světem a tímto způsobem posunul Rusko (*Rossija*) rychle na cestě kulturního rozvoje.“⁷³ Na druhé straně se učební texty oficiálně neměly vyhýbat kritice některých rysů Petrova panování. Zdá se, že následující forma kritiky byla povolena: „Petr Veliký svůj rozum a svoje přání vzdělat a učinit Rusko šťastnějším, bohužel vůbec spojoval s příliš surovým a netrpělivým mravem.“⁷⁴ S. F. Platonov se dokonce v povolené učebnici neobával kritizovat neměnné postavení stavů a samoděržaví za Petrovy vlády:

„Ale stát za Petra pokračoval ve vidění svých stavů tak, jak je viděl dříve. Určoval jejich povinnosti, ale nikoliv jejich práva. Každý člověk a každá skupina lidí žili nikoliv sami pro sebe, ale pro stát a státní záležitosti, byli nuceni dávat mu sebe a svůj majetek státu a být jeho poslušným nástrojem. Za Petra se stal takový pořádek ještě surovější než dříve.“⁷⁵

Taková kritika se v kontextu učebních textů vymyká, jelikož je až příliš explicitní a až příliš jasně se vymezuje do opozice proti ruskému samoděržaví, přesto byla Platonova učebnice povolena Učenou radou.

Osobnost Petra Velikého ale rozhodně nepatřila k těm, se kterými by se žáci nebo studenti setkávali poprvé až při výuce dějepisu. Vzhledem k tomu, že v oficiálním pojetí byl Petr považován za zakladatele ruské říše a moderního Ruska, byla jeho osobnost součástí jiných učebních textů a předmětů. Nejvýznamnější z nich byly zřejmě čítanky, v jejichž rámci se velice často objevovaly dějepisné texty. Literární žánr čítankových textů se ve srovnání s běžnými učebnicemi lišil: vedle vlastních článků chápaných jako vyprávění, šlo o básně a anekdoty. Právě anekdota sehrávala v případě panovníků roli dřívějších exemplů. Anekdota byla vyprávěním založeným na snaze o určitou popularizaci cara lidu a dále na moralizujícím závěru, který cara vždy vykresloval v pozitivním světle. Právě Petr Veliký je prvním carem, který byl námětem těchto exemplárních anekdot, a nikoliv jenom běžných dějepisných

---

⁷² S. ROŽDĚSTVENSKIJ, *Kratkaja otěčestvennaja istoria...*, s. 119.

⁷³ I. KATAJEV, c. d., díl 2, s. 261.

⁷⁴ D. ILOVAJSKIJ, *Sokrašennoe rukovodstvo...*, s. 92-93.

⁷⁵ S. F. PLATONOV, c. d., s. 258-259.

článků. Pro přiblížení jejich strategie se nyní zaměřím na jednu z čítankových anekdot o Petrovi:

„Caru Petrovi I. se stalo, že jednou besedoval s dánským králem. Panovníci se rozpovídali o tom, čím vojáci jsou lepší ve službě a vojenské disciplíně. Král hájil ty své a byl si jist, že jeho vojáci, dávno přivyklí k vojenskému řádu, musejí být lepší než ti ruští, kteří se v té době verbovali jen z rolníků. „Nebudu se dohadovat,“ řekl car královi, „že moji noví branci v něčem ustupují vašim generálům. Hlavní vlastnost vojína je založena na slepé poslušnosti bez otázek. Vojákovi řekneš – udělej to a on to udělá, vlez tam a on tam vlez, bez myšlenky a bez ohledu na sebe. Ví, že za jeho hlavu odpovídá ten, kdo ho tam poslal, ale on sám o to nemusí mít obavy. V tomto ohledu moji vojáci předčí kohokoliv.“ „Ne,“ odpověděl král: „i v poslušnosti předčí moji vojáci vaše, jsem si tím jist.“ – „Jestli je to tak, Vaše Veličenstvo,“ řekl car, „tak to nyní zkuste. Zavolejte vojáka ze svojí gardy a přikážete mu, aby vyskočil z okna. A já povolám svého vojáka a přikážu mu totéž. Uvidíme, jak to bude.“ Král souhlasil. Rozkázal zavolat svého vojáka a přikázal mu vyskočit z okna. Okno bylo ve třetím patře. Voják se podíval a začal prosit o smilování. Když král naléhal, prosil ho, aby mohl sejít dolů a rozloučit se s přáteli: „Už je nikdy neuvídím,“ říkal. Král ho pochválil za poslušnost a propustil. Potom car Petr I. zavolal svého vojáka z hlavní hlídky. Voják vešel. „Bud' zdrav, příteli.“ – „Přeju hodně zdraví Vašemu Veličenstvu!“ – „Pojď sem!“ Voják popošel. – „Teď vyskoč z okna a z rozběhem!“ – „Z kterého rozkážete, Vaše Veličenstvo, z toho?“ – „Ano, z toho!“ V jediném okamžiku se voják rozběhl a už se odrážel, když ho car sotva stihl zadržet za nohy. Car vojáka objal, pochválil a propustil, ale král ho poplácal po ramenech: „Závidím Vám, care, Vaše vojáky.“⁷⁶

Tato anekdota ukazuje cara v poměrně lidské dimenzi a zároveň vyzdvihuje kvality ruského vojáka. Car se s vojákem zdraví v lidovém duchu a nakonec se s ním dokonce objímá. Na druhé straně anekdota cení ruský despotismus jako pozitivní vlastnost. Ruský voják oplývá v tomto pojetí absolutní poslušností, bez ohledu na svoje vlastní zájmy a život, a obětuje se carovi. Za zmínku jistě stojí i skutečnost, že tento text byl primárně určen pro neruské děti, které si tak měly osvojovat ruské dějiny a jejich významné postavy. Tato učebnice se Petrově osobnosti věnovala celkem ve čtyřech článcích a jedné básni, což byl vzhledem k ostatním dějepisným článkům (a historickým) osobnostem největší prostor.

Popularizace cara Petra I. ale pronikla i do sféry vyučování ruského jazyka. Dokonce i samotné učebnici ruštiny pro lotyšské děti (to znamená opět pro neruské děti) je možné najít básně o Petrovi Velikém „Kdo to je?“ od A. Majkova. Zcela identická básně je i v čítance *Russkoe slovo*.⁷⁷ Básně nepříliš vysoké kvality se zaměřila na vyprávění o Petrovi Velikém (skrývající se za jezdcem) a starém rybáři, kterému jezdec ovládající výborně

⁷⁶ L. GRIGOREV- B. OLENIN, *Russkoe slovo. Rukovodstvo k obučeniju ruskomu jazyku v těch školach v kotorych děti pr postupleniju ne umějut po russki*, Riga 1914, s. 153-154.

⁷⁷ I. GRIGOREV – B. OLENIN, c. d., s. 150 a P. DADZIT, *Učebnik russkago jazyka dlja lityšskych narodnych učilišč*, Riga 1890, s. 179.

sekeru i pilu pomůže s opravou loďky: „Co je to za div?/Vypadá jak car a tak to umí se sekerou.“, končí celá báseň.⁷⁸ Úkolem žáka bylo podle některých indicií, jako je jezdec u řeky Něvy, stavba lodí a nakonec i slova starého rybáře, poznat Petra Velikého. Nakonec i jiná učebnice ruského jazyka, tentokrát pro gruzinské děti, se o Petrovi zmiňovala: „Tento car všechno v Rusku uspořádal tak, jak je to uspořádáno ve vzdělaných zemích Evropy: otevřel školy, organizoval armádu, postavil flotilu a neustále se staral o blaho lidu.“⁷⁹ Ani v případě gruzínských dětí tedy postava Petra Velikého neměla být opomenuta. S jazykem si děti měly osvojit i ruské hodnoty a postoje k ruským dějinám a vládcům.

Poslední citát nás upozorňuje také na nejvýznamnější události spojené s vládou Petra I., které byly samozřejmě pevnou součástí především dějepisných textů. Na prvním místě to byly války, které Petr vedl po většinu svojí vlády. Očividně nejdominantnější postavení ale zastávala Severní válka, která ve významu, který jí učebnice dávaly, předčila Petrovy úspěchy ve válkách proti Turkům. Severní válka proti Švédům a ruské vítězství v ní bylo na prvním místě chápáno jako krok Ruska do Evropy, což bylo také hlavní ospravedlňující strategií dějepisných textů. Ty samozřejmě poměrně detailně popisovaly její průběh a zvláštní důraz přitom kladly na bitvu u Poltavy. Za vlastní vyvrcholení Severní války ale bylo považováno přijetí imperátorského titulu po ništadtském míru (1721). Většina analyzovaných textů se stavěla k Severní válce ve stejném duchu, tzn. popisně a faktograficky.⁸⁰ Přesto je ale na několika místech možné nalézt několik, z mého hlediska zajímavých interpretací. Například učebnice Gartviga a Krjukova považovala dobytí oblastí Pobaltí za „navrácení dříve ztracených břehů Baltského moře“⁸¹. Považovali tedy Pobaltí za bývalou součást Ruska (odkazovali očividně na dobu Ivana IV.), která byla navrácena pod jeho vládu. Podle oficiální interpretace, byla válka proti Švédsku nutná, protože Pobaltí mělo strategický význam pro komunikaci s Evropou.⁸² Tomuto cíli, jenž byl součástí Petrovy modernizace shora, se mělo podřídit všechno. Symbolickým vyvrcholením vítězného tažení proti Švédsku a dobytí „cesty“ do Evropy – Pobaltí, bylo Petrovo přijetí titulu všeruského imperátora. Přijetí nového titulu reflektovala naprostá většina studijních textů a spojovala ho s ništadtským mírem a se získáním Pobaltí. Podle Ilovajského zněl tento titul „hlasitěji“⁸³, Ostrogorskij spojil titul

---

⁷⁸ P. DADZIT, c. d., s. 179.

⁷⁹ J. GOGEBASVILI, *Russkoe slovo ili klassnoe rukovodstvo k russkomu jazyku dlja gruzinskich škol*, Tiflis 1887, s. 178.

⁸⁰ V. STROJEV, c. d., s. 131, OSTROGORSKIJ, M., c. d., s.122-125, IVANOV, K.A, c. d., s. 314.

⁸¹ A. F. GARTVIG – N. T. KRJUKOV, c. d., s. 183-184.

⁸² *Obozrenie russkoj istorii...*, s. 105-106 nebo K. A. IVANOV, c. d., s. 302.

⁸³ D. ILOVAJSKIJ, *Sokrašennoe rukovodstvo...*, s. 253.

imperátora s novým nazváním Ruska jako „říše“ (*imperija*)⁸⁴ a V. Strojev konstatoval, že přijetím titulu imperátora, který byl doposud vlastní jen německým panovníkům získalo Rusko „výsadní postavení“ v Evropě.⁸⁵

Skutečně zajímavá je ale interpretace Ivanovova textu. Podle něj tím, že Petr přijal titul všeruského imperátora, předčil o sto let ostatní evropské monarchie:

„Až během 19. století se místo římského objevilo císařství francouzské, rakouské, německé. Ale Petr o jedno celé století předčil tento jev a jako první ve svém titulu ukázal počátek národnosti.“⁸⁶

Ivanov tak definoval ruské impérium jako stát, založený na stejných principech jako francouzské nebo německé císařství (rakouské bylo jediným skutečným srovnáním) a použil dokonce pojmu národnost, která měla v ruském kontextu význam jako lidový či národní a byla poprvé použita v tomto významu v až kolem roku 1830 hrabětem S. Uvarovem. Ivanov se očividně snažil touto cestou o redefinici ruské monarchie v národním/lidovém duchu, tak jak to počátek 20. století vyžadoval tím, že vnášel neexistující pojmy do doby Petra Velikého a zároveň interpretoval přijetí titulu imperátora z hlediska potřeb jeho vlastní současnosti.

Petr I. Veliký tak představoval personalizovaný počátek ruského imperia, nebo Ruska (Rossija). Byl symbolickým zakladatelem nové periodizace ruských dějin, počínaje jeho epochou se o Rusku hovořilo už jen jako o říši: S. Rožděstvenskij to reflektoval dokonce nazváním nové části své učebnice „Nové Rusko“.⁸⁷ Jako první ruský panovník byl Petr cíleně a vědomě popularizován mezi lidem a byl připomínkou ruské modernizace a zároveň i imperiální velikosti.

13.5. Vojenští hrdinové a militarismus v učebnicovém textu

Glorifikace vojenských hrdinů, války a militarismus obecně byl nedílnou součástí imperiálního diskurzu ruských učebnicových textů. Zatímco rané dějiny sice oplývaly hrdiny, mezi které patřila ruská knížata bojující proti Tatarům: Alexandr Něvský a Dmitrij Donský nebo hrdinové boje proti Polákům v době smuty měšťan Minin a kníže Požarskij, od Petra Velikého je možné sledovat cílenou konstrukci hrdinů-vojevůdců. První v řadě těchto novodobých vojevůdců byli maršálové Suvorov a Kutuzov. Cílem jejich glorifikace byla samozřejmě tvorba prestiže ruské armády, která sehrávala v novém petrovském a po-petrovském Rusku významnou politicko-sociální roli. Armáda byla zdrojem prestiže,

⁸⁴ M. OSTROGORSKIJ, c. d., s. 128.

⁸⁵ V. STROJEV, c. d., s. 131.

⁸⁶ K. A. IVANOV, c. d., s. 317.

⁸⁷ S. ROŽDĚSTVENSKIJ, *Otčestvennaja istoria...*, s. 26.

integrační a represivní silou uvnitř říše a v podstatě pilířem státu, což bylo důvodem, proč její obraz musel být co nejpozitivnější. V neposlední řadě existovala v Rusku po roce 1874 povinná vojenská služba a učební texty měly za úkol připravit všechny ruské poddané na službu v ní. Vedle toho byla armáda hlavním aktérem expanzivního diskurzu. Tento komplex příčin, funkcí a souvislostí tedy stál za konstrukcí novodobých ruských hrdinů-vojevůdců.

Oba největší ruští vojevůdci se proslavili za vlády Kateřiny II. Veliké, považované oficiálním historickým diskurzem za skutečnou dědičku Petra Velikého.⁸⁸ V kateřinské době byl vyzdvihován zvláště maršál Suvorov, který si ostruhy získal ve válkách proti Turkům nebo při potlačování Pugačovova povstání, naopak Kutuzovovi se učební texty věnují nejvíce v souvislosti s napoleonskými válkami a vlasteneckou válkou. Maršál Suvorov se stal jakousi ikonou ruského vojenského umění a snad žádnému dalšímu vojákovi se učební texty nevěnovaly s takovým zaujetím a na tak velkém prostoru. Kromě jeho vojenského umění se ale zdůrazňovala Suvorovova lidská osobnost a ruský charakter. Rožděstvenskij například nezapomněl studentům připomenout, že maršál Suvorov měl nejraději ruskou kuchyni: jedl kaše, všechno zapíjel ruským kvasem a měl rád také pirohy a kysané zelí.⁸⁹ V jeho případě se zvláštní akcent kladl vůbec na jeho lidový přístup, který měl vést k tomu, že si dobře rozuměl s ruským vojákem a dokázal se s ním dobře sžít.⁹⁰ Autoři samozřejmě považovali Suvorova za ruského vojenského génia: „Suvorov byl geniální vojevůdce a jeho jméno zaujímá čestné místo mezi velikými vojevůdci starého i nového věku.“⁹¹ Neobvykle velké místo bylo často věnováno Suvorovově cestě k vojenské kariéře, která byla složitější, než v případě jiných šlechticů, jelikož jeho otec odmítal, aby se jeho syn stal vojákem.⁹² Díky tomu Suvorov prošel armádou od nejnižších hodností a vytvořil si dobrý vztah k vojákům.⁹³

Články o Suvorovovi se objevovaly dokonce i v rámci čítankových textů, čímž narušoval výlučnou řadu ruských carů, kterým se tyto články většinou věnovaly. Čítanka Grigoreva a Olenina věnovala Suvorovovi hned dva články – první z nich byl čistě životopisným a druhý odpovídal žánru anekdoty.⁹⁴ Tato anekdota vyprávěla příběh Suvorova a jeho adjutanta, který se nevrátil včas z povolené dovolené. Po návratu se adjutant oblékl do parádní uniformy a chtěl se jít maršálovi omluvit. Ten se ale ve stejné době rozhodl vykoupat se v moři, a tak musel adjutant svého velitele následovat nejen na mořský břeh, ale dokonce

⁸⁸ V tomto duchu hovoří většina učebních textů. Například S. ROŽDĚSTVENSKIJ, *Kratkaja otěčestvennaja istoria...*, s. 143.

⁸⁹ Tamtéž, s. 153.

⁹⁰ S. F. PLATONOV, c. d., s. 289.

⁹¹ K. JELPATĚVSKIJ, *Učebnik ruskjij istorii...*, s. 338.

⁹² V učebním textu Pokrovského šlo například o 2 a půl stránek: N. POKROVSKIJ, c. d., s. 79-54.

⁹³ M. OSTROGORSKIJ, c. d., s. 145-146 a S. ROŽDĚSTVENSKIJ, *Kratkaja otěčestvennaja istoria...*, s. 150.

⁹⁴ L. GRIGOREV – B. OLENIN, c. d., s. 158-160.

až do moře, kde maršál přijal jeho omluvu se slovy: „Příště vyplň přesně všechny rozkazy tvého velitele, pokud se nechceš koupat v parádní uniformě v moři.“⁹⁵ Anekdota tak měla odkazovat na některé Suvorovy podivné metody, kterými se proslavil. Poslední akcentovanou vlastností maršála bylo jeho vlastenectví. Jelpatěvskij ho ilustroval dojemnou maršálovou řečí při jeho tažení přes alpský horský průsmyk, kdy se ruské jednotky dostaly do smrtelného nebezpečí. Tehdy měl maršál prohlásit:

„Nyní nám zůstala jedna naděje ve Všemohoucího Boha a chrabrost a obětování mých vojsk. Jsme Rusové – s námi je Bůh! Zachraňte čest Ruska a Cara! Zachraňte syna našeho Cara!“ a pokleknul před velkoknížetem, kterého slova starého maršála dojala k slzám.“⁹⁶

Takto emocionálně zbarvený příběh měl u studentů vzbudit zvláštní sympatie k maršálovi a zároveň podtrhoval význam cara a cti Ruska, kterých si měl Suvorov vážit nejvíce. Kromě toho věta „Jsme Rusové – s námi je Bůh.“, mohla vyvolávat určitý pocit výlučnosti.

Maršálu Kutuzovovi se už nedostalo takového prostoru, jako jeho předchůdci a učiteli. Je možné, že hlavně proto, že v době Suvorova ho zastíňoval sám maršál a později musel ustoupit Alexandrovi I. Přesto byl ale Kutuzov považován za jednoho z hlavních zodpovědných za úspěch ve vlastenecké válce. O její funkci v rámci ruského historického diskurzu budu hovořit později. Při líčení vojenských úspěchu Kutuzov skutečně ustupoval carovi Alexandrovi I., který se stal zřejmě zcela cíleně hlavním aktérem všech válečných úspěchu v době vlastenecké války. Nejvýraznější v obrazu Kutuzova bylo jeho povolání k armádě po Napoleonově napadení Ruska a jeho úspěšnému postupu až na Moskvu. Zdá se, jakoby Kutuzov povoláný do čela ruské armády, plnil roli podivného *deus ex machina*, který se objeví ve zdánlivě neřešitelné situaci a pomůže jí vyřešit. V učebním textu Rožděstvenského se dokonce pracovalo s určitými symbolickými prvky:

„Ve vojskách se objevily zvěsti o tom, že Kutuzov přijel pobít Francouze a začalo se vyprávět o tom, že když objížděl tábor nad jeho hlavou se objevil ohromný orel, zvěstovatel vítězství.“⁹⁷

Podobně jako Suvorov, měl být i Kutuzov viděn jako vzor vlastenectví a zbožnosti a jeho povolání bylo dáno do souvislosti s probuzením lidové války proti francouzským okupantům. Respekt, který Kutuzov vzbuzoval, měl být určitým impulsem pro počátek takového boje.⁹⁸ V jiné učebnici se povolání Kutuzova líčilo stejně, a vedle toho byl důraz kladen na jeho osobní skromnost. Přestože byl maršál a velitel ruské armády, přijel k armádě jen na „malém

⁹⁵ Tamtéž, s. 160.

⁹⁶ K. JELPATĚVSKIJ, *Razkazy i stihotvorenija...*, s. 327.

⁹⁷ S. ROŽDĚSTVENSKIJ, *Kratkaja otěčestvennaja istoria...*, s. 183.

⁹⁸ *Obozrenie ruskaj istorii...*, s. 149.

kozáckém koni, ve starém vojenském kabátě, bez epolet“.⁹⁹ Zdá se, že skromnost, zbožnost a lidový přístup k vojákům byl považován za nejvýznamnější vlastnosti ruských vojevůdců. Přestože byl obraz Kutuzova důležitou a výraznou součástí učebních textů, nebyla jeho osobnost propagována, tak jako v případě Suvorova. V čítankovém textu se o něm hovořilo v souvislosti s paragrafem o caru Alexandrovi I. a vlastenecké válce, kde se reflektovalo jeho povolání do velení ruské armádě a o vyzdvihované bitvě u Borodina. Samotné bitvě se ještě věnovala báseň Borodino.¹⁰⁰ Nicméně v jiné čítance Kutuzov vystupoval ve Vyprávění o 12tém roce: „Radovali se vojáci, ne jednou s ním šli do ohně a milovali ho. „Kutuzov bude bít Francouze“, říkali.“¹⁰¹ Kutuzovova postava byla potom v celém vyprávění centrální.

Je možné konstatovat, že žádný z pozdějších ruských vojevůdců neměl podobné výsadní postavení v rámci školních textů jako tyto dvě osobnosti. Jiní vojáci byli zmiňováni většinou jen jako nevýrazní aktéři některých válek, ale nebyli nikdy glorifikováni a popularizováni jako Suvorov a Kutuzov. Toho se v takové míře nedočkali ani jejich současníci Potěmkin a Rumjancev, ani jejich následovníci Paskievič, Muravjev nebo Skorobljev.

13. 6. Konfliktní a krizové události a jejich role v naraci ruských dějin

V interpretační struktuře textů sehrávaly samozřejmě výraznou roli konflikty a krize. Pod těmito pojmy nebo událostmi ale nemám na mysli jenom vnější konflikty, a z nich vyplývající krize, ale rovněž vnitřní konflikty, které ohrožovaly celistvost nebo existenci Ruska. Interpretačně plnily potom poměrně významné politicky nebo sociálně integrační funkce. Překonání krize mělo vždy Rusko posílit. Vnějšími konflikty je možné rozumět na první místě samozřejmě válečné konflikty. Těch vedlo Rusko za svojí existenci dlouhou řadu, takže nepovažuji za nutné analyzovat každý z nich zvlášť. Vzhledem k jejímu významu považuji za poměrně reprezentativní Vlasteneckou válku, jako ukázkou vnějšího konfliktu, přecházející do krize a ohrožení Ruska, která se ale interpretačně obrátila v triumf ruského patriotismu. Reprezentantem vnitřního konfliktu budou dvě polská povstání v roce 1830 a 1863, která se výrazně promítla do dobové politiky a ovlivňovala vztah ruského centra nejen vůči Polsku, ale i vůči jiným národnostem Ruska. Za reprezentanta vnitřní krize budu považovat období *smuty*, zvláště dobu napadení Ruska polskými vojsky a glorifikace lidového odporu proti nim.

---

⁹⁹ A. F.GARTVIG – N. T. KRJUKOV, c. d., s. 250-251.

¹⁰⁰ L. GRIGOREV – B. OLENIN, c. d., s. 161-162.

¹⁰¹ V. A. VOSKRESANSKIJ, *Kniga dlja čtenija v načalnoj škole*, S. Petěrburg 1907, s. 89.

Napadení Ruska Napoleonem bylo dáváno do souvislosti s odmítnutím cara Alexandra I. podřídit se kontinentálnímu systému a s francouzskými aspiracemi na ovládnutí celé Evropy, kterému muselo Rusko zabránit.¹⁰² Přitom Rusové si Napoleona jako nepřítele vážili a považovali ho za geniálního vojevůdce.¹⁰³ Celkově se válka, která dostala ne náhodou název „vlastenecká“, stala symbolem lidového odporu proti okupantům. Například již zmíněný Strojev psal: „Vlastenecká válka nádherně ukázala, jakou láskou k vlasti a statečností oplývá ruský lid. Kníže Kutuzov se stal národním hrdinou.“¹⁰⁴ Zcela podobně válku interpretovali i další autoři jako K. A. Ivanov, který hovořil o „národním boji“¹⁰⁵ nebo D. Ilovajskij hovořící o tom, jak ruský lid ukázal „svůj vysoký patriotický duch“ v boji proti nepřátelům.¹⁰⁶ Pod slovním spojením ruský lid (*ruskij narod*) by bylo možné vidět, jak etnicky ruský, tak i všeruský, přestože by bylo mnohem vhodnější použití slov *rossijskij*, která nemá etnický podtext. Otázkou je, jaké bylo pojetí autorů a jak mohl takové slovní spojení číst student na začátku 20. století, v době již existujícího ruského nacionalismu. Autoři obecně vyzdvihovali lidovou (nikoliv jen národní) statečnost:

„...od prvního kroku nepřítele do nitra Ruska sám lid povstal k ochraně vlasti: mírné obyvatelstvo se proměnilo ve smělé vojáky, zemědělské nástroje se v jejich rukou proměnily v hrozně zbraně. Nebylo nic, co by lid nebyl ochoten učiniti.“¹⁰⁷

Vedle Kutuzova byl hlavním aktérem Vlastenecké války car Alexandr I. Jeho osobnost se stává v celém vyprávění naprosto centrální a texty velmi často citují jeho slova o válce s Napoleonem: „On, nebo já.“¹⁰⁸ To vytvářelo dojem, jakoby se vedle lidové války jednalo o osobní konflikt dvou velikánů. Role Alexandra ve vlastenecké válce a po ní následující „válce za osvobození Evropy“ byla zřejmě zcela vědomě konstruovaná a slovní spojení jako „Car Alexandr I. rozhodl“¹⁰⁹, „Car Alexandr rozuměl“¹¹⁰ nebo „Car Alexandr se stal“¹¹¹ atp. atp. byly výraznější, než v případech jiných carů. Vyprávění dojemných příběhů, ve kterých se ukazuje jednota cara a lidu byla v případě války samozřejmě velice častým způsobem, jak textu dodat emocionální charakter. V případě vlastenecké války roku 1812 od autorů nelze očekávat přílišnou objektivitu, naopak většina z nich text postavila na emocionálním

---

¹⁰² *Obozrenie ruskoj istorii...*, s. 144-145 a V. STROJEV, c. d., s. 155.

¹⁰³ Tamtéž, s. 145.

¹⁰⁴ V. STROJEV, c. d., s. 158.

¹⁰⁵ K. A. IVANOV, c. d., s. 412.

¹⁰⁶ D. ILOVAJSKIJ, *Sokrašennoe rukovodstvo...*, s. 334.

¹⁰⁷ S. ROŽDĚŠTVENSKIJ, *Kratkaja otěčestvennaja istoria...*, s. 179.

¹⁰⁸ K. JELPATĚVSKIJ *Učebnik ruskoj istorii...*, s. 409.

¹⁰⁹ POKROVSKIJ, N., c. d., díl 2, s. 102.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 113.,

¹¹¹ Tamtéž, s. 114.

vyprávění. V nich vystupuje například moskevský lid volající na cara: „Ved' nás kam chceš! Ved' nás, otče náš!“¹¹² nebo car prohlašující:

„Jestli mi nezbude jediný vojín, svolám svoji šlechtu a dobré obyvatelstvo, a sám je povedu. Raději si oholím vous, raději budu jíst chléb v končinách Sibíře, než bych podepsal ponižující podmínky. Napoleon, nebo já. Já, nebo on, ale společně vládnout nemůžeme.“¹¹³

Autoři tak posilovali ideologickou koncepci ruského státu postavenou na vztahu mezi lidem a carem, jak o ní psal Michail Černiavsky. Lid se stal dalším aktérem dějin, vystupoval jako síla, která společně s carem zvítězila nad nebezpečným dobyvatelem.

Vlastenecká válka se po vyhnání francouzských vojsk z Ruska změnila v již zmíněnou válku za osvobození Evropy. Rusko se tímto způsobem pasovalo do role osvoboditele celého kontinentu od napoleonského nebezpečí. Podle této interpretace se Alexandr rozhodl bojovat za blaho celého kontinentu: „Car Alexandr pochopil, že dokud bude Napoleon na trůnu, nebude v Evropě klidu...“¹¹⁴ Rožděstvenskij zase tvrdil, že „Vyhnav Napoleona z Ruska, Alexandr se rozhodl osvobodit Evropu od Napoleona.“¹¹⁵ V této válce je zcela dominantní jen postava cara Alexandra I. Maršál Kutuzov zemřel v roce 1813, záhy po vlastenecké válce, takže se car nemusel o zásluhy dělit s žádným ze svých generálů. Osvobození Evropy od Napoleona je svázáno s dobytím Paříže a samozřejmě se vzestupem významu Ruska v západní Evropě, kterou učební texty nezapomněly zdůrazňovat.

„Stačilo by jedno slovo Alexandra a Paříž mohla být převrácena v hromadu rozvalin. Ale ruský car se mstil Napoleonovi, utiskovateli království a národů, a nikoliv Francii. Druhý den Alexandr, společně s pruským králem, slavnostně vjel do Paříže a daroval Francii mír.“¹¹⁶

V této koncepci byl výlučně ruský car Alexandr I. považován za vítěze nad Napoleonem a za „osvoboditele Evropy“ a „osvoboditele národů“.¹¹⁷ Připomínám, že naprosto stejně byl viděn i rakouský císař František I., kterého v učebních textech rakouských škol běžně považovali za osvoboditele Evropy.

Nejvýznamnějším vnitřním konfliktem, a zároveň těžištěm řady vnitřních krizí, byla polská otázka. Část Polska se stala součástí Ruska po sérii dělení upadající polské republiky během druhé poloviny 18. století. Rusové Polsko považovali za politickou *okrajinu*, která chránila centrum státu před Západem, především před Pruskem a částečně před Rakouskem (viz výše). Vedle toho si Rusové podle všeho nárokovali Polsko: „Při výkladu válek carevny

¹¹² S. ROŽDĚSTVENSKIJ, *Kratkaja otěčestvennaja istoria...*, s. 179.

¹¹³ Tamtéž, s. 187-188.

¹¹⁴ N. POKROVSKIJ, c. d., díl 2, s. 113.

¹¹⁵ S. ROŽDĚSTVENSKIJ, *Otěčestvennaja istoria...*, s. 119.

¹¹⁶ S. ROŽDĚSTVENSKIJ, *Kratkaja otěčestvennaja istoria...*, s. 193.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 194, K. JELPATĚVSKIJ, *Učebnik ruskaj istorii...*, s. 414, V. STROJEV, c. d., s. 158.

Kateřiny II. s Tureckem a Polskem se mají připomenout studentům vztahy Ruska k těmto státům v této době, s cílem ukázat, že události tohoto panování byly splněním staletých historických úkolů.¹¹⁸, instruovaly osnovy profesory dějepisu na všech ruských gymnáziích. Polsko bylo podle této koncepce zónou vlivu Ruska. Na druhé straně Polsko bylo největším rivalem Ruska po celé 17. století a částečně i v 18. století, kdy se vliv polsko-litevského státu rozšířil i do oblastí západního Ruska (resp. na Ukrajinu a do Běloruska) a oba státy se snažily ovládnout strategické oblasti Pobaltí. Rozdělením Polska došlo nejen k „naplnění historických úkolů“ ale také k tomu, že se staletý rival a nepřítel dostal pod vlády Ruska.

Na jiném místě jsem již hovořila o tom, jakou interpretační strategii je možné najít v učebních textech v souvislosti s rozdělením Polska a jeho připojením k Rusku. Na tomto místě se zaměřím na to, jakým způsobem učební texty interpretovaly dvě polská povstání v letech 1830 a 1863. Každé povstání představovalo pro říši otřes, který bylo nutné co nejdříve překonat a najít stabilitu.

Prvním důležitým prvkem celé strategie byl obraz postavený na pozitivním hodnocení ruské vlády v Polsku. Oficiálně se hovořilo o tom, že zatímco republika se potácela ve vnitřních krizích a konfliktech, kde ani král neměl žádnou moc nad svými poddanými, byli to Rusové, kdo přinesl Polsku klid (viz výše). Po napoleonských válkách byl Alexandr I., stejně jako v případě Finska, líčen jako ten, kdo daroval Polsku liberální konstituci a hospodářskou prosperitu:

„Od té doby (co je Polsko součástí Ruska – V. S.) materiální blaho Polska se začalo rychle rozvíjet, důchody se zvedly a obyvatelstvo se během 15 let rozrostlo ze 2 a půl miliónů na 4 milióny. Ruská vláda se starala také o rozvoj polského vzdělání.“¹¹⁹

Takové líčení se opakovalo velice často a strategií autorů bylo očividně ukázat pozitivní důsledky ruské vlády v Polsku tak, aby povstání v roce 1830 bylo viděno jako naprosto neoprávněné:

„Car Alexandr I. dal mimořádnou chartou z roku 1815 polskému království zvláštním liberální konstituci, s vlastním sejmem a národním vojskem, dobře zařízenou správou a nezaujatým soudnictvím. Pod vládou Ruska získalo Polsko rychle velkého rozkvětu...Průmysl se začal rozvíjet, dobré cesty ulehčily dopravu, obchod a továrny rozšířily v zemi blahobyt, vědám a uměním se dostávalo mnoho zájmu...Bez ohledu na to měla ruská vláda mnoho protivníků mezi úřednictvem a vojskem. Vzpomínky na předešlou slávu *Rzecz Pospolite*, na předešlé spojení s Francií a na společné úspěchy pod napoleonskými orly provokovaly národní sebelásku a povzbuzovaly snahy o obrození vlasti s pomocí Francouzů.“¹²⁰

¹¹⁸ K. RUSANOV, *Programmy i pravila mužskich gymnazij i progymnazij...*, s. 127.

¹¹⁹ K. ELPATĚVSKIJ, *Učebnik ruskoj istorii...*, s. 429.

¹²⁰ *Obozrenie ruskoj istorii...*, s. 159-160.

A v podobném duchu pokračuje i Jelpatěvskij:

„Polsko nebylo nikdy tak šťastné jako v době Alexandra I. a jestli by pokračovalo tímto směrem, rychle by zapomnělo na 200 let svojí anarchie a stálo by v řadě s nejvzdělanějšími národy Evropy.“¹²¹

Ani text S. Rožděstvenského nezůstal stranou:

„A jestli by Polsko, slovy jednoho historika, pokračovalo v této cestě, brzy by zapomnělo na 200 let svojí anarchie a stálo by v řadě těch nejvzdělanějších států Evropy.“¹²²

Za tímto popisem rozkvětu země, kterou jí umožnila ruská vláda, následovalo již výše zmíněné konstatování, že Poláci chtěli návrat samostatného Polska. Autoři jednohlasně obviňovali z polských povstání šlechtu, důstojníky, katolické duchovenstvo a inteligenci a často zdůrazňovaly, že lidové masy stály mimo povstání.¹²³ V. Ananin se vyjadřoval v tomto smyslu stejně jasně: „Bez ohledu na to, že Alexandr I. daroval Polsku velkou samosprávu, polská šlechta a katolické duchovenstvo se snažili o dosažení nezávislosti Království polského a jeho návrat do jeho předešlých hranic.“, a pokračoval v popisu situace v Polsku v následujícím duchu: „Brzo po připojení Polska k Rusku vzniklo mnoho tajných spolků pod různými názvy se snahou zahájit povstání a odtrhnout se od Ruska.“¹²⁴ Vlastní popis průběhu povstání nebyl běžnou součástí učebních textů. Většinou se hovořilo o triumfu generála Paskeviče a o důsledcích povstání v roce 1830: „Následkem povstání bylo zničení polské ústavy a na základě Organického statusu bylo administrativní zřízení Polska upraveno podle správy říše.“¹²⁵ Většinou jsou závěry, ke kterým učební texty v souvislosti s povstáním roku 1830 docházely v podstatě velmi strohé: „Samospráva Polska byla zničena.“, konstatoval N. Pokrovskij.¹²⁶ Ananin podobně píše: „Poté (po povstání – V. S.) byla polská armáda zničena, správa se soustředila v rukách místodržitele a polské království bylo rozděleno na gubernie.“¹²⁷ V rámci celého vyprávění se jednalo o velmi jednoduchou taktiku: pozitiva ruské vlády nad Polskem v kombinaci s „nevědkem“ Poláků, kteří neoprávněně povstali proti svým dobrodincům. Vzhledem k tomu byl potom trest, který Polsko potkal, líčený poměrně lakonicky, naprosto oprávněný.

Povstání v roce 1863 nemělo v učebních textech už tak rozsáhlé místo. Je možné, že cíleně. Například Rusanov v oficiálních osnovách vyučující instruoval, aby se o faktické

---

¹²¹ K. JELPATĚVSKIJ, c.d. s. 429.

¹²² S. ROŽDĚSTVENSKIJ, *Otěčestvennaja istoria...*, s. 138.

¹²³ K.A. IVANOV, c. d., s. 431.

¹²⁴ V. ANANIN, c. d., s. 151.

¹²⁵ I. KATAJEV, c. d., 3. díl, s. 217.

¹²⁶ N. POKROVSKIJ, c. d., 2 díl, s. 117.

¹²⁷ V. ANANIN, c. d., s. 151.

stránce povstání v roce 1863 hovořilo jenom krátce.¹²⁸ Na jiném místě také hovořil o tom, že „...se má vyhnout všemu co by mohlo způsobit špatný dojem nebo se dotknout jejich morálních citů.“¹²⁹ Takové doporučení mohlo být potom, alespoň teoreticky, použito v jakémkoliv případě. Záleželo jen na rozhodnutí vyučujícího. Skutečností ale je, že se vlastní učební texty nějakému konkrétnímu vyprávění o polském povstání v roce 1863 nevěnovaly. Jednou z výjimek je Ananinova učebnice, která věnuje polskému povstání celou půlstránku. O příčinách nového povstání se učebnice šířila jen lakonicky: „Poláci nemohli zapomenout na svojí předešlou samostatnost a chystali se na nové povstání.“¹³⁰ Podle této interpretace předpokládali, že zrušení nevolnictví způsobí v Rusku rolnická povstání a doufali, že Rusové budou nuceni zaměřit se na jejich potlačení a na Polsko jim nezbude čas. Ananin interpretoval povstání vůbec umírněně: „K první srážce s vojskem došlo v roce 1861. Ruská vláda nechtěla krveprolití a místodržitel zahájil s Poláky rozhovory.“ Na dalším místě pokračuje: „...Aby se potlačilo povstání, byl uspořádán nábor do armády mezi dělníky a měšťany, při čemž se dbalo na to, aby do seznamu byli zaneseni i povstalci. Rolníků se to ale netýkalo, protože se povstání neúčastnili.“¹³¹ Ananin reflektoval i polskou reakci – partyzánskou válku a napadání ruských kasáren. Zvláštní odstavec se ale věnuje vměšování evropských velmocí – Francie, Anglie a Rakouska do ruských záležitostí. Ty požádaly Rusko o to, aby byla Polsku vrácena konstituce: „Naše vláda rozhodně odmítla vměšování velmocí do svých vnitřních záležitostí.“¹³² Tím se demonstrovala plná autonomie ruské vlády ve věcech Polska chápaného jako součást Ruské říše. Konec povstání líčil text opět velmi lakonicky: „V roce 1864 bylo povstání potlačeno. Polští rolníci dostali zemi, přičemž brali ohledy na zájmy polské šlechty. Polsko bylo rozděleno do 10 gubernií a začala se nazývat Privislavským krajem.“¹³³ Poměrně nápadná je taktika autora, zaměřená na otázku polských rolníků. Rusové se zde pasovali na jejich „dobrodince“. Stejně jako v případě povstání v roce 1830 se za viníky tohoto povstání považovalo katolické duchovenstvo, šlechtu a městské obyvatelstvo a zdůrazňovala se rolnická neúčast.¹³⁴

Další učební text, který více reflektoval polské povstání v roce 1863 byla učebnice Gartviga a Krjukova. V ní se objevuje trochu jiná strategie:

„Car Alexandr II. zavádějící reformy v původním Rusku, si přál také ulehčit postavení Poláků. Polským vyhnancům bylo povoleno vrátit

---

¹²⁸ K. RUSANOV, c. d., s.127.

¹²⁹ Tamtéž, s. 104.

¹³⁰ V. ANANIN, c. d., s. 162.

¹³¹ Tamtéž.

¹³² Tamtéž, s. 163.

¹³³ Tamtéž, s. 163.

¹³⁴ Tamtéž, s. 162.

se domů, účastníkům předešlého polského povstání bylo odpuštěno. Polákům byla dána vlastní samospráva, ale byli Poláci i s tím ještě nespokojeni: chtěli zase ustanovit Polsko v hranicích do roku 1773. Začaly se nepokoje a v roce 1863 vypuklo otevřené povstání. Tehdy se ruská vláda rozhodla povstání potlačit tvrdými způsoby. Anglie, Francie a Rakousko se pokusily o vměšování, ale Rusko nedovolilo ani malé vměšování cizinců do jeho vnitřních záležitostí. Tato tvrdá odpověď cara probudila po celém Rusku pocit velké radosti. Po usmíření povstání byly v Polsku zrušeny všechny výsady, rolníci byli osvobozeni od nevolnictví a dostali zem, samotný název Království polské byl zrušen a zaměněn názvem Privilslavský kraj. Do všech záležitostí a škol byl zaveden ruský jazyk. Tímto způsobem byly zničeny všechny zvláštnosti Polska, a to se stalo jednoduše součástí ruského státu.¹³⁵

Způsob interpretace této učebnice byl opět poměrně mírný a lakonický, ale přesto se autoři zmiňovali o „tvrdých způsobech“ a „tvrdé odpovědi“ cara evropským velmocím. Text se nešříl o tom, o jaké tvrdé způsoby se jednalo a jak byly prováděny. Zajímavé je, že tento učební text se opírá dokonce o veřejné mínění, i když ho tak nenazývá, aby podtrhl to, že odpověď vlády a cara měla širokou podporu v „celém Rusku“. Autoři k tomu používají neutrální metafory o „pocitu velké radosti v celém Rusku“. I v tomto případě potom autoři zdůrazňují pozitivní následky potlačení povstání pro polské rolníky a už na začátku textu podtrhli Alexandrovy snahy o ulehčení postavené Poláků a skrytě tak poukazuje na to, že povstalci tak vlastně zabraňovali reformě v Polsku.

Tato strategie nebyla v rámci učebních textů ojedinělá – zcela stejně o polském povstání v roce 1863 hovoří i učební text Platonova, kde se zdůrazňuje odpor cara k vměšování a to i včetně vzbuzení patriotismu v Rusku a tvrdých kroků vlády po potlačení povstání.¹³⁶ I Platonovův text je stručný až lakonický a vyhýbá se bližším informacím o průběhu povstání. V jiném učebním textu K. Jelpatěvského se zvláštní důraz kladl na to, že „ruští i polští rolníci zůstali věrni státu“.¹³⁷ Učební texty se tedy snažily dávat polské povstání z roku 1863 do spojitosti s reformami cara Alexandra II., především s rolnickou otázkou a zrušením nevolnictví, které bylo vždy interpretováno jako hlavní událost vlády cara Alexandra II., a nikoliv s polským nacionalismem. Učební texty reflektovaly jenom přání Poláků navrátit politickou nezávislost v hranicích před rokem 1773, což muselo logicky vzbudit v Rusku odpor. Jednalo se totiž o západo-ruské oblasti považované oficiálně za „skutečně ruské země“. Rolníci byli chápáni jako hlavní spojenec ruské vlády proti povstalcům z řad šlechty, katolického duchovenstva a městského obyvatelstva. Žádný učební text se ale nesnažil o konkrétní legitimizační strategii, která by objasňovala, proč mělo být

¹³⁵ A. F. GARTVIG- N. T. KRJUKOV, c. d., s. 296-297.

¹³⁶ S. F. PLATONOV, c. d., s. 407.

¹³⁷ K. JELPATĚVSKIJ, *Učebnik ruskoj istorii...*, s. 447.

Polsko součástí Ruska - snad mimo Rusanovovy instrukce o tom, že pádem Polska byl dovršením historického osudu (viz výše).

Vztah k Polákům se formoval velmi dlouhou dobu a skutečnost, že se součástí Ruské říše stal národ, považovaný po několik staletí za hlavního nepřítele Moskevské Rusi i rodící se Ruské říše, byla samozřejmě zdrojem ideologických i faktických střetů. Díky tomu byl vztah k Polákům vždy vyhraněný a jako vnější nepřítel bylo právě Polsko, resp. polsko-litevský stát, zdrojem ruského patriotismu. V pojetí ruských dějin bylo zvláště období *smuty* významným zdrojem ruského patriotismu i nacionalismu. *Smuta* zaujímal v koncepci ruských dějin jednu z nejvýznamnějších vnitřních krizí srovnatelnou s rolí Vlastenecké války.

Nejvýznamnější událostí *smuty* bylo obsazení hlavního města Moskevské Rusi Moskvy Poláky. Podle učebnice V. Strojjeva se polský král Zikmund chtěl stát ruským carem, ale stavěl se odmítavě k přijetí pravoslavné víry¹³⁸, což Strojjevův text očividně považoval za hlavní důvod, proč byla taková kandidatura polského krále na carský trůn nepřijatelná, ba dokonce nelegitimní. Náboženská argumentace byla v případě vztahu k Polákům a polsko-litevskému státu velice silná a pravoslaví a katolictví v ní byly postaveny jako dva nesmiřitelné tábory. Katajev ve své učebnici dokonce použil velice moderní rétoriku, když označil ruské povstání proti okupaci Moskvy Poláky za „národní (*nacionalnyj*) zápas za jednotu a nezávislost státu a nedotknutelnost náboženství“¹³⁹ Obraz Poláků jako vnějšího nepřítele byl součástí konstruování ruské identity a také ruského patriotismu. Polský stát, který na začátku 17. století pronikl hluboko do oblastí považovaných za „skutečné ruské země“, tedy na území obývané pravoslavným obyvatelstvem a dokonce dobyl na krátkou dobu hlavní město země Moskvu, byl považován za hlavního nepřítele integrity Ruska. *Smuta* byla také možností ke konstruování národních hrdinů, kteří tentokrát ještě nepocházeli z řad armády a měli se stát symboly národního odporu proti polské okupaci a zároveň i jednoty Ruska¹⁴⁰. Jednalo se o knížete Požarského a měšťana Minina, kteří se stali integrální součástí velkého vyprávění ruských dějin. Podle interpretace Ostrogorského: „Bída ruské země došla do krajnosti. Zdálo se, že Rusko umíralo. Ale tu se v různých částech země našli stateční lidé...“¹⁴¹ Za personifikaci těchto „statečných lidí“ hájících jednotu státu byli považováni právě Požarskyj a Minin, zástupci dvou sociálních stavů, které se spolu s patriarchou Germogenem spojili v boji proti cizí okupaci. Podle Ivanova, manifest patriarchy Germogena

---

¹³⁸ V. STROJEV, c. d., s. 98.

¹³⁹ I. KATAJEV, c. d., s. 89.

¹⁴⁰ Současný státní svátek Ruské federace Den národní jednoty se slaví 4. listopadu jako den upomínky na hrdinství Minina a Požarského.

¹⁴¹ M. OSTROGORSKIJ, c. d., s. 76.

se musel dotknout „každého skutečně ruského člověka“¹⁴² a vyvolal mezi lidem pod vedením Minina a Požarského povstání. Za spolupráce bojara, měšťana a pravoslavné církve bylo Rusko spaseno před jistou smrtí. Za historickou náhodu lze považovat skutečnost, že přesně dvě stě let po „spasení Ruska“ (1612) byla země napadena jiným nepřítelem, cizí vojska opět obsadila Moskvu a bylo potřeba povzbudit lidový odpor proti Napoleonovi. Tehdy získal Minin a Požarskyj na významu.

13. 7. Shrnutí:

Obecná koncepce ruských dějin byla výrazně rusko-centristická. V podstatě se jednalo o příběh Rusů, resp. Velkorusů, budujících pomocí expanze svojí říši. Dobyvačný diskurz byl jednou z klíčových součástí celého vyprávění ruských dějin. Důraz byl kladen na oprávněnost expanze a legitimitu samoděržaví jako pro Rusko vhodné vládní formy. S tímto cílem souvisela na prvním místě interpretace ranných ruských nebo staroruských dějin, které byly postaveny v zásadě na kritice tatarského jha, údělného systému a městských forem vlády, které převažovaly ve městech na Severozápadě. Interpretace tatarského dobytí Rusi se považovala za příčinu tzv. zhrubnutí mravů na Rusi a kulturní i politické izolace země. Úděly a městská forma vlády (Novgorod či Pskov) zaujímaly v kontextu budování říše roli vládních forem, které musely být zničeny. Klíčovým vzkazem, který učebnice přinášely, byla nutnost jednoty a samoděržaví. Oba pojmy byly spojeny s pojmem řádu či pořádku. Demokratická forma vlády v Novgorodě nebo Polsku se považovala za symbol neřádu, zatímco samoděržaví jako záruka řádu.

Expanzivní podstata budování Ruska jako imperia vedla k tomu, že se v ruských dějepisných textech nevyskytovaly téměř žádné národní nebo lokální dějiny. Rusko bylo viděno apriorně jako říše, kterou vybudoval vládnoucí, dominantní národ Velkorusů. V momentě připojení k Rusku (ať dobytím nebo připojením) všechny historické jednotky ztratily svoji autonomii v rámci vyprávění dějin. Zároveň expanze vytvářela určitou vnitřní teritoriální hierarchii v rámci Ruska, která v mnoha rysech korespondovala s etnickou hierarchií. Tento fakt způsoboval, že Rusko, ačkoliv chtělo být chápáno jako jednotný a dokonce jednolitý stát, se stále nedokázalo v oficiálním diskurzu vymanit ze stínu staré Rusi. Mám na mysli především rétoriku, jež viděla jako skutečné Rusko tzv. *skutečně ruské země* (tj. oblasti centrálního Ruska obývané slovansky mluvícím a pravoslavným obyvatelstvem) a všechna ostatní území považovala za „*okrainy*“ (pohraniční oblasti) těchto *skutečně ruských*

---

¹⁴² K. A. IVANOV, c. d., s. 225.

zemí. Tím vznikala podivná situace, která by se dala charakterizovat jako *parochiální imperialismus*, jenž částečně stavěl na Uvarovově koncepci státního patriotismu, a částečně absorboval slovník ruského nacionalismu. Etnická a teritoriální hierarchie Ruska znamenala, že vidění Ruska jako vlasti nebo otčiny bylo primárně postaveno na asimilaci a přijetí ruských kulturních hodnot v *okrainách*, ale na druhou stranu paradoxně vedla k tomu, že skutečné integraci zabraňovala. Učebnice dějepisu potom měly sloužit jako nástroj reprodukce a přijímání ruských hodnot, ale i jako nástroj hierarchizace uvnitř říše. Ze studovaných učebních textů vyplývalo jasně, že v rámci říše jiné vlasti než Rusko neexistovaly, ale v mnoha případech nebylo vlastně ani jasné, co to Rusko je, protože universalismus se dostával do konfliktu s parochiálním viděním Ruska jako staré Rusi.

S dominantním expanzivním diskurzem souvisely samozřejmě i další jevy: ruský militarismus i kult Petra I. Velikého jako budovatele novodobého ruského impéria. Glorifikace armády a ruských vojevůdců (Suvorov a Kutuzov) se stala pevnou součástí dějin tzv. nového Ruska, což neznamena, že by se ve starších dějinách nevyzdvihoval význam ruských knížat Alexandra Něvského nebo Dimitrije Donského. Popularizace armády plnila různé funkce. Jednou z nich se samozřejmě stala propagace nově zavedené vojenské služby, která se v ruském kontextu zvláště zdůrazňovala. Postava Petra I. Velikého se naopak stala fabrikovaným kultem, který glorifikoval jeho osobnost i jeho politiku jako počátek nových dějin impéria, resp. jako zakladatele ruského imperia, jak mu rozuměli nejen autoři dějepisných učebnic. Není překvapivé, že i ruské učební texty této doby znaly jenom velice omezenou skupinu aktérů dějin, které tvořili téměř výlučně ruská knížata a carové, ruští vojenští vojevůdci, popřípadě vysoká šlechta. Národy Ruska se v dějepisných učebnicích sice objevovaly, ale dominantně byly objektem ruské expanzivní politiky nebo konstruování obrazů nepřátel (například Poláci, Litevci nebo Němci). Stejná role ale připadla i vlastnímu ruskému národu, jež byl sice považován za vládnoucí etnikum, ale v politickém jednání byla jeho role omezena na nástroj expanze vedené samoděržavným carem.

Nakonec i konflikty a krize ruských dějin se v rámci narace ruských dějin interpretovaly se silným integračním akcentem. Konstrukce obrazů nepřítele k tomu potom výrazně napomáhala. Válka proti napoleonské Francii měla v tomto kontextu klíčový význam, protože na jedné straně pracovala s motivy spravedlivé obranné války a pokoušela se stavět i na aktivní účasti ruského lidu v tomto konfliktu, na druhé straně se stala významným momentem sebedefinice Ruska jako evropské velmoci a obránce tradičních hodnot a řádu. Podobně stmelující účinky měla mít i protipolská rétorika těchto učebních textů, což ale vedlo ke kontraproduktivním a desintegračním dopadům. Ruská narace dějin se neuměla vyrovnat s

novou situací, do které se Polsko dostalo, když se z dědičného nepřítele stalo součástí Ruska. Rusové nicméně Poláky stále vnímali stejnou nepřátelskou optikou a nedokázali změnit strategii.

Učební texty dějepisu tak zastávaly několik socializačních funkcí. Vzhledem k tomu, že v ruském kontextu byla integrace téměř výlučně chápána jako asimilace, měly učebnice předávat ruské (politické) hodnoty neruským národům Ruska. Vedle toho byly samozřejmě určeny pro ruské etnikum, v jehož případě se jednalo hlavně o reprodukci těchto hodnot.

14. Politicko-socializační strategie v ruských učebních textech

14.1. Úvod

V následující kapitole se zaměřím na otázku učebních textů, školy a osnov jako nástrojů integrace do politického systému a přenášení hodnot, postojů a vzorců chování spojených s politickými institucemi a autoritou. Věnuji se několika příkladům socializačního procesu. Politická socializace probíhala na několika stupních a byla součástí nejenom vlastního pojetí dějin Ruska a tedy dějepisu, ale i dalších předmětů, jak v oblasti základního, tak i středního školství. Vzhledem k rozsáhlosti materiálu a jeho složité dostupnosti jsem se v této studii zaměřila na oblast základního školství a jen na vzorek středního školství (především reálky, gymnázia a progymnázia). V oblasti základního školství šlo o snahu o základní orientaci v životě mladého člověka. V podstatě se za pouhé dva roky školní docházky žáci nemohli naučit, ani si osvojit složité informace a postoje ke světu. Základní školství se zaměřovalo na trivium a náboženství – tedy na zcela nejzákladnější dovednosti a záviselo na osobnosti učitele, jak široký nebo úzký byl obsah vyučování. Čtení, psaní, počítání, církevní zpěv a pravoslavný katechismus představovaly osnovy základních škol v Rusku. Ve dvou vyšších třídách základní školy se už v rámci osnov vyučovalo dějepisné a zeměpisné minimum. V nejnižší úrovni se ale v případě neruského obyvatelstva jednalo o ruský jazyk, který sehrával výraznou socializační roli. Zatímco pro Rusy byla ruština rodným jazykem a především médiem přenosu kulturních i politických hodnot, pro Nerusy šlo o nástroj integrace a dokonce i asimilace a disciplinace. Cílem učebnic pro neruské obyvatelstvo nebyla pouze lingvistická schopnost domluvit se rusky, ale také asimilace, která se týkala rovněž postojů k politice v tom nejobecnějším smyslu.

Na úrovni středních škol byl proces politické socializace už mnohem plastičtější a propojenější. Jednalo se o celou řadu předmětů, které byly vzájemně provázány a skrytě i otevřeně se snažily o přenos hodnot a postojů, které měly posilovat a utvrzovat jejich loajální vztah k režimu a říši. Tyto funkce neměl jenom dějepis nebo zeměpis, které byly běžnou součástí středoškolských osnov v gymnáziích, progymnáziích i reálných a speciálních škol. Na konci 19. století a začátku 20. století se k nim připojily v různé míře a rozsahu hodin ještě dva předměty znalost zákonů (nebo občanská nauka) a vlastivěda. Tato skutečnost ilustruje snahu mocenských kruhů o zlepšení právě politicko-socializačních funkcí středního vzdělání. Je nutné poznamenat, že díky zásahům do struktury a organizace ruského vzdělávacího systému se během 80. let 19. století se staly obě úrovně jen těžko prostupné. Sociální původ

často zabraňoval postupu ze základních škol do úrovně středního školství. S jistým zjednodušením lze říci, že především gymnázia byla v Rusku elitní záležitostí, nikoliv masovou vzdělávací institucí. Jejich význam však byl klíčový vzhledem k tomu, že otevíraly bránu ke studiu na univerzitě.

14. 2. Formování postojů k politickému systému

Princip samoděržaví byl centrálním pojmem celého politického systému v Rusku. Jako „jediná správná“ forma vlády pro Rusko tak byly idea a princip samoděržaví zvláště zdůrazněny v rámci výuky. S tím se vázala samozřejmě i postava imperátora, jako aktéra vykonávání a jediného symbolu tohoto neomezeného způsobu vlády. Samoděržaví bylo také jedinou skutečnou vazbou či svorníkem říše. Jeden z nejexplicitnějších textů, které přímo instruuje učitele na vyšším stupni pravoslavných farních škol, jasně definoval cíl, jaký mělo mít dějepisné vyučování ve třetím a čtvrtém roce vyučování:

„...vyučovat se mají hlavní události ruských dějin a životopisy velkých ruských monarchů a jejich slavných současníků, tak aby studující byl proniknut hlubokým zájmem a účastí k těmto událostem a srdečně miloval všechny, kdo pracovali pro blaho vlasti, obětující za ní svůj klid, práci a život. Z obecného vývoje dějin Ruska mají žáci dojít k pevnému přesvědčení, že naše vlast byla vždy silná svojí pravoslavnou vírou a jedinou carskou mocí, že vždy když v lidu oslabila víra, nebo když nebylo silné *jedinoděržavné* moci, ruská země podlehla těžké bídě a byla blízko zahynutí, a že tedy, jen ten bude opravdovým synem Ruska, kdo svatě následuje učení Svaté Církve a věrně slouží svému Gosudarovi, pomazanému Bohem.“¹

Instrukce Svatého synodu byla jasná a výmluvná: jedine pravoslaví a samoděržavná, absolutní moc ruských panovníků, jsou zárukou pro prosperitu Ruska – bez nich Rusko zahyne. Každý skutečný syn Ruska musí následovat příkazům svaté víry (samozřejmě jediné pravé) a sloužit svému carovi. Cílem dějepisného vyučování byly podle těchto instrukcí pouze socializační cíle. U žáků se oficiálně měl vybudovat „zájem a účast“ k významnými událostem ruských dějin a ruským carům, a dále utvořit „pevné přesvědčení“ o nutnosti následovat učení církve a sloužit carovi. Je až zarážející, že instrukce postrádaly jakoukoliv zmínku o pedagogických nebo vzdělávacích cílech vyučování. Zcela explicitně se mluvilo jen o formativních funkcích výuky: cílem nebyla znalost nebo osvědčení, nýbrž podřízení a věrnost. Tento citát sice představuje nejextrémnější postoje pravoslavné církve, která ale od 90. let 19. století kontrolovala značné množství ruského základního školství, ale v mnohém vystihuje podstatu politicko-socializačních strategií v rámci celého ruského školství vůbec.

---

¹ *Pravila i programy dlja cerkevno-prochodskih škol i škol gramoty*, S. Petěrburg 1894, s. 110.

Nejběžnějším způsobem propagandy samoděržaví v dějepisných učebnicích byla na jedné straně tvorba mediálního obrazu konkrétních ruských carů. Tato cílená konstrukce *image* začala osobností Petra I. Velikého a týkala se všech novodobých carů, jejichž postavy se staly součástí nejen dějepisných učebnic, ale také ruských čítanek. Jiné učební texty, především středoškolské učebnice zeměpisu, znalosti zákonů a vlastivědy se už zaměřovaly na konkrétní prezentace vládního systému Ruska a roli cara:

„V čele sto šestnácti milionového obyvatelstva Ruské říše stojí Car-imperátor, neomezený a samoděržavný monarcha. To znamená, že Ruskému Gosudarovi náleží jak zákonodárná moc, tak moc administrativní a soudní. Ani jeden nový zákon nemůže být v Rusku vyhlášen bez Nejvyššího potvrzení a všichni úředníci, všichni soudci jsou ve svých záležitostech odpovědni Gosudarovi. Společně s tím náleží Carovi vrchní velení nad ruskou armádou a celou ruskou flotilou.“²

Mečův text se vyjadřoval naprosto přesně a jasně, když definoval postavení ruského vládce jako neomezeného panovníka, v jehož ruce spočívá veškerá moc ve státě. Tato učebnice byla vydaná v roce 1889, takže její pojetí cara naprosto odpovídalo situaci v zemi, kde se opozice proti samoděržaví teprve formovala. Ale i pozdější učební texty znalosti zákonů z roku 1911 pracují s naprosto stejnou definicí, jako by k revoluci roku 1905 nikdy nedošlo a jako by Říjnový manifest nikdy neexistoval.

„Ruskému imperátorovi náleží vrchní samoděržavná moc... Moc ruského monarchy je mocí nejvyšší, to znamená, že není žádné moci, ze které by jeho moc vycházela, nýbrž že je svébytná ...“³

I Solověvův text pracoval se zcela stejnou formou vzkazu – ruský car měl být jediný a všemocný vládce nad celým Ruskem a nikdo o tom samozřejmě neměl pochybovat. Na další stránce neopomněl připomenout ani carovy prerogativy: jeho neodpovědnost a nedotknutelnost.⁴ Tato forma vzkazu byla zasazena do poněkud odlišného kontextu, vzhledem k tomu, že autor věnoval celou jednu kapitolu učebnice vysvětlením a popisu moderní formy vlády, definováním pojmů jako je právní stát, národ nebo ústavy, což byly všechno jevy, které právě Rusko v moderní formě postrádalo.

Konečně i další vzorek učebnice – tentokrát to byla učebnice vlastivědy z roku 1901 – definovala Cara primárně jako samoděržavného panovníka s neomezenou mocí:

„Celý politický organismus mnohomilionové říše je...sjednocen a zprostředkovan a spravuje se jedinou vůlí samoděržavného monarchy.“

² SERGEJ MEČ, *Rossija. Učebnik otčeštvvennoj geografii*, Moskva 1889, s. 155.

³ M. A. SOLOVĚV, *Učebnik zakonověděnja. Kurs srednych učebnich zavěděněj*, Kišiněv 1911, s. 30.

⁴ Tamtéž, s. 32.

Tento systém má hluboké kořeny v dějinách lidu a v geografické poloze země.“⁵

V tomto případě autor zvolil trochu odlišnou strategii a dokonce hovoří o jediné vůli cara, která zemi spravuje a sjednocuje. Přitom se odvolává na historické tradice, které měly vycházet přímo z ruského lidu. Tím se odvolával na mýtus o carovi a jeho lidu, který byl jedním z ideologických základů ruského samoděržaví. Otázkou ale bylo, o jaký lid na konci 19. století a na počátku 20. století vlastně mělo jít. Lovjagin kladl dále důraz také na sjednocovací funkci cara, která byla z pohledu moci samozřejmě klíčová. Vzdělaný obyvatel Ruska si měl dobře uvědomovat tuto carovu funkci, ale zároveň skrze ní měl uvěřit, že Rusko je jednotným státem:

„Celé ohromné teritorium Ruska, rozprostírající se od Baltského moře až k Tichému oceánu, a od okraje Ledového moře až ke hranicím Turecka, Persie, Afganistanu a Číny, teritorium osídlené těmi nejrůznorodějšími plemy nemajícími mezi sebou nic společného ani jazykem ani kulturou, ani vírou, v politickém smyslu tvoří jeden nedělitelný celek. Některé části říše byly ještě nedávno nezávislými státy s odlišnou historií, ale v současné době jsou částí jediného politického organismu.“⁶

Rusko tedy bylo v tomto pojetím jediným politickým organismem, který, jak Lovjagin vzápětí konstatoval, ovládala jediná vůle cara-imperátora. Různost národů, jazyků, kultur, věr a dokonce ani odlišný historický vývoj nemohly tuto jednotu nijak narušovat.

Zcela ve stejných intencích se vyjadřovala i zeměpisná učebnice Spiridonova z roku 1910:

„Podle základních státních zákonů Ruská říše představuje jeden nedělitelný stát, v jehož čele stojí Gosudar-Imperátor, nejvyšší samoděržavný monarcha. Jemu jedinému náleží iniciativa ve věcech zákonodárství a proto On potvrzuje zákony a v souladu s nimi vydává *ukazy* pro správu a uvádí v činnost různé části státní správy.“⁷

Jednota Ruska byla tedy spojena s jedinou absolutní mocí ruského cara. Zdůrazňování jednoty v souvislosti s carem bylo samozřejmě logické, jelikož jednota je považována obecně za atribut každého státu (jako instituce). Učební texty tak chtěly utvrzovat svoje publikum o tom, že žije v jednotném státě, a že zárukou a symbolem jednoty je car. Dalším významným vzkazem byla absolutní moc cara a samoděržaví. Všechny učebnice tento vzkaz zprostředkovávaly – ať se jednalo o text z roku 1889, nebo z roku 1911.

---

⁵ A. M. LOVJAGIN, *Otčestvověděnija. Prirodnye uslovija, narodnoe chozjajstvo, duchovnaja kultura i gosudarstvennyj stroj. Opot učebnoj knigy*, S. Petěrburg 1901, s. 559.

⁶ Tamtéž.

⁷ A. E. SPIRIDONOV, *Geografija Rossiji*. S. Petěrburg 1910, s. 11.

14. 3. Konstrukce obrazu ruského cara

Další součástí učebních textů byla tvorba obrazu a popularizace bývalých i současně vládnoucích carů. Pokud se měla veřejnost ztotožnit s principem samoděržaví, musela se identifikovat s jeho symbolem. Z tohoto důvodu se popularizace cara stala významnou součástí politicko-socializační strategie. Učebnice dějepisu a čítanky ruského jazyka sehrávaly nejvýznamnější roli v konstruování obrazů ruských carů. Zatímco dějepisné učebnice se daleko více zaměřovaly na faktickou stránku – to znamená mnohem více vyzdvihovaly vládní aktivity každého cara s tím, že carové byli hlavními a klíčovými aktéry celých ruských dějin - čítanky využívaly především popularizačních strategií, jako byly anekdoty. Dějepisné učebnice také neměly shodný postoj k problému tzv. nejnovějších dějin. Některé se líčení dějin a vlády současného cara až úzkostlivě vyhýbaly, některé nikoliv. Tento ambivalentní postoj byl logický vzhledem k tomu, že nejnovější dění mohlo vyvolávat rozporuplné reakce a angažovanost studentů v politice (což nebylo očividně vítáno), na druhé straně ale nebylo na škodu indoktrinovat studenty vhodnými postoji k současné politice.

Některí ruští carové 19. století měli v oficiálním diskurzu vlastní, osobní přízvisko, které je mělo charakterizovat jako cary i jako osobnosti. Alexandr I. byl nazýván pro svoje náboženské postoje Blahoslavený, jeho vnuk Alexandr II. nesl přízvisko Car-Osvoboditel a Alexandr III. byl nazván Car-Mírotvorce. Paradoxně se oběma Mikulášům podobného přízviska nedostalo. Přízvisko Veliký mohli nést jen dva carové: Petr I. a Kateřina II. Obraz ruského cara byl samozřejmě konstruován s využitím pozitivních strategií. V žádném učebním textu nenalezneme jedinou negativní charakteristiku spojenou s ruským vládcem. Zjednodušeně řečeno, všichni byli líčeni jako schopní, moudří a obětaví panovníci, mající na mysli jen a jen dobro Ruska a jeho lidu. V jedné z předchozích kapitol jsem se věnovala konstrukci obrazu Petra I. a některým aspektům obrazu Alexandra I. v souvislosti s vlasteneckou válkou. Na tomto místě se pokusím o konkrétnější obraz některých ruských panovníků 19. století.

Na postavu Alexandra I. se učebnice zaměřovaly především kvůli jeho roli ve vlastenecké válce a vzrůstu vlivu Ruska v evropských záležitostech. Bylo všeobecně známé, že ve druhé polovině svojí vlády Alexandr I. podlehl náboženskému zapálení, byl autorem ideologické koncepce Svaté aliance a vůbec podléhal určité formě náboženského fatalismu. Tyto skutečnosti zřejmě vysvětlují, proč se mu dostalo přízviska *blahoslavený*. Zatímco dějepisné učebnice Alexandra charakterizovaly primárně jako osvoboditele Evropy od Napoleona, nebo jako dobyvatele Paříže a strůjce ruské zahraniční politiky po roce 1815,

čítanky se snažily doplnit tento obraz důrazem na lidskou dimenzi jeho osobnosti. Jedna z takových anekdot vykreslovala cara jako zachránce topícího se:

„ V době jedné ze svých cest Polskem, car Alexandr zanechal svoji suitu daleko za sebou. Nedaleko od cesty si všiml několika rolníků, kteří, jak se zdálo, něco tahali z řeky. Car hned vystoupil z kočáru, přiblížil se k řece a uviděl, že se jedná o utopence.

Rolníci nepoznali cara, a proto se divili když důstojník (za kterého ho považovali) žádal, aby se pokusili vrátit utopenci život. Vidíc, že se rolníci k tomu úkolu stavějí neochotně, car sám vytáhl tělo z řeky, svlékl mu oblečení a ze všech sil mu začal masírovat hrud', spánky a chodidla. Mezitím Alexandra dohonila jeho suite, kde byl také jeho osobní lékař. Lékař dělal všechno proto, aby utopence přivedl k životu. Trvalo to tři hodiny, ale ještě pořád nebylo možné sledovat příznaky života a lékař tvrdil, že už není naděje vrátit nešťastníka k životu. Ale car nepřestával věřit v úspěch, zase začal s oživováním a ostatní, to se rozumí, museli následovat jeho příklad. Lékař nakonec podle rozkazu cara pustil utopenci žilou – krev vytekla a z hrudě nešťastníka se vydral tichý vzdech. Velkodušný car byl nadšen. Poté co všechno utrpení nešťastníka skončilo, sám car mu zavázal svým vlastním šátkem ruku, ze které mu pustili krev, nařídil ho odnést do nejbližšího domu a zaopatřit ho vším potřebným.

Lidumilný Car se nespokojil s tím, že nešťastníkovi zachránil život, ale postaral se o jeho budoucnost.“⁸

Tato anekdota ukazuje svojí stavbou na jasný popularizační cíl. Car Alexandr je představen jako někdo, kdo věnuje všechnu snahu záchraně prostého rolníka. Zřejmě nebylo náhodou, že se jednalo zrovna o polského rolníka. Výstavba anekdoty pracuje s několika motivy – carem, který cestuje bez suity, v kočáru a jen v uniformě, a snad se s ním tak může setkat kdokoliv z jeho poddaných, dále carem, který neváhá pomoci tomu nejprostšímu ze svých poddaných, a nakonec cara odměňujícího svého poddaného svojí přízní. Rozhodně tato anekdota konstruovala postavu Alexandra I. v tom nejpozitivnějším světle a zároveň svým žánrem a způsobem podání přibližovala jeho osobnost dětem.

Bratr Alexandra I., Mikuláš I. v rámci učebních textů nezaujímal zvláště významné místo. Na vině byla nejspíše dvě nevydařená povstání a neúspěšná Krymská válka, které doprovázely jeho vládu. Bylo logické, že neúspěchy nebyly vítaným obsahem učebních textů, i když k nim samozřejmě docházelo. Tehdy využívali autoři strategie konstrukcí mučedníků za vlast – jak to bylo například v případě sevastopolské obrany. Co se týkalo vlády cara Mikuláše I., doporučovaly učební osnovy zaměřit se většinou na několik událostí. V případě osnov pro městské školy, zřízených podle zákona z roku 1872, se mělo jednat o následující události: ve čtvrtém roce znělo téma: „Car Mikuláš I. a krymská válka“ a v šestém roce se jednalo o soubor událostí: „Polské povstání 1830-31, Dibič a Paskevič, Dobytí Varšavy,

---

⁸ L. GRIGOREV- B. OLENIN, *Russkoe slovo. Kniga dlja klassnogo čtenija*, Riga 1914, s. 164-165.

Krymská válka, Sevastopolská obrana, Manifest o obecné domobraně, Smrt Mikuláše I.⁹ Podobné schéma doporučovaly i ostatní osnovy, s tím, že některé ještě připomínaly tzv. uherské tažení v roce 1848/49, kdy mělo Rusko spasit Rakousko.

Je paradoxní, že panovníkovi, za jehož vlády byla definována první a více méně i poslední koncepce ruské státní ideologie, se ruské učební texty věnovaly tak málo, respektive, že nijak zvláště nepopularizovaly jeho osobnost a spojovaly ho s více méně neúspěšnou nebo ne příliš úspěšnou částí dějin 19. století. V této souvislosti nelze nepřipomenout knihu N. Rjasanovského věnovanou otázce formování oficiální ruské ideologie za vlády Mikuláše I. Rjasanovsky analyzoval všechny tři složky Uvarovovy státní koncepce – pravoslaví, samoděržaví i *narodnosti* s ohledem na osobnost cara Mikuláše, který v jejím definování nesehrával vůbec zanedbatelnou roli.¹⁰ Přesto ale nebyla jeho osobnost ani vláda viděna z perspektivy ruských učebních textů druhé poloviny 19. a počátku 20. století jako významná.

Přesný opak představoval ale jeho syn Alexandr II. nazvaný Carem-Osvoboditelem. Jeho osobnost byla propagována velice intenzívně a zdá se, že se jednalo o zcela účelovou kampaň, kterou reformní car mohl iniciovat dokonce i sám. Ústředním motivem prezentace se stalo osvobození ruských nevolníků. Například Grigorev a Olenin charakterizovali panování Alexandra II. následovně:

„Panování Cara Alexandra II. je zvláště významné svými vnitřními reformami pro blaho ruského lidu. Ze všeho nejdříve obrátil gosudar pozornost na postavení nevolníků, a 19. února 1861 byl gosudarem podepsán manifest o osvobození kolem dvaceti milionů rolníků od nevolnické závislosti.“¹¹

Vedle osvobození nevolníků ale autoři zmiňují také reformu samosprávy, soudnictví a zrušení tělesných trestů v zemi. Zvláštní odstavec věnovali vojenské službě (o tom více dále) a dobytí Kavkazu spolu s tureckou válkou.¹² Centrální význam osvobození podtrhovala oslavná báseň od A. Majkova. I jiná čítanka neopomněla připomenout význam 19. února 1861:

„Byla doba kdy byli rolníci v Rusku nesvobodnými nevolníky. Náleželi *poměščikam* a byli nuceni na ně zadarmo pracovat, museli dělat jen to co chtěli jejich pánové, ačkoliv jim samotným to bylo nepřijemné a těžké. Mnohé bole museli rolníci vydržet, zvláště tehdy měli-li zlé pány.

V roce 1855 nastoupil na trůn car Alexandr II. Při nástupu na trůn slíbil postarat se o to, aby se podle možnosti všem jeho poddaných žilo dobře. Viděl kolik je na Rusi zla kvůli nevolnické závislosti a rozhodl se rolníky osvobodit. 19. února 1861 po bohoslužbě byla v kostelech lidu ohlášena carská vůle, byl přečten

⁹ V. JELIČEV, *Programmy i pravila gorodskij učilišč*, S. Petěrburg – Oděsa – Moskva 1912, s. 66 a 68.

¹⁰ NIKOLAI RJASANOVSKY, *Nicholas I. and Official Nationality in Russia 1825-1855*, Berkley – Los Angeles 1959.

¹¹ L. GRIGOREV- B. OLENIN, s. 167.

¹² Tamtéž, s. 167 a 168-169.

carský manifest. „Přežehnej se znamením kříže, pravoslavný lide a přivolej Boží požehnání na svou svobodnou práci...“, říkalo se v tom manifestu.

A tak se všichni pokřizovali jako jeden člověk, žádající Boží požehnání pro svého Gosudara a nový život. Od toho dne nebylo na Rusi nevolnického práva.“¹³

Voskresenského čítanka byla jistě zaměřena především na rolnické děti, takže v ní bylo zrušení nevolnictví zvláště zdůrazněno. Dokonce bylo označeno jako něco, co působilo zlo. Motivy cara byly podány značně zjednodušeně – carovi šlo o blaho poddaných. Na druhé straně dějepisné učebnice byly ve vysvětlení motivů poněkud konkrétnější. Tak například Strojjeva učebnice konstatovala, že „Sevastopolská válka odhalila mnoho nedostatků v našich státních pořádcích, které začal statečně opravovat Gosudar Alexandr II.“¹⁴ Podobně se vyjadřovala Platonovova učebnice: „Východní válka jasně ukázala zaostalost a slabost našeho státu a nutnost vnitřních reforem.“ Dále se Platonov dokonce nechal slyšet, že zrušení nevolnictví dalo vzniknout nové „společenské třídě“.¹⁵ Konzervativnější, ale vlivnější učebnice S. Rožděstvenského se carovým motivům vyhýbají a spokojí se jen s běžným popisem události.

Některé učební texty se věnovaly i charakteristikám osobnosti cara Alexandra II. Například dějepisná čítanka K. Jeplatěvského popisovala Alexandra jako člověka s „prostým, ohleduplným, laskavým a urozeným charakterem“.¹⁶ Nicméně daleko více se učebnice zaměřovaly na líčení úspěšné expanzivní politiky za Alexandra II. Šlo hlavně o dobytí Kavkazu, získání středoasijských oblastí a rusko-tureckou válku. Zvláště poslední válka s Turky se ve všech ruských učebních textech interpretovala jako „Osvoboditelská válka proti Turecku“ a jako „pomoc slovanským národům Balkánského poloostrova“.¹⁷ Tato panslavistická rétorika se stala pevnou součástí učebních textů, a téměř na všech místech, kde se o rusko-turecké válce hovořilo, je možné najít naprosto stejnou interpretaci:

„V roce 1877 se car Alexandr Nikolajevič zastal pravoslavných Slovanů na Balkánském poloostrově a začal válku s Tureckem. Zvláště trpělo tureckou nadvládou slovanské Bulharsko. Náš gosudar nejprve chtěl pomoci Slovanům mírovými rozhovory, ale to se mu nepodařilo. Tehdy se začala válka mezi Ruskem a Tureckem – současně v Evropě i v Asii.“¹⁸

¹³ V. A. VOSKRESENSKIJ, *Kniga dlja čtenija v načalnoj škole*, S. Petěrburg 1907, s. 98.

¹⁴ V. STROJEV, *Učebnik ruskoj istorii dlja mladšich klassov srednych učebnych zaveděnij i vyššich načalnych učilišč s risunkami i kartami*, Moskva – Petrograd 1915, s. 163.

¹⁵ S. F. PLATONOV, *Sokrašennyj kurs ruskoj istorii dlja sredněj školy*, Petrograd 1915, s. 387 a 393.

¹⁶ KONSTANTIN JELPATĚVSKIJ, *Razkazy i stihotvorenija iz ruskoj istorii. Istoričeskaja chrestomatija dlja mladšich klassov srednych učebnych zaveděnij*, S. Petěrburg 1902, s. 360.

¹⁷ K. A. IVANOV, *Učebnik Ruskoj istorii. Sistematičeskij kurs dlja staršicg klassov srednych učebnych zavěděnij*, S. Petěrburg 1911, s. 468 a 469.

¹⁸ L. GRIGOREV- B. OLENIN, s. 168.

Není překvapivé, že se v celkem čtyřech větách objevilo celkem třikrát slovo slovanský a jednou slovo pravoslaví. I ti nejmenší čtenáři této čítanky měli být přesvědčeni o spravedlivosti vedení války slovanským Ruskem za blaho jeho slovanských bratří. Ani další strategie popularizace nebyla neobvyklá a měla svůj daný cíl:

„Ruští vojáci museli projít mnoha těžkostmi, zvláště na Balkánském poloostrově. Tak například (museli) se přepravit přes širokou řeku Dunaj, přejít vysoké balkánské hory pokryté sněhem. Ale naše vojsko přečkalo všechny těžkosti trpělivě a s bodrostí. V tu nejtěžší dobu se u vojska nacházel sám Car-Osvoboditel. Gosudar se dělil se svým vojskem o všechny těžkosti a útrapy, navštěvoval raněné, vyznamenával hrdiny a oplakával padlé. Přítomnost milovaného gosudara vojsko nadchla.“¹⁹

Líčení cara, který sdílí se svojí armádou (i se svým lidem) všechna utrpení a prokazuje mu svou přítomností podporu a dokonce soucitnou službu, bylo velmi častým způsobem vytváření mediálních obrazů ruských carů v 19. století a tím se nijak nevyvíjelo dobovým trendům popularizace a demokratizace monarchie.

Dějepisné učební texty ve srovnání s čítankami pracovaly mnohem více s faktografickou stránkou věci, i když jejich interpretační strategii nebyly odlišné od citované čítanky. Například učebnice dějepisu pro vyšší stupně základních a obchodních škol interpretovala rusko-tureckou válku jako „válku za osvobození Slovanů“ následovně:

„Car Alexandr II. byl hotov pomoci Slovanům, ale současně nechtěl „plýtvat drahocennou ruskou krví“, proto navrhoval ostatním velmocím mírovou cestou donutit sultána ukončit zvěrstva a zlepšit postavení balkánských křesťanů. Ale evropské velmoci nejen, že se nepostavily na stranu Ruska, ale dokonce začaly pomáhat Turecku. Anglie dokonce vybavila Turecko novými zbraněmi.“²⁰

I v tomto případě je zase Alexandr II. hlavním aktérem osvobozování balkánských národů před Turky. Autoři dokonce použili slova jako zvěrstvo, aby dostatečně podtrhly oprávněnost a spravedlivost vedení této války, ke které byl ale car donucen ostatními velmocemi a jejich ignorancí problému. Bylo logické, že v oficiálním diskurzu zbožný ruský car nikdy nevedl válku jako agresor.

V souvislosti se zavražděním cara Alexandra II. se autoři učebních textů dostali do určitých rozpaků, se kterými se většina z nich vyrovnávala mlčením. Toto mlčení bylo samozřejmě logické vzhledem k celému kontextu obrazu Cara-Osvoboditele, na druhou stranu carova smrt nabízela obratnému populizátorovi zdroj mučednických motivů. Zřejmě to byl

---

¹⁹ Tamtéž.

²⁰ A. F. GARTVIG – N. T. KRJUKOV, *Učebnik ruskoj istorii dlja vyššich načalnych učilišč i torgovych škol*, Moskva 1914, s. 299.

konservativismus ruských vládnoucích kruhů, kdo podobné popularizační strategie příliš nevítal. Jednou z výjimek byl doporučený školní text N. Pokrovského:

„1. března 1881 byl opět proveden atentát na jeho (carův – V. S.) život: v Petěrburgu byla na jeho kočár hozena bomba. Atentát se ani tentokrát nezdařil, ale bomba pobila (carův) doprovod. Bomba nespadla do kočáru. Gosudar rozkázal zastavit a šel k raněným. V tu chvíli došlo k dalšímu výbuchu a gosudar padl zalit krví. Za několik hodin ho už nebylo. Celé Rusko bylo v úžasu, když uslyšelo zprávu o tomto zločinu.“²¹

Pokrovskij vylíčil zavraždění cara v jednoduchých větách, aniž by zabíhal do detailů, ale přitom neopomněl připomenout, že se nejednalo o první pokus o atentát na cara („byl opět proveden atentát“). Na rozdíl od ostatních učebních textů ale carovu smrt neobešel slovy jako například: „předčasná smrt“.²²

Alexandrův syn Alexandr III. nastoupil na ruský trůn v situaci, kdy celá koncepce samoděržaví čelila již očividné krizi. Zavraždění Alexandra II. bylo jen jedním z nejvýraznějších projevů odumírání celé tradiční koncepce vládnutí i pojetí politické kultury v zemi. Politické vedení se uchýlilo k těm zřejmě nejnevhodnějším řešením: reformní politika Alexandra II. byla podrobena revizi, reakční konservativismus začal samoděržaví spojovat s ruským nacionalismem a tvrdá rusifikační politika získala zelenou. Nový obraz Alexandra III. byl už obrazem nikoliv universalistického imperátora, ale „skutečně ruského cara“. Tato Alexandrova sebe-stylizace ohrožovala a podkopávala říšskou podstatu ruského státu, protože začala otevřeně podporovat a zdůrazňovat etnickou složku ve státě:

„Alexandr III. byl skutečně ruským carem, duší i vzhledem překvapivě odpovídal chápání samoděržavce a velikého gosudara všeho Ruska. Vysoký, mohutný, s dlouhým ruským vousem, s otevřeným laskavým pohledem a milým úsměvem, dělal obrovský dojem na každého, kdo s ním mluvil a nebo ho viděl.“²³

A na dalším místě autor pokračuje v podobném duchu:

„(Alexandr III. byl) skutečný syn pravoslavné církve, něžný a starostlivý manžel a otec, dával svým poddaným svým životem vysoký vzor.“²⁴

Slovní spojení „skutečně ruský“ se v souvislosti s carem Alexandrem III. začalo skloňovat velmi často a skrývalo se za ním samozřejmě etnické, nacionalistické pojetí Ruska. Právě za Alexandra III. se Rusko v oficiálním diskurzu začíná stále častěji definovat jako stará Rus.

²¹ N. POKROVSKIJ, *Kak roslo i stroilos Russkoe gosudarstvo. Razkazy iz russkoj istorii. Posobie dlja mladšich klassov srednych učebnych zavěděníj*, tom 2, Moskva 1914, s. 134-135.

²² L. GRIGOREV- B. OLENIN, c. d., s. 169.

²³ K. JELPATĚVSKIJ, *Razkazy...*, s. 379.

²⁴ Tamtéž.

Ruské pohraniční oblasti jsou viděny ne jako součástí imperia, ale jako cizorodé prvky pro etnicky definovaný ruský stát. Například v jedné z nejmodernějších učebnic dějepisu ze studovaného souboru, je tato nová politická rétorika explicitní:

„Alexandr III. se uvnitř svého státu jevil jako zástupce nacionální ideje. Snažil se o to, aby byly *inorodecké* ruské pohraniční oblasti (okrajiny) sjednoceny se státním centrem a o možné poruštění *inorodců*. Sjednocující politika se zvláště týkala Pobaltského kraje.“²⁵

Platonov tak spojil osobnost ruského cara s nacionální ideou a rusifikační politikou. Mimo to používá rozlišení mezi státním centrem (které bylo etnicky ruské a nábožensky pravoslavné) a *okrajiny*, které označuje za *inorodecké*. Platonov se v tomto odstavci věnovaném nacionální politice Alexandra II. zaměřil i na otázku Finska. V jeho případě je vidět, do jaké míry se oficiální mínění, týkající se specifického postavení Finska v rámci Ruska šířilo i do učebních textů:

„Není divu, že všechny ty příznaky vnitřní samostatnosti a zvláštnosti musely vzbudit ve Fincech pohled na svojí vlast jako na zvláštní stát nacházející se v unii s Ruskem...nepřejíc finskému separatismu, gosudar prohlásil (1890), že velkoknížectví finské je pod vlastní a *deržavnou* mocí Ruské říše a že je nutné ho navrátit do více těsného celku s ostatními součástmi ruského státu.“²⁶

Ruský národní diskurz a důraz na rusifikační politiku se stal výraznou součástí obrazu cara Alexandra III. Sjednocovací politika vůči ruským *okrajínám* byla v tomto učebním textu interpretována jako něco logického, nezpochybnitelného a nutného. Ovšem důraz na národní rétoriku a obraz skutečně ruského cara nebyly jedinými součástmi obrazu Alexandra III. v ruských učebních textech. Jako poslední ruský panovník dostal Alexandr III. přízvisku a byl oficiálně titulován jako Car-Mírotvorce. Kořeny tohoto přízviska je těžké rekonstruovat, ale je možné je považovat jako výsledek změn v zahraničně-politické situaci Evropy v 80. a 90. letech 19. století. Rétorika mírového panovníka se objevuje zhruba ve stejné době i v případě císaře Františka Josefa I., který je označován jako „kníže míru“. Faktem bylo, že ve srovnání s vládou Alexandra II. Rusko nevedlo žádnou srovnatelnou válečnou kampaň a dávalo obecně přednost diplomacii:

„Nesměřoval k politice dobývání, nehledal vojenské slávy a nevměšoval se do věcí jiných států. Za jeho vlády nebyla od vojenské zbraně prolita jediná kapka krve jeho poddaných. To je důvod proč je spravedlivě nazýván Car-Mírotvorce.“²⁷

²⁵ S. F. PLATONOV, c. d., s. 421.

²⁶ Tamtéž, s. 422.

²⁷ L. GRIGOREV-B. OLENIN, c. d, s. 171.

V oficiálním diskurzu zapadal obraz „skutečně ruského cara“, který se měl vyznačovat zbožností a pokorou jako správný pravoslavný syn církve, do jeho zahraničně-politického obrazu jako mírového cara, který nevede válku. Ty učební texty, které se věnovaly shrnutí vlády Alexandra III. (ne všechny texty vůbec zahrnovaly nejnovější dějiny), vždy kladly důraz na tento mírový rys jeho politiky:

„Cenil si krve ruských vojáků, a proto se snažil nevměšovat se do záležitostí jiných států. A díky tomu Rusko nejenom, že neztratilo svůj vliv, ale dokonce posílilo svůj vliv na evropské záležitosti. Ruský car nově ozbrojil svou armádu, nechal postavit nové pevnosti a založit novou černomořskou flotilu, a stál tak na stráži míru v Evropě. Vždy, když hrozilo nebezpečí války, car se jí bránil a dosáhl svého cíle. V jeho době tři spojenecké velmoci: Německo, Rakousko a Itálie, slibující si vzájemnou pomoc, mohly lehce narušit mír. Zvláště Německo si přálo válku s Francií. Ale car Alexandr III. uzavřel mír s Francií a tím donutil Německo uklidnit se.“²⁸

V kontextu tohoto podání se Alexandr III. prezentuje jako mírový car, který díky politice nevměšování posiluje ruskou autoritu mezi evropskými velmocemi. Nelze si nevšimnout protiněmecké rétoriky textu: je to Německo, kdo si v Evropě přeje válku. Na druhou stranu je to Alexandr III., kdo stojí doslova „na stráži míru v Evropě“. Tato rétorika je samozřejmě součástí diskurzu ruské výlučnosti a velmocenského významu, která začíná Petrem Velikým. V případě této učebnice je obraz mírotvorce zakomponován do celkového obrazu Alexandra III. jako ruského cara a člověka:

„Láska k rodné historii a všemu ruskému byla Alexandru III. předána jeho učitelem, významným historikem Solověvem. Gosudar si přál, aby Rusko šlo svojí cestou, nepřejímajíc cizí pořádky. Chtěl aby si ruští lidé cenili svou vlastní historii a neměnily cesty po kterých Rusko kráčelo...Po nástupu na trůn car Alexandr III., dotčený smrtí svého otce, rozhodl, že pro blaho Ruska je nutná silná carská moc.“²⁹

I tato učebnice dějepisu zdůrazňovala etnický ruskou politiku a reflektovala konzervativní rysy carovy politiky – Rusko mělo jít svou vlastní cestou a nemělo přejímat neruské pořádky, které nemají nic společného s jeho historickým vývojem. Je nutno poznamenat, že autoři se snažili udržet jistou formu distance, takže text nepůsobí jako přímý indoktrinační nástroj.

Obraz posledního ruského cara Mikuláše II. není možné na základě ruských učebních textů rekonstruovat. Učební texty se úzkostlivě vyhýbaly událostem, spadajícím do současnosti vydání učebnic. Většinou poslední hlavy učebních textů popisovaly vládu posledního, zemřelého cara a spokojovaly se s konstatováním skutečnosti, že po něm nastoupil současně vládnoucí car. Vedla je k tomu nejspíše určitá „politická korektnost“, která

²⁸ A. F. GARTVIG, - N. T. KRJUKOV, c. d., s. 305.

²⁹ Tamtéž, s. 303.

zapovídala vyjadřovat se a reflektovat politicky příliš žhavé události, ale i stále konzervativní pojetí postavy ruského Gosudara. Politický systém se tak zbavoval možnosti širší publicity a popularizace vládnoucího cara v rámci vzdělávacího systému. Zvláště na konci 19. století a v prvním desetiletí 20. století se jednalo o hrubý nedostatek. Jak ukázala práce amerického historika Richarda Wortmana, snahy o masovou popularizaci cara Mikuláše II. se začaly objevovat na počátku 20. století a následovaly vzory západoevropských panovníků, jako byla královna Viktorie. Výročí třistaleté vlády dynastie Romanovců v roce 1913, výročí bitev u Poltavy (1909) a Borodina (1912) byly oslavovány již v masovém duchu a snažily se o zapojení mas.

Tato masová prezentace cara Mikuláše II. ale narážela na odpor konzervativců (hlavně z řad církve), kteří například odmítali, aby se portrét žijícího ruského cara objevil na poštovních známkách nebo mincích, jelikož se podle jejich názoru jednalo o „desakralizaci svatého obrazu cara“.³⁰ Ještě větší odpor muselo budit jeho zobrazení na četných suvenýrech masové produkce, které se začaly objevovat na ruském trhu právě kolem roku 1913. Zhruba ve stejné době se začaly objevovat i cílené publikace, zaměřené na osobnost vládnoucího cara. Oslavné životopisy jako byla publikace generál majora A. Jelčaninova nazvaný „*Vláda Gosudara-Imperátora Mikuláše Alexandroviče*“ z roku 1913, která vzápětí vyšla v angličtině a francouzštině, měly za úkol popularizovat a vytvářet pozitivní obraz vládnoucího cara.³¹ Tyto snahy už ale očividně nestihly proniknout do školních osnov a ruských učebních textů, takže všechno, co se ruský žák nebo student mohl dozvědět o svém vládcí bylo:

„Po Alexandru III. Alexandroviči nastoupil jeho nejstarší syn nyní slavně panující car Mikuláš II. Alexandrovič.“³²

Tato věta byla poslední větou učebnice dějepisu pro základní a obchodní školy a nevzказovala žákům vůbec nic. Na posledních dvou stránkách učebnice si děti mohly prohlédnout dvě velké fotografie Mikuláše II. a následníka trůnu careviče Alexeje. Tato konkrétní skutečnost a mlčení většiny učebních textů, vydaných po roce 1894 vytváří dojem, že běžný žák a student škol v Ruské říši se o svém carovi dozvídal až podivně málo.

14.4. Invaze státu do soukromého života: povinná vojenská služba

Armáda byla vždy významnou oporou imperiálního režimu v Rusku. Od Petra I. Velikého se ruská armáda modernizovala podle západoevropských modelů, ale stále se

³⁰ RICHARD WORTMAN, *Scenarii vlasti. Mify i ceremonii russkoj monarchii. Tom II. Ot Alexandra II. do otrečeniija Nikolaja II.*, Moskva 2004, s. 651. V Rusku se car na známkách objevil až v roce 1913.

³¹ Tamtéž, s. 659-669.

³² V. ANANIN, *Učebnik russkoj istorii dlja vysšich načalnych učilišč i torgovych škol*, Moskva 1914, s. 165.

nejednalo o armádu rekrutovanou na základě povinné vojenské služby. Největší díl zatížení nesli rekruti z řad venkovského obyvatelstva, zatímco šlechtě se vojenská služba díky privilegiím z doby Kateřiny II. Veliké vyhýbala. Podstata ruské armády tak zůstávala stále nevolnická, odhlédnu-li od speciálních jednotek svobodných kozáků atp., kteří byli tradičně její součástí. Reforma Alexandra II. z roku 1874 byla odpovídající reakcí především na sociální změny po zrušení nevolnictví a na změněnou situaci v Evropě, kde byla povinná vojenská služba zavedena ve většině zemí.

Carův manifest ze dne 1. ledna 1874 o zavedení povinné vojenské službě pravil:

„Očividná připravenost Našich poddaných přinášet oběti vlasti nám sloužila jako záruka toho, že se v Ruských srdcích setkáme s ohlasem pochopení. V tom jsme se nemýlili. Naše chrabrá šlechta a další rekrutské službě podléhající stavy při mnoha příležitostech vyjádřily radostné přání rozdělit se o těžkosti vojenské služby s ostatním lidem.“³³

Povinná vojenská služba tak upravovala zvláštním zákonem princip vojenské služby v Ruském státě, definovala jasně délku služby, osoby, kterých se vojenská služba týká – stejně tak jako podmínky, za kterých je možné být ze služby vyloučen.

Všeobecná branná povinnost, a tedy povinnost sloužit v armádě, musela být vhodným způsobem propagována. Právě školní lavice a učební texty patřily k jednomu z míst, kde k tomu docházelo nejčastěji. Učebnice zcela cíleně obsahovaly často nejenom zmínky o její existenci, ale i instruktivní vzkazy a pravidla pro její vykonávání. Ruský stát tak využíval tohoto komunikačního kanálu nejenom k propagaci této povinnosti, ale i k jejímu ospravedlnění:

„všeobecná vojenská povinnost se týká všech částí Ruské říše. Nejvyšším manifestem ze dne 1. ledna 1874 a ukazem vládního senátu je veškeré mužské obyvatelstvo Říše, bez rozdílu stavu, povinováno vojenskou službou.“³⁴

Tato strategie se zaměřovala jen na informativní stránku věci a konstatovala povinnost všech stavů mužského obyvatelstva. Jiné učební texty byly mnohem instruktivnější a informovaly o podmínkách vojenské služby:

„Každý ruský poddaný, jež dovršil 21. rok věku, se musí na základě výzvy dostavit v daný den na vojenský úřad a losovat. Podle čísla na losu je buď zapsán do skutečné služby, nebo je od ní osvobozen a zapsán do seznamů domobrany. Ze seznamu domobrany jsou povoláváni k vojenské službě jen v krajních případech (v době války). Doba služby je v armádě šest let a ve flotile sedm let. Doba služby se

³³ *Polnoe sobranije zakonov Rossijskoj imperii/ 1874, S. Petěrburg 1876, s. 5.*

³⁴ *Obozrenie ruskoj istorii ot načala do našich vremen, Riga 1877, s. 207.*

zkracuje podle dosaženého vzdělání. Po dokončení běžné vojenské služby se voják zapisuje na devět let do zálohy a následně do domobrany, po dosažení 45 let věku se zcela osvobozuje. Od vojenské služby jsou osvobozeni kněží všech křesťanských církví. Od vojenské služby se v době míru se také osvobozují ty osoby, jejichž rodinné postavení je takové, že jsou jediným živitelem rodiny. (Například jediný syn matky-vdovy, nebo jediný syn v rodině, kde je otec neschopen práce).³⁵

Učebnice Ananina se věnovala do detailů všem podmínkám i výjimkám vojenské služby, což je možné považovat za oficiální záměr. Žák se tedy dozvěděl, že je povinován podobnou službou a za jakých podmínek se může službě vyhnout. Autor ale nezapomněl v úvodu připomenout, že:

„...obrana trůnu a vlasti je svatou povinností každého ruského poddaného...“³⁶

Na tomto místě je nutné se pozastavit blíže nad otázkou podstaty ruské armády během 19. století a na počátku 20. století. Armáda byla sice modernizována podle západoevropských norem, tak aby bylo Rusko schopné konkurovat ostatním velmoce, ale zůstávala i nadále spojena pupeční šňůrou se samoděržavím, a nikoliv s ruským státem. Orlando Figes dobře připomíná tento patrimoniální vztah mezi carem a *jeho* armádou a ilustruje ho vojenskou přísahou:

„Slibuji a na tomto místě přísahám Bohu všemohoucímu, před biblí svatou, že budu sloužit jeho Imperátorskému Veličenstvu, Nejvyššímu samovládcí, pravdivě a věrně, ve všem ho poslechnu a jeho dynastii budu bránit, svého těla nešetře do poslední kapky krve.“³⁷

Ruská vojenská přísaha neobsahovala ani zmínku o vlasti, natož lidu nebo národu. Voják měl sloužit jedině ruskému carovi a jeho dynastii. Poslušnost a věrná služba byly hlavními povinnostmi vojáka. Nakonec anekdota o caru Petrovi I. a dánském králi dobře ilustrovala, jaké vzkazy malí čtenáři ve školních lavicích dostávali (viz výše). Moc si přála, aby byli její vojáci až slepě poslušní a oddaní, a samozřejmě položili život za cara podle potřeby.

Vojenská služba byla samozřejmě propagována v rámci učebnic znalosti zákonů nebo vlastivědy, kde se o ní hovořilo v kapitolách o právech a povinnostech obyvatelstva:

„Všechno mužské obyvatelstvo bez rozdílu podléhá vojenské službě.“³⁸

---

³⁵ V. ANANIN, c. d., s. 161.

³⁶ Tamtéž.

³⁷ Citováno v ORLANDO FIGES, *Lidská tragédie. Ruská revoluce 1891-1924*, Praha – Plzeň 2000, s. 80.

³⁸ M. A. SOLOVĚV, c. d., s. 66 a stejně tak K.I. GOLOLOBOV, c. d., s. 59.

V podstatě každá učebnice z analyzovaného souboru, vydaná po roce 1874, nějakým způsobem reflektovala existenci i pravidla vojenské služby a komunikovala tak povinnost mužského obyvatelstva se jí podřídit. Ospravedlněním pro ní byla již několikrát citovaná „obrana trůnu a vlasti“ v pořadí, které výmluvně ilustrovalo její podstatu. Je nutné také připomenout roli ruského militarismu, vojenských hrdinů a celého expanzivního diskurzu, které byly významnou součástí celé narativní strategie. Děti i studenti škol v Ruské říši byli vychováni v respektu a obdivu k vojenským hrdinům a dobovatelským úspěchům ruských carů, takže je možné říci, že vojenský étos jim nebyl cizí a byla jím protknuta většina vyučování. V 19. a na počátku 20. století se tak spojilo několik cílů: podporovat v dětech a studentech obdiv k armádě, spojovat militarismus s vlasteneckými pocity a vštěpovat především mužskému obyvatelstvu od nejmladšího věku vědomí povinnosti vojenské služby.

14.5. Národ, lid, poddaní, obyvatelstvo nebo občané?

Každý stát využívá svých mocenských monopolů k tomu, aby se pomocí různých strategií snažil definovat identitu nebo sebeuvědomění těch, kdo jeho moci podléhají. Zjednodušeně řečeno, každý stát se nějakým způsobem podílí na odpovědi na otázku „kdo jsme“? Jedná se samozřejmě o velice složité procesy, které nejsou v žádném případě plně v rukou státu a podléhají dynamice společenského vývoje. V této podkapitole se zaměřuji na některé strategie, které se ruský carský stát snažil používat v případě formování identity žáků a studentů svých škol. Budu tedy zkoumat ty součásti učebních textů, které nějakým způsobem – otevřeně nebo skrytě – definovaly nebo určovaly sociální nebo politickou identitu svých čtenářů. Tímto způsobem se pokusím také o otázku na odpověď, jak viděl oficiální diskurz obyvatelstvo.

Nebude překvapivé, že v rámci školy byli všichni považováni primárně za žáky nebo studenty té které školy nebo vzdělávací instituce. Uvědomit si tuto primární sociální roli všech těch, kterým byly učební texty určeny, je poměrně důležité. Být žákem nebo studentem znamenalo celou řadu sociálních vztahů. Žák nebo student byl na jedné straně příslušníkem určité skupiny lidí stejného postavení, a to jak ve stěnách školy, tak mimo ní, na druhé straně se ocital v podřízeném vztahu vůči svým učitelům, profesorům, pravoslavnému popovi, řediteli školy nebo místnímu inspektorovi. V této institucionální hierarchii školy stáli žáci a studenti na posledním místě a nutně se museli této subordinaci podřídit. Ve druhé polovině 19. století a na počátku 20. století nebyla škola obecně prostorem pro svobodnou výměnu myšlenek a informací, nýbrž poměrně jasně definovaným místem, kde se znalosti a vědomosti

předávaly na základě autoritativního principu. Disciplína školy autoritativní předávání znalostí a vědomostí jenom podtrhovala.

Na jiném místě jsem se již zmínila o tom, že podle zákonných norem bylo základní školství v Rusku chápáno jako způsob „utvrzování náboženských a mravních představ a rozšiřování základních, nutných znalostí.“³⁹ Zákonná norma přitom dále říká, že se orientuje na lid (*narod*), což je, jak ukážu později, značně vágní pojem. Gymnázia měla na druhé straně „dát studující mládeži obecné vzdělání.“⁴⁰ Oficiálně se tedy, alespoň podle těchto dvou příkladů, jednalo o lid nebo o studující mládež. Jistě, že cílem vzdělávacího procesu nebylo pouze vychovat studující mládež, nebo lid, nebo snad žáky a studenty. Naopak toto stadium bylo jen přechodným stadiem v procesu politické socializace. Ovšem odpovědět na otázku, kdo měl stát na konci socializačního procesu ruských škol není vůbec jednoduché a nejpravděpodobnější odpověď bude znít, že v tom vlastně nikdo neměl jasno.

Ruské samoděržaví by se i na konci 19. století a začátku 20. století určitě spokojilo s věrnými poddanými a vojáky, kteří bez otázek plní rozkazy svých velitelů. To by ale Rusko muselo žít naprosto izolovaně od okolního světa, a to nežilo. Transformace společnosti v celém Rusku se musela nutně projevat ve všech oblastech, a to i v oblasti vzdělávací politiky. Autoři učebních textů ani ministerští úředníci v Petrohradě nemohli nebýt pod vlivem celé řady změn a jejich postoje svědčí spíše o tom, jak se tito nositelé oficiálního diskurzu, stejně tak jako celý politický systém a společnost, těžce vyrovnávali s novými politickými jevy a pojmy, které do Ruska pronikaly.

Po staletí tu byl politický mýtus o ruském carovi a jeho lidu, na kterém spočíval celý politický systém Ruska. Lid v tomto smyslu byl metafyzicky spojen se sakrální postavou cara a tento nábožensky definovaný svazek neměl vůbec nic společného s demokratickým chápáním lidu (*people*), jak ho přinesla francouzská revoluce. Tento ruský mýtus neviděl lid jako aktivní politickou sílu, ale jako nástroj velikosti Ruska, nebo jako pasivní objekt činění blaha. Stejně tak nebyl lid v tomto původním pojetí definován etnicky. Uvarovova koncepce oficiální *narodnosti* (1832) byla jednou ze snah o redefinování tohoto pojmu, aniž by byl narušen jeho původní, konzervativní obsah. Přitom zůstala Uvarovova koncepce vlastně jediným, výraznějším pokusem o redefinici pojmu lid ze strany oficiálních politických autorit. Na druhou stranu existovala celá řada politiků i myslitelů, kteří především ve druhé polovině 19. století a na počátku 20. století, volali po lidovém zastoupení a považovali lid za hlavní

---

³⁹ ŽMNP, CXXIII, avgust/1864, s. 39.

⁴⁰ ŽMNP, CXXIV, nojabr/1864, s. 45.

zdroj moci ve státě. Existence a cirkulace těchto diskurzů představovala pro ruské samoděržaví zásadní výzvu.

Učebnice znalostí zákonů, určená pro ruské střední školy z roku 1911 je výmluvnou ukázkou toho, v jaké situaci se Rusko na počátku 20. století nacházelo. V obecném úvodu M. A. Solověv, jako člen kišiněvského okresního soudu, nabídl studentům obecný přehled vývoje podstaty moderního práva, zákonů a moderních politických systémů, přitom muselo být každému jasné, že většina z těchto moderních norem se Ruska ani po revoluci v roce 1905 netýká. V odstavcích věnovaných Rusku je možné sledovat podivné míšení starých, absolutistických norem s novými, charakterizované pojmovou nevyvážeností a nejasností. V obecném přehledu Solověv přinesl přesnou definici pojmu lid (*narod*), který definoval jako „organickou jednotu osob obývajících stát.“ a pokračoval:

„Jádro každého lidu se skládá z tak zvaného původního obyvatelstva, které má kulturu a vůbec historickou minulost a věnuje své síly na budování státu. K tomuto lidu se potom dobrovolně nebo z donucení mohou připojovat i druhé národy, které se nakonec spojí nebo asimilují s původním obyvatelstvem. Příslušnost k tomuto obyvatelstvu se nazývá poddanstvím.“⁴¹

Na první pohled je jasné, že Solověv nehovoří o nějakém obecném státoprávním pojmu lid, nýbrž o tom, co se má v Rusku pod pojmem lid rozumět. Všichni věděli, že za původní obyvatelstvo se v Rusku považují etničtí Rusové, a tedy, že právě s nimi se ostatní národy (myšleno v etnickém a kulturním smyslu) mají spojit či asimilovat, tak aby vytvořily „organickou jednotu“, o které Solověv hovoří. Ještě výmluvnější je skutečnost, že příslušnost k lidu chápe Solověv jako poddanství. Je zcela evidentní, že v této definici je potlačena jakákoliv aktivní složka tohoto pojmu. Solověv dokonce připouští, že této organické jednoty lidu se má dosáhnout i pomocí donucovacích asimilačních způsobů. K tomu, abychom lépe chápali tuto koncepci je nutné se podívat jak autor definuje samotné poddané:

„Poddaní užívají ochrany svého státu, občanských práv a politických práv, jako jsou právo volit (aktivní volební právo), právo být volen (pasivní volební právo) a právo účastnit se vlády. Z druhé strany jsou povinováni být věrnými poddanými, to znamená sledovat zájmy své vlasti a právoplatné státní moci.“⁴²

V tomto pojetí měl tedy poddaný občanská i politická práva, která odpovídala zemi, která prošla politickou modernizací, ale pořád šlo o poddaného, tedy o člověka, který je poddán nebo podřízen určité politické moci. Zjednodušeně řečeno, Solověv nepoužívá slovo občan, i když mluví o občanských právech.

⁴¹ M. A. SOLOVĚV, c, d., s. 22.

⁴² M. A. SOLOVĚV, c, d., s. 23.

Na tomto místě je dobré připomenout, že revoluce roku 1905 poprvé zavedla do politického slovníku doposud kontrolovaného samoděržavím pojmy jako jsou občanská práva nebo konstituční vláda. Carův manifest z října 1905 sliboval, že stát bude garantovat základní občanská práva:

„Ukládáme vládě, aby splnila naší neochvějnou vůli:

1. Darovat obyvatelstvu neotřesitelné základy občanské svobody v podobě zásad skutečné osobní nedotknutelnosti, svobody svědomí, slova, shromažďování a spolčování.
2. Neodkládat již vypsání volby do Státní dumy a zapojit nyní do činnosti dumy podle možností, které skýtá krátká doba jejího svolání, ty třídy obyvatelstva, které teď nemají vůbec žádná volební práva nově zřízenému zákonodárnému sboru.
3. Určit neodvolatelným pravidlem zásadu, že žádný zákon nesmí nabýt platnosti, jestliže ho neschválí Státní дума, a že zvoleným zástupcům lidu musí být umožněna skutečná kontrola, není-li postup námi jmenovaných úřadů v rozporu se zákonem.“⁴³

Na první pohled je do očí bijící jazyk manifestu. Všechny tyto změny: garance občanských práv, vypsání voleb do dumy i její zákonodárná pravomoc byly výsledky „neochvějné vůle“ ruského monarchy, který se v úvodu manifestu samozřejmě tituloval i nadále jako samoděržavec. Byla to tedy vůle cara a carův dar obyvatelstvu, které byly zdrojem těchto práv, nikoliv ale výsledek přijetí principu nadřazenosti resp. vlády lidu. Zcela typické je také použití slova obyvatelstva (*naselenije*), které, jak v zápětí ukážu, bylo jedním z jazykových úniků před použitím slov s moderní (a tedy nebezpečnou) konotací jako byli občané.

Není tedy divu, že měl M. A. Solověv problém také s definováním pojmu lid (*narod*) v ruském kontextu a studentům nabídl následující definici:

„Všechno obyvatelstvo Ruska se rozděluje především na poddané, kam kromě přirozených poddaných patří také *inorodci* jako jsou Kirgizové a Židé, a na cizince.“⁴⁴

Zdá se, že se Solověv vlastnímu definování vyhnul a zaměřil se jen na vlastní členění obyvatelstva Ruska, které dělil do několika skupin, ale v podstatě se zase jednalo o poddané. Ovšem i ty autor hierarchizuje, když mluví o poddaných přirozených a o *inorodcích*, kteří tedy byli implicitně nepřirození. Ovšem i tito *inorodci* jsou poddaní.

Toto „obyvatelstvo“ mělo mít ale podle manifestu ze 17. října 1905 svoje práva, která Solověvova učebnice reflektovala. Solověv hovořil přesně v intencích manifestu o „nedotknutelnosti osobnosti“, „svobodě svědomí“, „svobodě slova“, „svobodě

⁴³ Citováno podle: VÁCLAV VEBER, *Mikuláš II. a jeho svět. Rusko 1894-1917*, Praha 2000, s. 177.

⁴⁴ M. A. SOLOVĚV, c. d., s. 59.

shromažďování“ a „svobodě spolčování“.⁴⁵ Na druhou stranu ale ve stejném odstavci autor hovoří o povinnostech obyvatelstva, mezi které řadil:

„...povinování se zákonům a zákonné moci, správná platba daní a sbírek a obrana Trůnu a Vlasti.“⁴⁶

V tomto kontextu bych ale měla připomenout jinou větu ze Solověvovy učebnice, hned z prvního obecného přehledu, kde autor napsal:

„...v zájmech státu, který nemůže být bez peněz a vojáků je, aby občan musel platit daně a nést vojenskou službu.“⁴⁷

Solověvova učebnice tedy přímo a bez zastírání hovořila o tom, že stát je instituce, která je přímo závislá na daních a lidských zdrojích. Občana potom viděl primárně jako poskytovatele daní a lidských zdrojů státu, nikoliv jako někoho, kdo aktivně participuje na politickém životě státu.

Tento učební text není zdaleka jediným, ve kterém je možné sledovat obdobné formativní strategie. Ze studovaného souboru učebních textů je možné dojít k poměrně jednoznačnému výsledku. Pojem občan se v učebních textech do roku 1917 objevoval minimálně – učební texty používaly spíše adjektivum občanský v souvislosti s občanskými právy. Jednou z výjimek je určitě čítanka dějepisu K. Jelpatěvského, která v souvislosti se zrušením nevolnictví použila slovo občan v následujícím pojetí: „usnuv jako rab – vzbudiv se jako občan“⁴⁸. Označení bývalých nevolníků jako občanů bylo v rámci dobového učebnicového diskurzu neobvyklé. Pojem občan potom ještě použil ve své učebnici M. Ostrogorskij z roku 1916 (původně vydána v roce 1872), když napsal, že všichni „ruští občané“ mají povinnost sloužit v ruské armádě.⁴⁹ Nejobvyklejší slovo ale bylo slovo „obyvatel“ – z hlediska učebnic byli všichni ti, kdo obývali Rusko zkrátka jeho obyvatelé (*naselenije*). Další učebnice znání zákonů používala zcela obdobné pojmosloví, když mluvila o „právech a povinnostech obyvatelstva“.⁵⁰ I většina zeměpisných učebních textů hovořila o „obyvatelstvu“ Ruska, nebo o „skupinách obyvatelstva“⁵¹ Zdá se, že pojem obyvatelstvo se svou neutrální konotací byl v rámci učebních textů obvyklým.

---

⁴⁵ Tamtéž, s. 65-66.

⁴⁶ Tamtéž, s. 66.

⁴⁷ Tamtéž, s. s. 6.

⁴⁸ K. JELPATĚVSKIJ, *Razkazy...*, s. 376.

⁴⁹ M. OSTROGORKIJ, *Učebnik ruské historie s riskunkami, kartami, tablicami i voprosami dlja povtoreniya. Elementarnyj kurs dlja srednych učebnyh zaveděnij i gorodskich učilišč*, Petrograd 1916, s. 159.

⁵⁰ K. I. GOLOLOBOV, c. d., s. 54.

⁵¹ P. BĚLOCHA, *Učebnik geografii Rossijskoj imperii*, S. Petěrburg 1863, s. 80 a 89, A. LINBERG, *Učebnik geografii Rossiji*, S. Petěrburg – Moskva – Riga 1904 s. 30, 54, 59, A. E. SPIRIDONOV, c. d., s. 48.

Používání slova lid (*narod*) nebylo sice v rámci učebních textů neobvyklé, ale nejednalo se o často frekventovaný pojem. Ruské slovo *narod* se vyskytovalo hlavně v kontextu zeměpisných učebnic, které používaly toto slovo ve spojení s etnickými skupinami. V tomto ohledu je možný jeho překlad i ve smyslu českého slova národ. *Narod* tak v rámci zeměpisných učebnic označoval etnicky rozdílné obyvatele Ruské říše a vyhýbal se použití slova lid v moderním politickém smyslu. Například S. Meč mluvil ve své učebnici o „pravoslavném běloruském lidu/národě“⁵² nebo o Rusech jako o „bojovném národě/lidu“.⁵³ P. Bělocha obdobně použil slovo „vládnoucí národ“⁵⁴ v souvislosti s Rusi, nebo Poláky jako „slovanský národ“⁵⁵ atp. atp. V souvislosti s tímto pojmem je nutné reflektovat i slovo *nacia*, které se jako substantivum alespoň v rámci analyzovaného souboru učebnic neobjevovalo. Jedna z učebnic ze začátku 20. století ale už na některých místech použila adjektivum nacionální/národní (*nacionalnyj*). Jednalo se o učebnici dějepisu S. F. Platonova, která charakterizovala Alexandra III. jako zástupce „nacionální ideje“ (*nacionalnoj ideji*)⁵⁶. Takové použití bylo ale výjimečné.

Nebude příliš velkým zkreslením konstatovat, že z pozice moci dával právě pojem poddaný/poddaný smysl. Jak jsem ukázala, ještě v učebnici z roku 1911 bylo slovo poddaný centrálním způsobem definování a popisu vztahu ke státu. Lid, to byli poddaní. Obyvatelstvo se rozdělovalo na poddané, a tito poddaní sice měli občanská a politická práva, ale jejich povinností bylo být věrnými poddanými. Výsledkem byl vlastně poddaný s občanskými a politickými právy žijící ve státě, v jehož čele stál samoděržavný monarcha, jehož moc vycházela jen z něj samotného a jež je nezávislá na jakékoliv jiné instituci (viz výše). I pojem lid byl stále chápán v kontextu mýtického spojení cara a jeho lidu. Ruské samoděržaví ještě na začátku 20. století věřilo v pevnost této vazby. Tento tradiční vztah se ale začal stále nápadněji projevovat jako vztah etnicky ruského národa k etnicky ruskému carovi a začal tak postrádat universalismus. Tuto skutečnost bylo možné sledovat v předchozích kapitolách (viz výše) věnovaných pojetí ruských dějin a etnické hierarchii v rámci učebních textů. Je však jisté, že řada učebních textů alespoň ilustruje, že se stojaté hladiny politického slovníku v Rusku začaly proměňovat.

---

⁵² S. MEČ, c. d., s. 60.

⁵³ Tamtéž, s. 96.

⁵⁴ P. BĚLOCHA, c. d., s. 80.

⁵⁵ Tamtéž, s. 83.

⁵⁶ S. F. PLATONOV, c. d., s. 421.

14.6. Ruský jazyk jako nástroj disciplinace *inorodců*

Již od dob F. Saussura si sociální vědy uvědomují mocenský význam jazyka. Jazyk již není chápán jen jako prostý komunikační nástroj, který umožňuje v rámci určité jazykové skupiny lidí prostou domluvu. Lingvistika, filosofie i další sociální vědy se v současné době spíše shodují na tom, že jazyk je mnohvrstevnatý sociální jev, který nejen pomáhá konstruovat naši sociální realitu, ale zároveň odráží veškeré její aspekty, včetně většiny mocenských vztahů. Podřízenost i nadřízenost, stejně jako moc označovat a definovat mají i pro tuto studii zásadní význam. Je jasné, že v rámci školního vyučování je jazyk klíčovým instrumentem. Skrze něj jsou komunikována všechna poselství a ve většině situací je to právě jazyk, jenž je médiem politické socializace ve škole. Bylo by ale příliš zjednodušující vidět jazyk ve škole jen jako prosté médium, protože právě v případě Ruska sehrával mnohem významnější roli. Zatímco v Rakousku se jazyk stal dominantním výrazem demokratizačního hnutí uvnitř státu – vzhledem k tomu, že alespoň v Předlitavsku ústava zaručovala výuku v rodném jazyce, v Rusku (a v některých ohledech i v Zalitavsku) se ruský (maďarský) jazyk, tedy jazyk tzv. vládnoucího národa, stal prostředkem k politické disciplinaci a kulturní asimilaci. V obou případech politická moc použila jazyk v jiném kontextu. Význam a použití ruštiny byly zcela odlišné, než tomu bylo v případě němčiny v Rakousku. Během 19. století ruština pronikala do většiny neruských oblastí jako povinný jazyk školního vyučování (Polsko, Ukrajina, Bělorusko, Pobaltí, Gruzie). Tato skutečnost se netýkala jenom univerzitního a středoškolského studia, ale stát se snažil i o zavedení ruštiny do základního školství. Tato politika byla velice ambivalentní a nedařilo se ji prosadit ve všech základních školách v Říši. Situace v základním školství byla vůbec složitá, protože očividně existovala řada výjimek z pravidla (podle času a místa). Avšak nebude zkreslujícím konstatovat, že obecný trend byl založen na představě jazykové a kulturní asimilace, která by vedla k celkové unifikaci Ruska.

Zcela specifický byl podle mého názoru příklad ruských *inorodců*, tedy skupin obyvatelstva, které se od vládnoucí kultury lišily nejenom jazykem, ale i vírou, způsobem života a obecně řečeno úrovní civilizovanosti. V této studii jsem se zaměřila zatím jen na učební texty, které byly implicitně určeny evropské části Ruska, což samozřejmě nevyklučovalo, že by nebyly používány ve vzdělávacích institucích pro *inorodce*. Faktem ale zůstávalo, že skupiny *inorodců* žijících většinou v asijské části Ruska, patřily stále k nejméně vzdělaným a nejméně přizpůsobitelným národům. V kapitole zaměřené na etnickou hierarchii v učebnicovém diskurzu ukazují, že postavení asijských *inorodců* bylo založeno na ideji ruské civilizační mise a ruské kulturní nadřazenosti, a že specifický význam hrálo

náboženství a historická státnost. Nejhorší postavení měly národy vyznávající přírodní náboženství a bez historické státnosti, naopak některé skupiny muslimských Tatarů získaly určitý respekt. Bylo by ale zavádějící tvrdit, že pro jejich kulturní jinakost a vzdálenost ruský stát *inorodce* v rámci procesu politické socializace ignoroval, právě naopak. Tato politika se samozřejmě netýkala všech *inorodců* Ruska – například sibiřské národy zůstávaly až do doby Sovětského svazu mimo tyto snahy.

K nejvýznamnějším projektům politického centra zaměřeným na asimilaci *inorodců* byla integrační politika v oblasti Povolží. Robert P. Geraci se zaměřil ve svojí studii na problematiku integrace povolžských Tatarů a dalších místních národů (tedy *inorodců*) pomocí tří použitých strategií: náboženství, pedagogiky a vědy.⁵⁷ Geraciho práce se orientovala hlavně na institucionální aspekty celého vztahu mezi ruským centrem a *inorodeckou* kulturou Povolží. V centru jeho zájmu stál projekt N. Ilminského z konce 60. a 80. let 19. století, který se snažil o kulturní asimilaci místních národů pomocí konverze, které se mělo dosáhnout vyučováním pravoslaví v místních jazycích – nikoliv tedy v ruštině. Jak konstatuje Geraci: „K tomu, aby byl z osoby Rus, bylo potřeba na prvním místě udělat ho ortodoxním.“⁵⁸ Geraci ilustroval celkovou asimilační strategii, která byla aplikována na místní obyvatelstvo, počínaje misionářskou činností, přes specifické instituce, jako byla Kazaňská duchovní akademie, učitelské semináře, vlastní školy pro *inorodce* nebo univerzita v Kazani. I v tomto kontextu byla samozřejmě vyučována a používána ruština. Nakonec i Ilminského systém se orientoval na konečný výsledek celého vyučování a tím měl být asimilovaný *inorodec*, který přijal ruský jazyk, náboženství a kulturu za svou. Jeden z dobových textů, které Geraci cituje, dobře ilustruje některé dopady těchto snah:

„Vložit ruský jazyk do hlav *inorodeckých* dětí je jako nalít olej do láhve s vodou. Olej plave na hladině a voda pod ním zůstane nezměněná.“⁵⁹

Není nutné připomínat, že obdobná neměnnost nebyla očekávaným výsledkem výuky ruského jazyka – naopak v zájmu moci bylo, aby děti přijaly ruštinu za svůj jazyk. Geraci však ve své práci nijak nereflektoval učební texty jako jeden z nástrojů této integrační politiky.

V rámci studovaného souboru učebních textů jsem se proto zaměřila i na sondu do jazykových učebnic a čítanek. Zatímco čítanky a učebnice ruštiny pro evropské národy (pobaltské národy a Gruzíny) se zaměřovaly již na komunikaci složitějších diskurzů,

---

⁵⁷ RUDOLPH P. GERACI, *Window on the East. National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*, Ithaca – London 2001, s. 3.

⁵⁸ Tamtéž, s. 77.

⁵⁹ Tamtéž, s. 79.

obsahovaly dějepisné články a sofistikovanější strategie k přenosu ruské kultury, v případě učebnic pro *inorodce*, konkrétně učebnice ruštiny pro středoasijské Kirgize a kavkazské Avary šlo o odlišné strategie. Na první pohled je očividné, že pravoslavná konverze byla považována za základ této strategie. Základem taktiky bylo osvojování základní slovní zásoby, jak se od učebnice jazyka dalo očekávat. Tyto učebnice byly samozřejmě koncipovány triviálně. Šlo o krátká slovní spojení:

„Člověk potřebuje chléb. Potřebuje vodu. Potřebuji jídlo. Ty potřebuješ knihu. Žáci potřebují knihu a sešit. Vejce, mléko jsou lidem prospěšné. Chudému dejte chléb. Bohatému dává Bůh mnoho skotu. Ruský jazyk je pro vás prospěšný. Musíte se učit ruský jazyk. Dali jim mnoho ruských knih.“⁶⁰

Jistě, že primárně se tyto věty snažily o spojení jednoduchých slov ve větu, ale na druhou stranu nemají tyto věty neutrální konotaci. Věta jako „Ruský jazyk je pro vás prospěšný“ nebo „Musíte se učit ruský jazyk“ rozhodně není věta, která by plnila pouze lingvistické úkoly k osvojení slova: jazyk, učit se, prospěšný a muset, ale žákům sděluje, že se musí učit ruský jazyk, protože je pro ně prospěšný (stejně tak, jako je pro ně prospěšné jíst vejce a mléko). Zatímco první odstavce se většinou týkaly slov základní slovní zásoby v ruštině (jídlo, zvířata, stromy a příroda), následně učební text přinesl slovní zásobu z oblasti náboženství:

„Zemi stvořil Bůh. Bůh stvořil člověka ze hlíny. Člověk obhospodařuje zemi. Zem je kulatá, podobná kouli.“⁶¹

A dále na jiném místě:

„Bůh dal člověku rozum a paměť. Bůh činí zázraky...Bůh trestá lež.“⁶²

Kirgizové vyznávali oficiálně islám, který byl ale smíchán s jejich přírodním náboženstvím a klaněním se idolům. Výše zmíněné věty by ještě mohly dělat dojem, že se nejedná o zrovna pravoslavnou indoktrinaci, protože i v islámu je Alláh (tedy Bůh) stvořitelem atp., jenže hned další odstavec učebního textu poukazuje na to, že autor rozhodně neměl na mysli Alláha:

„Sergej Radnoněžský byl svatý. Dobré, čestné a moudré lidi Bůh požehná. Hříšné lidi Bůh potrestá. Spravedliví lidé budou v nebi. Oni budou věčně šťastní. Hříšní budou věčně v pekle.“⁶³

Je jasné, že v případě tohoto textu se nejednalo jen o osvojení jazyka, nýbrž že jazyk je nástrojem přijetí pravoslaví jako hlavní podmínky pro kulturní i politickou asimilaci. Věty, které se měli studenti učit nebyly vybrány náhodně, ale zapadaly do celkové strategie výuky

⁶⁰ *Pervonačalnyj učebnik russkago jazyka dlja kirigizov*, Kazaň 1913, s. 31.

⁶¹ Tamtéž, s. 76.

⁶² Tamtéž, s. 91.

⁶³ Tamtéž, s. 91.

ruského jazyka jako nástroje disciplinace a asimilace. Kirgizské děti měly chápat, že se ruský jazyk *musí* učit, že Bůh trestá hříchy nebo že Sergej Radnoněžský je svatý. I v druhé studované učebnici pro kavkazské Avary je slovní zásoba orientovaná na „Slova víry“, kde se děti učily následující slova:

„Bůh, Hospodin, Tvůrce, Stvořitel, Jediný, Věčný, Všemohoucí, Vševedoucí, Anděl, Prorok, Víra, Hřích, Ráj, Peklo.“⁶⁴

Tato slovní zásoba opět směřovala k pravoslavnému křesťanství. Ale na druhou stranu je pravda, že se učební texty snažily připravovat i na běžné životní situace. Zvláště učebnice pro Avary obsahovala dokonce konkrétní konverzační situace:

- „- Jak se jmenuješ?
- Jmenuji se Radžab.
- Odkud jsi? Kde ses narodil? Kdo jsi? Odkud přicházíš?
- Jdu z vesnice.
- Kam jdeš? Kolik je ti let?
- To já nevím. To ví Bůh.
- O co žádáš?
- Přišel jsem podat žádost.
- Mluv pomalu. Nestyď se. Neboj se. Čeho se bojíš?
- Co děláš?
- Nic.
- Poslouchej co ti řeknu. Poslouchej mě. Neodpovídej. Budeme hovořit. Mlč. Nekřič. Nedělejte hluk. Klid' se odsud.“⁶⁵

Tato konverzační situace připravovala učebnicového Radžaba zřejmě na jednání s někým jemu nadřazeným. Radžab přišel z vesnice, aby podal žádost, což byla očividně jedna ze situací, kdy potřeboval znalost ruského jazyka. Je zřejmé, že Radžab hraje v celé konverzační situaci pasivní roli – jen odpovídá na otázky v holých větách. Druhý řečník, Radžabovi sociálně nadřazený, klade otázky a rozkazuje. Radžab se tedy měl naučit rozumět otázkám, umět na ně odpovědět a poslouchat rozkazy. Disciplinační smysl celé konverzace je podtržen celou řadou imperativů, z nichž některá slovní spojení nepatří k těm nejkorektnějším jako například: „Klid' se odsud“. Vedle toho se Radžabovi naprosto přirozeně tyká. Myslím si, že tato ukázka dobře ilustruje využití jazykové učebnice v procesu socializace a definici rolí. Vztah Radžába k moci, která je implicitně vyjádřena skutečností, že přišel podat žádost, je submisivní. Slova, kterým bude v tomto podání Radžab potřebovat rozumět jsou rozkazy:

„Nekřič, mlč, poslouchej, neodpovídej a klid' se odsud“.

⁶⁴ *Pervonačalnyj učebnik russkago jazyka dlja avar*, Kazaň 1898, s. 118.

⁶⁵ Tamtéž, s. 129-131.

Učebnice pro Kirgizy sice podobnou situační konverzaci neobsahovala, ale i ona obsahovala větná spojení, která měla silně instruktivní konotaci. Například se snažila vstoupit žákům základy křesťanské morálky a tím také sociální kontroly:

„Slovem i skutkem si vař otce, matky, úctyhodných, starých a hodných lidí. Buď trpělivý a čestný.“⁶⁶

Ukázky z těchto dvou učebnic dosvědčují rozdílnost jazykové výuky podle kontextu. Zatímco jiné dvě učebnice ruského jazyka pro gruzínské děti nebo pro děti z evropských oblastí Ruska (například Lotyšské) ruštinu sice vyučovaly jako nástroj přenosu ruské kultury a obecně ruských hodnot, byla asimilační strategie těchto učebnic odlišná. Za prvé stavěla implicitně na pocitu nadřazenosti ruské kultury a zároveň byla cílena především na christianizaci a na poslušnost či disciplínu, kterou si měly tyto neevropské národy osvojit. Avari nebo Kirgizové se neměli naučit nic o Petru Velikém nebo o krásách Petrohradu jako se to učili Gruzínci, ale měli se orientovat v základních životních situacích (jako je prodej koně nebo návštěva u vrchnosti) a dále akceptovat koncepci pravoslavné morálky (vidění hříchu, nebe a pekla), a tím se postupně integrovat a podvolit sociální kontrole, definované ruským centrem.

14. 7. Shrnutí

Vztah jedince k politické sféře byl v podstatě postaven na oprávněnosti a propagaci samoděržaví, které bylo hlavním vzkazem, jež učebnicové texty předávaly. Jestliže bylo samoděržaví základem politického systému Ruska, znamenalo to, že jedincova pozice v něm byla omezena na poměrně velmi pasivní roli. V první řadě bylo nutné, aby bylo samoděržaví i nadále akceptováno jako vhodná a přijatelná forma vlády v zemi. Učební texty se i v době existence tzv. *dumské* monarchie neodchýlily od tohoto kurzu a viděly samoděržaví jako přirozenou součást politiky v Rusku. Obraz ruského cara samozřejmě odpovídal takové situaci. Car se považoval za jediného skutečného aktéra politického jednání, byl to on, kdo rozhodoval a kdo dělal politiku. Ve druhé polovině 19. století se ale i Ruska dotkly některé popularizační snahy spojené s demokratizací a zmasověním politiky. Oficiální kruhy se však k tomuto problému stavěly poměrně konzervativně, takže popularizace ruského cara byla v tomto ohledu poměrně omezená. Nicméně i tak je možné sledovat postupné proměny obraz ruských carů, a to především v posledním čtvrtstoletí před pádem monarchie v Rusku. I v Rusku měla popularizace napomoci udržení samoděržaví jako jediné správné vládní formy.

---

⁶⁶ *Pervonačalnyj učebnik russkago jazyka dlja kirigizov*, Kazaň 1913, s. 91.

Celkový dojem, o který se učební texty snažily bylo asociování Ruska jako říše a samoděržaví s vládnoucím carem. Jednota Ruska měla být spojena s jedinou, absolutní mocí jeho vládce.

Princip samoděržaví samozřejmě nepočítal s politickou aktivitou ovládaného národa, natož s jeho občanskými právy. Pojem občanství byl v ruském kontextu i po roce 1905 poměrně cizím, bez skutečného vztahu k politické praxi. V řadě učebních textů je možné vidět, že sice zavádějí moderní politické pojmy (lid, občanská práva, konstituce), ale jejich použití v textu je stále zakotveno v kontextu samoděržaví nebo ruské asimilační politiky. Používání pojmů jako obyvatelstvo namísto lid nebo národ a vyhýbání se použití slova občan, dosvědčuje rozpaky, s jakými byla tato slova v ruské společnosti nebo alespoň v její části přijímána. Na druhé straně je pravda, že doba na prosazení těchto pojmů oficiálně vstoupivších do ruského veřejného kontextu byla velice krátká (více méně léta 1905-1917).

Přes kritický postoj k nevolnictví pracovaly učební texty stále s principem poddanství, jako ústředního fenoménu ve vztahu mezi jedincem nebo jedinci a samoděržavným státem. Chtěné výsledky socializace měly být beze sporu právě podřízenost, poslušnost a plnění povinností ke státní moci. Nakonec i za neutrálním pojem obyvatelstvo se ve skutečnosti skrývali poddaní. Přitom v tomto ohledu nešlo jenom o použití slov, ale hlavně o to, v jakém kontextu se slovo poddaný používalo. Jelikož ruský imperiální stát se plně ztotožňoval se samoděržavím nejednalo se v tomto kontextu o nějakou formalitu spojenou s tím, že Rusko bylo monarchie (jako je dnes britský občan zároveň královnin poddaný), ale o poddanství vůči celému státu, protože car byl stát. Tudíž každý měl uvěřit tomu, že vůle a moc samoděržavce prostupuje každý úřad a každého úředníka nebo soudce.

Pro ruský stát sehrávala zvláštní roli povinná vojenská služba. Její propagace byla natolik masivní, že je možné říci, že na ní politická moc kladla skutečně silný akcent. Zároveň snad nebude přehnané tvrdit, že se jednalo o největší a nejsystematičtější zásah státu do soukromé či spíše parochiální sféry společnosti v Rusku. Nebude překvapivé, že občanským právům učebnice zdaleka nevěnovaly takový prostor jako povinné vojenské službě. Nakonec není nezanedbatelné si všimnout i toho, že občanská práva v Rusku, stejně jako osobní svoboda plynoucí ze zrušení nevolnictví, byly spojeny s jednáním jednoho jediného aktéra, a tím byl ruský car. Tomu nakonec implicitně každý ruský obyvatel sloužil, jelikož ruská armáda měla specifický status soukromého vojska cara.

Součástí politické socializace v neruských oblastech říše byla asimilační politika. V rámci ní neruské národy přijímaly ruské politické hodnoty a postoje k politické sféře a ke státu. Představa, že kýžené jednoty a integrity lze dosáhnout pomocí rusifikační politiky založené na násilné konverzi v případě nepravoslavných národů, nebo násilného zavedení

ruštiny jako vyučovacího jazyka, ukazuje na to, že ruské impérium sázelo na jednu identitu a v podstatě nechtělo tolerovat etnické a náboženské identity odlišné od té velkoruské. Uvedení jazyka jako nástroje asimilace bylo logickým nástrojem k dosažení takového cíle, ovšem sázka na pravoslaví svědčí o jistém konservativismu ruských mocenských elit. V tomto ohledu je možné rusifikaci vidět jako politickou socializaci, jelikož se snažila právě o přenos a reprodukci ruských hodnot v neruském prostředí, což se samozřejmě týkalo i politických hodnot.

15. Obrazy etnické hierarchie jako nástroj nadvlády: příklad ruských zeměpisných učebnic

Jednou ze součástí obrazu Ruské říše, který nabízely ruské učebnice byla také konstrukce etnické struktury impéria. V této kapitole se zaměřím na analýzu ruských zeměpisných učebnic, které přirozeně nemohly prezentovat žákům a studentům Rusko jako jedolitou zemi jednoho etnika a jedné víry. Rusko bylo a muselo být prezentováno jako heterogenní říše a jeho heterogenost neboli „různost“ musela být alespoň v učebních textech líčena jako výhoda.

V zásadě se učebnice zeměpisu zaměřovaly vedle líčení přírodních podmínek, průmyslu, obchodu a zemědělství, také k národnostnímu složení obyvatelstva říše. Některé se přitom orientovaly na detailní popis jednotlivých národů, včetně jejich charakterizace, a to jak fyzické (vzhled), tak i duchovní (mentalita). Uvnitř této koncepce můžeme spatřit rovněž skrytou etnickou hierarchizaci, včetně některých rasových podtextů. Autoři si vybírali jen některé národy, jiné zvláště ty malé, žijící na Sibiři a vůbec ve vzdálených oblastech Ruska, ignorovali. Charakteristiky národů byly, jak se pokusím ukázat, svázány s ideologií. Etnická pestrost byla na jedné straně považována za výhodu, na druhé její poměrně silná hierarchizace, která obsahovala vzkazy etnické dominance a kulturní nadřazenosti, vedla k tomu, že ruský národ byl viditelně považován za státní, vládnoucí národ – a jako takový za kritérium pro ostatní národy.

To, že je Rusko říší Rusů, a že Rusové početně převyšují ostatní národy a národnosti bylo jednou z často zmiňovaných interpretací:

„Složení obyvatelstva Ruska je různorodé: v Rusku se vyskytuje okolo sta národů. Nicméně ale taková různorodost nijak nebrání jednotě Ruska, protože ruský národ převyšuje počtem nejenom každý z ostatních národů odděleně, ale dokonce i pokud se všechny spočítají dohromady: Rusů je okolo 90 milionů, všech ostatních obyvatel je 50 milionů, to je kolem jedné třetiny všeho obyvatelstva.“¹

V tomto případě se jednalo o manipulaci s čísly, která byla založena na ideologické koncepci jednoty ruského národa složeného z Velkorusů, Malorusů a Bělorusů. Posledním dvěma sice nebyly upírány některé odlišnosti ve srovnání s Velkorusy, ale státní diskurz odmítal uznat jejich národní svébytnost. K této otázce se ale dostanu za chvíli. Nyní obrátím ještě pozornost na interpretaci větného spojení „ale taková různost nijak nebrání jednotě Ruska, protože ruský národ převyšuje počtem...“ A. Baranov tak jasně definuje Rusko jako primárně etnicky ruský

---

¹ A. BARANOV, *Geografija Rossijskoj imperii. Kurs gorodskich i uezdnych učilišč*, S. Petěrsburg 1902, s. 10.

stát, když v početní převaze Rusů vidí záruku jednoty Ruska. Tato strategie je naprosto odlišná od té, kterou je možné sledovat v případě Rakouska-Uherska, kde se důraz kladl na jednotu v národní rovnoprávnosti.

O početní převaze Rusů bylo zřejmě nutné přesvědčovat tak, aby žáci a studenti ruského původu věděli, že patří k vládnoucímu národu, a ti jiného než ruského původu pochopili, že v Ruské říši jsou převažujícím a vládnoucím národem Rusové:

„Svým složením je obyvatelstvo dost různorodé, ale jeho největší část tvoří ruský národ. Počet Rusů dosahuje 72%, takže všechny ostatní národy tvoří jen 28%, tj. jen okolo ¼ všeho obyvatelstva evropského Ruska.“²

Autoři hned v úvodu sice připouštějí různost složení obyvatelstva říše, ale zároveň ve druhé části textu podtrhují, že největší podíl má ruský národ, a to celkem 72%. Vedle toho je výmluvné, jak hovoří o ruském národě na jedné straně a *všech ostatních národech* na straně druhé.

Zcela podobně definuje Ruskou říši také Linbergova *Učebnice zeměpisu Ruska*:

„Obyvatelstvo evropského Ruska je ještě více různější svým etnickým složením než obyvatelstvo těch nejrůznorodějších zemí západní Evropy, stejně jako Rakouska-Uherska a Balkánského poloostrova, ale v Rusku je ohromná většina obyvatelstva (více než 2/3) složena z jednoho národa – Rusů, zatímco v připomínaných zemích není národnosti, která by dominovala nad ostatními.“³

Cílem těchto textů bylo tedy očividně vzbudit dojem, že Rusové jsou dominantním národem v rámci říše, a že říše je jejich výtvořem. Nakonec učebnice dějepisu svojí narací jasně ukazují na výsadní postavení ruského národa v říši. Linberg potom dokonce srovnává Rusko s jinými evropskými zeměmi a spatřuje v něm více méně etnicky homogenní stát – jen proto, že podle jeho tvrzení v Rusku dominoval ruský národ (a to ze 2/3).

Samotný pojem ruského národa představoval ale poměrně zásadní problém. V oficiálním diskurzu tvořily totiž ruský národ tři skupiny, rozdělené na principu dialektů jednoho jazyka. Ruský národ to byli Velkorusové, Ukrajinci (neboli Malorusové) a Bělorusové, slovy učebních textů:

„Ruský národ se podle některých odlišností v nářečí rozděluje na Velikorusy, Malorusy a Bělorusy“⁴.

Tento diskurz potom zcela odmítal jakoukoliv etnickou samostatnost Ukrajinců a Bělorusů. V praktické politice se během druhé poloviny 19. století objevila řada pokusů potlačit

² A. BARANOV – N. GORELOV, *Geografija Rossijskoj imperii. Kurs srednych učebnych zavěděnij*, Moskva 1907, s. 38.

³ A. LINBERG, *Učebnik geografii Rossiji*, S. Petěrburg – Riga 1904, s. 30.

⁴ A. BARANOV – N. GORELOV, c. d., s. 38.

všechny kulturně-politické snahy těchto národů o samostatnost. V zásadě to byla tedy umělá jednota tří národů, která tvořila mýtus o početní převaze Rusů v říši. Zcela v intencích této politiky byla definice ruského jazyka, kterou nabídla učebnice vlastivědy A. M. Lovjagina:

„Termín ruský jazyk se používá ve dvou významech. Označuje: 1) seskupení velkoruského, běloruského a maloruského nářečí, 2) současný literární jazyk Ruska (*Rossiji*) představující ve svém základu jedno z nářečí velkoruských nářečí.“⁵

Tento citát jasně poukazuje na nejednotnost pojetí ruského jazyka, který byl na jedné straně chápán jako jeden jazyk s několika nářečími, na druhé straně literární neboli spisovný jazyk byl spojován jen s jedním z nich, a to s nářečím velkoruským, tedy s klasickou ruštinou. Ukrajínština a běloruština nebyly chápány jako samostatné jazyky a mluvilo se o nich vždy jako o dialektech, kterými hovoří venkovské obyvatelstvo těchto *ruských* oblastí. Zdůrazňování jednoty Rusů jako jednoho národa byla základním momentem celé koncepce ruské převahy v říši. Všechny učební texty mluvily o tom, že tato tři nářečí tvoří jeden národ, který na prvním místě spojuje jedna pravoslavná víra. Pravoslaví sehrávalo daleko významnější integrační roli než jazyk. V podstatě lze konstatovat, že oficiální diskurz vytvořil následující rovnici: tři nářečí + jedna víra = jeden národ. Charakteristika „pravoslavný“ byla nejčastějším adjektivem, spojeným se všemi třemi nářečími. Není ale možné zapomenout na celý historický kontext tohoto problému. Oblasti Ukrajiny a Běloruska byly považovány za součást koncepce Rusi a jako takové byly součástí jakési ruské *reconquisty*, která se týkala nikoliv Arabů, ale Poláků. Ukrajina (Malá Rus) i Bělorusko byly znovunavráceny Rusi/Rusku během dlouhých bojů s Polskem během 17. a 18. století a otázka ochrany pravoslaví sehrávala legitimizační roli.

Nicméně i uvnitř „jednotného“ ruského národa existovala jistá míra hierarchie, protože Velkorusové byli považováni za dominantní *nářečí* ruského národa, a to nikoliv z lingvistického hlediska.

„Zde mezi řekami Okou a Volhou žije rozkvět Velkorusů, bojovný, schopný, průmyslový, podnikavý lid, který podřídil svému Carovi celou ohromnou zemi, nazývanou dnes Ruská říše...Řeč tohoto lidu, neobyčejně bohatá a zvučná, obdarovaná velkými básníky, se stala řečí celého vzdělaného Ruska a má takovou literaturu, kterou je možno se oprávněně pyšnit.“⁶

Tento text ukazuje, že Rusové se sami sebe snažili prezentovat jako moderní národ, který oplývá všemi znaky takového národa: je schopný, průmyslový a podnikavý, ale také bojovný.

⁵ A. M. LOVJAGIN, *Otčestvovėdėnie. Prirodnye uslovija, narodnoe chozjastvo, duchovnaja kultura i gosudarstvennyj stroj. Opot uėebnoj knigi*, S. Petėrsburg 1901, s. 67.

⁶ SERGEJ MEČ, *Rossija. Uėebnik otėestvennoj geografii*, Moskva 1889, s. 96.

Vedle toho je ale hlavním nástrojem dobovačské politiky svého Cara, který je hlavním aktérem budování říše: ruský lid „podřídil svému Carovi celou ohromnou zemi“, říká S. Meč a odkazuje tak k zvláštnímu vztahu Velkorusů k carovi. Důraz na tento vztah byl jedním s typických charakteristik spojených většinou pouze a jedině s Velkorusy.

„Skutečný ruský člověk ať je kýmkoliv (rolník, měšťan, kupec nebo šlechtic) se vyznačuje hlubokou oddaností k pravoslavné víře, sebeobětavou láskou k Carovi i hlubokou vazbou s ruskou zemí.“⁷

Tak charakterizoval Velkorusy A. Baranov. Zcela stejný citát se objevuje v druhé učebnici, kterou Baranov napsal společně s Gorelovem.⁸ Baranovova samostatná učebnice vymezuje ale národní charakter Velkorusů, založený na jejich výjimečné oddanosti ruskému carovi a státu:

„Hlavním vybavením každé obytné jizby je *bolšoj ugol* a ruská pec. *Bolšoj ugol* je umístěn vždy vepředu, napravo od vchodu do jizby a je vždy ověšen ikonami, na stěně blízko ikon se obvykle nacházejí portréty Gosudara a Gosudarky a dále portréty ruských vojevůdců (Suvorova, Kutuzova, Skobelova) a obrazy znázorňující jejich hrdinství.“⁹

Pozdější učebnice Spiridonova považuje Velkorusy za „hlavní základ státu“¹⁰, ale už nezdůrazňuje jejich vazbu s Carem a pravoslavním. V hierarchii pozitivních vlastností stáli Velkorusové na nejvyšších stupních. Například právě Spiridonov nabídl vyčerpávající charakteristiku:

„Je to vůbec krásný a statný lid...Skoro všichni jsou podnikaví a zruční, bystří, smělí, pracovití, důvěřiví, otevření, veselí a čiperní, v odpovědích mnohomluvní, často je doplňují ostrým slovem, vtipem nebo dodatkem.“¹¹

Taková rétorika se snažila o to, aby byl ruský národ (resp. Velkorusové) chápán jako moderní národ. Atributy jako podnikavost, zručnost, smělost a láska k práci jsou pozitivními atributy spojenými s dobovým chápáním moderního či modernizovaného národa. Spiridonov ale ještě kladl důraz na další vlastnost Velkorusů, kterou byla podle jeho názoru schopnost rychle se přizpůsobit.¹² Učebnice Baranova a Gorelova charakterizovala Velkorusy v podobném duchu jako „energické a silné lidi“.¹³ To, jak vysoko stáli Rusové v etnické hierarchii ale pochopíme, pokud srovnáme vlastnosti spojené s nimi a s jinými národy včetně jejich „bratrů“ Malorusů a Bělorusů.

⁷ A. BARANOV, c. d., s. 104.

⁸ A. BARANOV – N. GORELOV, c. d., s. 132.

⁹ A. BARANOV, c. d., s. 102.

¹⁰ A. E. SPIRIDONOV, *Učebník geografii Rossiji*, S. Petěrburg 1910, s. 123.

¹¹ Tamtéž, s. 123-124.

¹² Tamtéž, s. 124.

¹³ A. BARANOV – N. GORELOV, c. d., s. 126.

Malorusové (resp. Ukrajinci) měli podle této koncepce tvořit druhou početně nejsilnější nářeční skupinu ruského národa. Stěžejní význam potom mělo mít jejich ortodoxní vyznání. Nicméně tato jejich příslušnost k vládnoucímu, resp. státnímu národu se nepromítala tak silně na jejich vlastnostech. To neznamenalo ale, že by byly jejich vlastnosti negativní:

„Malorusové mají tichý a hodný mrav, jsou silně svázáni se svojí vlastí a nelehko se s ní loučí. Zevnějškem líný a pomalý Malorus je schopen těžké a dlouhé práce. Malorusové mají sklon k tvrdohlavosti, ke svázání se starými časy a nedůvěře k novinkám...Malorusové jsou velmi zbožní a svatě čtou všechna ustanovení Pravoslavné církve.“¹⁴

Jak je možné vidět, v případě Malorusů použili již autoři poněkud jinou rétoriku. Zatímco Velkorusové byli podle Baranova a Gorelova „bystří a odolní“ a vůbec oplývali všemi schopnostmi moderních národů jako byla věda, umění, podnikavost a průmysl¹⁵, Ukrajinci byli líčeni jako zbožný, ale zevnějškem líný lid, se sklonem ke konservativismu a využitím při těžké a dlouhé práci. Maloruská vazba k vlasti a jejich negativní postoj k novinkám byl rovněž v poměrně ostrém kontrastu s velkoruskou schopností rychle se přizpůsobit novým podmínkám, které zdůrazňuje učební text Spiridonova. I Spiridonova učebnice zeměpisu pracovala na základě stejných, zdá se, ustálených charakteristik spojených s Ukrajinci. Podle jeho učebnice byli Malorusové „dobrodušný a mírný lid, trochu bezstarostný a pomalý ve svých pohybech, nedůvěřivý a uzavřený, ale pracovitý a domácký, silně svázaný se svojí vlastí, se svým domácím krbem a nelehce se loučící se vším tím v případě nutnosti.“¹⁶ I tento učební text vytvářel dojem o Malorusích jako o pomalých a domáckých lidech, kteří jen těžko opouštěli místo, kde se narodili. Spiridonov také reflektoval jazykovou otázku a ukrajinštinu viděl jako „zvláštní maloruské nářečí, které se odlišuje (od ruštiny – pozn. V.S.) jemností a zvučností.“¹⁷ Ani v této učebnici se autor nezapomněl zmínit o maloruské zbožnosti, ale vedle toho vyzdvihoval také fyzickou krásu ukrajinských žen, které měly být podle něj obdařeny statností a grácií.¹⁸ Další charakteristiku, kterou je možné najít v učebních textech ve vztahu k Malorusům, je jejich negativní postoj k obchodu a průmyslu. V jedné z nevlivnějších učebnic zeměpisu P. N. Bělochy se uvádí, že Malorusové „se neradi zabývají rukodělným průmyslem a obchodem“.¹⁹ Podobně i Jančinova učebnice uvádí, že Ukrajinci „se neradi věnují obchodu. Kupce zde tvoří z velké většiny Velkorusové a Židé.“²⁰ Takové vlastnosti

¹⁴ A. BARANOV, – N. GORELOV, c. d., s. 133.

¹⁵ Tamtéž, s. 132.

¹⁶ A. E. SPIRIDONOV, c. d., s. 101.

¹⁷ Tamtéž, s. 102.

¹⁸ Tamtéž.

¹⁹ P. N. BĚLOCHA (A. SOKOLOV), *Učebnik geografii Rossijskoj imperii*, S. Petěrburg – Moskva 1914, s. 47.

²⁰ I. JANČIN, *Geografija Rossijskoj imperii dlja učeníkov IV. klassa sredněučebnyh zavěděnij*, Moskva 1905, s. 73.

mohly vzbuzovat dojem o jisté pasivitě ukrajinského lidu, který byl sice dobrodružný, pracovitý a zbožný, ale na druhé straně nepodnikavý, pomalý a tradiční.

Obdobně i třetí nářečí ruského národa Bělorusové se Velkorusům nevyrovnali. S. Meč ve své učebnici sice na několika místech zdůraznil jejich bratrský vztah, ale zároveň přiznával Bělorusům některé odlišnosti: „Pravoslavný běloruský lid se v mnohém odlišuje od rodných bratrů Velkorusů.“, říká explicitně. Nevyhnul se ani otázce jazyka Bělorusů, který ale nechápe jako samostatný jazyk ale jako „jazyk podobný ruskému“.²¹ Ve vztahu k Bělorusům se v učebnicových textech objevoval jistý typ velkoruské blahosklonnosti spojené s lítostí nad jejich životními podmínkami a historickým osudem. Bělorus je vykreslován jako malý a hubený človíček, který je jen stínem svých silných a mohutných velkoruských bratrů²² a kterého „po několik staletí tížil polsko-židovský útlak“.²³ Snad nejkritičtěji vidí Bělorusy učebnice Bělochy, který je líčil jako „vůbec málo rozvinuté a nepodnikavé“.²⁴ V devadesátých letech 19. století byla tato vlivná Bělochova učebnice přepsána a revidována A. Sokolovem a v jejích textech se objevily ještě daleko ostřejší charakteristiky, které dokonce vzbudily nevoli Vědecké komise při Ministerstvu národní osvěty:

„Dále by musel pan Sokolov odstranit z knihy Bělochy takový epitet daný Bělorusům jako je „málo rozvinutý“, které sestavitel ještě posílil zápornými rysy, zvláště říká, že Bělorus je „tupý, prostý a pověřivý“. Taková a podobná charakteristika je v učebnicích vůbec nevhodná...“²⁵

Komise ještě podtrhla skutečnost, že takové charakterizování národa by mohlo u studentů Bělorusů způsobit určité újmy, což očividně nebylo v ničem zájmu. Jisté je, že ve 47. vydání Bělochovy učebnice přepracované A. Sokolovem (rok vydání 1914) se tyto charakteristiky v souvislosti s Bělorusy už neobjevují. Sokolov Bělorusy považuje za „ne tak obratné a zdatné jako jsou Velkorusové“ a za lid „milující svojí zemi a hluboko oddaný pravoslavné víře, které se bez ohledu na vliv Poláků nevzdal“.²⁶ Vyjádření Vědecké komise v souvislosti s nevhodnými výrazy, které autor v učebním textu použil, dokazují, že v rámci oficiální politiky existovala jistá forma korektnosti a důraz se kladl na nekonfliktní a neutrální, či pozitivní slovní spojení. V ostatních učebnicích, které jsem měla k dispozici, se obraz Bělorusů příliš neliší. Baranov považuje Bělorusy za „smířlivé...pohostinné, hodné a čestné“ a stejně jako jiní vyzdvihuje jejich vztah k pravoslaví a jejich složitý historický osud:

---

²¹ S. MEČ, c. d., s. 60.

²² Tamtéž.

²³ I. JANČIN, c. d., s. 68.

²⁴ P. N. BĚLOCHA, *Učebnik geografii Rossijskoj imperii*, S. Petěrburg 1863, s. 82.

²⁵ ŽMNP, CCXCVII, leden/1895, s. 37.

²⁶ P.N. BĚLOCHA(A. SOKOLOV), c. d., s. 72-73.

„Bělorusové vyznávají pravoslavnou víru a jsou jí hluboko oddáni, víru a svoje nářečí si Bělorusové silně ochraňovali bez ohledu na pronásledování Poláků a úsilí jezuitů obrátit je na katolictví.“²⁷

Ovšem u Spiridonova opět vysvítají určité ne příliš pozitivní vlastnosti: „Téměř všichni jsou velice tiší a přívětiví, čestní, dobrodušní a pracovití, ale slabí, pomalí a nerozhodní“²⁸. Podobně jako v případě Ukrajinců je obraz Bělorusů konstruován tak, aby byla zdůrazněna jejich pasivita, nepodnikavost a dokonce zaostalost ve srovnání s jejich velkými bratry Velkorusy.

Tento diskurz na jedné straně řadil Ukrajince a Bělorusy do ruského národa, čímž byla zaručena početní převaha vládnoucího národu a mohla být utvářena iluze Ruska jako státu vybudovaného tímto jedním národem, na druhé ale konstruoval vnitřní hierarchii uvnitř tohoto *jednoho* národa. Ovšem že Ukrajinci a Bělorusové rozhodně nebyli stejní jako Velkorusové, a to ani nářečím, ani mentalitou. Autoři se ale úzkostlivě drželi koncepce jednoho jazyka a tří nářečí, která naprosto odmítala, že by Ukrajinci nebo Bělorusové mohli být chápáni jako samostatné etnikum odlišné od Velkorusů. I v jejich případě sehrávala významnou roli historická a stejně tak i náboženská legitimizace: oblasti, které obývali Ukrajinci i Bělorusové byly definovány jako „*skutečně ruské země*“ vzhledem ke Kyjevské Rusi a pravoslaví.

Ruská říše 19. století se stále více a více sebedefinovala jako slovanský stát. Za druhý početně nejsilnější slovanský národ v říši byli považováni Poláci. Polská otázka, která po celou dobu silně ovlivňovala ruskou vnitřní politiku, se promítala i do obrazu Poláků jako národa. Na rozdíl od Ukrajinců a Bělorusů, Poláci byli uznáváni a definováni jako samostatný a nezávislý národ Ruské říše. Bělochův nejstarší učební text charakterizuje Poláky jako „slovanský národ vyznávající katolickou víru, mající svůj jazyk, literaturu a historii“.²⁹ I další Mečova učebnice hovořila o Polácích v podobném duchu:

„(Poláci) náležejí ke stejné slovanské rodině jako Rusové, ale jen náboženství zde není pravoslavné, ale je katolické. Polský jazyk, který je velmi vyspělý a má bohatou literaturu, se natolik odlišuje od ruského, že bez učení není srozumitelný.“³⁰

Meč zcela jasně uznával samostatnost polského národa a jeho jazyka. Poláci tak byli považováni za národ, který má stejné atributy jako ruský národ a polština neměla status ruského nářečí, jak tomu bylo v případě ukrajinštiny a běloruštiny. V Jančinově učebním textu, který se příliš nezaměřoval na mentalitu jednotlivých národů, se o Povolavském kraji

²⁷ A. BARANOV, c.d., s. 99.

²⁸ A. E. SPIRIDONOV, c. d., s. 92.

²⁹ P. N. BĚLOCHA, *Učebnik geografii Rossijskoj imperii*, S. Petěrburg 1863, s. 83.

³⁰ S. MEČ, c. d., s. 56.

hovořilo rovněž s jistou dávkou respektu: „(Kraj) je součástí Ruska, nejvíce se vydává na Západ mezi zeměmi Rakouska a Pruska (a) je nejbohatší ze západních zemí Ruska.“³¹ Autor ale jasně zdůraznil skutečnost, že tento kraj je součástí Ruska.

Oficiálně byli Poláci postaveni na určitou roveň s Rusy a měli do určité míry jejich respekt vzhledem k tomu, že Poláci měli vlastní jazyk, literaturu i dějiny. Přes vzájemné nepřátelství, které mezi oběma národy panovalo, Rusové byli ochotni vidět Poláky jako partnery:

„Poláci jsou obdařeni živým rozumem a schopnostmi k vědám a uměním. Je to veselý a společenský národ, jsou pohostinní, velmi milují hudbu a zvláště tance. K jejich nedostatkům patří to, že jsou samolibí, ješitní a rádi se chlubí.“³²

I v samostatné Baranově učebnici z roku 1902 se opakuje stejný text.³³ Podobné charakteristiky polského národa se potom v učebních textech často opakovaly. Sokolov s Bělochou zdůraznili, že „Všichni Poláci se odlišují živým, vnímavým charakterem, jsou podnikaví (a) jsou velkými milovníky hudby, plesů a poezie.“³⁴ V tomto případě se Polákům dostalo dokonce i čistě velkoruského přídomek „podnikavý“. Nakonec i poslední analyzované učebnice A.E. Spiridonova byla v případě Poláků postavena na tomto oficiálním diskurzu:

„Poláci to je *s námi* (zdůrazněno V.S.) příbuzný slovanský národ největší masou obývající Privislavský kraj a částečně také Grodenskou a Vilenskou gubernii...Většina z nich se odlišuje živým a bystrým rozumem, vnímatelností a pílí, ješitností, veselostí a bezstarostností, zvláštní přizpůsobivostí a čilostí charakteru, žhavou oddaností k své vlasti a silnou vazbou ke *své* (zdůrazněno – V.S.) katolické víře.“³⁵

Jazyk textu poukazuje na to, že Spiridonov psal z pozice nás Rusů o nich Polácích. Text tedy nepracoval na základě neutrální pozice někoho, kdo pouze popisuje, ale někoho, kdo se považuje za součást konkrétního národa.

S poněkud odlišnou pozicí se setkáváme v případě pobaltských národů a Finů, kteří žili v západních oblastech Ruské říše. Pobaltské národy nebyly dlouhou dobu chápány jako partneři – vzhledem k tomu, že většina z nich byla rolnického původu a byla ovládnuta německou elitou, která patřila k nejvěrnějším služebníkům ruského státu. V Litvě byla situace pravda poněkud odlišná vzhledem k jejím úzkým vazbám k Polsku a také k tomu, že Litva nebyla správně zahrnuta pod Pobaltský kraj. Pobaltí bylo od 80. let 19. století také hlavním

---

³¹ I. JANČIN, c. d., s. 59.

³² A. BARANOV-N. GORELOV, c.d., s. 131.

³³ A. BARANOV, c. d., s. 101.

³⁴ P. N. BĚLOCHA(A. SOKOLOV)., c. d., s. 80.

³⁵ A. E. SPIRIDONOV, c.d., s. 98.

cílem rusifikační politiky. Jančin prezentoval ve své učebnici Pobaltský kraj jako oblast odlišující se od jiných částí Ruska, a to protože:

„Vláda Němců v tomto kraji na něm zanechala stopy odlišující ho od ostatních částí Ruska.“³⁶

Připomeňme ale, že Pobaltí nebylo zdaleka jedinou oblastí považovanou za „zvláštní“ ve srovnání s ostatními oblastmi Ruska. Samozřejmě, že je očividné, že srovnávacím kritériem bylo vlastní Rusko vzhledem ke kterému bylo odlišné jak Polsko, tak Pobaltí a Finsko. Kromě Němců, ke kterým se dostaneme později, bylo Pobaltí obýváno dvěma národy, Estonci a Lotyšii.

Obraz Estonců byl vykreslován ve vztahu k jejich příbuzným Finům. Spiridonov ve svém učebním textu věnoval poměrně velký prostor Pobaltskému kraji. Ve srovnání s jinými oblastmi Spiridonov vysvětloval historický vývoj připojení Pobaltí k Rusku, což nebylo v případě zeměpisného učebního textu běžné. Spiridonov konstatuje, že Estonci byli od středověku ovládnuti nejprve Řádem mečových rytířů, potom Poláky a následně Švédy, až v roce 1710 byli připojeni k Rusku. Jejich „dlouhověký boj“ za svoji svobodu:

„Zvláště těžká pro ně byla závislost na Němcích, kteří zde vládli všemi zeměmi, uvrhli Estonce do nevolnictví. Taková závislost pokračovala přes 600 let a byla zrušena až v roce 1817 (za Alexandra I.).“³⁷

Rusové se tak vlastně považovali v Pobaltí za jisté osvoboditele od německé nadvlády. Tato rétorika zřejmě souvisela se stále horšími vztahy mezi ruským centrem a pobaltskými Němci, které se po nástupu Alexandra III. stále zhoršovaly. Němci v Pobaltí se tak stávali v rámci učebních textů zcela zřejmě do negativního světla. Spiridonov potom dával charakterové rysy Estonců do přímé závislosti s jejich pohnutou historií – líčil Estonce jako „nedůvěřivé k cizím, mlčenlivé, uzavřené a neodpouštějící zlo“, i když ale zdůraznil i jejich pozitivní črty:

„Bez ohledu na to jsou Estonci pracovití, pevní v daném slovu, rozhodní, šikovní a směšní, velcí milovníci hudby i zpěvu, a téměř všichni jsou gramotní.“³⁸

Charakterové vlastnosti Lotyšů se u Spiridonova líčily v podobném duchu: „Většina z nich jsou dobrodružní a veselí, odlišují se dobrými rozumovými schopnostmi a jsou zvláště energičtí a houževnatí.“³⁹ I obou případech potom učební text reflektoval sociální změny, kterými procházela estonská a lotyšská společnost díky obrozeneckému hnutí:

³⁶ I. JANČIN, I., c. d., s. 59.

³⁷ A. E. SPIRIDONOV, c. d., s. 85.

³⁸ Tamtéž.

³⁹ Tamtéž.

„Ještě nedávno byl „Lotyš“ a „mužik“ v Pobaltském kraji považován za totožné slovo, ale v současné době je mezi nimi možné se potkat s lidmi s vyšším vzděláním – advokáty, lékaře, pastory, inženýry, učitele, úředníky atp. Takové osoby obvykle podporují ten nejtěsnější svazek se svou vlastí a nezdědka jí věnují všechny svoje síly, dávající si za hlavní úkol probudit mezi krajany snahu o vzdělání a ve vztahu s tím, vypěstovat vědomí jejich samostatnosti.“⁴⁰

Tento citát z učebnice z roku 1910 ukazuje na Hrochovu teoretickou koncepci tří fází nacionalismu malých národů: fáze B a C. Nakonec Spiridonov shrnuje:

„V současné době jsou Estonci a Lotyšové jednou z kulturních národností Ruska, poněvadž většina z nich, díky úporné práci a energii, dostihla nejvíce chtěných úspěchů v zemědělském a duchovním životě země.“⁴¹

V tomto případě dává autor do přímé souvztažnosti ekonomické a duchovní úspěchy s kulturní národností. Ostatní učebnice zeměpisu spíše refletovaly postavení místních národností v době do připojení Pobaltí k Rusku a hovořili o vlivu Němců. Například Bělocha se omezil jen na strohé konstatování:

„Národy této skupiny (litevsko-lotyšské – V.S.) se dlouho nacházely pod mocí Němců a přijali od nich luteránskou víru.“⁴²

Vedle toho nezapomněl také připomenout, že tyto národy jsou „vůbec blahobytné a jejich domy jsou upravené a blahobytné“⁴³ Naopak S. Meč považoval německou vládu nad Pobaltím za kulturně a ekonomicky pozitivní.⁴⁴ I Baranova učebnice zeměpisu není výjimkou a Estonce vykreslila jako „mdlé a zamračené, ale v případě nebezpečí statečné a klidné“, zatímco Lotyše líčila jako „mravné, měkkého srdce, dobrodušné a pohostinné, ale nedůvěřivé k cizincům“⁴⁵ Oblast Pobaltí nebyla oficiálně chápána jako ruská *okraina*, nýbrž jako kraj připojený k Rusku po roce 1710. Jeho národy stály v ruské hierarchii na poměrně vysokých místech – učebnicové texty uznávaly jejich schopnosti v ekonomické a kulturní oblasti.

Poslední dnes pobaltský národ, Litevci, byli v rámci učebnic řazeny většinou mimo Pobaltský kraj, ale do Bělorusko-litevského kraje. Zatímco ale Bělorusové tvořili oficiálně nářeční podskupinu ruského národa, Litevci byli chápáni jako „jeden z nejstarších národů středozemní rasy, příbuzný Slovanům“.⁴⁶ Podle Spiridonova jsou všichni Litevci „mírumilovní a prostoduší, pohostinní, zbožní a pracovití, ale nespolečenští, uzavření a

---

⁴⁰ Tamtéž.

⁴¹ Tamtéž, s. 86.

⁴² P. N. BĚLOCHA, c. d., s. 84.

⁴³ Tamtéž.

⁴⁴ S. MEČ, c. d., s. 49.

⁴⁵ A. BARANOV, c. d., s. 98 a A. BARANOV – N. GORELOV, c. d., s. 129.

⁴⁶ A. E. SPIRODONOV, c. d., s. 92.

nedůvěřiví, mají dobré rozumové schopnosti a lehce si osvojují znalosti.“⁴⁷ Pohostinnost, zbožnost a prostoduchost spojovala s Litevci také učebnice Baranova a Gorelova, zatímco Baranova starší učebnice neopomenula připomenout, že „Litevci se...za vlády Poláků obrátili na katolickou víru a málem zapomněli na svojí národnost.“⁴⁸ Kromě toho ale charakterizoval Litevce jako „zámožné a podnikavé“⁴⁹, což patří k výjimečným charakteristikám spojeným s Litevci. Podnikavost byla doposud rysem spojeným v učebnicích s Velkorusy a Poláky.

Posledním významným národem západních oblastí Ruské říše byli Finové. Finské velkoknížectví, v jehož rámci finský národ žil, se těšilo zvláštnímu statusu, který od osmdesátých let 19. století budil v centru stále větší a větší nelibost. Ruské učebnice, na rozdíl od finských (o tom se zmíním na jiném místě), zdůrazňovaly příslušnost Finska k Rusku, s tím, že nijak neubíraly Finsku jeho *zvláštní* postavení. Jak shrnuje například Janič: „V politickém ohledu je (Finsko – V.S.) součástí Ruska majíce vlastní orgány odlišné od ostatního Ruska...“ Odlišnost od *ostatního* Ruska se zde opakuje, stejně jako tomu bylo v případě Pobaltí. Janičův text na jedné straně podtrhuje gramotnost Finů díky které Finové opět stojí „výše druhých části Ruska“, na druhé straně ale připomíná, že i přes všechny snahy je Finsko závislé na ruském obilí.⁵⁰ Zeměpisné učebnice nijak blíže nereflektovaly pozici Finska jako politické hraniční oblasti nebo *okrainy* Ruské říše. Charakterové rysy Finů byly v podstatě velice pozitivní. Na rozdíl od Poláků či Litevců, nebyly vztahy mezi Rusy a Finy zatíženy významnými historickými konflikty, což dovolovalo vidět Finy poměrně velice pozitivně. A. Baranov popisoval Finy jako „neobvykle pracovité a houževnaté“ a dále zvláště podtrhoval skutečnost, že Fin „je hrdý, ale pohostinný, nedůvěřivý k cizincům“.⁵¹ V učebnici napsané s Gorelovem se dokonce zmiňují o tom, že oblíbeným nápojem Finů je káva (v současné době jsou Finové považováni v Evropě i na světě za největší konzumenty kávy). Učební text také vyzdvihoval jejich vášnivý vztah ke kouření tabáku a vysokou gramotnost.⁵² Téměř oslavně působí text Spiridonova, který popisoval některé črty finského národního charakteru, přestože se nevyhnul některým typicky severským vlastnostem:

„Většina z nich je velmi vážná a pomalá ve svých pohybech, často jsou suší a nevlídní, ale značně pracovití a houževnatí. Věčný zápas se surovou přírodou z nich udělal lidi krajně trpělivé a klidné, namyšlené a nedůvěřivé. Vůči ostatním jsou nespolečenšití a uzavření, často dokonce nelaskaví a příkří, ale vždy pohostinní a čestní.“⁵³

⁴⁷ Tamtéž.

⁴⁸ A. BARANOV, c. d., s. 99.

⁴⁹ Tamtéž.

⁵⁰ I. JANIČ, c. d., s. 45 a 46.

⁵¹ A. BARANOV, c. d., s. 97.

⁵² A. BARANOV – N. GORELOV, c. d., s. 128.

⁵³ A. E. SPIRIDONOV, c. d., s. 70.

Takové líčení národní mentality Finů, resp. Tavastů žijících v západních oblastech Finska, bylo poměrně obvyklé. Spiridonov ale rozvedl otázku čestnosti Finů (resp. Tavastů):

„Tavast si nikdy nedovolí požádat od zákazníka více než něco stojí, nikdy nevyužije jeho nezkušenost, neznalost cen nebo podmínek místního života, nikdy se nerozhodne přisvojit si cizí majetek, a to dokonce i v případě, když ví, že se vlastník tohoto majetku pro něj nevrátí. Chráníc cizí dobro, se Tavast stejně tak čestně a opatrně chová ke svému majetku, a proto jsou hýřivost a rozmařilost všeho druhu ve Finsku téměř neznámé.“⁵⁴

Autor pak stavěl Tavasty do protikladu s Karely, kteří měli být fyzicky podobní Tavastům, ale charakterem se od nich měli „ostře odlišovat“, jelikož je to „vůbec veselý a bezstarostný lid, dost starostlivý a čiperný, značně milý a ohleduplný v rozhovoru, milující písně a plesy, ale méně podnikavý a vytrvalý než jeho příbuzní Tavasti.“⁵⁵ Poměrně pozitivní hodnocení Finů bylo zřejmě také spojeno s oficiální teorií, která hovořila o tom, že současní Velkorusové vznikli smícháním finské a slovanské krve v oblastech centrálního Ruska.⁵⁶ Svoji roli zřejmě měla rovněž poměrně bezproblémová existence Velkoknížectví finského v rámci Ruské říše.

Národy ruského evropského Severu byly prezentovány poměrně v pozitivním světle. Například Laparové měli být „mírní a ústupní“ a měli se vyznačovat věností danému slovu.⁵⁷ Jiný místní národ Zyrjanové měli zřejmě nejpozitivnější obraz mezi obyvateli Severního kraje, jelikož je učební texty popisovaly jako „velmi pracovitě a podnikavé, schopné k různé práci a bystří, zvědaví, čestní a odvážní (zvláště při lovu), žijí jako Rusové ve velkých vesnicích“.⁵⁸ Na druhé straně Samojedům se dostalo zcela opačné charakteristiky: podle Spiridonova těžké přírodní podmínky způsobily, že jsou Samojedi „bezstarostní a líní“⁵⁹, zatímco Baranov s Gorelovem je považoval dokonce za „nejsprostší a nejdivočejší obyvatele evropského Ruska.“⁶⁰ Důvodem pro takové hodnocení byla zřejmě skutečnost, že na rozdíl od Zyrjanů či Laparů žili Samojedové ještě kočovným životem a jejich část stále ještě vyznávala přírodní náboženství, zatímco Zyrjanové a Laparové byli pravoslavní.

V Ruské říši ale žila skupina etnik, které jsou obvykle označovány jako diaspory. K nim se řadili na prvním místě Židé a dále Němci. Obraz židovského národa byl i v učebních textech zatížen tradičním ruským antisemitismem, přesto ale ve studovaném vzorku se učební

⁵⁴ Tamtéž.

⁵⁵ Tamtéž.

⁵⁶ A. F. GARTVIG – N. T. KRJUKOV, *Učebník ruské historie pro vyšší národní školy a obchodní školy*, Moskva 1914, s. 43.

⁵⁷ A. BARANOV- N. GORELOV, c. d., s. 127.

⁵⁸ A. E. SPIRIDONOV, c. d., s. 58.

⁵⁹ Tamtéž, s. 56.

⁶⁰ A. BARANOV- N. GORELOV, c. d., s. 127.

texty zeměpisu ve srovnání s učebnicemi dějepisu útokům vůči Židům spíše vyhýbaly. Například nejstarší zeměpisný učební text této sondy (1863) se omezil jen na popis oblastí, kde Židé žijí a řadil je do kolonky „ostatní národy“ společně se Němci a Švédy, Cikány, Bulhary, Řeky nebo Rumuny.⁶¹ Baranovův text viděl Židy už v konkrétnějším světle:

„Židé jsou u větší části nezuživé, chabé tělesné konstrukce, náchylní ke skrofulóze a nemocím očí...jsou obdařeni obratným a vychytralým rozumem, jsou velmi ziskuchtiví.“⁶²

Taková charakteristika byla založena na poměrně rozšířeném stereotypu o tomto národě. Naopak jiná učebnice S. Meče se otázce Židů vyhnula konstatováním, že Židé společně s mnoha Němci obývají především oblasti Povolavského kraje (resp. Polska).⁶³ A nakonec i Spiridonovův text pracoval spíše s tradičním stereotypním konstruováním obrazu Židů:

„Jsouce od přírody velmi schopní, Židé jsou zvláště odolní a bystří, krajně podnikaví a houževnatí, ale díky nepříznivým historickým podmínkám uzavření, vychytralí a prohnání. Nejsympatičtější z nich jsou řemeslníci, kteří se odlišují svou čestností, pracovitostí a krajní umírněností ve všech životních potřebách.“⁶⁴

I tento obraz zcela zapadá do klasického antisemitského obrazu tohoto národa – jsou vychytralí, prohnání, nebo krajně podnikaví, i když se autor snažil o vyváženost textu a jedné skupině Židů neupřel dokonce ani sympatie.

Vztah k Němcům se v Rusku měnil během druhé poloviny 19. století. Poměrně dlouhou dobu byla pobaltská německá šlechta jedním z nejvýznamnějších spojenců carské moci. S pronikáním ruské nacionalistické a panslavistické rétoriky do ruské politiky, která se prakticky projevovala v rusifikačních snahách a dokonce v odklonu samoděržaví od tradičních spojenců a se zhoršujícími se zahraničně-politickými vztahy s Německem, se i vztahy k Němcům proměňovaly. Dějepisné učebnice, jak uvidíme, často otevřeně kritizují německé panství v Pobaltí, což ale není případ zeměpisných učebních textů. Například učebnice S. Meče považovala ještě německou nadvládu v Pobaltí za pozitivní pro kulturu a hospodářství.⁶⁵ Zajímavé je, že v Spiridonově učebnici se o Němcích téměř vůbec nehovoří – Spiridonov Němce jmenuje jenom jako národ obývající Pobaltský kraj.⁶⁶ O jejich národním charakteru ani mentalitě se dále nešířil. Baranov a Gorelov se o Němcích zmiňují jako o obyvatelích především Povolavského kraje, kteří se věnují průmyslové produkci a podle slov

---

⁶¹ P. N. BĚLOCHA, c. d., s. 88.

⁶² A. BARANOV, c.d., s. 99-100.

⁶³ S. MEČ, c. d., s. 56.

⁶⁴ A. E. SPIRIDONOV, c. d., s. 93-94.

⁶⁵ S. MEČ, c. d., s. 48.

⁶⁶ A. E. SPIRIDONOV, c. d., s. 85.

autorů mnoho z nich má „pruské poddanství“⁶⁷. V Jančinově učebnici hrají Němci roli těch, kdo způsobil odlišnost poměrů v Pobaltí: „Vláda Němců v tomto kraji na něm zanechala stopy odlišující ho od ostatních částí Ruska.“⁶⁸ Tento citát ukazuje na to, že místní národy samy o sobě (Estonci, Lotyšši a částečně i Litevci) nebyly oficiálně chápány jako natolik odlišné národní kultury, aby mohly takovou odlišnost způsobit. Němci ano. To, co obraz Němců spojovalo s obrazem druhého nepočteného germánského národa Ruské říše Švédů, bylo časté spojování těchto národů s konkrétní sociální skupinou – v tomto případě s „vyšší třídou“ a životem ve městech.⁶⁹

Posunu-li se z oblastí evropského Ruska do východních oblastí Ruské říše, bude rozdílnost v konstruování obrazů místních národů očividná. Zde se projevovala jistá forma ruského orientalismu⁷⁰ a představa jejich civilizační nadřazenosti vůči místním etnikům. Ušetřeny zůstaly pouze pravoslavné národy jako Gruzínci, Arméni a Moldavané, obývající východní oblasti Ruska. Poměrně pozitivní obraz měli částečně i Tataři. Ostatní národy Kavkazu, Sibíře nebo Střední Asie byly chápány implicitně jako kulturně podřadné či alespoň nevyspělé, což vedlo k tomu, že v etnické hierarchii stály na poměrně nízkých místech.

Pravoslavní Gruzínci měli jeden z nejpozitivnějších obrazů mezi národy Ruské říše vůbec. Baranov a Gorelov popisovali Gruzíncy jako „jeden z nejkrásnějších národů zeměkoule“, jako „dobrosrdečné, laskavé a vysoce pohostinné“ i jako národ, který miluje tance a hudbu.⁷¹ Ve starší učebnici Baranova se vedle těchto vlastností vyzdvihuje také jejich fyzický vzhled: vysoký růst, pevná konstrukce, čistá barva obličeje a velké oči.⁷² I Spiridonov konstruoval obraz Gruzínců obdobně:

„...téměř všichni jsou dobří a laskaví, váží si starších, jsou pohostinní, zbožní a bezstarostně veselí; (Gruzínci) jsou hluboce svázáni se svojí vlastí a zvláště se svou rodinou“.⁷³

Ovšem Spiridonov neopomněl připomenout některé negativní rysy spojené obecně s kavkazskými a neevropskými národy Ruska. Podle něj byli Gruzínci také „líní, neodpovědní a nepořádní“.⁷⁴ Taková charakteristika se, jak ukáží vzápětí, stala základem pro vytváření obrazu „východních“ národů Ruské říše. Ani další pravoslavný národ Zakavkazska, Arméni, pak nebyl ušetřen některých negativních prvků, které byly zřejmě spojeny s vynikajícími

⁶⁷ A. BARANOV - N. GORELOV, c. d., s. 131,

⁶⁸ I. JANČIN, c. d., s. 59.

⁶⁹ A. BARANOV, c. d., s. 97 a 98, P.N. BĚLOCHA, c. d., s. 88 a S. MEČ, c. d., s. 38 a 48.

⁷⁰ O tom více: D. SCHIMMELPENNICK VAN DER OYE, *Russian Orientalism. Asia in the Russian Mind from Catherine the Great to the Emigration*, New Haven 2004.

⁷¹ A. BARANOV - N. GORELOV, c. d., s. 138.

⁷² A. BARANOV, c. d., s. 114.

⁷³ A. E. SPIRIDONOV, c. d., s. 161.

⁷⁴ Tamtéž.

obchodními schopnosti a orientálním původem. Podle učebnice Spiridonova měli být Arméni viděni jako „vychytralý a dost bystrý, záludný, důvtipný a houževnatý“ národ, který si v minulosti osvojil řemesla a zemědělství, ale jeho doménou je v současné době obchod.⁷⁵ Poslední pravoslavný národ žijící mimo západní oblasti Ruska, Moldavané pak nezískal žádný vlastní obraz. Kromě toho, že některé učební texty konstatovaly, že hovoří románským jazykem a je to národ příbuzný Rumunům⁷⁶, měli být podle dobové konstrukce zkrátka *podobní* Malorusům.⁷⁷ S. Meč dokonce nepovažoval Moldavany za samostatný národ a označoval je za Rumuny, v závorce Moldavany, ale alespoň konstatoval, že je to krásný, černovlasý lid s jazykem podobným italštině.⁷⁸

Východní a asijské oblasti Ruské říše obývalo nepřehledné množství národů. Carské učebnice zeměpisu zdaleka nereflektovaly všechna etnika a ani mým cílem není poskytnout zde vyčerpávající popis celé etnické mozaiky. K ilustraci mé teze, že hierarchie byla také postavena na jisté formě ruského orientalismu, kde se promítaly představy samotných Rusů o své vlastní kulturní a náboženské nadřazenosti a určité civilizační mise, postačí následující výběr.

Oblast Kavkazu byla a je pro Rusko jednou z nejproblematictějších geograficko-politických oblastí. Vzhledem k poloze a nerostnému bohatství byla a je dominance nad Kavkazem klíčová, ale vzhledem k horskému terénu a kulturním tradicím, či jak konstatovala učebnice I. Jančina „nízkému stupni kultury“⁷⁹ bylo jeho úplné dobytí a kontrola vždy téměř nemožná. Přitom ale byla oficiální rétorika postavena na tezi o úplném dobytí Kavkazu po porážce Šamila a o úspěšném „civilizování“ Kavkazského kraje. Obraz tamního obyvatelstva - horalů byl konstruován spíše negativně. Horalé byli „všichni zvláště prchlivi a vychytralí, záludní, mstiví a hrdí, nesmiřitelní ve vzájemném boji, pohostinní a chrabří“.⁸⁰ V obecné charakteristice obyvatelstva Kavkazského kraje Spiridonov nejprve konstatoval, že nejpočetnějším národem kraje jsou Rusové, žijící ale hlavně v oblastech Zakavkazska a Předkavkazska, zatímco v horách žili podle něj Čerkesové, Abcházové, Osetinci, Čečenci, Lezgové a další, kteří mimo části Abcházů a Osetinců vyznávají islám.⁸¹ Učebnice obecně nevykreslovaly vyčerpávající obraz etnické struktury Kavkazu, ale spíše pracovaly s jedním obecným stereotypem, který ukazoval tamní národy ve světle kulturní zaostalosti a lenosti, jak

---

⁷⁵ Tamtéž, s. 162.

⁷⁶ P. N. BĚLOCHA(A. SOKOLOV), c. d., s.55.

⁷⁷ A. BARANOV- N. GORELOV, c. d., s. 134.

⁷⁸ S. MEČ, c. d., s. 79.

⁷⁹ I. JANČIN, c. d., s. 119.

⁸⁰ A. E. SPIRIDONOV, c. d., s. 159.

⁸¹ Tamtéž, s. 158.

to dělal například I. Jančín, který viděl příčiny již citovaného nízkého stupně kultury v „zčásti bezstarostnosti a lenosti, vlastnostmi vlastními vůbec obyvatelům Jihu, zčásti v nájezdech a loupežích horalů“.⁸² Jančín tak pracuje zcela otevřeně se stereotypem, který vidí jižní národy jako „bezstarostné a líné“, a který líčí všechny horaly jako nájezdníky a loupežníky. V Mečově učebnici je možné se dočíst o tom jak se na březích místních řek rozprostírají „lidnaté ruské stanice obklopené bohatými nivami, sady a vinohrady“⁸³, zatímco „na hřebech hor se lepší jako hnízda vlašťovek auly kavkazských horalů“, o jejichž původu a příčině proč, odešli do hor Kavkazu není nic známo.⁸⁴ V Baranově učebnici je možné dobře sledovat rozdílnost v konstruování obrazu horalů: Abcházové měli být „bezstarostní a líní“ a dokonce učebnice tvrdila, že „Abcházec nepracuje během roku více než 20 – 30 dní, ale po ostatní dobu nedělá nic“.⁸⁵ Na druhé straně Osetinci podle tohoto učebního textu vynikali tendencí ke vzdělání a tím, že v domech měli mít čisto.⁸⁶

Oprávněný zájem si jistě zaslouží další „východní“, *inorodecký* národ Tataři, který sehrál v dějinách Ruska významnou roli, po více než dvě století představoval porobu ruského národa a kultury, a jako takový byl logicky ztotožňován s negativním obrazem. Na druhou stranu byli ale Tataři z „východních národů“ cílem poměrně intenzivní rusifikace a snah o asimilaci, a to jak během 18. století, tak během 19. století. Nejvýše stáli v etnické hierarchii kazaňští Tataři, kteří byli považováni za „pracovité a čestné“ a zdůrazňovala se jejich střízlivost, neobvyklá ctižádost a oddanost muslimské víře.⁸⁷ Stejně tak i Bělocha připomněl muslimské vyznání Tatarů, ale i skutečnost, že jedna jejich část žije ve městech a věnuje se obchodu, zatímco druhá ve vesnicích a věnuje se naopak zemědělství.⁸⁸ Jejich příbuzným krymským Tatarům se ale již tak pozitivního obrazu nedostávalo a byli vykresleni opět v barvách „typických“ obyvatel Jihu jako „bezstarostní a líní, čestní jen mezi sebou, ale pohostinní ke všem“.⁸⁹ V učebním textu Spiridonova jsou Tataři konstruováni podobně jako v předešlém případě. Podle tohoto textu jsou Tataři „...velice schopní a pracovití, výkonní, důvtipní a opatrní, ale mazaní, vychytralí a ctižádnostiví“.⁹⁰ Je nutné připomenout, že hlavně kazaňští Tataři patřili mezi několik národů, které měly vlastní šlechtu, což v rámci konstruování etnické hierarchie sehrávalo očividně závažnou roli.

---

⁸² I. JANČÍN, c. d., s. 119.

⁸³ S. MEČ, c. d., s. 121,

⁸⁴ Tamtéž.

⁸⁵ A. BARANOV – N. GORELOV, c. d., s. 138.

⁸⁶ Tamtéž.

⁸⁷ Tamtéž, s. 137.

⁸⁸ P.N. BĚLOCHA, c. d., s. 86.

⁸⁹ A. BARANOV – N. GORELOV, c. d., s. 135.

⁹⁰ A. E. SPIRIDONOV, c. d., s. 136.

Na druhé straně národy jako například povolští sousedé Tatarů Čuvači, byli charakterizováni svojí mírumilovností a dále „díky tomu, že jsou pracovití, žijí blahobytně, ale dodnes značně nerozvinutě, ačkoliv jsou schopni k přijímání znalostí“.⁹¹ Učební text Baranova a Gorelova byl k Čuvačům ještě kritičtější, když považoval za jejich nejvýraznější rys nečistotu.⁹² A Bělochův text dokonce hovořil o tom, že se „zřídka myjí“ a jejich jizby jsou „špinavé a chudé“.⁹³ Takové a podobné charakteristiky se objevovaly v souvislosti s neevropskými, či východními národy poměrně často, a to i přesto, že například Čuvačové byli ortodoxního vyznání. „Východní či jižní národy“, slovy I. Jančina, byly často asociovány se stále stejnými charakteristikami jako je nečistota, lenost nebo nerozvinutost. Nebylo to ale ve všech případech. Například v případě sibiřských *inorodeckých* národů se autoři učebních textů spíše věnovali popisu jejich způsobu života. Například o Čukčích se studenti mohli dozvědět, že jsou:

„...svým charakterem dostatečně rozhodní, smělí a výbušní, urážliví a mstiví“.⁹⁴

Jiný *inorodecký* národ Jakuti naopak měli podle Spiridonova oplývat právě leností a neuměřeností v jídle a pití.⁹⁵ Snad nejvýrazněji se ale orientalistická rétorika učebních textů projevovala v případě středoasijských kočovných národů, které se dostaly pod kontrolu Ruské říše až během 19. století.

Oblasti střední Asie se dostaly pod ruskou vládu teprve v průběhu 19. století, ale Rusové se s tamním často kočovným obyvatelstvem setkávali už v předešlých dobách, vzhledem k tomu, že nomádi neuznávali existenci státních či jiných hranic. Hordy Kirgizů nežily jen v oblastech Kirgizie, ale rovněž v například ve stepích okolo Kaspického moře, kde kočovali společně s dalším východním nomádkým národem – Kalmyky. Kalmykové patřili do skupiny několika málo etnik, které vyznávali buddhistickou víru a Baranov s Gorelovem vyzdvihovali především jejich schopnost přivyknout usedlému životu, lovecké schopnosti a vojenskou povinnost, která se na ně vztahuje stejně jako na kozáky (kteří byli etnicky ruského nebo ukrajinského původu).⁹⁶ Spiridonov naopak doplnil charakterový obraz Kalmyků konstatováním, že společně s Kirgizi v oblastech Astrachaně „úporně ochraňují svůj starý způsob života – bez ohledu na snahy vlády učinit je usedlými“.⁹⁷ Hlavní vlastností

---

⁹¹ Tamtéž, s. 137.

⁹² A. BARANOV – N. GORELOV, c. d., s. 136.

⁹³ P.N. BĚLOCHA (A. SOKOLOV), c. d., s. 40.

⁹⁴ A. E. SPIRIDONOV, c. d., s. 175.

⁹⁵ Tamtéž, s. 174.

⁹⁶ A. BARANOV- N. GORELOV, c. d., s. 135.

⁹⁷ A. E. SPIRIDONOV, c. d., s. 138.

spojovanou s těmito národy je samozřejmě důraz na jejich styl života, který byl v 19. století stále kočovný. Přestože se učební texty vyhýbaly nějakému expresivnímu hodnocení kočování, je implicitně jasné, že ho oficiální kruhy nepovažovaly za vhodný: Baranov a Gorelov konstatují schopnosti Kalmyků žít usedlým životem, resp. přizpůsobit se, Spiridonov ale v textu vydaném o tři roky později (1910) považoval za hlavní vlastnost těchto národů odmítání přizpůsobit se usedlé formě života, a to i přes snahy ruské vlády.

Kirgizové žijící přímo v oblastech ruské střední Asie charakterizoval jiný učební text jako národ, který „se považuje za muslimy, ale nerozumí náboženství Mohameda a věří v čaroděje a jejich zaklínání“⁹⁸, čímž zdůraznil, že Kirgize je nutné spíše než za muslimy považovat za vyznavače přírodních náboženství. Avšak obraz jejich jižní sousedů, Turkmenů byl konstruován alespoň v případě učebnice Spirodonova s důrazem na některé negativní rysy jejich národní povahy. Spiridonov konstatoval: „Svou přirozeností jsou vůbec schopní a podnikaví, ale v každodenní životě jsou bezstarostní a leniví, poněvadž jsou málo nakloněni usilovné práci.“ A dokonce specifikoval:

„...mužům –Turkmenům nepřísluší věnovat se nějaké práci, proto všechna práce spočívá na povinnostech žen, muži však jen odcházejí za koňmi a navzájem se navštěvují, hovoří o všemožných novinkách a událostech dne.“⁹⁹

Lenost a bezstarostnost měla být podle tohoto učebního textů hlavním národním rysem Turkmenů a ačkoliv se text opět vyvaroval nějakých konkrétních hodnocení, jsou jeho postoje a postoje, jež chtěl vyvolat, obsaženy ve slovech bezstarostnost a lenost.

15. 1. Shrnutí

Pro úplné dešifrování celé skryté etnické hierarchizace nemám v této práci prostor, především vzhledem k tomu, že by si zasloužilo mnohem hlubší studium dalších pramenů a literatury. Omezím se tedy pouze na několik otázek, které podle mého názoru souvisely s problematikou, kterou zajímá tato studie – tedy s integračními snahami ruského státu v čase pokusů o transformování dynastického impéria v moderní národní stát. Integrace (jazyková, kulturní i politická) byla jednou z významných podmínek pro vlastní existenci národního státu obecně. V rámci zeměpisných učebnic nebylo možné konstruovat obraz Ruska jako jednolitého státu jednoho etnika, jazyka, náboženství a kultury. Samotná integrace byla v ruském případě mnohem více chápána jako nadvláda ruského národa nad všemi ostatními a neměla ve skutečnosti žádnou jasnou koncepci. Vedle toho existovala v Rusku skrytá

---

⁹⁸ S. MEČ, c. d., s. 131,

⁹⁹ A. E. SPIRIDONOV, c. d., s. 190.

hierarchie mezi jednotlivými národy a národnostmi, o které hovoří A. Kappeler. Kappelerova koncepce etnické hierarchie je založena na ideálně-typické konstrukci resp. modelu, jak sám autor podotýká.¹⁰⁰ Kappeler rozlišil hierarchii, založenou na třech kritériích, které byly ale vzájemně spojené: na kritériu politické loajality, na stavovsko-sociálních kritériích a na kulturních kritériích (kultura, životní způsob, náboženství).¹⁰¹ Tento Kappelerův model lze do určité míry aplikovat i na konstruování etnického hierarchie v rámci zeměpisných učebnic druhé poloviny 19. století a začátku 20. století. Částečně může pomoci v pochopení, na základě jakých implicitních představ a postojů skrytých za texty učebních textů byla hierarchie konstruována. O tom, do jaké míry byly obrazy vědomé, je možné pouze spekulovat. To, co ale vyplývá dostatečně jasně ze studia tohoto souboru učebnic, je fakt, že se jednotlivé charakteristiky a obrazy ruských národů přejímaly a opakovaly v rámci různých učebních textů. Je ale nutné také konstatovat, že jednotlivé texty se konstrukčně lišily: například učebnice I. Jančina nebo Linberga nepracovaly s charakteristikami národů, ale spíše se orientovaly na běžný popis etnické mozaiky Ruské říše. Na druhé straně Baranovovy, a zvláště potom Spiridonova, učebnice nechávaly právě charakterizování národních mentalit velký prostor.

Podpora představy Rusů jako státního a vládnoucího národa byla v učebních textech častým a důležitým poselstvím. Vedle toho, že texty ujišťovaly o početní převaze ruského národa, snažily se o cílené budování ruského národa na základě výše zmíněné koncepce 3 nářečí jednoho jazyka a jedné společné víry, čímž docházelo k vědomému potlačení etnické svébytnosti Ukrajinců a Bělorusů a k manipulaci s čísly. A. Kappeler uvádí, že v roce 1897 žilo v Ruské říši asi kolem 44,31% Rusů, 17,81% Ukrajinců a 4,68% Bělorusů z čehož vyplývá, že Rusové netvořili většinu.¹⁰² Na druhé straně rozhodně tvořily početně nejsilnější kompaktní etnickou skupiny v říši, a to i bez Ukrajinců a Bělorusů. Koncepce jednoho pravoslavného národa a tří nářečí byla očividně snahou o co největší integraci jádra státu. Ruské elity neměly zájem o rozvoj jakékoliv svébytnosti Ukrajinců a Bělorusů, jelikož měly oprávněné obavy z možných politických důsledků rozvoje takové národní svébytnosti. Tyto snahy o potlačení ukrajinské a běloruské svébytnosti legitimizované společnými dějinami – resp. historickými kořeny (Kyjevská Rus) byly v jistém konfliktu s obrazem konstruovaným v učebnicích. Namísto snahy o jednotný pohled existovala i uvnitř samotného vládnoucího ruského národa vnitřní hierarchizace. Na jejím kvalitativně nejvyšším stupni stáli

---

¹⁰⁰ ANDREAS KAPPELER, *Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine*, Wien 2003, s. 36.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 37.

¹⁰² ANDREAS KAPPELER, *Russland als Vielvölkerreich. Entstehung. Geschichte. Zerfall*, München 1992, s. 323.

Velkorusové, obdaření vlastnostmi moderního národa a zvláštním vztahem ke státu a jeho carovi (a dynastii). Jeden z textů je dokonce považoval za tvůrce impéria (viz výše). Velkorusové (Rusové) tak byli skrytě, ale často i otevřeně, nadřazeni Malorusům i Bělorusům, kteří sice společně tvořili ruský národ, ale neměli už stejné vlastnosti a schopnosti. Velkorusové byli potom základním srovnávacím kritériem pro všechny národy Ruské říše vzhledem k tomu, že ostatní národy byly často charakterizovány ve vztahu k nim. Tato skutečnost se často projevovala i v jazyce textu. Tak například Bělorusové byli popisováni jako „ne tak zdatní *jako Velkorusové*“, pozitivní obraz obyvatel Severu Zyrjanů spočíval na skutečnosti, že žijí „*jako Rusové*“, Poláky učebnice definovala jako „*s námi příbuzný slovanský národ*“. Centralita (otevřená či skrytá) ruského (resp. velkoruského) v učebních textech je klíčovým jevem všech učebních textů sledovaného období. Slovy lingvistické sémantiky sehrávali Rusové roli *označovatele*.

Další strategií bylo vytvořit obraz velkoruského národa jako moderního státního národa. Součástí glorifikačního diskurzu tvořícího obraz velkoruského národa byla například následující adjektiva: bojovný, schopný, průmyslový, podnikavý, oddaný (ve smyslu loajální), zručný, bystrý, smělý, energický, silný, čiperný, otevřený a veselý. V žádném textu se nebylo možné setkat s nějakým negativním adjektivem spojeným s Velkorusy. Ukrajincům ani Bělorusům se podobného privilegia nedostávalo. Některé jiné národy byly hodnoceny v některých vlastnostech jako Velkorusové, ale u většiny z nich bylo zcela konkrétní „*ale*“. Poláci sice byli podnikaví a bystří jako Velkorusové, *ale* byli i ješitní a samolibí. Podobně i Finové byli pracovití a podnikaví, *ale* také uzavření a mlčenliví a dokonce i muslimští Tataři dostali přídomek pracovití, *ale* zároveň měli platit za vychytralé jako Židé. Zajímavé je, že pozitivní adjektiva čestný a pohostinný se Velkorusům vyhýbala.

Kappeler pracuje s modelem hierarchie založené na politické loajalitě, kterou chápe jako jednu z klíčových podmínek pro existenci multietnického dynastického státu, jakým bylo Rusko. Zároveň konstatoval, že do poloviny 19. století v etnické hierarchii stáli (mimo Rusů) nejvýše pobaltští Němci, Finové a Arméni, zatímco na nejnižších stupních byli Poláci, Židé, krymští Tataři a kavkazští horalové.¹⁰³ Učební texty nikdy přímo nepracovaly s přídomek „neloajální“ nebo „nevěrný“, jelikož očividně všichni měli být všichni loajální a věrní, ale přesto z textů vysvítá existence, nebo ohled na toto hierarchizační kritérium, a to především v případě negativních obrazů jednotlivých národů. Poláci byli označováni za ješitné a samolibé, Židé za vychytralé a prohnáné, kavkazští horalové za vychytralé, záludné a mstivé a

---

¹⁰³ A. KAPPELER, *Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine*, Wien 2003, s. 37-38.

Tataři (obecně) za vychytralé. Podobné přídomky se nevyskytovaly ve vztahu k žádnému evropskému národu mimo Poláků. Na druhé straně mají například Finové poměrně velice pozitivní obraz, přesto, že se kritizovala jejich uzavřená mentalita. Východní národy ruské Asie a Sibiře měly obraz založený na určité formě ruského orientalismu. Jistá ruská nadřazenost byla v pozadí hodnocení jako „líný“ nebo „špinavý“, „nepořádný“, „málo rozvité“ a nakonec i „kočovný“, která se ale týkala především oblastí, které ruský diskurz definoval jako „Jih“. S orientalismem ale souvisela i forma vidění oblastí a národů Povolží a Uralu. V této souvislosti je dobré připomenout i politiku ruské vlády vůči povolžským (kazaňským) Tatarům a dalším povolžským národům především finského původu (Mordva, Čeremisové a Votjakové) a tureckého původu (vedle Tatarů Čuvačové) založenou na konkrétních asimilačních či rusifikačních strategiích – pravoslavné konverzi, misionářských aktivitách a školního vzdělávání.¹⁰⁴ I samotný dobový pojem *inorodec* v sobě obsahoval poselství nadřazenosti a podtrhoval ruskou nadvládu v politickém jazyce, stejně jako v konkrétní politice. Skutečností zůstával fakt, že ruská moc na prvním místě viděla jednotlivé národy a národnosti své říše hierarchicky, podle nábožensko-kulturního klíče a politické loajality vůči státu. Taková hierarchie představovala pro Rusy odrazový můstek pro asimilační strategie, které potom ale postrádaly jednotnou koncepci.

Na závěr pro větší přehlednost nabízím systematický přehled nejdůležitějších hodnocení některých ruských národů. Jednotlivé vlastnosti jsem vybírala podle frekvence výskytu, ale především podle jejich významu a protikladnosti. Pracovitost – podnikavost – houževnatost jsem dala do vztahu k opačným vlastnostem lenosti – bezstarostnosti. Tyto charakteristiky jsou spojeny s představami o pracovní mentalitě a morálce. Na druhé straně vlastnosti jako zbožnost – pohostinnost – čestnost – bystrost a naopak vychytralost – nedůvěra/uzavřenost je možné pokládat za mnohem více citově podbarvená hodnocení národní mentality. Vzhledem k selektivnosti výběru těchto přívlasků, nepovažuji za nutné, předkládat zde konkrétní statistické údaje. Smysl nabízené tabulky je ilustrativní a systematizující. Přesto se odvažuji tvrdit, že v případě analýzy velkého souboru ruských zeměpisných učebnic bych došla ke stejným poznatkům. Za poznámku stojí skutečnost, že negativní vlastnosti nejsou ani v jednom případě spojeny s Velkorusy a celkově z východoslovanských národů impéria byli negativně (jako uzavření, bezstarostní a líní) hodnoceni jen Ukrajinci, kteří tak vybočují z řady *inorodeckých* národů s takovými přídomky.

---

¹⁰⁴ Více RUDOLPH P. GERACI, *Window on the East. National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*, Ithaca – London 2001.

Tabulka č. 2 : Vlastnosti některých národů Ruského imperia v ruských zeměpisných učebnicích

pracovitost/příle	podnikavost	houževnatost	lenost	bezstarostnost
Velkorusové Bělorusové Litevci Poláci Estonci Finové Zyrjané Židé-řemeslníci Tataři Čuvači	Velkorusové Poláci Finové Litevci Židé Zyrjané	Finové-Tavasti Lotyšů Arméni Židé	Malorusové Gruzíni Abcházové Samojedi Jakuti Turkmeni	Malorusové Fini-Karelové Poláci Gruzínci Abcházové Samojedi

pohostinnost	čestnost	bystrost	zbožnost/oddanost víře	vychytralost	uzavřenost/nedůvěra
Bělorusové Litevci Poláci Finové Gruzíni horalové	Bělorusové Finové Tataři Zyrjani Židé-řemeslníci	Velkorusové Poláci Arméni Zyrjani Židé	Velkorusové Malorusové Gruzíni Litevci }katol. Poláci Tataři - muslim.	Arméni Tataři Horalové Židé	Malorusové Finové-Tavasti Estonci Litevci Židé

16. Příklad Finska: ruská komise pro revizi finských učebnic dějepisu a zeměpisu

16.1. Finsko v rámci Ruské říše

Postavení Finska bylo v Ruské říši výjimečné. Od roku 1809, kdy se země stala součástí Ruské říše, byla Finsku potvrzena řada práv a privilegií, jež z něj dělaly zcela zvláštní část Ruska. Díky tomu se Velkoknížectví finské mohlo rozvíjet poměrně svobodně a v podstatě duchu evropské modernizace. Ruský zájem o Finsko byl motivován především vojensko-strategickými cíli. Finsko mělo být v podstatě nárazníkovou zónou mezi Švédskem, tradičním ruským konkurentem v oblasti Baltu, a Ruskem, jehož hlavní město bylo až příliš blízko Švédska.¹

Poměrně dlouhou dobu, za Alexandra I. i Mikuláše I., nebylo Finsko v centru ruského, politického zájmu. Petrohrad se spokojil s tím, že Finsko plnilo svoje povinnosti vůči centru bez nějakých větších problémů a ve srovnání s Polskem bylo naprosto loajální součástí říše. Vztah mocenského centra k Finsku chápaného jako politická „okrajina“ plnila obranné funkce vůči tradičnímu ruskému konkurentovi byl založen na tichém přihlížení. I tato skutečnost měla významné dopady na ruskou politiku ve Finsku. Vzhledem k tomu, že Finsko bylo od 11. století do roku 1809 součástí Švédska, v zemi žila vlivná švédská menšina a vliv švédské kultury a jazyka byl stále dominantní. Rusové se od počátku svojí vlády snažili situaci v zemi vyrovnat tím, že podporovala finskou kulturu a jazyk. Tato taktika byla součástí snahy vytvořit si ve Finsku pozitivní obraz.² Rusové tak nevědomě posilovali národní hnutí a proces vznik finského moderního národa. Již na počátku svojí vlády podpořili pozici finského jazyka: v roce 1828 byla založena katedra finského jazyka a od roku 1850 byla ustanovena profesura finštiny na Helsinské univerzitě. Následně, v roce 1863, se jazyku dostalo i oficiálního posvěcení, když ho vláda Alexandra II. prohlásila za oficiální úřední jazyk vedle doposud používané švédštiny:

„Ačkoliv švédský jazyk stále zůstane oficiálním jazykem země, dostává se od nyní finskému jazyku rovného statusu s předchozím v takové míře, která se přímo dotýká finského obyvatelstva země. V důsledku toho mají být od této doby všechny listiny a dokumenty bez jakékoliv překážky připuštěny na všech soudech a úřadech ve Finsku.“³

¹ I. V. ZELENEVA, *Geopolitika i geostrategia Rossiji. XVIII. – pėrvaja polovina XIX. vėka*, S. Pėterburg 2005, s. 188-189.

² MATTI KLINGE, *Imperskaja Finlandia*, S. Petersburg 2005, s. 292.

³ D. G. KIRBY, *Finland and Russia 1808-1920. From Autonomy to Independency. A Selection of Documents*, London 1975, s. 53.

Finské národní hnutí se formovalo od počátku 19. století a z počátku bylo otázkou vzdělaných skupin obyvatelstva – často se jednalo o intelektuály píšící ještě švédsky – jako byl Snellman. Logicky se finský nacionalismus formoval ve vztahu a vůči švédské kultuře a jazyku, a to ale v rámci širšího ruského impéria, které bylo dlouhou dobu v podstatě nevýznamným aktérem v rámci tohoto procesu. Centrum nepovažovalo zcela evidentně Finy a jejich národní uvědomění za něco nebezpečného. Ve srovnání s Poláky se Finové chovali loajálně a nijak vážně nenarušovali politické zájmy Ruska. Tak například v letech 1877/78 prokázali i Finové svoji věrnost k carovi a říši při úspěšné účasti v rusko-turecké válce. Rusové se snažili o vyvážení situace v zemi podporou finštiny a finské kultury jako protipólu švédské. Na druhé straně švédská aristokracie ve Finsku patřila k loajální opoře carského režimu.

Příčinou takových postojů byla ruská ambivalentní integrační politika, která byla založena nikoliv na nějakém jasném plánování či koncepci, ale spíše na aktuálním reagování na konkrétní situaci a na již zmíněné etnicko-kulturní hierarchii v rámci říše, ve které si Finové dlouhou dobu zachovávali poměrně vysoké pozice. Nicméně se podobné ruské postoje začaly v průběhu 80. let 19. století měnit.

16.2. Nová politika centra vůči Finsku v letech 1898 - 1904

Ruský konzervativní nacionalismus, postavený na adoraci staroruského a na principech samoděržaví (jako „skutečně ruské“ hodnoty), pravoslaví a nejasně definované národnosti, je nejspíše možné chápat jako lidovost, důraz na lid a jeho vztah k carovi, než jako etnicky definovaný nacionalismus. Do Ruska také pronikaly myšlenky moderního nacionalismu a požadavky demokratizace politiky, kterých se režim obával nejvíce. Na druhé straně snaha o konkurenceschopnost v rámci evropských velmocí, vedla ruské politické elity k nutnosti stále více se zaměřovat na otázky vnitřní integrace a homogenizace říše. Tyto tlaky se potom projevovaly také ve hledání integrační myšlenky. V ruském případě se jednalo spíše o tápání, než konkrétní hledání s vizí. V rámci tohoto tápání se samoděržaví spojilo s konzervativním nacionalismem a nadále odmítalo jakoukoliv radikálnější změnu v říši. Konstituční a autonomní Finsko, situované příliš blízko říšského hlavního města, začalo být v kontextu této „nové“ politiky problémem, který bylo nutné řešit. Vlády Alexandra III. se ale během 80. a počátku 90. let 19. století soustředily mnohem více na rusifikaci pobaltských oblastí a Polska, než na Finsko. Přesto se objevovaly první signály o tom, že časy se měnily.

V roce 1891 car Alexandr III. v reskriptu pro generálního gubernátora Finska napsal, že jeho přáním je

„...přivést Velkoknížectví do bližší unie s jinými částmi Ruského impéria...“ a o privilegiích a specifickém zákonech Finska se dále vyjádřil v tomto duchu:

„Tato práva a privilegia, církevní struktura a zákony země nejsou již v platnosti, ale byly i nadále rozvíjeny podle potřeb finského lidu. Tedy mnoho ve Velkoknížectví demonstruje pod ruských žezlem, že unie s Ruskem nevedla k narušení svobodného rozvoje jeho místních institucí a prosperita, jež Finsko dostihlo, ukazuje nezvratně, že tato unie je v zájmu Finska. Avšak, nedostatek uniformity mezi jistými finskými statusy a obecnými zákony státu, stejně jako nedostatek jasnosti v těchto dekretech týkajících se postavení Finska v říši, vede k růstu nepochopení skutečného významu měr, které jsou prováděny v zájmu společných cílů všech částí Ruské říše.“⁴

Kromě toho car použil i jiná slovní spojení v souvislosti s postavením Finska jako jsou „špatná interpretace základů, na kterých jsou postaveny vztahy Velkoknížectví k Říši...“⁵

V tomto případě se stále ještě jednalo o velice mírnou rétoriku, která ale ukazovala na to, že se postoje centra k této *okrajně* měnily. Důraz byl kladen po celou dobu, více či méně, na skutečnost, že autonomní postavení Finska bylo založeno na dobré vůli ruského cara, který v roce 1809 potvrdil tuto specifickou pozici Finska a v roce 1816 se zaručil i za svoje následníky, že budou tato práva a privilegia velkoknížectví dodržovat. I v případě Finska se vše stavělo na postavě samoděržavného panovníka, jehož vůle a slovo je základem pro politický pořádek země v rámci říše. To byl také jeden z hlavních argumentů rusifikátorů na konci 90. let a počátku 20. století, kteří stavěli svoji politiku vůči Finsku na této interpretaci – svobod a autonomie jako daru ruského cara finskému lidu.

Nyní ale obrátím zájem k problematice vlastních rusifikačních snah vlády Mikuláše II. ve Finsku. Jednalo se především o několik sfér politického života Finska, který ruská vláda považovala za nutné změnit. Byla to oblast zákonodárná, kde Rusové pokládali za klíčové podřídit finské zákonodárství ruskému, resp. dát ho v soulad s ruským. Vedle toho se jednalo o zcela typickou snahu o kontrolu a regulaci vojenské služby ve Finsku, která byla doposud rovněž autonomní. Rusové ale také útočili na celní přehradu a vlastní poštovní systém velkoknížectví i na jazykovou otázku spojenou s tlaky na zavádění ruštiny do státní správy a školství. Tato nová politika je většinou spojována s postavou generálního gubernátora Finska v letech 1898-1904 Nikolajem Ivanovičem Bobrikovem. Jmenování Bobrikova lze považovat za výraz sílící rusifikace Finska. Jako přesvědčený profesionální voják Bobrikov samozřejmě považoval za nutné sdílet a ztotožňovat se s názory cara a jeho vlády. Program, který pro

---

⁴ D. G. KIRBY, c. d., s. 72.

⁵ Tamtéž, s. 71-72.

Finsko po svém jmenování připravil, jasně odrážel, že Bobrikov je exponentem právě této „nové“ politiky centra:

„Finsko, dobyté ruskými zbraněmi, se dostalo pod ruskou vládu právem dobytí...od roku 1809 země patří do Ruské říše a je s ní navždy sjednocena. Její občané jsou nezvratně poddanými Cara všech Rusí... Finská hranice země je pro nás nyní jako cizí stejně jako tomu bylo v době jejího dobytí. Za takových okolností není pro reprezentanty ruské autority ve Finsku...snadné naleznout společnou půdu s experty této země v této oblasti a začít pracovat na těchto záležitostech.“⁶

Bobrikov navrhl zcela konkrétné kroky, jak dosavadní situaci Finska změnit. V celkem deseti bodech svého programu pro zemi navrhoval: sjednocení finské armády s ruskou a provedení reformy finské kadetské školy v ruském duchu, zrušení pozice finského státního sekretáře (nebo omezení jeho pravomocí) a přenesení těchto pravomocí na generálního gubernátora, kodifikaci finských zákonů podle všeruských zájmů a v souladu s nimi, zavedení ruského jazyka do senátu, administrativy a školství, umožnění ruským občanům sloužit ve finské správě, zesílení kontroly nad univerzitou a provedení revizi všech učebnic ve Finsku, zrušení vlastní celní a finanční správy, zavedení ruských novin a vůbec vydávání ruských novin v ruštině nebo v místním jazyce, upuštění od existujícího ceremoniálu otevírání jednání finské sněmovny a nakonec obnovení zákona o generálním gubernátorovi z roku 1812.⁷ Je jasné, že kdyby se Bobrikovovi podařilo prosadit alespoň polovinu programu, se kterým v roce 1898 přišel do Finska, začala by v zemi poměrně neúprosná a systematická rusifikace a velkoknížectví by ztratilo své autonomní postavení. Z ruského hlediska byly všechny tyto snahy zcela logické a zcela v intencích zkušeností rusifikace Západního kraje a Polska, jehož příklad je Finsku asi nejbližší. Jenže Finové nebyli rebelové a za celých 90 let svého života v Ruské říši ani jednou nedestabilizovali situaci v říši. Podobné snahy tedy byly vyvolány daleko více atmosférou některých vládních kruhů v Petrohradě, které považovaly za nutné, podobně jako gubernátorův pobočník generál Borodkin: „aby bylo Finsko spojeno s centrem“, jelikož ve Finsku je „...jediná vazba k nám osoba monarchy. Finové ho uznávají, ale pro nás není možné spokojit se s tímto skromným druhem spojení...“⁸ Tyto kruhy – i když stále imperiální – se nechaly ovlivnit nacionalistickou rétorikou slavjanofilů kolem novin *Moskovskie vědomosti*, ve kterých se proti autonomnímu postavení velkoknížectví brojilo už od 60. let 19. století, začaly pocítovat nedostatečnost monarchické vazby mezi Finskem a Ruskem, a proto chtěly zemi připojit k centru pomocí asimilačních strategií.

⁶ Tamtéž, s. 77.

⁷ TUOMO POLVINEN, *Děržava i okraina. N. I. Bobrikov – general-gubernator Finlandii 1898-1904 gg.*, S. Petěrburg 1997, s. 65.

⁸ D. G. KIRBY, c. d., s. 78.

Ve své trůnní řeči v lednu roku 1899 se Mikuláš II. vyjádřil v tomto smyslu:

„Nedělitelně spojeno s Říší a pod ochranou Ruského státu Finsko nemá potřebu mít armádu oddělenou od Ruské armády. Proto je nutné, aby Zákon o vojenské službě byl dán do souladu s tím, který platí v Říší.“⁹

Následující opatření se ale ještě netýkalo reformy vojenské služby ve velkoknížectví, nýbrž právě otázek zákonodárství. 3./15. února 1899 byl vydán takzvaný únorový manifest, který otevíral možnosti k budoucí změně zákona o vojenské službě (a nejen jí). Mikuláš II. v něm konstatoval, že:

„Velkoknížectví Finské, jež vešlo na začátku tohoto století do soustavy Ruské říše, těší se díky velkodušnému povolení blahé paměti Cara Alexandra Blahoslaveného a jeho carských následníků, zvláštní vnitřní správě a zákonodárnému zřízení, které odpovídají životním podmínkám země.

Ale nezávisle od předmětu místního zákonodárství Finska, pramenící ze zvláštností jeho společenského zřízení, v oblastech státního zřízení vznikají v celém kraji také druhé zákonodárné otázky, které díky jejich těsnému svazku s celostátními potřebami nemohou podléhat pouze činnosti správy Velkoknížectví.“¹⁰

Rozhodnutí cara bylo jasné. Ty zákonodárné záležitosti, které se dotýkají takzvaných „celostátních potřeb“ už nebudou v pravomoci finských autonomních orgánů, ale naopak bude zaveden „tvrdý pořádek jejich činnosti podle návrhů a vydání celostátních zákonů“¹¹

Na skutečné „řešení“ vojenské otázky – a tedy na zrušení finské armády a zavedení běžné vojenské služby pro všechny občany Finska došlo až v roce 1901. Vedle autoritativního Bobrikova tuto politiku prosazovali především ministr obrany Kuropatkin a finský státní sekretář von Pleve. Podle názoru Kuropatkina byla vlastní finská armáda v podstatě nesmysl. Byla málo početná, takže pro Rusko neměla význam. Kromě toho v ní panoval duch neodpovídající ruským zájmům vzhledem k tomu, že tamní vojáci se ztotožňovali až nebezpečně moc s „finskou vlastí“, a pouze tu byli ve skutečnosti ochotni ochraňovat.¹² Jenže Rusové se ve Finsku pohybovali na tenkém ledě. Zákon o vojenské službě z roku 1901 sice nevyvolal revoluci, ale zásadně aktivizoval finský národ k pasivní resistenci vůči jeho provádění. Občanská neposlušnost, manifestace a petice s více než půl milionem podpisů ukázala, že rusifikace Finska nejen, že nebude jednoduchá, ale že přišla příliš pozdě.

Bobrikov se ale v prosazování svého programu pro Finsko nevzdával. Vedle záležitostí armády, správy a zákonodárství si uvědomoval nutnost existence duchovních vazeb

---

⁹ Tamtéž, s. 79.

¹⁰ *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii*, XIX/1899, S. Petěrburg 1902, s. 92.

¹¹ Tamtéž.

¹² T. POLVINEN, c. d., s. 114.

mezi centrem a Finskem. Podobně jako jiní rusifikátoři, i Bobrikov viděl v zavádění ruského jazyka a „ruského ducha“ do všech oblastí země záruku unifikace a stmelení Finska s Ruskem. I tento úkol byl ale mnohem těžší než si zřejmě představoval. Rusifikace v Západním kraji, která byla relativně nejúspěšnější, začínala už v 70. letech a vyvrcholila v průběhu 80. let 19. století ve zcela jiném kontextu. Bobrikov se snažil prosadit unifikační politiku v kontextu autonomní, demokratizované společnosti, kde existovala již jasně definovaná myšlenka moderního národa a národní kultury. V takových snahách musel nutně narazit na jednotný odpor většiny finského národa. Než se ale blíže zaměřím na problematiku vytváření duchovních vazeb a asimilačními strategiemi bobrikovské éry, je nutné charakterizovat alespoň ve stručnosti i pozdější ruskou politiku vůči Finsku.

16.3. Rusifikační snahy v letech 1905 - 1914

Po zavraždění Bobrikova v roce 1904 byli Rusové nuceni od tohoto směru odstoupit, vzhledem k prohrané válce s Japonskem a revoluci, která vypukla ve většině evropských oblastí Ruska. Revoluce 1905 nebyla inspirována jenom požadavky na celkovou demokratickou reformu samoděržaví v Rusku, ale jak argumentuje například A. Kappeler, také „jarem národů“.¹³ Po Revoluci 1905 a pomalých reformách ruského samoděržaví se Rusové po roce 1907 vrátili k unifikační politice ve Finsku. Nakonec i porevoluční režim se k jednotě Ruska stavěl obdobně jako konzervativní samoděržaví. 23. dubna/8. května 1906 byly vydány Základní státní zákony, které měly přestavovat ruskou ústavu:

- „1. Ruský stát je jednotný a nedělitelný.
2. Velkoknížectví Finské, tvořící nedělitelnou součást Ruského státu, má ve svých vnitřních záležitostech svoje vlastní ustanovení na základě vlastního zákonodárství.
3. Ruský jazyk je jazykem celostátním a je povinný v armádě, ve flotile a ve všech státních a společenských zřízeních. Použití místních jazyků a nářečí ve státních a společenských zřízeních se řídí zvláštními zákony.“¹⁴

Přes garanci finských zvláštností v tomto textu si nelze nevšimnout některých protikladů. Na jednu stranu mělo být Rusko jednotné a nedělitelné, Finsko mělo mít svojí autonomní správu, ale zároveň bylo nedělitelnou součástí Ruska. Bylo jen otázkou času, kdy se centrum opět zaměří na zvláštnosti Finska, které podle jeho názoru podkopávaly právě první bod o nedělitelnosti a jednotě Ruského státu. Otázka interpretace právního i skutečného postavení Finska v Rusku se stala klíčovou v rámci jednání 3. Dumy. V roce 1909 byla dokonce

¹³ ANDREAS KAPPELER, *Russland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*, München 1991, s. 268-277.

¹⁴ *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii*, XXVI/1906, S. Petěrburg 1909, s. 456.

ustanovena zvláštní rusko-finská komise pro řešení vztahů mezi oběma částmi Ruska.¹⁵ Po roce 1907 vše směřovalo ke ztrátě autonomie Finska. V roce 1910 to byl zákon o celoruském legislativním postupu, který znamenal ve skutečnosti to, po čem centrum toužilo už v časech Bobrikova. Všechny důležitější zákony týkající se Finska měly být nyní přijímány v ruské Dumě a ta pak mohla jejich seznam kdykoliv rozšířit.¹⁶ Další ránou finské autonomii bylo zákonné opatření z roku 1912 o rovnosti občanských práv, který dal stejná občanská práva Rusům ve velkoknížectví jako měli Finové.¹⁷ Rusové tak mohli obsadit místa ve finském senátu a jiných úřadech, což představovalo výrazný krok k další rusifikaci země. Je nutné připomenout, že už v roce 1909 byl jmenován nový generální gubernátor Frans Albert Seyn, bývalý vedoucí kanceláře Nikolaje I. Bobrikova.

Nakonec na začátku První světové války, v roce 1914, byl pro Finsko připraven rusifikační program, který se dotýkal všech oblastí politického, ekonomického, kulturního a sociálního života země a jasně svědčil o tom, že se Petrohrad rozhodl se všemi finskými specifiky skoncovat. Tento program se zaměřil na finské úředníky, kteří se buď měli podřídit požadavkům centra, nebo měli ztratit svoje pozice, na jejich vzdělání, které mělo být dáno do souladu s ruským, na revizi všech zákonných regulací Finska, včetně přípravy sjednocujících zákonů, jež by připojily Finsko k Rusku, na reformu právního systému vůbec (reforma advokátů, právního vzdělání), na zavedení kontroly Helsinské univerzity Ministerstvem školství a osvěty, na postavení finského poštovního a telefonického systému pod ruský distrikt atp.¹⁸ Rusové si nemohli najít vhodnější dobu na zavádění podobných opatření. Namísto životně nutné jednoty v čase těsně před válkou a během ní, se oficiální kruhy křečovitě držely tvrdě rusifikační linie. Taková politika nemohla zůstat bez odezvy ve vlastním Finsku a podporovala samozřejmě touhu po nezávislosti země. V čele aktivního odporu proti ruským opatřením v zemi byli na prvním místě studenti, kteří našli podporu mezi některými skupinami finských politických stran. Ruská politika, která oklešťovala finskou autonomii a zrušila finskou armádu, dovedla některé odhodlané finské vlastence na stranu Rusku nepřátelského Německa, zvláště do 27. pruského praporu horských myslivců (odtud tzv. hnutí „myslivců“).¹⁹

---

¹⁵ O tom více BARBARA SZORDYKOWSKA, *Finlandia w polityce caratu w latach 1899-1914. Problemy russyfikacji i unifikacji*, Gdaňsk 1994, s.118 - 130.

¹⁶ EINO JUTIKKALA – KAUKO PIRINEN, *Dějiny Finska*, Praha 2005, s. 220.

¹⁷ B. SZYRDYKOWSKA, B., c. d., s. 137 - 139.

¹⁸ D. G. KIRBY, c. d., s. 135-138.

¹⁹ E. JUTIKKALA – K. PIRINEN, c. d., s. 222.

16. 4. Diskurzy v konfliktu: Bobrikovova komise pro revizi školních učebnic

Nikolaj Bobrikov přišel do Finska s přesně koncipovaným programem, který se snažil poměrně tvrdohlavě uplatňovat v různých sférách finského veřejného života. Podobně jako jiní, si i generál uvědomoval moc a význam kontroly vzdělávacího systému pro dosažení unifikčních cílů. Stejně jako v případě jiných sfér života velkoknížectví byla i sféra vzdělávání nezávislá na Rusku. Ve srovnání s ním bylo Finsko na velice vysoké úrovni vzdělání. Již v 17. století bylo kolem 30% obyvatel Finska gramotných a během následujících dvou století jejich počty dynamicky rostly. V roce 1900 bylo ze 2 177 633 obyvatel luteránského vyznání jenom 0,1% negramotných lidí (číst umělo 78% a číst a psát 21,9%), a to i přestože školní docházka nebyla ve Finsku povinná do roku 1921.²⁰ Do 60. let 19. století hrály nejvýznamnější roli lidových vzdělávacích institucí luteránské církevní školy, později to byly už školy zakládané státem. Vyučovacím jazykem byla ve Finsku švédština nebo finština, zatímco ruština zůstávala přes některé snahy jazykem dobrovolným a cizím (stejně jako francouzština nebo němčina). Právě ruský jazyk považovaly oficiální petrohradské mocenské kruhy za významný nástroj asimilační politiky a za podmínku loajálnosti k Rusku. Už po roce 1812 se ruština objevila jako učební předmět na několika gymnáziích v zemi (Porvoo, Turku, Helsinky, Vaasa, Oulu a Kuopio).²¹ V rámci základního školství se po roce 1841 ruský jazyk objevoval jako dobrovolný předmět v některých školách – jeho zavádění nebylo ale vůbec plošné a výuka se orientovala na základní porozumění a nebyla na nijak vysoké úrovni.²² Něco takové nemohlo Nikolaje Bobrikova uspokojit. Finové zaujímalí vůči jazyku říše podle jeho názoru až příliš vlažné postoje. S tím se pojily i neúspěchy se zaváděním ruštiny do správy země, kde stále dominovala švédština a finština ji po roce 1863 rychle dotahovala.

Nebyla to ale zdaleka jenom otázka jazyka, kterou Bobrikov považoval ve Finsku za problém. Byl to vůbec celý systém školství, který podle jeho názoru nerefletoval skutečnou situaci a postavení velkoknížectví v Rusku. Podle jeho mínění bylo třeba, aby „mládež čerpala ve zdech školy znalosti odpovídající celostátním zájmům“.²³ Slovní spojení, jako právě *celostátní zájem*, se v souvislosti s ruskou politikou po nástupu Bobrikova začala skloňovat nápadně často.

Na Bobrikovův popud vznikla 12./25. dubna 1903 *Komise pro revizi učebnic dějepisu a zeměpisu a dále také čítanek pro školní čtení používaných ve finských školních zařízeních*,

²⁰ MARJATTA HIETALA, Vnímání zaostalosti. Případ z evropského severu, in Klusáková, L.(ed.), *Kritéria a ukazatelé nerovnoměrného vývoje v evropských dějinách*, Praha 1997, s. 105 – 118, zde s. 111.

²¹ B. SZORDYKOWSKA, c. d., s. 61.

²² Tamtéž, s. 62.

²³ T. POLVINEN, c. d., s. 141.

kteřá v roce 1904 paradoxně několik dní před smrtí N. Bobrikova vypracovala a finskému senátu předložila memorandum. Vznik komise byl výsledkem dlouhodobého gubernátorova tlaku na reformu celého vzdělávacího systému Finska. V rámci této politiky se Bobrikov orientoval i na celkový kontext a prostředí finských škol, které měly vyjadřovat a dokonce být ztělesněním příslušnosti Finska k Ruské říši. Ze školních tříd měly zmizet obrázky a portréty místních osobností a měly je napříště zastoupit portréty ruských carů a členů carské rodiny.²⁴ Ve všech třídách se měly nalézat mapy Ruské říše a zvláštní důraz se kladl na povinnou znalost ruské státní hymny, jejíž znalost byla podle gubernátora mizivá.²⁵ Komise pro revizi učebnic byla tedy výsledkem těchto gubernátorových snah a zároveň uskutečněním jednoho z bodů Bobrikovova programu pro Finsko (z roku 1898).

Členové komise byli složeni na jedné straně z exponentů politiky generálního gubernátora a na druhé straně z finských členů, což od začátku znamenalo, že se na výsledku revize komise nebude moci shodnout. Státní rada a rektor Helsinského ruského gymnázia V. A. Semenov, plukovník generálního štábu P. A. Nive, úředník kanceláře generálního gubernátora R. F. Jeleněv a nakonec profesor ruštiny na normálním lyceu V. K. Kanninen představovali ruské nebo Rusům nakloněné členy komise. Hlavní ředitel správy škol baron Y. K. Yrjö-Koskinen (syn vůdce mladofennomanů Y.S. Yrjö-Koskinena), jeho asistent W. N. Tawaststjerna a starší inspektor dějepisu A. G. Snellman zastupovali v komisi finské zájmy. Komise si vzala na mušku knihy rozšířené ve finských školách, a to „Knihu o naší zemi“ Zacharia Topeliuse a „Příběhy praporčíka Ståla“ básníka Johana L. Runeberga. Dále revidovala celkem 6 finských učebnic dějepisu (5 švédskojazyčných a 1 finskojazyčnou, kterou napsal paradoxně sám člen komise Y.K. Yrjö-Koskinen) a dvě švédsky psané učebnice zeměpisu.²⁶

Obsáhlé Memorandum komise se nejprve zaměřilo na učebnice dějepisu, které podrobilo neúprosné kritice. Základním bodem kritiky byla podle Memoranda přemíra faktů ze švédských dějin a nedostatečný prostor věnovaný ruským dějinám. Například komisi vadily názvy kapitol jako „Gustavovská éra“, „Epocha velikosti Švédska“ nebo „Doba volnosti a svobody“ a kritizovala detailnost informací o švédských králích, zatímco podle jejího názoru dějinám po roce 1809 učební texty nevěnovaly dostatečný prostor: „Všechno toto nevědomky vnucuje mysl, že nynější postavení Finska ve vztahu k Rusku není tím, co bylo ve vztahu ke Švédskému království.“ Kapitola „Finsko sjednocené s Ruskem“ v učebnici

²⁴ T. POLVINEN, c. d., s. 144.

²⁵ Tamtéž, s. 143.

²⁶ *Memorandum komissii po peresmotru prinjatych v finlandskich učebnyh zaveděnjach učebnikov istorii i geografii a takže knig dlja školnago čtenija*, KKG, Hd 46.

Yrjö-Koskinena neobsahuje takové „kapitální fakty“ jako jsou Vlastenecká válka, pochod Rusů do Francie a dobytí Paříže, účast Alexandra I. v evropských záležitostech, uherská kampaň roku 1848 nebo turecká válka v letech 1877-1878. Velkou nelibost vzbudila například věta v jiné učebnici týkající se turecké války: „Turecká válka roku 1877 se naší země nedotkla.“, jelikož by bylo zcela v intencích ruské logiky zdůraznit účast finského pluku v tomto úspěšném ruském tažení. Daleko větší nelibost potom ale představoval způsob, jakým byli v učebnicích prezentováni samotní Rusové:

„Pokud se vůbec jméno Rusů objevuje na stránkách učebnic v době do roku 1809, tak jen jako jméno staletého a jediného nepřítele Finska, způsobujícího mu mnoho těch nejstrašnějších běd a škod. Už vůbec nehledíc na to, že podle představ těchto učebnic chrabří Švédové a neméně stateční Finové v mnohých střetech téměř vždy porazili Rusy.“²⁷

Podobné interpretace podle představ ruských členů komise na stránky učebnic ruského Finska nepatřily a mohly vést mezi studenty k „nedostatečné úctě k Rusku a jeho vládě“. Zdaleka nejvíce ale Rusům vadilo něco jiného:

„Celá historie života a rozvoje Finska po jeho připojení k Rusku se předkládá tak, jako by byl tento kraj samostatným státem čerpajícím sám v sobě všechny síly a prostředky pro prosperitu v nejrůznějších oblastech. Ten fakt, že jenom díky Rusku začalo se pro Finsko šťastné období nepřerušného rozvoje, jež se nedá srovnávat ani s jednou periodou švédské nadvlády...tento fakt zůstává zcela bez pozornosti.“

Očividně se ruským členům komise zdálo, že jim finské učební texty neprokazují dostatečnou úctu a vděčnost, a že sami sebe chápou za hlavní zdroj a příčinu prosperity Finska. Tato ruskocentristická interpretace měla být podle nich dostatečně jasně a explicitně vyjádřena v rámci dějepisného vzdělání. S nástupem ruské vlády měla podle jejich názoru začít zcela nová, a s předešlou nesrovnatelná éra finských dějin. Jinými slovy za všechno co Finové mají, vděčí nikoliv Švédsku, ale Rusku a jeho velkorysosti. Klíčovým proti-finským argumentem revize byl následující nálezný:

„Konečně na konci všech učebnic jsou kapitoly, kde se hovoří o základech společenského zřízení a správy Finska, přičemž se objevují v takové formě, která neodpovídá skutečnému stavu věcí (zvláště – V. S.), (která) nemůže být povolena v učebnicích přijatých ve školách Ruského státu.“

Tento argument byl v podstatě důvodem proč byla komise ustanovena. Generální guvernátor Bobrikov tvrdil, že učební texty finských škol obsahují právě takové informace, které nejsou v souladu se skutečností. Hodnocení komise se s tímto názorem ztotožnila a na několika

---

²⁷ Všechny následující citace pocházejí ze stejného pramene: *Memorandum komissii po peresmotru prinjatych v finlandskich učebnyh zavedenijach učebnikov istorii i geografii a takže knig dlja školnago čtenija*, KKG, Hd 46.

místech podtrhla skutečnost poměrně tvrdými slovy o nepatřičnosti takových forem interpretací ve školách Ruského státu, jehož bylo Finsko součástí.

Zdrcující kritiky se dostalo i učebnici obecných dějin Pallina-Sjubergsona, která podle propočtů komise na 362 stránkách věnovala Rusku jenom 500 řádků. Tato učebnice se dopustila hned celé řady nepřijatelných chyb: ignorovala tak důležité fakty jako zápas Moskvy s Tatary, Litvou a Polskem, dobytí Sibiře a vůbec postup Ruska na východ a šíření křesťanství v této oblasti. Osobnosti Petra I. Velikého si autor dovolil věnovat pouze jednu až dvě stránky, o Kateřině Veliké téměř nemluví a Rusko vůbec řadí do rubrik v souvislosti s Polskem či Uhrami a dokonce s Osmanským impériem (!). Ještě méně se ruským členům komise líbilo, že jména ruských carů se objevují v chronologických tabulkách učebnice hned vedle jmen sultánů Mahmud II., Abdul Medžid nebo Abdul-Hamid atp. To všechno vedlo komisi k závěru, že tato učebnice vůbec vytváří nejen dojem, že Rusko je pro Finy „cizí stát“ a stát nezajímavý, ale i to, že se o něm mluví takovými výrazy, které jsou „nepřístojné pro učebnice povolené k vyučování ve školách Ruského státu.“

Komise přikládala dějepisnému vyučování zvláštní cíle, které byly v souladu s výše zmíněnými celoruskými zájmy. Podle ní nestačilo, aby byl student dějepisu luterán a občan milující svoji zemi (kraj), ale musí se docílit toho, aby

„...v něm byly vychovány pocity lásky, úcty a oddanosti ke státu, se kterým jeho vlast žije už skoro 100 let společným životem a který se pro něj nyní jeví společně se všemi ruskými poddanými společnou otčinou.“

Zřejmě nepřekvapí, že komise došla k velice přímočarému závěru, který měl zajistit, aby napříště bylo zaručeno, že k výchově k takovým kýženým pocitům dojde:

„Jediným prostředkem k docílení takového cíle se jeví zavedení značně širokého kurzu ruských dějin v místních školách se zvláštní učebnicí...“

Tento názor se opíral o přesvědčení komise, že znalost dějin Ruska musí vést k důvěře a oddanosti ruskému lidu a jeho vládě. Ruští členové komise se zcela očividně neuvědomovali, že ve Finsku se pohybují zcela v jiném kontextu, než v ruských oblastech říše a nebyli schopni akceptovat ani základní skutečnosti, jako například tu, že dějiny tohoto „kraje“ se po staletí vyvíjely jinak, než tomu bylo v případě Ruska. Explicitně vnášeli do dějin země, která patřila po pět století pod jiný stát, svoje národní dějiny, které chybně považovali za dějiny Ruské říše.

Problémem byly samozřejmě i zeměpisné učebnice, které komise revidovala. Velkou nelibost vzbuzoval u ruských členů obraz ruského národa, jež bylo v učebnicích možné najít.

Tento obraz skutečně neodpovídal oficiálními diskurzů ruských zeměpisných učebnic a samozřejmě ani vlastními nacionalistickému autostereotypu. Největší pozdvižení u členů komise způsobilo nejspíše několik následujících citátů ze Solbergovy učebnice zeměpisu:

„Ruský národ je velice nevzdělaný. Většina neumí ani psát ani číst. Ve vyšší třídě je vzdělání dobré. Některé národy vyznávají různá náboženství, ale všichni Rusové přísluší k řecké církvi, ze které nikdo nemůže přestoupit k nějaké druhé církvi...Hlavní masa ruského národa žije v celkem ubohých podmínkách. Ale národ nemá přílišné požadavky a spokojí se s málem“
„V průběhu dlouhé zimy nemají rolníci příliš práce, proto tráví většinu času na peci...“
„...v Rusku nalézá lid hlavní zábavu především v opilství.“

Logicky komise došla k závěru, že takový obraz vládnoucího národa je v rámci škol ruského státu nepřijatelný. Finské učebnice zeměpisu ale obsahovaly pro ruské členy komise i jiná překvapení. Jedním z největších byla zajisté skutečnost, že se v rámci zeměpisu objevovala slovní spojení, která vytvářela dojem, že Finsko hraničí s Ruskem, což bylo podle členů komise zavádějící, protože to vytvářelo opět nepřijatelný dojem jako by Finsko bylo samostatným státem.

Doporučení komise byla velice tvrdá a jejich realizace, ke které nakonec nedošlo, by znamenalo celkovou rusifikaci obou školních předmětů. Shrnu-li doporučení komise v několika bodech komise navrhovala:

- a) zrušení zvláštního kurzu dějin Finska a jeho učebnic
- b) zavedení kurzu dějin Ruska do všech finských učebních institucí a sestavení učebnice ruských dějin, ve které budou obsaženy kapitoly o Finsku
- c) historické události po roce 1809 se mají líčit v ruském/státním duchu v učebnicích ruských dějin. Ty významné události z finských dějin do roku 1809 se mají líčit v rámci kurzu a v učebnici obecných dějin.
- d) zrušení zvláštních učebnic zeměpisu Finska a napříště zavedení výuky zeměpisu Ruska

Při sestavování učebnic komise doporučovala konkrétní kroky:

- a) historické události a jevy se musejí vysvětlovat z ruského (státního) pohledu. Postavení Finska musí být dáno do souladu se skutečností
- b) v souvislosti s válkami mezi Švédskem a Ruskem se nemá připomínat finská účast v těchto válkách
- c) má se upustit od takových protikladů mezi Ruskem a Finskem, který by mohly u finských studentů vyvolat nepříjemné pocity k Rusku
- d) dějiny před rokem 1809 líčit jen když mají přímý vztah k dějinám Finska

- e) při líčení událostí po roce 1809 se má zvláštní důraz klást na starost a péči ruských monarchů o materiální blaho a úspěchy Finska

Tato doporučení byla nejen návodem na cílené falšování dějin, ale také projevem zcela konkrétních politických snah ruských vládnoucích kruhů. Pod touto částí memoranda jsou podepsáni všichni členové komise, i když hned na další straně stejného dokumentu se nalézá *Vlastní mínění tří členů Komise (Yrjö-Koskinena, Tavastsjarna a Snellmana)*²⁸, ve kterém se tři finští členové (kteří byli v menšině) vyjadřovali ke kritice a doporučením komise:

„Nepovažujíc za možné připojit se k názorům řečeným většinou členů komise pro revizi učebnic dějepisu a zeměpisu používaných ve finských školách, my níže podepsaní máme tu čest představit svůj vlastní názor.“²⁹

Finové samozřejmě nesouhlasili s interpretační taktikou Memoranda, které skutečně ve většině případů zaměřovala na to ukázat finské učebnice v protiruském světle. Líčení finských dějin viděli tito tři členové jinak:

„...historie Finska v těch století když bylo součástí Švédského státu může být bez přerušení vykreslena jenom na pozadí obecného stavu věcí a běhu rozvoje švédského státu.“

Zde se jasně a zcela explicitně objevuje klíčový moment odlišných názorů obou skupin v komisi – zatímco Rusové očekávali v určitém smyslu přepsání dějin Finska podle ruského vzoru, Finové trvali na tom, že dějiny Finska jsou spojeny s dějinami Švédska natolik, že bez vysvětlení dějin tohoto státu nemohou být dějiny Finska dobře vylíčeny. Ve své argumentaci pokračovali v podobném duchu:

„Co se týče vnější politiky švédského státu, je samo o sobě jasné, že finský národ v ní nikdy neměl rozhodující hlas, a proto se účast v obecně evropských událostech v tomto smyslu nevztahuje k dějinám Finska. Vztah Finska k této oblasti činnosti švédské vlády se omezoval, jak si komise naprosto správně všimla, pouze na účast ve vojskách švédského národa.“

Tato skutečnost byla podle finských členů důvodem, proč se učebnice dějepisu Finska věnovaly vojenským dějinám Švédska, jelikož se to dotýkalo většiny mužů z tohoto kraje. Na druhou stranu Finové Rusům v některých případech ustoupili a souhlasili například s tím, že v učebnici profesora Sjubergsona se švédským dějinám věnuje až příliš velká pozornost a že například název kapitoly „Epocha velikosti Švédska“ není název vhodný pro finskou učebnici dějin. Problémem bylo ale očividně i vidění finsko-ruských vztahů před rokem 1809. Zatímco ruští členové navrhovali, aby se učebnice vyhýbaly konfliktním situacím a dokonce

²⁸ *Osoboe mněnije trech členov Komissii (Irje-Koskinena, Tavastšerna i Snellmana)*, KKG, Hd 46.

²⁹ Všechny následující citace pocházejí ze stejného pramene: *Osoboe mněnije trech členov Komissii (Irje-Koskinena, Tavastšerna i Snellmana)*, KKG, Hd 46.

zamlčovaly skutečnost, že ve válkách se Švédskem bojovali Finové proti Rusům, protože by to mohlo vzbuzovat negativní emoce mezi Finy vůči Rusům. Finové ale s takovým názorem nesouhlasili. Podle jejich názoru, každý kdo zná finské dějiny, musí dojít k názoru, že vztahy mezi Finskem a Ruskem do roku 1809 byly vojenského charakteru vzhledem ke vztahům, jaké byly mezi Švédskem a Ruskem. Zdůraznili však, že Finsko sehrávalo v tomto konfliktu roli pole bitev a Finové logicky stáli po boku Švédů ve válkách s Ruskem. Finové souhlasili i s tím, že v některých učebnicích se nehovoří o Rusech vhodně a doporučovali opravu:

„Je možné, že v používaných učebnicích dějin Finska jsou takové epizody, které se týkají ruské historie, nemají vždy patřičnou důležitost. Nechceme také popírat, že se o Rusech ve finských učebnicích někdy hovoří v nevhodných pojmech.“

V souvislosti s tím finští členové komise jasně odmítli, že by podobné pojmy a podle jejich názoru pravdivé líčení finsko-ruských před rokem 1809 chtěly předkládat tendenčně protiruské interpretace. Samozřejmě měli všichni tři finští členové komise odlišný názor na postavení Finska v rámci Ruské říše. Pro jejich názor byl stěžejní proslov cara Alexandra I. na sněmu v Porvoo o věrném národě, za který se Finové i nadále považují. Finské učebnice tak vykreslovaly události na porvském sněmu správně a zcela v intencích historické pravdy. Nicméně byli ochotni přistoupit na ruský názor, že se dějinám po roce 1809 nedává dostatečný prostor a že by mělo dojít k opravě učebnic, včetně toho, že by se v nich měla zmínit nynější prosperita Finska pod ruskou vládou. Ovšem znovu opakovali svůj názor, že do roku 1809 se finské dějiny v žádném případě nedají učit ve vztahu k Rusku a že dělení dějin národa do dvou částí (obecné dějiny – ruské dějiny) je více než nevhodné. V tomto kontextu se všichni tři postavili odmítavě k návrhu komise o zrušení samostatného předmětu finských dějin.

V případě zeměpisných učebnic dali členové komise dokonce najevo, že některé kritice ruských členů komise nerozumí. Například se jim zdálo, že se v učebnicích dějepisu dával Rusku dostatečný prostor – vždyť ze všech zemí se právě Rusku dostávalo největšího místa. Sice je možné změnit členění učebnic podle administrativních celků, které navrhovala komise, ale Finové nechápali, co je závadného na dosavadním členění finských zeměpisných učebnic. Líčení národního charakteru a života ruského národa nepoužívá vhodných výrazů – s tím souhlasili a navrhli změnu, ale v otázce hranic se s ruskou částí komise opět neshodli. Finsko-švédská hranice byla vnější hranicí Ruské říše. Na druhé straně byla hranice Finského velkoknížectví hranicí zvláštního celku, takže by tato skutečnost měla být v učebnici zdůrazněna. Rusům ustoupili pouze v tom, že připouštěli, že by se v souvislosti s Finskem mělo zvýraznit, že je součástí Ruska. Nakonec závěr, ke kterému Yrjö-Koskinen,

Tawaststjarna a Snellman došli, jasně ukazuje, do jaké míry byly jejich a ruské postoje odlišné:

„Láska k vlasti je u Finů, stejně jako u všech jiných národů, přirozenou. Žádná opatření nemohou změnit její charakter a předmět. Předmětem tohoto citu je u nás Finů Finsko. Veškeré dějiny Finska slouží jako důkaz toho, že tento cit v té formě, jak se u nás projevuje, nepřekážel finskému národu plnit ty povinnosti, které na něm spočívaly vzhledem k politickému postavení země. Tento cit i nadále nebude Finům překážet plnit povinnosti vyplývající z poddanství k Ruskému státu, ale naopak mu bude napomáhat.“

Tento názor ilustruje skutečnost, že Finové neviděli finské vlastenectví v konfliktu se zájmy Ruského státu. Považovali ho dokonce za zcela slučitelné s jejich poddanskými povinnostmi vůči Rusku. Z tohoto pohledu byla veškerá kritika ze strany ruského centra v podstatě nesmyslná. Rusové se ale různosti obávali a domnívali se, že je v zájmu imperia tyto rozdíly smazat a docílit tak kýžené jednoty.

16.5. Shrnutí

Bezpochyby byla ruská unifikační politika ve Finsku ukázkou hned několika slabých míst celé koncepce transformace říše v národní stát. Na prvním místě přišlo centrum s podobnými pokusy až příliš pozdě na to, aby mohlo skutečně uspět. Ani Bobrikov, ani von Pleve nebo Kuropatkin a už vůbec ne car Miluláš II. nepochopili, že zásahy, kterými se pokoušejí o sjednocení Finska s Ruskem, zemi jen od Ruska vzdalují a podporují desintegrační hnutí. Útok na finskou autonomii, motivovaný všeruskými zájmy, vedl podobně jako v případech rusifikace Polska nebo Pobaltí a Západního kraje k růstu národních hnutí a vůbec nárůstu opozice proti carskému režimu. Zatímco si vládní kruhy zamýšlely říši integrovat, otevíraly cesty k jejímu rozpadu.

Finský příklad dokazuje také, že si mocenské centrum dobře uvědomovalo roli duchovních vazeb pro možnou integraci, kterou chápali také jako kulturní asimilaci. Na jednu stranu se jednalo o administrativní zásahy a zásahy do zákonů a zákonodárných pravomocí Velkoknížectví, ale na druhé straně tu byl silný tlak na zavádění ruského jazyka do běžného života země – do škol a gymnázií i na univerzitu. Ruština tak zaujímal zvláštní místo v celé integrační strategii – měla být nejen nástrojem zjednodušené komunikace mezi centrem a *okrajinou*, ale také výrazem loajality k Rusku a nástrojem disciplinace a asimilace. Podobně jako si ruští členové bobrikovské komise mysleli, že znalost ruských dějin vzbudí u finských studentů lásku a oddanost k Rusku, mysleli si rusifikátoři obecně, že zavedení ruského jazyka do škol povede k poruštění obyvatelstva Finska (či jiných neruských oblastí). Taková

jazyková asimilace ale nemohla fungovat v zemi jako Finsko kolem roku 1900 a její prosazování bylo výrazem totálního nepochopení celé situace.

Bobrikov a další si vedle toho uvědomovali dokonce i zvláštní roli předmětů, jako byl dějepis a zeměpis. Některá Bobrikovova nařízení, týkající se například vybavení školních tříd, ukazují rovněž na zájem mocenských špiček o celkové školní prostředí ve Finsku, které mělo být v jejich představách výrazem toho, co nazývaly „ruským duchem“. V otázce dějepisných a zeměpisných učebnic, stejně jako obou předmětů, je Memorandum komise výjimečným historickým pramenem. Finsko bylo zřejmě jedinou částí Ruska, která mohla svobodně rozvíjet vlastní naraci národních/lokálních dějin. To bylo ve školách v Pobaltí, Polsku nebo Západním kraji (Litvě) prakticky nemožné, protože všechny patřily pod školní okruhy kontrolované z Petrohradu, který určoval celkovou koncepci narace ruských dějin tak, jak jsem jí načrtla v předchozích kapitolách.

Čtyři členové Komise byli exponenty této oficiální narace ruských dějin, které v podstatě nebyly dějinami Ruska jako říše, ale dějinami Rusů budujících svou říši. Zcela v intencích tohoto diskurzu, tito členové Komise očekávali, že ve finských učebnicích naleznou stejné interpretace, osobnosti a události. Když je, zcela logicky, ve finských učebnicích nenašli, považovali takové postoje za *neodpovídající skutečné situaci Finska*. To, do jaké míry byl silný oficiální diskurz ruských dějin dobře ilustruje kritizování nedostatků finských učebnic jako byla vlastenecká válka, dobytí Paříže a nebo rusko-turecká válka z roku 1877/78. Všechny tyto události byly zásadní pro moderní dějiny Ruska, ale nikoliv pro – z tohoto pohledu – regionální dějiny Finska. Podobně nehrál nijak zásadní roli (kromě role dobyvatele švédských území) Petr I. Veliký a jeho oslavování v rámci finských dějin by znělo poměrně zvláště. Finové viděli svoje dějiny na pozadí dějin švédské říše, součástí které bylo do roku 1809, ale Rusové se chtěli této skutečnosti vyhnout alespoň tím, že zcela nesmyslně chtěli dějiny Švédska a Finska zařadit do oblasti obecných dějin. Ještě paradoxněji zněl jejich pokus o zařazení finských dějin do dějin Ruska. To se Finům v podstatě jevilo jako prakticky nemožné, protože kromě vojenských konfliktů neměly obě země ve vnitřní politice nic společného. Ruští členové však podobné názory očividně ignorovali, a nebo je vědomě podřizovali integračním cílům načrtnutým Bobrikovem, bez ohledu na kontraproduktivitu takových manipulací s dějinami.

Důležitou roli sehrávala také skutečnost, že v roce 1904, kdy komise pracovala a vypracovala svoje Memorandum, bylo Finsko již relativně jasněji definovanou národní politickou pospolitostí, které podobné útoky v podstatě jenom pomáhaly v dalším stmelování a posilovaly integrační národní symboly. Útok Komise se týkal rovněž dvou klíčových

národních textů – Topeliových a Runebergových knih, které obě sehrávaly v rámci budování finské národní identity významnou roli. V rámci vlastního dokumentu Memoranda se objevuje rozbor Topeliovy knihy *Mamme kirja* (Kniha o naší zemi), kterou samozřejmě Komise shledala za závadnou pro čtení ve školách Ruské říše. Vytýkali jí, že vytváří dojem o Fincech jako o národě zvláštním, Bohem vyvoleným, a kritizovali nebezpečný vojenský šovinismus a snahy o sjednocování všech finských národů, které podle nich kniha obsahovala. Stejně tak se jim nelíbilo to, jak se v knize hovoří o Rusech, kteří v ní vystupují pouze jako sousední národ, zatímco o Švédech se píše jako o bratrech Finů. Dokonce i tato kniha měla být přepracována „v ruském duchu“ – to znamená tak, aby myšlenka vlasti odpovídala skutečnému postavení Finska v soustavě Ruské říše a odkazovala Finy na jejich povinnosti k obecné vlasti – Rusku. Ruský národ se měl v knize více pozitivně ocenit, mělo se hovořit více o obětech pro obecnou vlast – Rusko a zdůraznit skutečné postavení Finska v Rusku. Finští členové Komise trvali na tom, že finské vlastenectví obsahuje pocit odpovědnosti k Rusku i carovi a že Finové si jsou svých povinností i skutečného postavení Finska v Rusku vědomi, ovšem pro ruské byrokraty zřejmě nebyla podobná argumentace dostačující. Finsko se jednoduše vymykalo všem atributům, jaké by součást říše měla mít: nemluvílo se zde rusky ale jen švédsky a finsky, Finsko mělo vlastní armádu, poštovní a monetární systém, nepoužívalo juliánský kalendář, mělo vlastní politické instituce, školství i víru. Ve všech klíčových oblastech se vymykalo tomu, co ruské mocenské kruhy nyní považovaly za celoruský standard. Prosadit tento standard ve Finsku se ale v roce 1904, stejně jako v roce 1914 ukázalo jako nereálné a absolutně nesmyslné.

Poměrně paradoxní je i skutečnost, že se ruské oficiální kruhy, reprezentované Bobrikovem a dalšími, začaly odvracet od postavy Cara jako hlavního symbolu jednoty státu. Doporučení komise byla více méně projevem této skutečnosti. Zatímco Finové zcela očividně považovali tuto vazbu za dostačující, jelikož jim v podstatě vyhovovala a zaručovala jim široký prostor národního rozvoje, ruské mocenské kruhy považovaly pouze Cara za nedostačující prvek spojení mezi Finskem a Ruskem. Tento fakt ukazuje na ideovou proměnu uvnitř mocenských kruhů, které chtěly Rusko jako multietnickou říši transformovat v podstatě v jistou formu národního státu. To by také nasvědčovalo odumírání monarchických základů říše.

17. Závěry

17. 1. Transformace jako úpadek

Jedna z teoretických tezí této práce byla postavena na chápání politicko-sociálního kontextu habsburské monarchie a Ruska jako transformační situace přechodu od tradičního, dynastického státu k modernímu (národnímu) státu. Existence takové transformace si v žádném případě neprotiřečí s poměrně zaběhlou tezí o tom, že oba státy se minimálně na konci 19. století ocitly v úpadku. Naopak úpadek nebo spíše rozpad těchto multietnických dynastických států se stal součástí této transformace, ačkoliv měl v každém případě odlišný výsledek. Transformaci Rakouska-Uherska a Ruska chápu jako zcela specifické sociálně-politické prostředí pro proces politické socializace viděné jako významná součást formování moderních států obecně, ale také jako nezanedbatelný nástroj této transformace.

Bezpochyby se za pojmem transformace dynastické, mnohonárodní říše v moderní stát skrývá celá řada sociálních, politických a ekonomických procesů. Na prvním místě je nutné připomenout, že se v žádném případě nejednalo o řízený proces, takže v něm všichni jeho aktéři sehrávali nikým neprogramované role. Celá řada makro-sociálních i mikro-sociálních změn, kterými prošla Evropa a nakonec i svět 18. století, vedla k tomu, že transformace tak významné sociální instituce, jako je stát, byla nutná a logická. V obou případech je velice důležité uvědomit si existenci jednotlivých národních společností a procesů změny, které byly částečně spojeny s dynamikou uvnitř těchto národních společností. Znamenalo to, že k řadě změn docházelo nezávisle na dynasticky založeném státu a v mnoha případech i proti vůli říšských elit. Mezi nejvýznamnější sociální a politické (resp. ekonomické) změny patřily především urbanizace, růst gramotnosti a sociální mobilita. Každá z těchto změn měla svůj specifický význam, avšak tato práce se zaměřila primárně na myšlenkovou oblast, resp. na oblast legitimizačních a socializačních strategií, které byly nedílnou součástí celého procesu historické transformace starých států v nové. Fakt, že se tato transformace v případech Rakouska-Uherska a Ruska nepovedla, samozřejmě svádí k tomu, odpovídat na otázku *proč* se nepovedla, či *co* bylo v obou případech odlišné, že tato transformace vedla k rozpadu. Na tuto otázku ale odpověď hledala, hledá a hledat bude celá armáda historiků, což je důvodem proč jsem se jí vědomě vyhnula a snažila jsem se zaměřit na studium ideologického světa politiky těchto dvou států jako něčeho co bylo ve druhé polovině 19. století a na počátku 20. století živé a existující, i když to už tehdy neslo řadu nepopíratelných znaků rozpadu. Kromě toho jsem se chtěla zaměřit i na problém, který by mohl být nazván jako historická

determinace, ale osobně bych se přiklonila k tomu ho nazývat jako historické dědictví nebo zakotvenost současnosti v minulosti. Tento problém se týká další teze této práce, která vychází z přesvědčení, že právě období tzv. úpadku (resp. transformace) těchto mnohonárodních říší ve druhé polovině 19. století a na počátku 20. století bylo dobou konstituování a definování moderní politické kultury. Konkrétněji, byly to tyto dva imperiální státy, kdo se spolupodílel na definování moderní politické sféry a kdo spoluformoval základní postoje jedinců k *politicku*, jejich role v politické sféře i jejich vzorce chování v rámci těchto rolí ve velké části střední a východní Evropy. V žádném případě jsem ale nechtěla tvrdit, že byly výlučnými činiteli v tomto procesu, stejně tak jako netvrdím, že vzdělávací oblast byla jediným místem politické socializace jedince. Odpovědi, které nabízím se snaží o to poskytnout trochu přesnější pohled na problém základů politické kultury ve střední a východní Evropě, aniž bych si nárokovala považovat tento pohled za přesný nebo vyčerpávající. Exaktněji jsem schopna odpovědět na otázku, jaké bylo oficiální vidění *politická* a jaké základní postoje k němu byly nebo chtěly být předávány v rámci vyučování. Tato studie nerekonstruuje vyučování jako praxi, ale zaměřila se na to, jak mělo vyučování vypadat podle učebnic. Jedná se primárně o textovou analýzu, která nemůže odpovědět na otázky spojené se skutečným průběhem vyučování a s prací každého jedince-učitele s daným učebním textem. Odpovědi, které nabízím, se týkají jen toho *co* se mělo oficiálně vyučovat v teorii, s cílem rekonstruovat oficiální vizi celého problému ve vztahu k obecným jevům jako je sociální/politická integrace nebo sociální kontrola.

17.2. Srovnání souboru učebnic

V obou případech jsem se snažila o studium politicko-socializačních strategií v rámci nikoliv jednoho předmětu, ale v rámci těch předmětů, které měly politicko-socializační funkce. To znamenalo, vzdát se představ o výlučnosti dějepisu a přidat k němu neméně významný zeměpis, občanskou nauku, vlastivědu a čítanky, v ruském případě ještě několik dostupných učebnic ruského jazyka. Tato strategie se snažila reflektovat rozdíly mezi oběma srovnávanými příklady. Studovaný soubor učebnic představuje v několika ohledech výsledek kompromisu. V předlitavském souboru učebnic jsem měla mnohem snadnější přístup k českojazyčným učebním textům a čítankám, což je důvodem proč v souboru dominují. Německé učebnice jsou v menšině, ale v podstatě dobře doplňují celý soubor. Vzhledem ke kladeným otázkám jsem nepovažovala za podstatné dělat ještě další srovnání v rámci dalších předlitavských jazykových mutací učebnic, přestože se nepochybně v něčem lišily. Připomínám, že v tomto ohledu byl předlitavský příklad jiný než ruský, jelikož vyučovací

jazyky se v monarchii lišily podle etnického klíče, zatímco v Rusku dominovala ruština. Němčina tak ve vyučování neměla roli úředního, dominantního jazyka. Ruský soubor má slabinu v čítankách, jejichž dostupnost je velice problematická. Studijním pobytem v Helsinkách se mi ale alespoň podařilo obohatit ruský soubor o učebnice zeměpisu, občanské nauky, vlastivědy a ruského jazyka. Vzhledem k tomu, že jsem celý výzkum založila od počátku na metodě sondy, nejsou výsledky této analýzy založeny na studiu vyčerpávajícího souboru všech vydaných učebnic. Přesto ale považuji i tento relativně malý soubor (60) učebních textů za relativně reprezentativní, a to vzhledem k organizované stereotypnosti učebnic co do obsahu i struktury. Jsem přesvědčena, že analýza několikanásobného počtu učebních textů by skončila závěry s velice malými odchylkami od těch současných.

Rozdílnost charakteru každého souboru učebnic vedla k tomu, že jsem se například v ruském případě mohla zaměřit na analýzu etnické hierarchie v rámci zeměpisných učebních textů a na analýzu jazykových učebnic. V předlitavském prostředí podobná analýza nebyla možná, protože pojetí těchto učebnic nestavělo na základě etnické hierarchie, ale na rovnosti, která byla aplikována i v případě vyučování německého jazyka. V německých učebnicích a čítankách se zkrátka objevovaly stejné texty, aktéři a vzkazy jako v českých, a jazykové učebnice neměly germanizační náboj. Finská případová studie se snažila celý problém obohatit, alespoň o další pohled ze strany ruského státu v autonomním Finsku.

17. 3. Diskurz svornosti a expanze jako nástroje legitimizace

Dějepisné učebnice sehrávaly významnou roli v ospravedlňování obou říší. Součástí politické-socializace bylo z tohoto hlediska různými strategiemi definovat říši jako historicky vzniklý stát a dát mu nějakou jasnou legitimitu s ohledem na snahu o vytvoření základních symbolů identifikace a loajality. Tyto obecné pojmy musely mít v dobovém kontextu konkrétní podobu, kterou jim měly nabízet například učebnice dějepisu. Socializovaný jedinec se měl v nejlepším případě identifikovat s říší, ve které žil, což se mělo prakticky projevit v jeho loajalitě a věrnosti. Neznamenal to, že by se politicko-socializační strategie dotýkaly jen říše jako politického systému, ale musely se logicky zaměřit i na definování říše jako vlasti.

Každý stát si v rámci své narace říšských dějin našel vlastní způsob, jak tohoto cíle dosáhnout. V rámci dějepisných textů jsem hledala dominantní diskurzy, které by plnily zmíněné cíle. V rakouském případě se podle mého mínění dá hovořit o obecném *diskurzu svornosti*, na kterém bylo celé vyprávění dějin monarchie postaveno. Tento obecný diskurz svornosti pracoval s celou řadou motivů a dobových pojmů, a byl reflexí politické reality

Rakouska-Uherska, založené po roce 1867 na celé řadě kompromisů. Celkovým cílem bylo vidět monarchii jako jednotný stát postavený na svornosti všech rakouských národů. Dějepisné učebnice se v praxi zcela vzdaly jakéhokoliv agresivního či asimilačního tónu a částečně akceptovaly trojici národních nebo lokálních dějin (rakouské, české a uherské) jako základ pro rakouské říšské dějiny. Podle dobových možností je tyto učebnice možné chápat dokonce jako vrchol politické korektnosti, která se chtěla vyhnout všem možným interpretačním kolizím a konfliktům. Reflexe národních dějin, národních mytologií a národních historických osobností v rámci vyprávění dějin říše jako celku i v rámci dějepisného čtení v čítankách ukazovala na organizovanou snahu o udržení *statu quo* v rámci celé říše i na četné ústupky, kterých jednotlivé národní společnosti v rámci oficiálních dějin dosáhly. Svornost, a tedy jednota, měla být základem Rakouska-Uherska jako státu. Předlitavský *diskurz svornosti* Rakouska-Uherska byl ale problémem ve vztahu k politické praxi v Zalitavsku, kde se politická moc uchýlovala stále častěji k asimilačním strategiím, které ve skutečnosti *diskurz svornosti* narušovaly.

Diskurz svornosti byl původně postaven na obrazu tureckého nebezpečí, které hrálo klíčovou legitimizační úlohu pro vznik a existenci habsburské monarchie jako jednotného státu. Turecké nebezpečí bylo v tomto diskurzu přítomno implicitně i explicitně, o čemž svědčí silný akcent na války s Turky v celé koncepci rakouských říšských dějin. Fakt, že habsburská monarchie po většinu svojí existence bojovala ve „spravedlivé“ válce s osmanskou říší, kde byla za agresora považována právě osmanská říše, stavěl celou koncepci do světla neexpanzivního militarismu, který byl jen využíván ke konstrukci některých identifikačních symbolů. Svornost jako zbraň k boji proti turecké expanzi byla potom povýšena na hlavní státní mýtus. Tento mýtus o svornosti všech rakouských národů monarchie vyjadřoval integrační snahy centra, které se ale už vzdalo skutečně unifikační a centralizační politiky. Nicméně výsledným dojmem těchto snah měla být zřejmě představa, že rakouský imperiální stát je státem svornosti. V podstatě se jednalo o relativně sofistikovanou snahu o vyřešení národností i kulturní heterogenity monarchie, která ale nebyla schopna konkurovat tehdejšímu agresivnějšímu nacionalismu.

Národní dějiny tří základních historických politických jednotek monarchie se staly součástí *diskurzu svornosti* v rámci dějepisného vyprávění. Na druhé straně se - alespoň v českých nebo německy psaných (rakouských) učebních textech - neobjevovala žádná témata z dějin například polských nebo haličských, bukovinských či bosenských. Tyto oblasti neměly pozici centrálního významu, habsburská monarchie je získala později, jako nová území, a alespoň v těchto učebních textech se jednalo o části monarchie bez dějin. Tento fakt je možné

považovat za jasný projev toho, že rakousko-uherská monarchie byla viděna jako říše vzniklá spojením těchto tří centrálních historických zemí. Na druhé straně je možné, že učebnice pro polské nebo bosenské školy situaci viděly jinak. Dalším podstatným poznatkem je, že celková narace rakousko-uherských dějin se zaměřila na dějiny státu, ale zcela logicky ne na dějiny národa nebo lidu.

Legitimizační strategie v ruském případě byla v mnohém odlišná. V zásadě se dominantní diskurz ruských dějin dá označit jako *diskurz expanze* či dobyvačný diskurz. Ruské dějepisné učebnice předkládaly v rámci politicko-socializačního procesu vidění Ruska jako impéria vybudovaného jedním vládnoucím etnikem Velkorusů. Ranné ruské dějiny jsou dějinami spravedlivého boje proti Tatarům, kteří symbolizovali necivilizovanost Východu, jež se tragicky odrazila v ruské společnosti tzv. zhrubnutím mravů. Tento důsledek tatarské nadvlády byl ale zakomponován do mýtu o Rusi jako štítu civilizované Evropy proti barbarství z Východu. *Diskurz expanze* se stal dominantním rysem narace dějin Ruska od 17. století. Ruské pojetí expanze mělo následně skutečně zajímavé dopady pro chápání Ruska. Skrze expanzi a hodnotící kritéria (civilizace, náboženství, státnost) byla vytvořena skrytá teritoriální hierarchie doplněná etnickou hierarchií. Znamenalo to, že na rozdíl od habsburské monarchie, kde se za pojmem svornosti skrývala rovnost, byla hlavním nástrojem nadvlády v Rusku primárně hierarchie. Tato skutečnost znamenala například to, že teritorium ruské říše nebylo implicitně jednotné, jelikož teritoriální hierarchie stavěla na představě „státního jádra“ totožného se „skutečně ruskými zeměmi“ zahrnujícími původní staroruská teritoria osídlená slovansky mluvícím obyvatelstvem pravoslavného vyznání. Ostatní části Ruska byly hierarchizovány podle funkčnosti pro státní jádro a považovaly se za „*okrainy*“ s etnickým obyvatelstvem posuzovaným především podle náboženského a kulturního klíče. Taková hierarchie dobře zapadala do tradičních metod imperiální nadvlády, ale vedle toho odrážela i nové nacionalistické vidění Ruska jako ruského resp. jako slovanského státu. *Diskurz expanze* tedy reprodukoval určité vidění Ruska, které pracovalo s jevy jako byla teritoriální a etnická hierarchie. Silný akcent na „skutečně ruské země“ jako na jádro celé říše je možné považovat za odraz určité formy *parochiálního imperialismu*, který kolísal mezi velkorysým projektem západně orientované modernizace Petra I. Velikého na jedné straně, a někdy až mystickým interpretováním starších ruských dějin jako centrálního východiska pro Rusko druhé poloviny 19. a počátku 20. století na druhé straně. Pod tímto pomocným pojmem *parochiální imperialismus* rozumím určitou uzavřenost ruského imperialistického diskurzu, který nebyl schopen vidět Rusko jako universalistickou říši, ale stále odkazoval na starou Rus. Tento

parochiální imperialismus je možné sledovat například v případě zmíněné teritoriální hierarchie.

Jelikož byla expanze považována za hlavní nástroj budování a tedy i vidění Ruska jako říše, není překvapivé, že ruské dějiny v pojetí učebních textů zvolily metodu „vymazání“ národních nebo lokálních dějin. V rámci centrálního diskurzu ruských dějin, dějiny všech neruských teritorií splývají nebo se rozpustí v dějinách Ruska. Přitom i v tomto případě existovala určitá hierarchie – zatímco Ukrajina resp. Malá Rus nebo Polsko nějaké dějiny měly, respektive se o nich ruské učebnice alespoň zmiňovaly, země jako Gruzie nebo Finsko vůbec žádné dějiny neměly. Jejich dějiny začaly a skončily připojením k Rusku. Tato nepřítomnost lokálních či národních dějin je reflexí obecného pojetí dějin Ruska jako dějin budování říše nebo státu jednoho vládnoucího etnika a jedné kultury. Taková strategie samozřejmě korespondovala s dobovými rusifikačními a asimilačními tendencemi.

Hovořím-li o rusifikaci nebo o asimilačních snahách, je nutné také podtrhnout skutečnost, že analyzované učebnice nebyly v ruském kontextu určeny zdaleka jen Rusům, zatímco v případě českých nebo německých učebnic existovalo jazykově oddělené publikum těchto učebních textů. V ruském kontextu se tak rusky psaná učebnice ruských dějin stávala nejenom médiem přenosu politických postojů pro ruské žáky a studenty, ale měla nezanedbatelnou roli v rusifikačních strategiích. Podrobená území a národy, jako například Poláci, se museli dějepis učit podle těchto učebních textů, což svědčilo o nekompromisním požadavku ruských politických autorit po jedné, velkoruské nebo ruské identitě dosažené i za cenu agresivní asimilace.

Přestože cíle obou socializačních strategií byly stejné, metody jak jich dosáhnout se v každém studovaném případě lišily. V Předlitavsku bylo pojetí Rakouska-Uherska výsledkem kompromisů, takže dějiny habsburské monarchie byly tvořeny třemi národními (nebo lokálními) dějinami alpských zemí, zemí Koruny české a zemí Koruny uherské. Z této mozaiky, v rámci níž se cíleně zvýrazňovaly nekonfliktní okamžiky, byly potom konstruovány dějiny habsburské říše. Nástrojem k udržení dojmu jednoty se stal *diskurz svornosti*, vycházející primárně z obrazů tureckého nebezpečí a roli monarchie v zápase s tímto nepřitelem celého křesťanstva. Stejně jako v ruském případě se rakouská monarchie definovala jako štít ochraňující Evropu před nepřitelem. Naopak v ruském případě se jednalo dominantně o dějiny ruského imperia, jako státu velkoruského nebo slovanského. Dějinné vyprávění začínalo dějinami kyjevského státu a vrcholilo dobou Petra Velikého. Ačkoliv se motiv obránce nebo štítu Evropy proti Tatarům objevuje i v ruském případě, přechází záhy v dominantní *diskurz expanze* jako nástroje budování říše. Teritoriální hierarchie, společně

s etnickou hierarchií, se staly odrazem takového expanzivního pojetí dějin. Jednotlivá dobytá, nebo k Rusku připojená území, okamžikem spojení s Ruskem ztrácejí jakoukoliv svébytnost a jsou „vymazány“ nebo rozmělněny v dějinách Ruska. Implicitně potom dějepisné učebnice definovaly Rusko jako staroruská území neboli „skutečně ruské země“ (dnešní centrální Rusko, Ukrajina, Bělorusko) a *okrajiny*. Na rozdíl od Rakouska-Uherska se Rusko nevzdalo asimilace jako integračního a politicko-socializačního nástroje, jak dosvědčuje i celkové pojetí ruských dějepisných učebnic. Za předlitavským *diskurzem svornosti* se skrývala ústavou zaručená rovnost, která ovšem v ruském kontextu neexistovala.

17.4. Oficiální definice říše jako politické vlasti

Narace rakouských a ruských říšských dějin představovala výchozí koncepci pro další definování těchto říší jako politických vlastí. Bylo logické, že se definice tohoto novodobého fenoménu ujaly politické autority, které se snažily vlast definovat tak, aby to vyhovovalo jejich zájmům. Je nutné si uvědomit, že na definici vlasti se nepodílela jenom inteligence či umělecké kruhy, ale i politická moc, resp. stát.¹ Myšlenka vlasti napomáhala a napomáhá k jeho legitimizaci a určitým způsobem stát jako instituci překrývá. Kromě toho je samotný pojem vlasti důsledkem řady sociálních změn probíhajících během 18. a 19. století. V podstatě jde o politickou konstrukci nebo projekci přijatelnou pro početné skupiny lidí jako identifikační symbol.²

V rakouském případě muselo oficiální pojetí vlasti korespondovat s výše zmíněným *diskurzem svornosti* (a rovnosti). Jelikož politická moc státu přistoupila na kompromis, vybuodovala se v Předlitavsku celá ideologie postavená na dichotomickém vidění vlasti, které si ale nemělo protiřečit a naopak mělo reflektovat a podporovat myšlenku jednoty jako svornosti všech rakouských národů. Je také očividné, že rakouský stát do určité míry akceptoval kategorii národa a jeho svébytnosti. Výsledkem kompromisu mezi požadavky formujících se národních společností a imperiálních státem byla v Rakousku kategorizace vlastí. Protože politická moc respektovala národní i lokální, zavedlo se několik na sebe navazujících pojmů. Byla zde kategorie domova, místa narození (vesnice, město nebo kraj),

---

¹ Na význam některých těchto nových politických pojmů (například vlast nebo národ, svoboda a rovnost) upozornil M. Hroch: MIROSLAV HROCH, *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*, Praha 1999, zejména s. 236-263 a s. 270.

² V tomto případě mám namysli například pojetí B. Andersona, který vidí v jiné moderní, politické abstrakci – národě „imagined community“ – tedy komunitu, která je závislá na celé řadě dalších sociálních změn jako je vzestup tisku a vernakulárních jazyků, nových technologií komunikace a také kapitalismu. Více srovnej: BENEDICT ANDERSON, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London – New York 1991, s. 6, 43 a 188.

potom kategorie vlasti, asociované nejen s místem narození, ale i s jazykem, kulturou nebo dějinami, a nakonec kategorie otčiny (*Vaterland*) nebo širší vlasti (říše), která se asociovala s císařem a králem a se státem jako politickou institucí obecně. Každý jednotlivec měl potom přijmout všechny tři kategorie a z nich vyplývající identity: měl být například Pražanem, Čechem a Rakušanem nebo obyvatelem Liberce, Němcem a Rakušanem atp. V duchu svornosti a jednoty tyto tři identity neměly být v žádném konfliktu. Předměty, jako byla rakouská vlastivěda nebo zeměpis a samozřejmě i dějepis, potom měly za úkol pěstovat právě lásku k těmto třem vlastem viděným jednotně. Tato kategorizace byla v rakouském kontextu skutečně výrazně propagovaná i mimo učební texty a vedla podle mého názoru k jevu poměrně častému ve středoevropském prostředí, a to k primárnímu vidění vlasti nepoliticky a odděleně od státu. Tato skutečnost ale neznamená, že by se potom toto nepolitické vidění vlasti neužívalo politicky v rámci politické argumentace. V řadě případů jsou národní definice vlasti spojené s hodnotami jako je kultura, dějiny, jazyk, příroda, hudba či melodičnost³, nikoliv ale s jevy jako jsou občanství, občanské svobody, parlamentarismus, armáda, militarismus atp., jelikož tyto jevy byly v rukou imperiálního státu. Národní vlast se v případě řady středoevropských národů definovala a formovala jako pojem v institucionálním prostředí imperiálního státu, či dokonce byla spoludefinována touto imperiální mocí.⁴

V ruském prostředí neexistovala obdobná kategorizace vlastí jako v Předlitavsku. V rámci politicko-socializačního procesu ale docházelo k definování a reprodukci Ruska jako politické vlasti. Jeho definice byly víceméně implicitní. Oddělení pojmů vlast a otčina bylo možné nalézt i v ruském kontextu, ačkoliv se nejednalo o příliš časté jevy, a jejich definice nebyly od sebe tak ostře oddělené jako v případě Rakouska. Podle metodologických příruček se například ruský dějepis měl vyučovat jako „dějiny vlasti“. Otázkou zůstává, bylo-li Rusko vlastí jen pro Rusy, nebo i pro Nerusy. Učební texty předpokládaly, že Rusko je vlastí pro všechny, kdo převezmou ruské hodnoty a jazyk, ovšem nepracovalo s žádným multikulturním viděním vlasti a otčiny jako tomu byl v rakouském případě. Z toho vyplývalo, že Rusko jako říše bylo asociováno se symboly a hodnotami národní vlasti Rusů. Je velice zajímavé, že přestože v ruském prostředí existovaly kategorie Ruska jako *Rossije* (jako universalistické říše) a Ruska jako Rusi (jako kulturního teritoria s historickou státností),

---

³ Tento problém jistě také souvisel s poznatkem H. Weilenmana o srozumitelnosti pojmů užívaných při definování národních pospolitostí těchto malých středoevropských a východoevropských národů v době formování moderního národa. Více: H. WEILENMAN, *Interlocking of Nation and Personality Structure*, in Karl W. Deutsch, –W. J. Foltz, *Nation-Building*, New York 1966, s. 37.

⁴ Tuto specifickou konstelaci chápání pojmů vlast a stát reflektuje pro pozdější období L. Holý: LADISLAV HOLÝ, *The little Czech and the Great Czech Nation. National Identity in the Post-communist Transformation of Society*, Cambridge 1996, s. 185-188 a dále také s. 190.

učebnice tuto dichotomii reflektovaly jenom minimálně. Užití slov „rodina“ a „otěčestvo“ nebylo v textech nijak ostře vymezené. Velice symptomatické je dominantní použití adjektiv ruský jako *russkij* v názvech celé řady dějepisných učebních textů a deficit adjektiva *rossijskij* ve všezahrnujícím (univerzalistickém) smyslu. Naopak v případě zeměpisných učebnic se hovořilo mnohem častěji o *Rossiji* jako předmětu zeměpisného studia. Tyto příklady zřejmě odrážejí stále silnější průnik ruského nacionalismu do oficiálních textů a rovněž určitou nevyrovnanost nebo nejasnost vidění Ruska i z perspektivy vlastní státní moci. Nicméně tyto oficiální, rusifikační snahy, vidící vlast jako Rusko v národním či semi-imperiálním smyslu, neznamenaly, že by v národních společnostech, především na západě říše, nedocházelo k definování národní vlasti, odlišené od Ruska jako represivního imperiálního státu. Příklad autonomního Finska poukazuje na vznik podobné situace jako v Předlitavsku, i když v odlišném kontextu. Ve finském kontextu se objevoval pojem národní vlasti jako Finska a pojem poddanství k Rusku, a z něho odpovídající povinností země s důrazem na skutečnost, že láska k národní vlasti není v žádném rozporu s poddanstvím k Rusku. Zřejmě i v jiných neruských případech lze předpokládat, že docházelo k podobnému jevu, který je ve svých důsledcích srovnatelný s oddělením nebo dichotomickým viděním národní vlasti a státu v předlitavském případě. Daleko zajímavější je ale i to, že v samotné ruské společnosti došlo k něčem podobnému, i když snad i z poněkud odlišných příčin. I ve vlastním ruském případě je možné sledovat oddělení Ruska jako národní vlasti, ztotožňované velmi často primárně se staroruskými tradicemi, jazykem, přírodou a zpěvností, a Ruska jako státu nebo jako impéria s jeho velikostí, armádou a často i represí. Nicméně prostupnost těchto dvou pojmů v ruském případě existuje.

Je očividné, že vidění vlasti resp. říše jako vlasti bylo v obou studovaných případech zakotveno v širším politicko-sociálním kontextu obou říší. V Rusku, kde byly různé asimilační strategie považovány za jeden z klíčových politicko-socializačních prvků, neexistovaly žádné sofistikovanější strategie jejího definování. Na druhé straně v Rakousku-Uhersku byla národní a jazyková rovnost součástí ústavního pořádku, a politická vlast byla kategorizovaná s respektem k existenci národních vlastí. *Diskurz svornosti* měl zaručovat harmonickou koexistenci těchto dvou kategorií vlasti. Důsledky těchto strategií byly potom v některých rysech podobné a vedly k odcizení obsahů národní vlasti od státu a jeho koncepce politické a univerzalistické vlasti nebo otčiny.

17.5. Formování postojů k politické sféře

V rakouském prostředí byla politická sféra definována v zásadě jako konstituční monarchie, ve které byl dominantním aktérem politického jednání stále císař a král. Ačkoliv jeho oficiální definice neprotiřečily jeho skutečným pravomocím podle rakouské prosincové ústavy, byla jeho postava v textech očividně přexponována. Jednodušeji řečeno, císař byl nejen tím, kdo se hrál hlavní roli na poli politiky, ale cílem bylo uvěřit, že to byl právě on, kdo je hlavním zdrojem všech jejích proměn a změn. Učebnice tvrdily, že konstituce byla darem císaře a krále jeho národům a vynechaly všechny ostatní společenské a politické skupiny, které se na těchto změnách podílely. Zcela v tomto duchu byla interpretována revoluce roku 1848, kde bylo konstituční hnutí víceméně ignorováno a revoluce se spíše považovala za vzpuru proti řádu. Lze tedy říci, že se jednalo spíše o potlačování participačních aktivit v učebních textech, což vyvolávalo dojem, že politika je v rukou víceméně jednoho aktéra. Tato situace nebránila tomu, aby se v ústavní nauce hovořilo o delegátech lidu, o parlamentu a o císařově přísaze. Tyto informace ale neměly žádnou konkrétní tvář. V učebnicích dějepisu se o žádných politických stranách ani parlamentní práci nehovořilo, stejná byla situace v učebnicích zeměpisu a občanské nauky. Naopak se všude exponovala postava císaře a krále. Velice symptomatická je strategie některých učebnic dějepisu v líčení nedávné minulosti vnitřního vývoje Rakouska-Uherska. V podstatě se většinou jednalo o výčet úspěchů panování Františka Josefa I. v oblasti ekonomiky, kultury i vědy, což zase vyvolávalo dojem, jako by všechny zásluhy nakonec měly připadnout císaři. Alespoň v Předlitavsku tak platilo, že jaký je císař, taková je i celá společnost a říše.

Toto exponování císaře a krále bylo zřejmě výsledkem stále konzervativních postojů v pohledu na politický prostor. Přece jenom byly mnohé situace nové a příliš složité, takže je možné, že autoři nebo ministerští úředníci nechtěli dětem „plést hlavu“. Na druhé straně bylo zdůrazňování císaře také výsledkem potřeb státní ideologie, kde svornost národů byla přímo spojena s postavou císaře. Habsbursko-lotrinský monarcha představoval jediný, živý symbol jednoty celého státu resp. soustátí. Císař a král byl symbolem svornosti a jednoty, což byl jeden z implicitních i explicitních vzkazů učebních textů. Dokonce se dá tvrdit, že císař a král představoval určitou *politickou hodnotu*, která se pomocí politicko-socializačního procesu přenášela a reprodukovala. O tom svědčí i konkrétní obraz Františka Josefa I., který reflektoval základní morální i politické hodnoty celé rakousko-uherské společnosti a zároveň dokazoval poměrně silnou demokratizaci postavy panovníka. Monarcha získal řadu vlastností spojených s běžným každodenním životem. Mluvílo se o něm jako o pracovitém člověku, o

člověku plnicím svoje povinnosti, nebo o „ranami osudu“ postiženém otci a manželovi. Všechny tyto motivy dělaly z Františka Josefa I. plánovitě lidem přístupný symbol.

Společnost 19. století kladla zvláštní důraz na disciplínu, která se v konkrétním případě Rakouska projevila v motivu věrného plnění povinností. Učební texty v rámci politicko-socializačních snah viděly plnění povinností jako pozitivní hodnotu. Všichni rakouští občané měli svoje povinnosti znát a měli je plnit po vzoru císaře a krále Františka Josefa I., který byl v plnění povinností samozřejmě příkladný. V rámci politické sféry se jednalo primárně o povinnosti vůči státu, které byly definovány především poddanskými aktivitami jako je platba daní, služba v armádě nebo zasedání v porotách. Vedle toho se ale kladl zvláštní akcent na pojmy, jako je poslušnost nebo věrnost. Poslušnost se ale nevztahovala jenom k zákonům, ale byla často úzce spojena s císařem a s *jeho* administrativním státním aparátem. Plnit povinnosti, být poslušný a věrný se považovalo za klíčové občanské aktivity v rámci politické sféry, stejně jako v rámci celé společnosti.

V takovém kontextu učební texty definovaly občanství. Jeho praktickou náplní, nebo tím, co se skutečně vyžadovalo od jednotlivých občanů, byly právě výše zmíněné aktivity charakterizované jako poddanské či disciplinační. K nim se vázaly ještě emocionálně zabarvené hodnoty jako láska k císaři a dynastii a nebo, už méně často, láska k otčině nebo širší vlasti. Naopak občanská práva dostávala zase onen neurčitý charakter a objevovala se v rámci učebních textů jako výčet nebo dokonce seznam práv, jejichž vlastní náplň se zřejmě přenechávala studentově fantazii. Všechny tyto jevy vedly potom k poměrně jednoznačnému vidění *politická* jako prostoru jednání monarchy obdařeného kvalitami vedoucími k všeobecnému blahu všech národů monarchie. Kromě toho nebylo náhodné, že se v některých učebních textech neopomnělo připomenout, že status rakouského občana se dosahuje skrze existenci „rakouského poddanského svazku“. Vztah jedince ke státu byl tedy ještě stále definován skrze pojem poddanství implikující jevy jako podřízenost a pasivitu. Občané Předlitavska nebyli v některých momentech poddanými jen vůči císaři, ale i vůči celému státu. Na druhé straně v symbolické rovině existovala silná personifikace státu a monarchy, takže bylo poměrně složité tyto dva pojmy od sebe oddělit. Nakonec budu opakovat, že jednota monarchie spočívala na zvláštním vztahu císaře a rakouských národů. Rakouské národy, resp. *císařovy národy* se staly specifickou kolektivní identitou, založenou v zásadě na principu rovnosti a respektování národnostních rozdílů a kultur, která se snažila o jejich veškeré zahrnutí v jeden celek, sjednocený císařem a králem. V císařských manifestech, které sloužily jako veřejné médium přímé komunikace mezi panovníkem a národy, se používalo slovního spojení *Mým národům*, což svojí posesivností reflektovalo monarchické a

patriarchální pojetí tohoto vztahu. Je zřejmé, že i v učebnicích se za častějším pojmem *rakouských národů* implicitně objevoval i tento posesivní náboj. Stojí za připomínku, že slova rakouský a císařský byla v této době stále zaměnitelná.

Není pochyb o tom, že rakousko-uherský konstituční stát byl stále ještě v některých momentech vrchnostenským státem. Vždyť konec feudálnímu zřízení, ač se už jednalo o společenskou fosilii, udělala až revoluce v roce 1848 a i duch osvícenských reforem Marie Terezie a Josefa II. byl založen na silném, všudypřítomném a v podstatě stále patrimonialním státu, který postupně zasahoval do všech sfér života společnosti v říši. Myšlenka o osvíceném monarchovi, který se obětuje dobru a prosperitě svých národů se nadále reprodukovala i v konstitučním Rakousku-Uhersku. Úloha císařových národů byla přitom naprosto pasivní a podřízená. Rakouské národy byly *objektem* politického jednání a jen velmi zřídka jeho subjektem. Toto oficiální pojetí se samozřejmě v politickém životě dostávalo do stále ostřejšího rozporu s viděním politické sféry a politiky národních buržoazních reprezentací a později, na začátku 20. století, i s viděním politiky, jak ji sdílela početná dělnická třída. Nicméně rakouské učebnice dějepisu nebo občanské výchovy neznaly ani dělníky, ani střední třídy, ani politické strany a *de facto* ani ministry nebo parlamentní diskuse. To, co je v tomto oficiálním pojetí klíčové je skutečnost, že politická sféra nebyla definována jako sféra artikulování politických zájmů, nebo jako sféra občanské participace. V podstatě toto byl další základní postoj, který se učební texty snažily komunikovat a reprodukovat ve stěnách předlitavských škol.

V ruských učebnicích tvořilo obecný rámec politické sféry samoděržaví, které bylo explicitně i implicitně považováno za vládní formu vhodnou pro Rusko. Samoděržaví bylo stanoveno jako základní pilíř stále živé státní ideologie, definované hrabětem Uvarovem v roce 1832. Zcela podobná situace byla na samém počátku 20. století. Primárním cílem politicko-socializačního procesu bylo, aby jedinec akceptoval princip samoděržaví a z něho vyplývající neotřesitelné a absolutní autority cara-imperátora. Typická byla určitá rigidita učebních textů, které po roce 1905 jen málo reflektovaly politické změny v Rusku po únorové revoluci a Říjnovém manifestu. Stěžejní role samoděržaví se tak logicky promítla i do definování politického prostoru a rolí jedince v něm.

Podle analyzovaných učebnic byl ruský car-imperátor jediným, výlučným a absolutním aktérem politického jednání. Některé učebnice ruské verze občanské nauky a zeměpisu se dokonce snažily vyvolat dojem, že absolutní vůle ruského panovníka prostupuje všechny stupně státní administrativy, armády a flotily. Toto pojetí cara jako vice-Boha na zemi a první i poslední instance v rozhodovacím procese, bylo základním motivem vidění

cara jako politické autority. Víra v neotřesitelnost samoděržaví měla být reprodukována za pomoci dějepisných učebnic, které velice kriticky interpretovaly především stavovskou demokracii v Rusku nepřátelském Polsku a městskou formu demokracie v Novgorodě nebo Pskově. Takové formy vlády představovaly ve vztahu k samoděržaví neřád a chaos, tedy nežádané formy vlády. Naopak samoděržaví mělo být zárukou řádu, pořádku a velikosti Ruska. Pozitivní politickou hodnotou byla tedy implicitně silná carská moc. I v instrukcích pro učitele na farních školách jasně říkala, že jen v dobách, kdy byla carská moc silná, Rusku se vedlo dobře.

Avšak obraz ruského monarchy procházel během 19. století určitými změnami. Učební texty dějepisu pracovaly s popularizačními strategiemi a snažily se dávat samoděržaví tvář zemřelých ruských carů. Popularizace vládnoucího cara ale velice pokulhávala. Samoděržaví i car tedy dostávaly tváře zemřelých ruských monarchů, zatímco vládnoucí monarcha byl pouze vyzdvižen na piedestal svojí neohraničené, polobožské a absolutní moci a přenášely se na něj přednosti a schopnosti některých jeho předků. Poměrně výraznou se stala nacionalizace cara a jeho dynastie po roce 1880, spojená s nástupem ruského nacionalismu do oficiálního politického diskurzu. Tehdy se car stal zosobněním ruských hodnot, „skutečně ruským carem“, čímž ale ztrácel na svojí imperiální univerzálnosti a stával se víceméně exponentem ostře rusifikačních snah. Taková rétorika v praxi jenom prohlubovala krizi samoděržaví, počínající už po polovině 19. století. Ve srovnání s Rakousko-Uherskem, ve kterém vládnul po celé studované období jeden panovník, byla situace v Rusku méně stabilní. Vystřídali se zde po roce 1875 celkem tři carové.

Soudě podle učebních textů měl stát na svoje poddané v Rusku poměrně velice skromné požadavky. Hlavní a vysoce exponovanou povinností se stala vojenská služba definovaná jako „obrana Trůnu a vlasti“. Nebude přehnané tvrdit, že se ve většině případů jednalo vlastně o jediný přímý kontakt státní moci a ruského poddaného. Ruské politické elity si zřejmě integrační a disciplinační roli vojenské služby uvědomovaly velice dobře a nevynechaly příležitosti, jak vojenskou službu jako „občanskou“ povinnost propagovat ve školách. Vojenská služba tak měla být nejenom splněním povinnosti jednotlivce, ale i vyjádřením jeho ztotožnění se s ruskou říší, resp. s carem-imperátorem, jež byl stále soukromým vlastníkem ruské armády. Nemusím připomínat, že vojenské záležitosti (a tedy i funkční odvody založené na osvětě) měly v kontextu výše zmíněného *diskurzu expanze* velký význam. Vedle vojenské povinnosti se kladl důraz na další poddanské aktivity – placení daní a na poslušnost zákonů. Uvědomělý ruský poddaný identifikující se s carem a s říší byl v tomto případě ideálním výsledkem politicko-socializačního procesu. V ruském případě se

ale nelze setkat se sofistickým diskurzem plnění povinností, který zřejmě neodpovídal charakteru a étosu ruské společnosti. Sociální kontrola a morální i politické hodnoty byly ještě na konci 19. století silně svázány s pravoslavnou církví, podílející se na posilování a reprodukci obrazu samoděržaví, takže imperiální stát se v tomto ohledu spoléhal na autoritu církve.

Hledat v ruském kontextu nějakou kolektivní identitu, podobnou *rakouským národům*, není možné, ačkoliv učebnicové texty uznávaly existenci rozdílných národů a národností v ruské říši. Jejich existence ve školních textech byla, nebo se alespoň snažila být, vysoce apolitická a patřila spíše do sféry kultury, folklóru a mravů. Lépe řečeno, jediným politickým národem byli Velkorusové, kteří byli považováni za vládnoucí národ carského Ruska, a kteří byli nositeli ruské (politické) kultury a civilizace. Rusifikace jsou v rámci této práce viděny jako forma transmise ruských politických hodnot, norem a postojů mezi neruským obyvatelstvem s ohledem na ambivalentní rusifikační strategie: evropské národy Ruska měly přijímat politickou kulturu pomocí vzdělávacího procesu sofistickovanějšími metodami, jako bylo osvojení ruského jazyka, získání znalostí o ruské kultuře a dějinách a jejím následném akceptováním a asimilováním, zatímco *inorodci* z neevropských částí Ruska měly apriorně přijmout pravoslavnou víru a jazyk, které měly sloužit k jejich základní integraci a sociální kontrole. Etnická hierarchie byla v Ruské říši významným nástrojem nadvlády a zároveň instrumentem v politicko-socializačním procesu. V tomto případě si tato hierarchie jasně protirečí s rakouským konceptem „císařových národů“ a s *c.k. multikulturalismem* předlitavských učebnic. V obou případech byla chtěným výsledkem loajalita, která byla v Rusku spíše spojena s Velkorusy, než s jakýmkoliv jiným národem, zatímco v Rakousku-Uhersku měla koexistovat s identitou národní.

Definování vlastního politického prostoru jednání pro jedince bylo v ruském kontextu velice omezeno. Hlavním důraz se kladl výrazně na poddanské aktivity, spojené s výše zmíněnými povinnostmi vůči státu (vojenská služba, platba daní). I přesto se v učebnicích občanské nauky vydaných po roce 1905, musely objevovat texty týkající se občanských práv. Jednalo se ale o poměrně stručné články, které opět metodou výčtu vyjmenovávaly všechna práva *obyvatelstva* podle Říjnové manifestu. Na druhé straně je nutné konstatovat, že postavení práv a povinností v těchto učebnicích bylo téměř vyrovnané. Oblast občanských práv byla založena na carské vůli – podobně jako v Rakousku-Uhersku, kde císař a král daroval svým národům konstituci, i car se v Říjnovém manifestu ze své „neochvějné vůle“ rozhodl darovat *obyvatelstvu* konstituci. Takové pojetí odráželo vztah politické moci k obyvatelstvu, který viděl obyvatele opět nebo stále jako objekty politického jednání. To

znamenal, že *obyvatelstvo* nemělo mít žádnou aktivní roli v artikulaci politických názorů a zájmů, natož v jejich praktickém politickém prosazování. Použití slova *obyvatelstvo* ukazuje na hledání neutrálního označení, které by na jedné straně nehovořilo o poddaných, ale také nepoužívalo slova občané. Je očividné, že se autoři učebnic občanské nauky dostávaly do konfliktu s novou realitou a starými očekáváními, jelikož ani po roce 1905 se nejevilo jako možné podkopávat autoritu samoděržaví. Výsledkem bylo, že ruské učební texty předkládaly studentům smíšený obraz poddaného obyvatelstva s občanskými právy. Jeden z učebních textů hovořil o tom, že obyvatelstvo Ruska se rozděluje na přirozené poddané, *inorodce* a cizince, takže se zdá, že apriorním vztahem obyvatel k Rusku bylo stále poddanství. Toto poddanství se ale nevztahovalo k carovi, ale k Rusku. Není přehnané tvrdit, že fakt, že ruské obyvatelstvo dostalo od cara Mikuláše II. občanské svobody neznamenal, že by ho politická moc přestala vidět jako poddaného. Přitom slovo poddaný, odhlédneme-li od jeho právního definování, symbolizovalo apriorně podřízenost (být poddán) něčemu (či někomu) a tedy absenci vlastní (politické) vůle a rozhodování. Jen těžko viděla ruská politická moc za pojmem poddaný formální vztah občana země s monarchistickým zřízením, jak je tomu ještě v současnosti v některých evropských státech. V ruských učebnicích se o občanech mluvilo jenom výjimečně.

Takový postoj politické moci směřoval také k chápání lidu jako objektu politického jednání samoděržavného cara a jeho rádců. V učebnicových definicích lidu je možné sledovat reflexi rusifikačních snah centra, jelikož pod tímto pojmem se učebnice snažily vidět „organickou jednotu osob obývajících stát“. Nešlo tedy o občany a nešlo o lid jako politickou entitu, nýbrž se jednalo o osoby, což byl pojem vysoce neutrální. Pod slovním spojením organická jednota si lze poměrně snadno představit splynutí resp. integrování nebo asimilaci. Zdá se tedy, že chtěným výsledkem bylo přijetí této pasivní role a zároveň dosažení takové „organické jednoty“.

V obou případech je možné sledovat snahu definovat roli jednotlivce v rámci poddanské participace v politické sféře. Politika je oblastí jednání císaře nebo cara, jeho ministrů a popřípadě vojáků, ale již nikoliv národa, politických stran nebo dalších zájmových skupin. Zdůrazňovaly se primárně občanské povinnosti jako hlavní náplň činnosti každého jednotlivce (nebo občana). Samotné občanství bylo definováno v rakouském případě s akcentem na disciplinační aktivity, poslušnost a loajalitu vůči císaři a tedy *eo ipso* i vůči celému státu. V ruském případě má občanství velice nejasné obrysy definované v podstatě Říjnovým manifestem, ale stále postrádá přesné vymezení. Občanská práva jsou vymezena většinou výčtem, resp. seznamem, což jen dokresluje obecný důraz na pasivní občanství.

Zatímco v ruském případě se stále reprodukuje princip samoděržaví, jako ruské politické hodnoty a pro Rusko nejvhodnější a přirozené formy vlády, v Rakousku se konstituční zřízení mísilo s některými reminiscencemi absolutismu. V předlitavském kontextu je ale občanský princip mnohem přirozenější součástí učebních textů, než v ruském případě. Kolektivní identita rakouských národů neměla v Rusku podobnou alternativu. Pojem lid nebo národ se v ruském kontextu spojoval buď s asimilačními tendencemi a etnickou hierarchií nebo s tradičním polo-sakrálním vztahem mezi carem a jeho lidem. Mnohem častější bylo v ruském případě použití neutrálního slova obyvatelstvo nebo obyvatel, než občan. Typické také bylo, že v obou případech se příslušnost ke státu definovala skrze poddanství, resp. skrze poddanský svazek, který v sobě jasně obsahoval vzkaz podřízenosti. Kontext použití slova poddaný byl k tomu odlišný než je dnes. Obecně je možné konstatovat, že jednou z centrálních politicko-socializačních strategií bylo formování mantinelů, ve kterých bylo třeba jednotlivce udržet. Jeho vztah k politické sféře měl být loajální, v podstatě pasivní, akceptující vůdčí roli monarchů a jim podřízených a sloužících politických profesionálů.

17.6. Problematika školního kontextu

V úvodu této práce jsem upozornila na významnou a ignorovanou roli kontextu použití učebních textů. „Mimoosnovní“ texty a fenomén skrytých osnov je pro analýzu politické socializace významný, avšak vyžaduje volbu jiného historického pramene, než jsou učebnice a čítanky. Vzhledem k tomu, že jsem se rozhodla zaměřit se primárně na textovou analýzu učebnic a čítanek s ohledem na některé vybrané učební osnovy a metodní knihy, nepoužila jsem již prameny rekonstruující situaci ve třídě jako jsou deníky nebo jiné osobní záznamy učitelů, vzpomínky a deníky žáků a studentů, zprávy školních inspektorů nebo ministerských úředníků. Takový okruh pramenů by nepředstavitelně rozšířil pramennou základnu této studie, stejně jako soubor otázek na které se snažila odpovědět. To je důvod, proč kontext nakonec reflektuji jen velice povrchně.

Předlitavská a ruská škola 19. století a začátku 20. století byla výrazně disciplinační institucí. Její vnitřní disciplína byla podtržena výrazným byrokratickým charakterem školy, uniformitou jejího vybavení a budovy nebo rozčleněním jejích tříd. Školní budova, postavená za vlády Františka Josefa I., dodnes vyznačuje *státní erár*, který je možné pozorovat na budovách vojenských kasáren nebo železničních stanicích ve všech nástupnických státech habsburské monarchie.⁵ V ruském případě je možné se setkat s podobnou architektonickou

---

⁵ O tomto státním eráru se zmiňuje ve svých vzpomínkách Stefan Zweig: STEFAN ZWEIG, *Svět včerejška*, Praha 1994, s. 35.

uniformitou, která umožňuje budovu bývalé carské školy jednoduše rozpoznat. Tato architektonické uniformita byla odrazem snah o uniformitu vnitřní dosaženou vzdělávacím procesem. Vzdělávací proces se přitom zakládal na selekci znalostí a z ní vycházející reprodukci hodnot, norem, vzorců chování a postojů, sloužících primárně mocenským cílům držitelů moci. Škola se stala nástrojem standardizace, která se dotýkala sféry vědění, jazyka i těla, která byla výrazným prostředkem budování moderních národních států i národů.⁶ Učební texty v tomto případě reflektují tyto snahy, jelikož se jednalo o oficiálně povolené a státem kontrolované texty, které procházely relativně složitým kontrolním mechanismem. Z tohoto hlediska jsou tedy učební texty součástí státní standardizace vědění a nástroji výše zmíněných snah o uniformitu. Dalším významným jevem je otázka, do jaké míry školní atmosféra (řád, mocenské vztahy, míra autoritativnosti vyučování atp.) odráží vlastní společnost a její politický režim. Domnívám se, že v podstatě je možné dojít k závěru, že nejen že je plně reflektuje, ale je možné tvrdit, že školu jako určité sociální prostředí můžeme studovat i jako součást politické kultury.

17.7. Závěrečná úvaha: postimperální dědictví a politická kultura dnes

V obou studovaných případech je možné konstatovat, že dominantní politicko-socializační strategií bylo formování nebo konstituování postojů, které by odpovídaly zájmům státní moci v Rakousko-Uhersku a Rusku. Z pozice státní moci nebyly hodnoty, jako demokracie, participace nebo artikulace zájmů, vítanými jevy a naopak narušovaly a podkopávaly jejich vidění politiky. Nemyslím, že je přehnané tvrdit, že pro imperiální moc by byl nejvhodnějším politicko-socializačním produktem jednoduše *poddaný*. Pod tímto pojem je nutné vidět jedince, který by plně akceptoval svou podřízenou roli vůči politické moci a jejím reprezentantům, plně se integroval a bez ptaní plnil všechny její požadavky. Obě země měly poměrně silnou tradici osvícensko-absolutistického diskurzu, založeného na sebereprezentaci absolutní moci panovníka (a státu) jako v zásadě dobré a vedoucí ke štěstí a blahobytu všech poddaných. Víra v takový diskurz znamenala v podstatě, že poddaní se měli spokojit se svou rolí, vykonávat povinnosti podle svého stavu a být loajální vůči symbolu moci státu, kterým byl panovník. Nicméně skutečností bylo, že politicko-sociální změny v 19. století tento diskurz silně podkopaly.

Ani Rakousko-Uhersko ani Rusko neprošly v 19. století převratnou politickou změnou. Rakouská revoluce roku 1848 měla sice převratné požadavky a mobilizovala početné

---

⁶ Více: ARNOŠT GELLNER, *Národy a nacionalismus*, Praha 1993, s. 46-49.

sociální skupiny v monarchie, ale ve svém výsledku neuspěla. Zavedení konstituční monarchie bylo v Rakousku založeno na kompromisu mezi starými imperiálními elitami a jejich vizemi státu a rakouskou buržoazii, která se v podstatě vzdala radikálních požadavků na reformu politického systému Rakouska-Uherska. V Rusku 19. století se snad dá hovořit o jedné převratné změně, a tím bylo zrušení nevolnictví, i když se reálná funkce nevolnictví pro Rusko 19. století někdy přehání. Reformy Alexandra II., ačkoliv měly zlomový charakter a pozdější významné dopady, měly v podstatě výrazně josefínský charakter: *Vše pro lid, nic skrze lid*. Součástí celého problému tak byla i určitá dialektická role obou států: ať oba imperiální státy a jejich elity chtěly nebo nechtěly, podílely se na vlastní politicko-sociální změně vedoucí k redefinici jejich podstaty, stejně jako k redefinování vidění politické sféry a role jedince, zájmových a politických skupin a národa uvnitř této sféry. Součástí tohoto procesu byla také integrace jedince do politické sféry.

Dalším významným kontextem, který je si nutné uvědomit v rámci studovaných politicko-socializačních procesů, je historická zkušenost v obou imperiích. V obou případech existovala odlišná, ale silná tradice represivního nebo alespoň silně autoritativního státu zakotvená původně v absolutismu. Stejně tak sociálně-ekonomická instituce nevolnictví byla v habsburské monarchii i v Rusku dlouhou dobu součástí celé architektury absolutistického státu. Především tyto dvě determinanty představovaly významné dědictví, které ovlivňovalo ještě dlouho politickou mentalitu v obou říších a promítalo se i do politicko-socializačních strategií učebních textů. Říšské politické autority se jen těžko vymaňovaly z těchto mentálních dědictví a obecně se špatně přizpůsobovaly novým nebo nově vznikajícím jevům a kontextům.

Přestože se tato práce věnovala především rekonstrukci oficiálních politicko-socializačních strategií a vybrala si oblast školství jako jedno z výrazných činitelů tohoto procesu, neznamená to, že by si nebyla vědoma odlišných, konkurenčních nebo zcela protikladných politicko-socializačních snah, které současně existovaly v rodině, v zájmových skupinách nebo národních společnostech. Úskalím studia politické socializace chápané jako přenos hodnot, norem a postojů je, že nikdy není možné změřit nebo exaktněji zjistit její dopady. To znamená, že ve své analýze se ani nepokouším odpovědět na otázku úspěšnosti nebo neúspěšnosti těchto oficiálních snah. Rozpad obou mnohonárodních říší samozřejmě svádí k tvrzení, že byl politicko-socializační proces neúspěšný, ale domnívám se, že takové tvrzení by bylo příliš zkreslující a přímočaré. Stejně tak zkreslující by bylo vidět v obou imperiálních státech jenom rigidní a změn neschopné giganty, které se jednoduše rozpadnout musely. Obě sondy do učebních textů ukazují na to, že škola a vzdělávací proces byly

zapojeny do snah o politickou socializaci, a že tento proces byl částečnou odezvou na modernizační proměny, kterými jejich společnosti pomalu procházely. Bezpochyby se ale klíčovým problémem stala jejich schopnost přizpůsobit se některým fenoménům.

Oba imperiální státy pochopily nutnost kontroly svého obyvatelstva prostředky, které byly jiné, než jen represivní, a začaly jim přizpůsobovat techniky sociální kontroly a politické integrace. Tyto proměny ale byly pozvolné, skromné a zapojovaly se s očividnými obavami. Problém definování *nových identit* založených na odlišných symbolech a jevech, než byl jenom Bůh nebo monarcha, se ukázal jako nesnadno rozlousknutý oříšek. Oficiální státní ideologie jen těžko redefinovala habsburskou monarchii nebo romanovskou říši v politické vlasti pro milióny svých tak různorodých obyvatel. I ve snahách o její definování se potom stále objevovaly příliš archaické symboly jako byl císař a car, katolicismus a pravoslaví, zašlý lesk zápasů s tureckým nepřítelem atp. Ačkoliv habsburský případ dvou vlastí a dvou identit byl v mnohém sofistikovanější, byl předem odsouzen k neúspěchu. Naopak ruský příklad byl ve své podstatě velice jednoduchý, ale zahrnoval rysy, které mohly být za určitých podmínek úspěšné. Výhodou i nevýhodou ruské situace byl ruský nacionalismus. Pokud by se carské moci podařilo udržet ho v mantinelech, znamenal by snad určitý základ pro transformaci ruského mnohonárodnostního imperia v moderní národní stát. Procesy jako asimilace, násilná integrace, likvidace lokálních dějin a kultur, jazyková diskriminace byly nakonec procesy, které doprovázely vznik tzv. národních států ve Francii, Německu nebo Španělsku. Kamenem úrazu se ale stala otázka participace. Je velice těžké naleznout přesné příčiny toho, proč byla otázka participace v očích imperiálních mocenských struktur viděna tak negativně. Jednou z mnoha bylo zřejmě asociování participace s revolucí, která budila oprávněné obavy. Za další příčinu je možné považovat již zmíněnou politickou mentalitu panující uvnitř imperiálních elit a vyrůstající z tradic absolutismu a nevolnictví. Zatímco v jiných evropských státech se stala participace novým nástrojem kontroly a velmi rychle se podařilo naleznout mechanismy její regulace, v obou říších byl vztah k participaci negativní. Tento fakt se jasně projevil ve vlastních učebních textech, které explicitně i implicitně politickou participaci potlačovaly nebo ji definovaly jen jako oblast poddanských aktivit respektive povinností vůči státu. *Nové identity* jako byla identita národní ale byly založeny právě na podmínce určité politické participace, která se stala základem pro skupinovou integritu. V této oblasti obě říše selhávaly.

Díky prohlubující se propasti mezi imperiálním státem a národními společnostmi došlo k určitému rozdvojenému vidění politické sféry. Na jedné straně tu byla oblast politiky vykonávané politickými elitami spojenými s říší, na druhé potom „národní“ nebo neimperální

vidění *politična*, které se vztahovalo k jiným institucím a symbolům než byl stát, armáda nebo panovník, a které v neposlední řadě vidělo stát jako více méně represivní instituci. Následnické země Rakousko-Uherska, ale i Ruska, mají toto dědictví ve své politické kultuře zakotveno dodnes, a to i přesto, že se jedná o moderní, národní státy. Stát jako instituce není ještě stále totožný s pojmem vlast.

Dalším viditelným pozůstatkem imperiálního spolupodílení se na definování postojů k politické sféře je neparticipační občanství a některé pasivní vzorce v oblasti politické podpory.⁷ Ve vztahu ke státu nebo k jeho orgánům je v *postimperiálním* prostoru střední a východní Evropy stále přítomný určitý trend vedoucí k neaktivitě nebo dokonce pasivitě občana v politické sféře. V určitých momentech se zdá, jakoby se znovuoživoval císařův/carův poddaný, za kterého rozhoduje vrchnost v podobě politiků a byrokratů. Zdá se, že politická sféra je stále chápána jako něco co je v podstatě oblastí jednání jen pro „vyvolené“ resp. „zvolené“, nikoliv už ale jako sféra vlastní participace nebo artikulace vlastních zájmů a požadavků. Samozřejmě, že tyto jevy se v současnosti objevují i v tzv. západních demokraciích, a tedy v odlišném historickém kontextu, takže není možné hovořit o *postimperiálním* dědictví jako o hlavní příčině těchto jevů.

Monarchický princip jako součást politické kultury se v některých situacích objevuje v některých zemích střední Evropy dodnes. Obecné apriorní představy o středoevropských prezidentech jsou částečnou reflexí „císaře pána“.⁸ Ideální prezident republiky má mít morální kvality a autoritu, má být výlučně nadstranický a reprezentovat politické hodnoty země, bez ohledu na stranický systém.⁹ Tento obraz se potom velice často objevuje v jejich mediální sebereprezentaci zdůrazňující, že se jedná o prezidenta všech občanů země. Konečně prezidentova tvář na známkách, nebo jeho obraz ve školních třídách českých, slovenských,

---

⁷ Pojem politické podpory je oblastí zájmu politologie. Například studie Mariana Toscala se snažila o vytvoření modelu fungování politické podpory v tzv. nových demokraciích. Toscal je mezi jiným přesvědčen, že politická podpora je založena na celé řadě jevů – například na percepci politických autorit, politického režimu nebo na kritickém postoji k vlastní performaci politiky politickými třídami. Více: MARIANO TOSCAL, *A Four Factor Model of Political Support*, <http://www.upf.edu/pdi/dcpis/mariano.torcal/valores/pdf/4fmps.pdf> (25.2.2007).

⁸ V české historiografii zůstala například téměř zcela nereflexovaná otázka do jaké míry se první prezident T. G. Masaryk stylizoval (vědomě či nevědomě) do starého mocnáře. Důvodem je zřejmě skutečnost, že tuto diskusi zahájili němečtí historici (F. Prinz a F. Seibt) v souvislosti s jejich kontroverzním viděním 1. republiky. Více: ANTONÍN KLIMEK, *Boj o Hrad. Hrad a Pětka 1918-1926. Vnitropolitický vývoj Československa 1918-1926 na půdorysu zápasu o prezidentské nástupnictví*, díl 1, Praha 1996, s. 84-85 a nebo KARL BOSL (Hgs.), *Die „Burg“. Einflussreiche Politische Kräfte um Masaryk und Beneš*, München-Wien 1973.

⁹ I ve středoevropském kontextu je právní situace prezidenta České republiky zcela výjimečná. Podle čl. 54, odstavce 3 Ústavy České republiky: „Prezident republiky není z výkonu své funkce odpovědný.“ Srovnej: <http://www.psp.cz/docs/laws/constitution.html> (20.2.2007). Tato situace se ale netýká ani prezidenta Slovenska, a Rakouska. <http://www-8.vlada.gov.sk/index.php?ID=1019> <http://www.verfassungen.de/at/verfassungheute.htm> (zvláště článek 68 stanovuje, že prezident je z vykonávání svojí funkce odpovědný). V případě Maďarska je prezident podle článku 31/1 nedotknutelný. Srovnej: <http://net.jogtar.hu/jr/gen/getdoc.cgi?docid=94900020.tv&dbnum=62> (20.2. 2007).

rakouských a maďarských škol jsou pozůstatkem monarchismu c. a k. imperiálního státu. Demokratický potenciál těchto společností má tendenci být narušen sklony k autoritářství resp. k víře v autority jako záruce prosperity a pozitivní perspektivy celé společnosti bez vlastní politické participace.¹⁰ Příčiny tohoto jevu jsou samozřejmě různé a netvrdím, že jsou jen důsledkem politické socializace ve vzdělávacím systému Předlitavska. Tento problém je zajisté velice komplexní a zasloužil by si další analýzu.

V některých následnických státech Ruské říše jsou rysy moderní politické kultury zakotvené v imperiálních definicích rovněž patrné. V samotném Rusku je silná prezidentská moc obecně očekávaným jevem. Prezident Ruska je dominantně viděn jako autorita s výrazně rozhodovacími pravomocemi a jako symbol a záruka jednoty Ruska.¹¹ Přitom tendence k autoritářství, akcent na silný stát a slabého občana je v tomto případě velice patrný. Tato skutečnost přitom ale existuje v kontextu společenské nechuti a nedůvěry k politice a k politikům, při výrazném trendu vedoucím k uzavření se do soukromé sféry. Ani nástupnické státy Ruské říše v její evropské části nezůstaly mimo toto dědictví politické kultury. Tendence k autoritářství, silnému státu, politickým vůdcům a k neaktivnímu občanství se v různých situacích a variantách objevovala nebo objevuje v zemích jako je Polsko, Litva, Lotyšsko, Estonsko nebo nakonec částečně i Finsko.¹² Je nutné zdůraznit, že tyto rysy dominantně neurčují moderní politickou kulturu v těchto zemích, jelikož ta se výrazně formovala hlavně v letech 1918-1938 a později. Nicméně tato závěrečná úvaha chtěla především poukázat na určité vztahy nebo momenty či determinanty, které mohly a mohou mít vliv na některé prvky moderní politické kultury ve střední a východní Evropě. Tento problém by v budoucnosti zasloužil hlubší výzkum v širší komparativní perspektivě.

---

¹⁰ Starší ale zajímavá studie R. Johna Ratha o dějepisných učebnicích a občanství v Rakousku mezi léty 1918-1945 například ukázala, že s nástupem autoritářského fašismu v roce 1933 došlo k návratu k identické naraci rakouských dějin jako před rokem 1918. Viz: R. JOHN RATH, History and Citizenship Training: An Austrian Example, in *Journal of Modern History*, Vol. 21, N. 3, Sep. 1949, s. 227-238, konkrétně s. 231-232.

¹¹ Například současná Ústava Ruské federace z roku 1993 definuje prezidenta jako „garanta Konstituce RF, práv a svobod člověka a občana“, který má „přijímat řešení k ochraně suverenity RF, její nezávislosti a státní celistvosti“ (odst. 80) a zároveň garantuje jeho nedotknutelnost (odst. 91). Více: <http://www.gov.ru/main/konst/konst14.html> (20.2.2007).

¹² Jako jeden z příkladů by mohlo být uvedena tendence k tomu, aby v čele státu stála dlouhodobě jedna silná osobnost. V Estonsku to byl mezi léty 1918-1940 Konstantin Päts, v Litvě s přestávkou Antanas Smetona (1919-1920, 1926-1940) ve Finsku Urho Kekkonen (1956-1982). V případě Lotyšska došlo v roce 1934 k puči, kterým se do čela státu dostala jiná silná osobnost Karlis Ulmanis, jež od roku 1936 protiústavně držel posty premiéra a prezidenta současně.

18. Prameny a literatura:

18.1. Prameny:

18.1.1. Nepublikované prameny:

Finský národní archiv, Kancelář generálního gubernátora, KKK (kenraalikuvernöörinkanslia), Hd 46 (*Komisija po peresmotru prinjašich učebnych zavěděnjach učebnikov istorii i geografii a takže knig dlja čtenija*)

18.1.2. Publikované prameny:

18.1.2.1. Použité prameny (osnovy, zákony a učebnice): příklad Předlitavska¹

A. Osnovy, zákony a metodní knihy:

Lehrplan und Instructionen für den Unterricht an den Gymnasien in Österreich, Wien 1900
Nejdůležitější zákony o školství obecném spolu s učebními osnovami pro Království České, Praha 1896

Osnovy učebné pro školy obecné s českým jazykem vyučovacím v království Českém, Praha 1915

Učebná osnova obecných škol osmitřídních s českým vyučovacím jazykem v království Českém, Praha 1885

SCHWALM, K., *Methodisches Handbuch für den Geschichtsunterricht an Bürgerschulen und verwandten Anstalten. In 3 Teilen, Teil 1*, Wien 1910

B. Učebnice: Dějepis a čítanky:

M. BLAŽEK, *Čítanka pro české školy měšťanské dívčí*, díl I., Praha b. r

Antonín GINDELY, *Učebnice dějepisu pro školy měšťanské. Díl třetí. Vypravování z dějin středního a nového věku se zřetelem k vývoji ústavy rakousko-uherské*, Praha 1891*

Antonín GINDELY, *Dějepis pro školy obecné a měšťanské. Obrazy a příběhy z dějin všeobecných pro šestou třídu rakouských škol obecných a měšťanských*, díl I, Praha 1881*

---

¹ * označuje učebnice povolené (aprobované) komisí MKV ve Vídni.

Emanuel HANNAK, *Lehrbuch der österreichischen Geschichte, der Verfassung und Staatseinrichtungen der österreichisch-ungarischen Monarchie für Lehrer- und Lehrerinnen-Bildungsanstalten*, Wien 1885

Václav KRÍŽEK, *Stručný dějepis říše Rakousko-Uherské ku potřebě žáků vyšších tříd na škol středních*, Praha 1875

Jan LEPARŤ, *Dějiny vzniku a vývoje říše rakousko-uherské věnované mládeži škol obecných a měšťanských*, Praha 1890

Franz MOHAUPT, *Lernbüchlein für Geschichte. Für die österreichische Bürgerschulen und die damit verbunden einjährigen Lehrkursen*, Reichenberg 1910

František Josef KUČERA, *Děje- a Zeměpis Moravy*, Brno 1862

Václav PETRŮ – Jan DRBOHLAV, *Čítanka pro školy měšťanské. S obrazem Jeho Veličenstva Císaře Pána*, díl III, Praha 1904

Karl SCHWALM- E. HOFMANN, *Erzählungen und Bilder aus der Geschichte für österreichische Bürgerschulen*, Theil 1, Wien 1910*

František SOBEK, *Děje císařství Rakousko-Uherského pro střední školy*, Praha 1892

František ŠEMBERA, *Učebná kniha dějepisu všeobecného pro nižší třídy škol středních. Věk nový*, díl III., Praha 1901*

Josef ŠŤASTNÝ – Jan LEPARŤ – Josef SOKOL, *Čítanka pro školy obecné. Vydání ve třech dílech. S obrazem císaře Pána*, díl III, Praha 1902*

Josef ŠŤASTNÝ – Jan LEPARŤ – Josef SOKOL, *Čítanka pro školy obecné. Vydání v pěti dílech*, III. díl, Praha 1879*

Josef ŠŤASTNÝ – Jan LEPARŤ – Josef SOKOL, *Čítanka pro školy obecné. Vydání osmidílné*, díl VI., Praha 1893*

František ŠUJAN, F., *Učebnice dějepisu pro měšťanské školy*, díl III, Praha 1899*

G. ULLRICH – W. ERNST – F. BRANSKY, *Lesebuch für österreichische allgemeine Volksschulen. Ausgabe in acht Teilen*, V. Teil, Prag 1906*

Wáclav Wladiwoj TOMEK, *Děje mocnárství Rakouského. Ku potřebě na gymnasiích a školách reálných*, Praha 1881

Theodor TUPETZ, *Bilder aus der Geschichte für die Mädchenbürgerschulen*, Theil I., II. III, Prag – Wien 1908*

Theodor TUPETZ, *Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie. Verfassung und Staatseinrichtungen derselben für den dritten Jahrgang der k.k. Lehrer und Lehrerinnenbildungsanstalten*, Wien 1906*

C. Učebnice: zeměpis a občanská výchova:

Jan LEPAŘ, *Popis mocnářství Rakousko-Uherského ku potřebě středních škol*, Praha 1875

R. MAREK – F. M. MAYER – K. EPERJESY, *Vaterlandskunde. Für die oberste Klassen der österreichischen Mittelschulen*, Wien 1913*

Franz Martin MAYER, *Geographie der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (Vaterlandskunde) für die vierte Classe der Mittelschulen*, Wien-Prag 1896*

Stanislav NIKOLAU, *Rakousko-Uhersko pro nejvyšší třídy středních škol (Zeměpis a občanská nauka)*, Praha 1913*

Antonín TILLE – František BRDLÍK, *Učebnice zeměpisu. Zeměpis mocnářství rakousko-uherského pro 4. třídu středních škol*, Praha 1906*

Antonín TILLE – Jindřich METELKA, *Statistika mocnářství Rakousko-uherského pro vyšší třídy středních škol*, Praha 1907*

18.2.2. Použité prameny osnovy, zákony a učebnice: příklad evropského Ruska²:

A. Osnovy a zákony:

V. JELIČEV, *Programmy i pravila gorodskij učilišč*, S. Petěrburg – Oděsa – Moskva 1912 (В. Еличев, Программы и правила городских училищ, С. Петербург – Одеса – Москва 1912)

K. RUSANOV, *Programmy i pravila mužskich gymnazij i progymnazij s objasnitelnymi zapiskami MNP*, Moskva 1904, (К. Русанов, Программы и правила мужских гимназий и прогимназий МНП, Москва 1904)

Polnoe sobranije zakonov Rossijskoj imperii / 1874, S. Petěrburg 1876, (Польное собрание законов Российской империи / 1874, С. Петербург 1876)

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii, XIX/1899, S. Petěrburg 1902, (Польное собрание законов Российской империи, XIX/1899, С. Петербург 1902)

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii, XXVI/1906, S. Petěrburg 1909, (Польное собрание законов Российской империи, XXVI/1906, С. Петербург 1909)

Pravila i programmy dlja cerkevno-prochodskich škol i škol gramoty, S. Petěrburg 1894 (Правила и программы для церковно-проходских школ и школ грамоты, С. Петербург 1894)

ŽMNP, CXXIII, avgust/1864

---

² * označuje učebnice povolené MNO nebo dalšími státními institucemi (komisemi školních okruhů nebo pravoslavnou církví či censurou).

В. Učebnice dějepisu:

V. ANANIN, *Učebnik rusckoj istorii dlja vysšich načalnych učilišč i trgovych škol*, Moskva 1914 (В. Ананин, Учебник русской истории для высших начальных училищ и торговых школ, Москва 1914) *

A. F. GARTVIG – N. T. KRJUKOV, *Učebnik rusckoj istorii dlja vyššich načalnych učilišč i trgovych škol*, Moskva 1914, (А.Ф. Гартиг – Н. Т. Крюков, Учебник истории для высших начальных училищ и торговых школ, Москва 1914)

Dmitrij ILOVAJSKIJ, *Kratkie očerki rusckoj istorii. Kurs staršago vozrasta*, Moskva 1879, (Д. Иловайский, Краткие очерки русской истории. Курс старшего возраста, Москва 1879)

Dmitrij ILOVAJSKIJ, *Sokrašennoe rukovodstvo k rusckoj istorii dlja mladšego vozrasta*, Moskva 1862, (Д. Иловайский, Сокращенное руководство к русской истории для младшего возраста, Москва 1862)

K. A. IVANOV, *Učebnik rusckoj istorii. Sistematičeskij kurs dlja staršich klassov srednych učebnych zaveděnij*, S. Petěrsburg 1911, (К. А. Иванов, Учебник русской истории. Систематический курс для старших классов средних учебных заведений, С. Петербург 1911)

Konstantin JELPATĚVSKIJ, *Učebnik rusckoj istorii s priloženiem rodoslovij i chronologičeskoj tablici i ukazatělja ličnych iměn*, S. Petěrburg 1901, (К. Елпатъевский, Учебник русской истории с приложением родословной и хронологической таблиц и указателя личных имен, С. Петербург 1901)*

Konstantin JELPATĚVSKIJ, *Razkazy i stichotvorenija iz rusckoj istorii. Istoričeskaja chrestomatija dlja mladšich klassov učebnych zaveděnij*, S. Petěrburg 1902, (К. Елпатъевский, Разказы и стихотворения из русской истории. Историческая хрестоматия для младших классов учебных заведений, С. Петербург 1902)

I. KATAJEV, *Učebnik rusckoj istorii dlja srednych učebnych zaveděnij*, díl 1, Moskva 1907, (И. Катаев, Учебник русской истории для средних учебных заведений, том 1, Москва 1907)

Obozrenie rusckoj istorii. Ot načala Rusi do našich vreměn, Riga – Derpt 1877, (Обозрение русской истории. От начала Руси до наших времен, Рига – Дерпт 1877) *

M. OSTROGORSKIJ, *Učebnik rusckoj istorii s risunkami, kartami, tablicami i voprosami dlja povtorenija. Elementarnyj kurs dlja srednyh zaveděnij i gorodskih učilišč*, Petrograd 1916,

(М. Острогорский, Учебник русской истории с рисунками, картами, таблицами и вопросами для повторения. Элементарный курс для средних заведений и городских училищ, Петроград 1916) *

S. F. PLATONOV, *Sokrašennyj kurs rusckoj istorii dlja srednej školy*, Petrograd 1915, (С.Ф. Платонов, Сокращенный курс русской истории для средней школы, Петроград 1915) *

N. POKROVSKIJ, *Kak roslo i stroilos russkoe gosudarstvo. Razkazy iz rusckoj istorii. Posobie dlja mladšich klassov srednych učebnych zaveděnij*, tom 1-2, Moskva 1914, (Н. Покровский, Как росло и строилось русское государство. Разказы из русской истории. Пособие для младших классов средних учебных заведений, том 1 - 2, Москва 1914) *

Sergej ROŽDĚSTVENSKIJ, *Kratkaja otěčestvennaja istoria v razkazach. Dlja načalnych narodnych učilišč i voobščě dlja naroda*, S. Petěrsburg 1875, (С.Рождественский, Краткая отечественная история в разказах. Для начальных народных училищ и вообще для народа, С. Петербург 1875) *

Sergej ROŽDĚSTVENSKIJ, *Otěčestvennaja istoria v svjazi s všeobščěju. Kurs srednych učebnych zaveděnij*, Petrograd 1916, (С. Рождественский, Отечественная история в связи с всеобщю. Курс средних учебных заведений, Петроград 1916) *

V. STROJEV, *Učebnik rusckoj istorii dlja mladšich klassov srednych učebnych zaveděnij i vyššich načalnych učilišč s risunkami*, Moskva – S. Petěrburg 1915, (В.Строев, Учебник русской истории для младших классов учебных заведений и высших начальных училищ с рисунками и картами, Москва – С. Петербург 1915)

A. TRAČEVSKIJ, *Učebnik rusckoj istorii*, S. Petěrburg 1900, (А.Трачевский, Учебник русской истории, С. Петербург 1900)

В. Učebnice zeměpis, vlastivědy a občanská nauky:

A. BARANOV, *Geografía Rossijskoj imperii. Kurs gorodskich i uezdnych učilišč*, S. Petěrsburg 1902, (А.Баранов, География Российской империи. Курс городских и уездных училищ, С. Петербург 1902) *

A. BARANOV – N. GORELOV, *Geografía Rossijskoj imperii. Kurs srednych učebnych zavěděnij*, Moskva 1907, (А. Баранов, – Н. Горелов, География Российской империи. Курс средних учебных заведений, Москва 1907) *

P. N. BĚLOCHA (A. SOKOLOV), *Učebnik geografii Rossijskoj imperii*, S. Petěrburg – Moskva 1914, (П.Н. Белоха, Учебник географии Российской империи, С. Петербург – Москва 1914) *

P. N. BĚLOCHA, *Učebnik geografii Rossijskoj imperii*, S. Petěrburg 1863, (П.Н. Белоха, Учебник географии Российской империи, С. Петербург 1863)

K. I. GOLOLOBOV, *Zakonovėděnie. Kurs srednych učebnych zaveděnij*, Saratov 1914, (К. И. Гололобов, Законoведение. Курс средних учебных заведений, Саратов 1914) *

I. JANČIN, *Geografia Rossijskoj imperii dlja učenikov IV. klassa sredněučebnych zavěděnij*, Moskva 1905, (И. Янчин, География Российской империи для учеников IV класса среднеучебных заведений, Москва 1905)

Emilij LESGAFT, *Otěčestvovėděnie. Kurs srednych učebnich zaveděnij*. S. Petěrburg 1910, s. 200 (Э.Лесгафт, Отечествоведение. Курс средних учебных заведений, С. Петербург 1910)

A.LINBERG, *Učebnik geografii Rossiji*, S. Petěrburg – Riga 1904, (А. Линберг, Учебник географии России, С. Петербург – Рига 1904) *

A. M. LOVJAGIN, *Otěčestvovėděnie. Prirodnye uslovija, narodnoe chozjastvo, duchovnaja kultura i gosudarstvennyj stroj. Opot učebnoj knigi*, S. Petěrburg 1901, (А. М. Ловягин, Отечествоведение. Природные условия, народное хозяйство, духовная культура и государственный строй. Опот учебной книги, С. Петербург 1901)

Sergej MEČ, *Rossija. Učebnik otěčestvennoj geografii*, Moskva 1889, (С. Мечь, Россия. Учебник отечественной истории, Москва 1889)

A. E. SPIRIDONOV, *Učebnik geografii Rossiji*, S. Petěrburg 1910, (А.Е. Спиридонов, Учебник географии России, С. Петербург 1910) *

M. A. SOLOVĚV, *Učebnik zakonovėděnija. Kurs srednych učebnich zavěděněj*, Kišiněv 1911 (М. А. Соловев, Учебник законоoведения, Курс средних учебных заведений, Кишинев 1911) *

C. Učebnice ruského jazyka a čítanky:

P. DADZIT, *Učebnik russkago jazyka dlja latyšskych narodnych učilišč*, Riga 1890, (П. Дадзит, , Учебник русского языка для латшских народных училищ, Рига 1890) *

Jakov GOGEBAŠVILI, *Russkoe slovo ili klassnoe rukovodstvo k russkomu jazyku dlja gruzinskich škol*, Tiflis 1887, s. 178, (Я. Гогешавили, Русское слово или классное руководство к русскому языку для грузинских школ, Тифлис 1887) *

L. GRIGOREV- B. OLENIN, *Russkoe slovo. Rukovodstvo k obučeniju russkomu jazyku v těch školach v kotorych děti pr postupleniju ne umějut po russki*, Riga 1914, (Л. Григольев, – Б. Оленин, Русское слово. Руководство к обучению русскому языку в тех школах в которых дети при поступлении не умеют по русски, Рига 1914) *

Pervonačalnj učebnik russkago jazyka dlja kirgizov, Kazaň 1913 (Первоначальный учебник русского языка для киргизов, Казань 1913) *

Pervonačalnj učebnik russkago jazyka dlja avar, Kazaň 1898, (Первоначальный учебник русского языка для авар, Казань 1898) *

V. A. VOSKRESENSKIJ, *Kniga dlja čtenija v načalnoj škole*, S. Petěrburg 1907, s. 89, (Воскресенский, В. А., Книга для чтения в начальной школе, С. Петербург 1907) *

18.3. Použitá literatura:

Philipp ABRAMS, Notes on the Difficulty of Studying the State, in *Historical Sociology*, 1/1988, s.58-89

Gabriel A. ALMOND – Sydney VERBA, *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Boston 1965

Gabriel A. ALMOND, *Comparative Politics Today. A World View*, Boston – Toronto 1984

Perry ANDERSON, *Linaeges of the Absolutistic State*, London 1979

Benedict ANDERSON, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London – New York 1991

Oskar ANWEILER, *Geschichte der Schule und Pedagogik in Russland vom Ende des Zarenreiches bis zum Beginn der Stalin-Äre*, Berlin 1978

Irina V. BABIČ, *Prepodavanie rusckoj istorii v gymnaziach i politika ministerstva narodnogo prosveščenia v konce XIX.-načale XX.vv. Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskich nauk*, Moskva 1989 (Ирина В. Бабич, *Преподавание русской истории и политика министерства народного просвещения в конце XIX начале XX вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук*, Москва 1989

Hermann BAHR, *Wien*, Stuttgart 1906

Georges BALANDIER, *Politická antropologie*, Praha 2000

Janne H. BALLANTINE, *The Sociology of Education. A Systematic Analysis*, New Jersey 1997

Reinhart BENDIX, *Kings or People. Power and Mandate to Rule*, Berkley-Los Angeles-London 1978

George BILLINGTON, *Ikona i topor. Opyt isilkovanija rusckoj kultury*, Moskva 2001, (Д. БИЛЛИНГТОН, *Икона и топор. Опыт исилкования русской культуры*, Москва 2001)

- William T. BLUHM, *Building o an Austrian Nation. The Political Integration of a Western State*, New Haven - London 1973
- Karl BOSL (Hgs.), *Die „Burg“. Einflussreiche Politische Kräfte um Masaryk und Beneš*, München-Wien 1973
- R. G. BRAUNGART- M. M. BRAUNGART, *Political Socialization and Education*, in: Lawrence J. SAHA (ed.), *International Encyclopedia of Sociology of Education*, Oxford – New York – Tokio 1997
- F. A. BROKGAUS- I. A. EFRON, *Enciklopedičeskij slovar, díl XX.*, Sankt Petersburg 1897, (Ф. А. БРОКГАУС - И. А.ЕФРОН, *Энциклопедический словарь, том XX.*, С. Петербург 1897)
- Jeffrey BROOKS, *When Russia Learned to Read. Literacy and Popular Literature, 1861-1917*, Princeton 1988
- Ernst BRUCKMÜLLER, *Österreichbegriff und Österreichbewußtsein in der Franzisko-Josephinischen Epoche*, in Richard Plaschka – Gerald Strouzh – Jan Paul Niedrkorn, *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichsbegriffs vom 10.Jahrhundert bis heute*, Wien 1995
- W. M. CAVE – M. A. CHESLER (ed.), *Sociology of Education. An Anthology of Issues and Problems*, New York – London 1974
- Keith CRAWFORD, *Reasearching the Ideological and Political Role of the History Textbook – Issue and Methods*, in <http://www.ex.ac.uk/historyresource/journal1/Crawforded-kw.pdf> (22.10.2005)
- P. E. CORCORAN, *Language and Politics*, in D. L. Swanson- D. Nimmo (ed.), *New Directions in Political Communication. A Resource Book*, London 1990
- S. A. ČEREPANOV, *Učebnye plany obščeeobrazovatel'noj školy v dorevoljucionnoj Rossiji*, in *IAPN RSFSR*, s. 151-209, (С. А.ЧЕРЕПАНОВ, *Учебные планы общеобразовательной школы в дореволюционной России*, in *ИАИИ РСФСР*, 33/1951)
- Nikolaj J. DANILEVSKIJ, *Rossija i Evropa*. New York – London 1966, s. 56. (Н. Я ДАНИЛЕВСКИЙ, *Россия и Европа*, New York – London 1966)
- Norman DAVIS, *Evropa. Dějiny jednoho kontinentu*, Praha 2000
- Karl DEUTSCH, *Politics and Government. How People Decide their Fate*, Boston (Mass.) 1974
- Helmut EGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs, Band 4. Von 1848 bis zum Ende der Monarchie*, Wien 1986

- Ben EKLOF, *Russian Peasant Schools. Officialdom, Village Culture and Popular Pedagogy, 1861-1914*, Berkley- Los Angeles – London 1986
- Robert J. W. EVANS, *Vznik habsburské monarchie, 1550-1700*, Praha 2003
- Viktor FADRUS, *Österreichs Schulbüchern in Wandel zweiter Jahrhunderte, in 100 Jahre Unterrichtsministerium 1848-1948. Festschrift des Bundesministeriums für Unterricht in Wien*, Wien 1948
- Orlando FIGES, *Lidská tragédie. Ruská revoluce 1891-1924*, Praha-Plzeň 2000
- Peter FLORA, Die Bildungsentwicklung im Process der Staaten- und Nationenbildung. Eine vergleichende Analyse, in Ulrich Herrmann (Hgs.), *Schule und Gesellschaft im 19. Jahrhundert. Sozialgeschichte der Schule im Übergang zur Industriegesellschaft*, Weinheim – Basel 1997, s. 422-447
- Michel FOUCAULT, *Dohlžet a trestat. Kniha o zrodu vězení*, Praha 2000
- Michel FOUCAULT, *Je třeba bránit společnost. Kurs na College de France 1975-1976*, Praha 2005
- Arnošt GELLNER, *Národy a nacionalismus*, Praha 1993
- Glen GENDZEL, Political Culture: Genealogy of a Concept, in *Journal of Interdisciplinary History*, XXVIII/2/1997, s. 225-250
- Rudolph P. GERACI, *Windows on the East. National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*, Ithaca-London 2001
- Andreas GESTRICH, *Vergesellschaftungen des Menschen. Einführung in die Historische Sozialisationsforschung*, Tübingen 1999
- Anthony GIDDENS, *The Nation State and Violence. Volume Two of a Comtemporary Critique of Historical Materialism*, Cambridge 1985
- Gerald GRIMM, Stabilizierung versus Mobilizierung. Zum sozio-politischen Funktionwandel höher Bildung in Österreich im 18. Jahrhundert, in K. E. Jeismann (Hgs.), *Bildung, Staat, Gesellschaft im 19. Jahrhundert Mobilisierung und Disziplinierung*, Stuttgart 1989, s. 82-102.
- Otto HABSBURG, *Úvahy o Evropě*, Praha 1993
- Brigitte HAMANNOVÁ, *Hitlerova Vídeň. Diktátorova učednická léta*, Praha 1999
- Hugo HANTSCH, *Die Nationalitätenfrage in alten Österreich. Das Problem der konstruktiven Reichsgestaltung*, Wien 1953 (Wiener historische Studien 1)
- Heinz-Gerhard HAUPT, Comparative History in *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, vol. 4, Amsterdam-New York 2001, s. 2397-2403

- Heinz-Gerhard HAUPT - Jürgen KOCKA, Historischer Vergleich, in: Titíž. (Hg.), *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Chancen einer international vergleichenden Geschichtsschreibung*, Frankfurt/Main-New York 1996, s. 9-45
- Marjatta HIETALA, Vnímání zaostalosti. Příklad z evropského severu, in Luďa KLUSÁKOVÁ (ed.), *Kritéria a ukazatelé nerovnoměrného vývoje v evropských dějinách*, Praha 1997, s. 105 – 118.
- Helmut HIERDEIS, Zur Widerpiegelung der Politik in österreichischen Schullesebüchern des 19. Jahrhunderts, in E. Lechner – H. Rumpler – H. Zdarzil, *Zur Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Probleme und Perspektive der Forschung*, Wien 1992, s. 471-489
- Milan HLAVAČKA, *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*, Praha 1990
- Ladislav HOLY, *The Little Czech and the Great Czech Nation. National Identity in the Post-communist Transformation of Society*, Cambridge 1996
- Geoffey HOSKINS, *Russia. People and Empire 1552-1917*, Cambridge Mass. 1997
- Geoffrey HOSKINS, *Russia and Russians. A History*, Harvard 2003
- Miroslav HROCH, Komparativní metoda v marxistické historiografii. Možnosti a meze jejího využití, in ČSČH, XX/5/1972, s. 631-647
- Miroslav HROCH a kol., *Úvod do studia dějepisu. Metody historikovy práce*, díl IV., Praha 1983, s. 81-88
- Miroslav HROCH, *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*, Praha 1999
- Herbert HYMAN, *Political Socialization. A Study of the Psychology of Political Behaviour*, New York 1969
- Victoria E. CHANCELLOR, *History for their Masters. Opinion in the English History Textbook 1800-1914*, Bath-Somerset 1970
- Michail CHERNIAVSKI, *Tsar and People. Studies in Russian Myth*, New Haven-London 1961
- M. A. CHESLER (ed.), *Sociology of Education. An Anthology of Issues and Problems*, New York – London 1974
- Harold A. INNIS, *The Bias of Communication*, Toronto 1982
- Josef JANÁČEK, *České dějiny. Doba předbělohorská, 1526-1547*, kniha I. díl II., Praha 1984
- B. F. JEGOROV, B. F., *Očerki po istorii russkoj kultury XIX věka*, Moskva 1996, (Б. Ф. ЕГОРОВ, Очерки по истории русской культуры XIX века, Москва 1996)

- William M. JOHNSTON, *Österreichische Kultur- und Geistesgeschichte. Gessellschaft und Ideen im Donauraum*, Wien-Köln-Graz 1974
- Eino JUTIKKALA – Kauko PIRINEN, *Dějiny Finska*, Praha 2005
- Robert A. KANN, Die Habsburgermonarchie und das Problem des übernationalen Staates, in *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Wien 1975
- Robert A. KANN, Fortschritt und Tradition, in *Österreich im Europa der Aufklärung*, Wien 1985
- Andreas KAPPELER, *Russland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*, München 1992
- Andreas KAPPELER, *Rossija – mnogonacionalnaja imperija. Voznikovanie, istoria, raspad*, Moskva 1997 (A. Каппелер, *Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад*, Москва 1989)
- Jan KELLER, *Teorie modernizace*, Praha 2007
- D.G. KIRBY, *Finland and Russia 1808-1920. From Autonomy to Independency. A Selection of Documents*, London 1975
- Thomas KLETEČKA, Das österreichische Selbst-Bewußtheit, in *Český lev a rakouský orel 19. století*, Praha 1996
- Matti KLINGE, *Imperskaja Finlandia*, S. Petersburg 2005 (М.Клинге, Имперская Финландия, С. Петербург 2005)
- Lionel KOCHAN – John KEEP, *The Making of Modern Russia. From Kiev Rus' to the Collapse of the Soviet Union*, London 1997
- Jürgen KOCKA, Comparison and beyond, in *History and Theory* 42/2003, s. 39-44
- Arne KOMMISRUUD, Dlouhodobé perspektivy východoevropské nerovnoměrnosti a zaostalosti ve světle evropského makromodelu Steina Rokkana, in Luďa Klusáková (vyd.), *Kritéria a ukazatelé nerovnoměrného vývoje v evropských dějinách*, Praha 1997, s. 153-178
- N. A. KONSTANTINOV, N. A., Очерки по истории средней школы. Гимназии и реальные училища od konca 19 v. do Fevral'skoj revolucii 1917 goda, Moskva 1956, (Н. А. КОНСТАНТИНОВ, *Очерки по истории средней школы. Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до Февральской революции 1917 года*, Москва 2001)
- Jiří KOŘALKA, *Češi v habsburské říši a v Evropě 1814-1914*, Praha 1996
- Jana KOVAŘÍKOVÁ, Nové výzkumy v dějinách vyučování dějepisu, in M. Hroch (ed.), *Literární a publicistické zdroje historického vědomí v 19. a 20. století*, AUC. Philosophica et historica 3, *Studia historica* XXXIII/1988, s. 140 – 142

- Jana KOVAŘÍKOVÁ, *Učebnice dějepisu jako nástroj formování českého historického povědomí ve druhé polovině 19. století*, in AUC, Philosophica et Historica, Studia Historica XV, Praha 1976
- M. N. KUZMIN, *Škola i obrazovanie v Českoslovakii (koniec XVIII – 30-e godov XX v.)*, Moskva 1971, (М.Н. Кузмин, *Школа и образование в Чехословакии (конец XVIII – 30-е XX в.)*, Москва 1971)
- Kenneth P. LANGTON, *Political Socialization*, London – Toronto 1969
- Edward W. LEHMAN, *On the Concept of Political Culture: A Theoretical Reassessment*, in *Social Forces* 50/1972
- Róbert LETZ, *Načrt dejin Uherska a Maďarska s osobitým zretelom na maďarsko-slovenské vzťahy*, Bratislava 1995
- N. O. LOSSKIJ, *Uslovija absoljutnogo dobra*, Moskva 1991, (Н. О. ЛОССКИЙ, *Условия абсолютного добра*, Москва 1991)
- Stephan LUKASHEVICH, *Ivan Aksakov, 1823-1886. A Study in Russian Thought and Politics*, Cambridge (Mass.) 1965
- Pavel MACEK – Lubomír UHLÍŘ, *Dějiny policie a četnictva. I. Habsburská monarchie (1526-1918)*, Praha 1997
- Isabel De MADARIAGA, *Russia in the Age of Catherine The Great*, New York 1981
- Claudio MAGRIS, *Habsburský mýtus v moderní rakouské literatuře*, Brno-Praha 2001
- Karel MALÝ, *České právo v minulosti*, Praha 1995
- Jozef MATEJ a kol., *Dejiny českej a slovenskej pedagogiky*, Bratislava 1976
- Antonín KLIMEK, *Boj o Hrad. Hrad a Pětka 1918-1926. Vnitropolitický vývoj Československa 1918-1926 na půdorysu zápasu o prezidentské nástupnictví*, díl 1, Praha 1996
- Roland MEIGHAN, *A Sociology of Education*, London – Sydney – Toronto 1981
- J. MENDE – E. STARITZ – I. TOMSCHITZ, *Schule und Gesellschaft. Entwicklung und Probleme der österreichischen Bildungssystem*, Wien 1980
- Charles E. MERRIAM, *The Making of Citizens. A Comparative Study of Methods of Civic Training*, Chicago 1931
- Alexej I. MILLER, *Russifikacii: klasificirovat i ponjat*, in *Ab Imperio. Teorija i istoria nacionalisma v postsovetskom prostranstve*, 2/2002, s. 134, (А. И. Миллер, *Руссификации: классифицировать и понять*, in *Ab Imperio. Теория и история национализма в постсоветском пространстве*, 2/2002).
- Boris N. MIRONOV, *Socialnaja istoria Rossiji perioda imperii (XVIII. – načalo XX v.)*. *Genezis ličnosti, demografičeskoj semji, graždanskogo občestva i pravovogo gosudarstva*, S.

Peterburg 1999, (Б.Н. МИРОВ, *Социальная история России периода империи (XVIII.-начало XX. в). Генезис личности, демографической семьи, гражданского общества и правового государства*, С. Петербург 1999)

A. MORRISON – D. McINTYRE, *Schools and Socialization*, Harmondsworth 1971

Robert MUSIL, *Muž bez vlastností*, Praha 1998

Jason NICHOLLS, *Methods in School Book Research*, in <http://www.ex.ac.uk/historyresource/journal6/nichollsrev.pdf> (22.10.2005)

T. V. NIKOLAJEVA, Častnyj kapital i razvitije železnodorožnoj sěti Rossiji vo vtoroj polovině XIX věka, in *Istorija predprinimanija v Rossiji. XIX – načalo XX věka. Materialy Vserossijskoj naučnoj konferencii 25 a 26 ijuna 2004 g.*, S. Petěrburg 2005, (Т. В. Николаева, Частный капитал и развитие железнодорожной сети во второй половине века, in *История предпринимания в России. – начало века. Материалы Всероссийской научной конференции 25 и 26 июня 2004 г.*, С. Петербург 2005ъ)

Magdaléna NOVÁKOVÁ, *Obraz národních dějin v českých časopisech let 1860-1867 v konfrontaci s jejich pojetím v učebnicích a čítankách*, in Miroslav Hroch (ed.), *Literární a publicistické zdroje historického vědomí v 19. a 20. století*, AUC. *Philosophica et historica* 3, *Studia historica* XXXIII/1988, s.61-88

Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopedia všeobecných vědomostí, X. díl, Praha 1896

Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopedia všeobecných vědomostí, XXI. díl, Praha 1904

Else ØYEN (ed.), *Comparative Methodology. Theory and Practice in International Social Research*, London 1990

František PALACKÝ, *Idea státu rakouského*, Praha 1865

Josef PETRÁŇ, *Učené zdroje obrození in Počátky českého národního obrození. Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století*, Praha 1990

Christopher PIERSON, *The Modern State*, London-New York 1996

Falk PINGEL, *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, Hannover 1999

Richard PIPES, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004

Gianfranco POGGI, *The Development of the Modern State. A Sociological Introduction*, London 1986

Magdaléna POKORNÁ, *Hrdinové českých dějin v nehrdinské době*, in Kateřina Bláhová-Václav Petrbok (ed.), *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 24. symposia k problematice 19. století*, Praha 2004, s. 111-116

- Tuomo POLVINEN, *Děržava i okraina. N. I. Bobrikov – general-gubernator Finlandii 1898-1904 gg.*, S. Petěrburg 1997 (Т.ПОЛВИНЕН, Держава и окраина. Н. И. Бобриков – генерал-губернатор Финландии 1898-1904 гг., С. Петербург 1997)
- S. G. PUŠKAREV, B. S., *Rossija 1801-1917: vlast' i obščestvo*, Moskva 2001, (С. ПУШКАРЕВ, Россия 1801-1917: Власть и общество, Москва 2001)
- Marc RAEFF, *Understanding Imperial Russia. State and Society in the Old Regime*, New York 1984
- Jiří RAK, *Bývali Čechové. České historické mýty a stereotypy*, Praha 1994
- R. John RATH, History and Citizenship Training: An Austrian Example, in *Journal of Modern History*, Vol. 21, N. 3, Sep. 1949, s. 227- 238
- Nikolai RJAZANOVSKIJ, *Nicholas I. and Official Nationality in Russia 1825-1855*, Berkley-Los Angeles 1959
- Joseph REDLICH, *Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Geschichtliche Darstellung des inneren Politik der habsburgischen Monarchie von 1848 bis zum Untergang des Reiches*, Bd.1, Leipzig 1920
- I. REIFOWITZ, *Imagining an Austrian Nation. Joseph Samuel Bloch and the Search for Multiethnic Austrian Identity, 1846-1919*, New York 1993
- Stein ROKKAN, Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigma for Research on Variations within Europe, in Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in Europe*, Princeton 1975
- Joseph ROTH, *Pochod Radeckého*, Praha 1974
- Boris RYBAKOV, *Kievan Rus*, Moscow 1984
- Miloš ŘEZNÍK – Pavel KOLÁŘ, Komparativní dějiny v evropské a české perspektivě a jejich místo na Univerzitě Karlově. Seminář obecných a komparativních dějin Ústavu světových dějin FF UK v letech 1994-2000, in *ČČH 99/2001*, s. 402 – 408
- Peter SAHLINS, *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees*, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1989
- Alan SKED, *Úpadek a pád habsburské říše*, Praha 1995
- David SCHIMMELPENNICK VAN DER OYE, *Russian Orientalism. Asia in the Russian Mind from Catherine the Great to the Emigration*, New Haven 2004
- Carl E. SCHORSKE, *Vídeň na přelomu století*, Brno 2000
- Martin STOKVAJSA, *Politická kultura. Přístupy, kritiky, uplatnění ve zkoumání politiky*, Praha 2006

- William F. STONE, *The Psychology of Politics*, New York-Berlin-Heidelberg-London-Paris-Tokio 1988
- Barbara SZORDYKOWSKA, *Finlandia w polityce caratu w latach 1899-1914. Problemy russifikacji i unifikacji*, Gdańsk 1994
- M. B. SVERDLOV, *Domongolskaja Rus. Knjaz i knjažeckaja vlast' na Rusi VI – tretí XIII věkov*, S. Petěrburg 2003 (M.Б. Свєрдлов, Домонголькая Русь. Княз и княжецкая власть на Руси VI - трети XIII веков, С. Петєрбург 2003)
- M. K. ŠACILLO, *Socialnyj sostav buržuazii v Rossiji v konce XIX věka*, Moskva 2004 (M.К. Шацило Социальный состав буржуазии в России в конце XIX века, Москва 2004)
- Eduard ŠMEJKAL, *Vývoj rakouské ústavy*, Praha b.r.
- Milan ŠMERDA, *Integrační snahy v habsburské monarchii v době formování novodobých národů* in *Slovanské historické studie* 12/1979
- Anton ŠPIESZ, *Uhorské stavovstvo a absolutizmus Habsburgovcov v 17. – 18. stor.*, s.117-132, zde s. 119, in Miroslav HROCH, *Historická úloha absolutní monarchie ve střední Evropě 17. -18. století*, AUC, Philosophica et Historica 3, Studia Historica XXXVI, Praha 1989
- Václav ŠTVERÁK, *Stručné dějiny pedagogiky*, Praha 1983
- Milan ŠVANKMAJER – Václav VEBER – Zdeněk SLÁDEK – Václav MOULIS, *Dějiny Ruska*, Praha 1995
- Milan ŠVANKMAJER, *Petr I. Zrození impéria*, Praha 1999
- Victor L. TAPIÉ, *Marie Terezie a Evropa. Od baroka k osvícenstvím*, Praha 1997
- A.J.P. TAYLOR, A.J.P., *Poslední století Habsburské monarchie. Rakousko a Rakousko-Uhersko v letech 1809-1918*, Brno 1998
- Edward THADEN, *Conservative Nationalism in Nineteenth Century Russia*, Seattle 1964
- Charles, TILLY, *Coercion, Capital and European States, 990-1990*, Cambridge (Mass.) 1990
- Charles TILLY, *Reflections on the History of European State-Making*, in Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in Europe*, Princeton 1975
- Zdeněk TOBOLKA (vyd.), *Česká politika. Ústava mocnářství rakousko-uherského*, díl II./1, Praha 1907
- Mariano TOSCAL, *A Four Factor Model of Political Support*, <http://www.upf.edu/pdi/dcpis/mariano.torcal/valores/pdf/4fmps.pdf> (25.2.2007)
- Daniel UNOVSKI, *Reasserting Empire: Habsburg Imperial Celebrations after Revolutions of 1848-1849*, in Maria Bacur – Nancy M. Wingfield (ed.), *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, West Lafayette 2001

- Otto URBAN, *Česká společnost 1848-1918*, Praha 1982
- Otto URBAN, *František Josef I.*, Praha 1991
- Otto URBAN, Historické proměny idejí státu rakouského in *Český lev a rakouský orel v 19. století*, Praha 1996
- Otto URBAN, O., Idea státu rakouského jako sociokulturní otázka in *HO 5-6/1996*
- Otto URBAN, *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*, Praha 2002
- Peter URBANITSCH, Mýtus pluralismu a realita nacionalismu. Dynastický mýtus habsburské monarchie – zbytečná snaha o vytvoření identity I. II. , in *Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny*, 2006/1, 2, s. 46 – 68
- Valentin URFUS, *19.4.1713. Pragmatická sankce. Rodný list podunajské monarchie*, Praha 2002
- Václav VEBER, *Mikuláš II. a jeho svět. Rusko 1894-1917*, Praha 2000
- Zdeněk VESELÝ (vyd.), *Dějiny českého státu v dokumentech*, Praha 1995
- Piotr S. WANDYCZ, *Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti. Cena svobody*, Praha 1998
- Max WEBER, *The Theory of Social and Economic Organization*, London 1964
- Max WEBER, *Politika ako povolanie*, Bratislava 1990
- Eugen WEBER, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France 1870-1914*, Stanford 1976
- H. WEILENMAN, Interlocking of Nation and Personality Structure, in Karl W. Deutsch, –W. J. Foltz, *Nation-Building*, New York 1966
- Cynthia H. WHITTAKER, *The Origins of Modern Russian Education: An Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov, 1786-1955*, Illinois 1984
- Richard WORTMAN, *Scenarii vlasti. Mify i ceremonii russkoj monarchii*, tom 1, Moskva 2002, (P.УОРТМАН, Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии, т.1., Москва 2002)
- Richard WORTMAN, Nikolaj II: i obraz samoderžavija, in: *Istoria SSSR 1991/2*, s. 119, (P. УОРТМАН, Николай II. и образ самодержавия, in История СССР 1991/2)
- Richard WORTMAN, *Vlastitěli i sudii. Razvitije pravogo soznaniija v imperatorskoj Rossii*, Moskva 2004 (P. Уортман, Властители и судии. Развитие правового сознания в императорской России, Москва 2004)

H. ZEIGLER – W. PEAK, Political Functions of the Educational System, in W. M. Cave, – M. A. Chesler (ed.), *Sociology of Education. An Anthology of Issues and Problems*, New York – London 1974

I. V. ZELENEVA, *Geopolitika i geostrategia Rossiji. XVIII. – pŕvaja polovina XIX. vĕka*, S. Pĕterburg 2005 (И. В.ЗЕЛЕНЕВА, Геополитика и геополитика России. XVIII - первая половина XIX века, С. Петербург 2005)

Erich ZÖLLNER, *Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München 1966

Erich ZÖLLNER, Perioden den österreichischen Geschichte und Wandlungen des Österreichs-Begriff bis zur Ende der Habsburgermonarchie, in *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Wien 1980, Bd.III/1

Erich ZÖLLNER, *Der Österreichbegriff. Formen und Wandlungen in der Geschichte*, Verlag für Geschichte und Politik, Wien 1988

Stephan ZWEIG, *Svĕt vĕerejška*, Praha 1994

18. 4. Seznam zkratek:

AUC...Acta Universitatis Carolinae

ĀĀH...Āeský Āasopis historický

ĀSĀH...Āeskoslovenský Āasopis historický

IAPN RSFSR...Izvēstija akademiji pedagogiĀeskich nauk RSFSR

HO...Historický obzor

18.5. Seznam tabulek v textu:

Tabulka Ā. 1: Sociální pŕvod a vzdĕlání v roce 1897...s. 103

Tabulka Ā. 2: Vlastnosti nĕkterŕch nárŕdŕ Ruskĕho impĕria v ruskŕch zemĕpisnŕch uĕebnicŕh...s. 255

